काव्यमाला. २३.

श्रीजगद्धरभट्टविरचितः

स्तुतिकुसुमाञ्जलिः ।

राजानकरत्नकण्ठविरचितया टीकया समेतः ।

मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

विक्रीस तयार.

संस्कृत पुस्तकें.

अष्टाध्यायीसूत्रपाठ. ... ... किंमत ५ आणे, ट. ॥ आणा.
अनर्घराघव नाटक. ... ... किंमत २ रुपये, ट. ३ आणे.
अवधूतगीता. (साधी.) ... ... किंमत २॥ आणे, ट. ॥ आणा.
अवधूतगीता. (रेशमी पुठ्ठयाची.) किंमत ५ आणे, ट. ॥ आणा.
अभिज्ञानशाकुन्तल नाटक कालिदासकृत. इंग्रजी टिपा यांसहित.
किंमत २ रुपये, ट. २॥ आणे.
अभिज्ञानशाकुन्तल नाटक कालिदासकृत. राघवभट्ट टीका, व अर्थ-प्रदर्शक बारीक टैपाचा. किंमत १। रुपया, ट. १॥ आणा.
अभिनवकादंबरी धुंडिराजकृत. ... किंमत ३ आणे, ट. ॥ आणा.
आर्यासप्तशती. ... ... किंमत १॥ रुपया, ट. २ आणे.
इसाबनीतिकथा. (दोन भाग) प्रत्येकीं. किंमत ६ आणे, ट. ॥ आणा.
उदासीनसाधुस्तोत्र. ... ... किंमत ५ आणे, ट. १ आणा.
ऋतुसंहार काव्य कालिदासकृत. मणिरामकृत टीका, पाठान्तरें व अर्थप्रदर्शक इंग्रजी टिप्पणी यांसहित; व शृङ्गारतिलक काव्य.
किंमत ६ आणे, ट. १ आणा.
केवळ टीकेसहित. ... ... किंमत ४ आणे, ट. १ आणा.
कर्णसुन्दरी. ... ... किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
कथासरित्सागर. ... ... किंमत ६ रुपये, ट. ८ आणे.
कर्पूरमञ्जरी आणि बालभारत नाटक. किंमत १ रुपया, ट. १॥ आणा.
कादम्बरीकथासार. ... ... किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
काव्यालंकार. रुद्रटकृत नमिसाधुकृत टीकेसहित.
किंमत १॥ रुपया, ट. २ आणे.
कुमारसंभव काव्य कालिदासकृत. मल्लिनाथकृत टीका (सर्ग १–८) व सीतारामकृत टीका (सर्ग ८–१७) व पाठान्तरें यांसहित.
किंमत २ रुपये, ट. ३॥ आणे.
कंसवध नाटक. शेषकृष्णकृत. किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
कृष्णसहस्रनाम. ... ... किंमत २ आणे, ट. ॥ आणा.
गणपतिस्तोत्र. ... ... किंमत । आणा, ट. ॥ आणा.

गणेशसहस्रनामावळी. ... ... किंमत १।। आणा, ट. ।। आणा.
गणेशगीता. (साधी). ... ... किंमत २। आणे, ट. १ आणा.
गणेशगीता. (रेशमी पुठ्याची.) ... किंमत ४। आणे, ट. १ आणा.
गीता. मोठ्या टैपांनीं छापलेली. ... किंमत १२ आणे, ट. १।। आणा.
गोपालसहस्रनाम. (रेशमी पुठ्याचें.) किंमत ४।। आणे, ट. ।। आणा.
गोपालसहस्रनाम. (साधें.) ... किंमत २। आणे, ट. ।। आणा.
चतुःश्लोकी भागवत. ... ... किंमत । आणा, ट. ।। आणा.
तर्कसंग्रह व दीपिका अन्नंभट्टकृत. ... किंमत ६ आणे, ट. १ आणा.
तुळसीमाहात्म्य. ... ... किंमत ।। आणा, ट. ।। आणा.
दण्डिकृत दशकुमारचरित्र. ... किंमत १।। रुपया, ट. २ आणे.
दत्तात्रयनामावळी. ... ... किंमत २ आणे, ट. ।। आणा.
दुर्गास्तोत्र. ... ... किंमत १ आणा, ट. ।। आणा.
देवीसहस्रनामावळी. ... ... किंमत १।। आणा, ट. ।। आणा.
द्वादश ज्योतिर्लिंग स्तोत्र. ... ... किंमत ।। आणा, ट. ।। आणा.
द्वादशस्तोत्र. ... ... किंमत १ आणा, ट. ।। आणा.
धर्मशर्माभ्युदयम्. ... ... किंमत १ रुपया, ट. २ आणे.
नर्मदाष्टक. ... ... किंमत । आणा, ट. ।। आणा.
नलचंपू. ... ... किंमत २ रुपये, ट. ४ आणे.
नारायणपण्डितकृत हितोपदेश. अर्थप्रदर्श. किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
व इंग्रजी टिप्पणीसहित. ... किंमत १ रुपया, ट. १।। आणा.
नीतिशतक.... ... ... किंमत ४ आणे, ट. ।। आणा.
पांडवगीता.... ... ... किंमत १ आणा, ट. ।। आणा.
पंचरत्नगीता. ... ... किंमत १ रुपया, ट. २।। आणे.
पंचरत्नी गीता. (फारच बारीक टैप.) किंमत ७ आणे, ट. १ आणा.
पंचरत्नगीता मध्यम टैपांनीं छापलेली साधी. किंमत ६ आणे, ट. १ आणा.
" रेशमी. ... ... किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.
प्रश्नोत्तरपयोनिधि. ... ... किंमत ४ आणे, ट. १ आणा.
प्रातःस्मरण.... ... ... किंमत १ आणा, ट. ।। आणा.
ब्रह्मनामावळी. मोठे टैपांनीं छापलेली. किंमत । आणा, ट. ।। आणा.
भगवद्गीता. मध्यम टाईप. ... ... किंमत ३ आणे, ट. ।। आणा.
भगवद्गीता रेशमी. ... ... किंमत ६ आणे, ट. ।। आणा.

भट्टिकाव्य. ... ... किंमत ३ रुपये, ट. ३॥ आणे.

भर्तृहरी. ... ... किंमत १२ आणे, ट. १ आणा.

भारविकृत किरातार्जुनीय. ... ... किंमत २ रुपये, ट. ४ आणे.

मनुस्मृति. ... ... किंमत २॥ रुपये, ट. ४॥ आणे.

मारुतिस्तोत्र. ... ... किंमत । आणा, ट. ॥ आणा.

मेघदूत काव्य कालिदासकृत. मल्लिनाथकृ. किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.

मेघदूत काव्य कालिदासकृत. मल्लिनाथकृत टीका, पाठान्तरें व अर्थप्रदर्शक इंग्रजी टिप्पणी यांसहित किंमत १२ आणे, ट. २ आणे.

यमुनाष्टक. ... ... किंमत । आणा, ट. ॥ आणा.

रघुवंश काव्य कालिदासकृत... ... किंमत २ रुपये, ट. ३॥ आणे.

रघुवंश काव्य. बारीक टैपा.कालिदासकृत. किंमत १ रुपया, ट. २ आणे.

रत्नसमुच्चय.... ... ... किंमत २ आणे, ट. ॥ आणा.

रसगङ्गाधर.... ... ... किंमत ३॥ रुपये, ट. ३ आणे.

रसिकाष्टक.... ... ... किंमत ॥ आणा, ट. ॥ आणा.

रामगीता मूळ. ... ... किंमत ।॥ आणा, ट. ॥ आणा.

रामचंद्रिका नांवाची संस्कृत शब्दरूपावलि.किंमत ४ आणे, ट. ॥ आणा.

रामरक्षा. ... ... किंमत ॥ आणा, ट. ॥ आणा.

रामस्तवराज... ... ... किंमत १ आणा. ट. ॥ आणा.

लघुयोगवासिष्ठ. ... ... किंमत ५ रुपये, ट. ८ आणे.

लघुकौमुदी.... ... ... किंमत ६ आणे, ट. १ आणा.

लक्ष्मीस्तोत्र. ... ... किंमत ॥ आणा, ट. ॥ आणा.

लौगाक्षिभास्करविरचित तर्ककौमुदी. किंमत २ आणे, ट. ॥ आणा.

वाल्मीकिरामायण सटीक. ... ... किंमत ८ रुपये, ट. १४ आणे.

विक्रमोर्वशी नाटक. ... ... किंमत १२ आणे, ट. १ आणा.

विदुरनीति.... ... ... किंमत ६ आणे, ट. ॥ आणा.

विद्यारण्य स्वामीकृत अनुभूतिप्रकाश. किंमत २। रुपये, ट. २ आणे.

विष्णुसहस्रनाम. (साधें.) ... ... किंमत १ आणा, ट. ॥ आणा.

विष्णुसहस्रनाम. (रेशमी.) ... ... किंमत २॥ आणे, ट. ॥ आणा.

विष्णुसहस्रनामावळी. (साधी.) ... किंमत १। आणा, ट. ॥ आणा.

विष्णुसहस्रनामावळी. (रेशमी.) ... किंमत २॥ आणे, ट. ॥ आणा.

वैदिककोश.... ... ... किंमत ८ आणे, ट. १ आणा.

Rs 50/-

KÂVYAMÂLÂ 23.

THE

STUTIKUSUMÂÑJALI

OF

S'RÎ JAGADDHARA BHATTA.

With the Commentary of Râjânaka Ratnakaṇṭha.

EDITED BY

PAṆDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1891.

~~Price 3 Rupees.~~

Rs 50/-

Tara chand — Sapru
has bought this
sacred book from
a sacred person of
Kashmir

[illegible]

काव्यमाला. २३.

श्रीजगद्धरभट्टविरचितः

स्तुतिकुसुमाञ्जलिः।

राजानकरत्नकण्ठविरचितया टीकया समेतः।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितः।

स च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः।

१८९१

मूल्यं रूप्यकत्रयम्।

श्रीजगद्धरभट्टः ।

अयं स्तुतिकुसुमाञ्जलिकर्ता काश्मीरिको महाकविः श्रीजगद्धरभट्टः स्वसूनोर्यशोधरस्य कृते बालबोधिनीसमाख्यां कातन्त्रवृत्तिं प्रणीतवान्, यस्या अयमारम्भः—

'[1]नमः शिवाय निःशेषक्लेशप्रशमशालिने ।
त्रिगुणग्रन्थिदुर्भेदभवबन्धविभेदिने ॥

दिशि दिश्यमृतद्रवं स्रवन्त्यः प्रथयन्त्यः कृतिनां दृशि प्रसादम् ।
विशदाः प्रसरन्ति यस्य गावः स महात्मा जयति द्विजाधिराजः ॥
स्वसुतस्य शिशोर्यशोधरस्य स्मरणार्थं विहितो मया श्रमोऽयम् ।
उपयोगमियाद्यदि प्रसङ्गादपरत्रापि ततो भवेदवन्ध्यः ॥
[2]इह युक्त्यनुगानवद्यहृद्यक्रमदब्धाः कृतिनां हरन्तु वाचः ।
मतिजाड्यलवं लवङ्गजातीफलपू[3]तासविलाससमासजन्त्यः ॥' इति ।

समाप्तौ चेदं पद्यम्—

'इति मितमतिबालबोधनार्थं परिहृतवक्रपथैर्मया वचोभिः ।
लघुललितपदा व्यधायि वृत्तिर्मृदुसरला खलु बालबोधिनीयम् ॥' इति ।

न्यासाभिधमेतद्व्याख्यानं च जगद्धरभट्टस्य नप्तृकन्यातनयातनूजो राजानकशितिकण्ठः कश्मीरान्प्रशासतो हैदरशाहसूनोर्हस्सनस्य राज्ये विहितवान्, यस्यायमारम्भः—

'यो निर्माति बिभर्ति संहरति च क्रीडानुकम्पादिभि-
र्निर्देहस्त्रिजगत्प्रमाणपरिषत्ख्यातो यदिच्छां विना ।
दातुं शक्नुवते कदापि न फलं कर्माणि नो कुत्रचि-
द्विख्यातः परमेश्वरः स तनुताद्वाग्वैभवं वो विभुः ॥
विद्यातीर्थविहारशालिनि परं श्रीशारदासंश्रये
कौबेर्या हरितो ललाटतिलके कश्मीरदेशेऽभये ।
यच्छ्रीपद्मपुरं पुरंदरपुरप्रोद्यत्प्रभं भासते
तत्राचार्यवरो बभूव भगवान्सोमः[4] स सोमप्रभः ॥
यः सिद्धामृतशंभुदर्शितमहाविद्यः सतां मस्तकः
शापानुग्रहकृद्वितानपरमः सोमस्तदीयेऽन्वये ।

---

१. स्तुतिकुसुमाञ्जलावयं श्लोकः (२।२). २. "तथा चोक्तमनेनैव कविना स्वकृतायां बालबोधिन्यां कातन्त्रवृत्तौ' इत्युक्त्वा 'इह युक्त्यनु–' इत्यादि पद्यमुपन्यस्तं राजानकरत्नकण्ठेन टीकायाम् (५।६). ३. 'पोतास' इति पाठः. पोतासः कर्पूरभेदः. ४. अयं शिवदृष्टिशास्त्रप्रणेता श्रीसोमानन्दाचार्यः प्रतिभाति.

विद्यावानवतारकः समुचितः सूर्योदयेऽर्धोदये
धेनूनां प्रददौ सहस्रममलं चक्रे यशश्चन्द्रिकाम् ॥

तत्पुत्रः सुमनोहरो गुरुवरो यज्ञैर्महादक्षिणै-
रिन्द्रत्वग्रहशङ्कया सुरपतेर्भीतिं ततान स्फुटम् ।

तत्पुत्रः स च मोचकः समभवद्वेदान्तसिद्धान्तवि-
द्ध्यायं ध्यायमियाय देवसदनं देवं मृडानीपतिम् ॥

स श्रीमानुदपादि योधकगुरुर्यद्दीक्षया भूभुजः
प्राज्यं राज्यमपास्तवैरिनिकराः सम्यक्चिरं चक्रिरे ।

भ्राता यस्य बभूव सर्वविदितः श्रीकण्ठराजानकः
शापानुग्रहकृद्विचारचतुरः यः सिद्धतां शिश्रिये ॥

योधाचार्यसुतोऽर्जुनोऽजनि महालक्ष्मी निवासो यतो
जातोऽहं शितिकण्ठकोऽन्वयमहं प्रापं गुरोः [1]श्रीवरात् ।

नानाशास्त्रविनिर्णयाय बहुशस्तीर्थान्तराण्यभ्रमं
पूजां गूर्जरनाथमह्मदसुरत्राणादवापं पराम् ॥

श्रीगोरक्षपुरेऽधिगम्य विबुधात्तर्कं परं कर्कशं
श्रीनाथादधिकाशि शेषरचितं मीमांसया मांसलम् ।

भाष्यं श्रीवरदेश्वराच्च जयिना कश्मीरभूमीभुजा
श्रीकण्ठेन सहोदरेण च यतः संप्रार्थितोऽस्मि स्वयम् ॥

यो बालबोधिन्यभिधां बुधेन्द्रो जगद्धरो यां वितताम वृत्तिम् ।
तन्नप्तृकन्यातनयातनूजो व्याख्यामि तां श्रीशितिकण्ठकोऽल्पम् ॥

तत्संप्रार्थनयानया नयविदां दुर्गेऽपि मार्गे मया
चापल्यं यदकारि तत्कृतधियो यूयं क्षमध्वं बुधाः ।

हारंहारमहार्यमोहमहितं शब्दार्थयोः संगतिं
कारंकारमिदं भवद्भिरभितो रक्ष्यं गृहीतक्षणैः ॥

ग्रामेग्रामेऽग्रहारान्मठधरणियुतान्कर्मठेभ्यः [2]कठेभ्यः
सभ्येभ्यो यो व्यतारीद्रिपुगुरुनगरीर्यो गरीयानभैत्सीत् ।

अक्षाण्यक्षीणशक्तिर्व्यवहृतिचतुरो यो व्यजैषीच्च तस्मि-
न्भूजानौ हस्सनाख्ये भुवमवति मया तन्यते ग्रन्थ एषः ॥

---

१. तृतीयराजतरङ्गिणीप्रणेता जोनराजशिष्यः श्रीवरपण्डितोऽयमेव स्यात्. २. कठशाखाध्यायिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः.

सर्वक्ष्मापतिमौलिहारितनवप्राज्यस्वराज्यः परं
तत्त्वातत्त्वविचारकारिधिषणो गाम्भीर्यशौर्यान्वितः ।
कश्मीराधिपतिः कृपाजलनिधिर्विख्यातकीर्तिश्चिरं
जीयाद्बैदरशाहसूनुरनघः कंदर्पदर्पापहः ॥' इति ॥

अत्र यदा गुर्जरदेशं महम्मदशाहः कश्मीरं च हस्सनः शशास तदा राजानकशितिकण्ठ आसीत्. तत्र गुर्जराधिपतेर्महम्मदशाहस्य राज्यकालः १४५८ मितं ख्रिस्ताब्दमारभ्य १५११ ख्रिस्ताब्दपर्यन्तमासीदिति रासमालाया ज्ञायते. हस्सनस्य कश्मीरेषु राज्यकालः १४७२ मितख्रिस्ताब्दमारभ्य १४८४ मितख्रिस्ताब्दपर्यन्तमासीदिति श्रीवरराजतरङ्गिणीतो ज्ञायते. अयमेव शितिकण्ठस्य ग्रन्थनिर्माणसमयः. स च शितिकण्ठो जगद्धरभट्टस्य नप्तृकन्यातनयातनूज आसीदिति जगद्धरात्षष्ठः पुरुषः. प्रतिपुरुषं विंशतिवर्षगणनाक्रमेण १३५२ मितख्रिस्ताब्दासन्नकाले जगद्धरभट्ट आसीदिति निश्चीयते.

स्तुतिकुसुमाञ्जलिं बालबोधिनीं चापहाय नान्यः कोऽपि ग्रन्थो जगद्धरप्रणीतः प्राप्यते. वासवदत्ता-वेणीसंहार-मालतीमाधवानां टीकाकारो जगद्धरस्त्वस्माद्भिन्न इति तत्तद्ग्रन्थसमाप्तिस्थप्रशस्तिपर्यालोचनया प्रतीयते.

स्तुतिकुसुमाञ्जलिटीकाकारो राजानकरत्नकण्ठस्तु कश्मीरेषु औरङ्गजेबराज्यसमय आसीदिति टीकायां सुव्यक्तमेव. काव्यप्रकाशटीकासारसमुच्चय-चित्रभानुशतक-युधिष्ठिरविजयटीकाद्याः कतिपये ग्रन्था रत्नकण्ठप्रणीता अपि प्राप्यन्ते.

एतन्मुद्रणोपक्रमे चैकं शुद्धं सटीकं नवीनं २४८ पत्रात्मकं पुस्तकं कश्मीरमहाराजाश्रितैरस्मत्सुहृत्तमैः श्रीज्योतिर्विद्भिश्चेश्वरशर्मभिः प्रहितम्. अपरं मूलमात्रं शुद्धं प्राचीनं जयपुर एव राजगुरुभट्टलक्ष्मीदत्तसूनुभट्टश्रीदत्तसंग्रहादुपलब्धम्. एतत्पुस्तकद्वयाधारेण विहितमस्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणं काव्यतत्त्वमार्मिकाणां सहृदयानां निर्मत्सराणि मनांसि मोदयत्विति शिवम्.

---

१. हस्सनः.

काव्यमाला ।

काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टप्रणीतः

स्तुतिकुसुमाञ्जलिः ।

राजानकरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकाख्यया टीकया समेतः ।

प्रथमं स्तोत्रम् ।

श्रेयः शिवाद्वयजुषो दिशतात्स एको वक्षोजहेमकलशो गिरिराजपुत्र्याः ।
षड्वक्त्रहस्तिवदनावमृतं यदीयं पातुं मिथः कलहमातनुतो नितान्तम् ॥

रक्षतु कलहेरम्बस्त्रिजगद्वन्द्यः स हेरम्बः ।
बहुविधशृङ्गारचितं यद्वदनं शंभुना रचितम् ॥
सेवकजनसिद्धरमां तां देवीं नमत सिद्धरमाम् ।
या वन्द्या विबुधगणैः स्तुत्या या भूतले च विबुधगणैः ॥
द्विनभोष्टिमिते (१६०२) शाके धौम्यायनकुलोद्भवः ।
काश्मीरदेशवास्तव्यो रत्नकण्ठाभिधः सुधीः ॥
महेशचरणाम्भोजभावनारसभाविते ।
जगद्धरकवेः काव्ये करोति लघुपञ्चिकाम् ॥ (युग्मम्)

तत्र तावदनेकपूर्वजन्मार्जितसुकृतपरिपाकोपलब्धातिगाढभक्तिरसामृतामोदसुगन्धयभिनवस्तवप्रसूनाञ्जलि[वि]तरणोद्योगे त्रिजगत्प्रभोः कृतकृत्यमात्मानमाकलयन्नतिप्रौढसूक्तिनैपुण्येन च निजौद्धत्यं प्रकटयन्ह्लादवद्भिरित्यादिना वृत्तपञ्चकेनास्य वक्ष्यमाणसंदर्भस्य पीठिकां कर्तुं कविराह—

ह्लादवद्भिरमलैरनर्गलैर्जीवनैरघहरैर्नवैरियम् ।
स्वामिनः क्लमशमक्षमैः क्षणं रोद्धुमर्हति मनः सरस्वती ॥ १ ॥

ह्लादवद्भिरिति । इयं सरस्वती । 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'सरोऽस्या आश्रयत्वेनास्ति । मतुपि सरस्वती । इयं च ब्रह्मलोके ब्रह्मसरः समाश्रित्य शापान्नदी भूत्वा भूलोकमवतीर्णा । अत्र च शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्वाणीरूपं वचनमपि सरस्वतीशब्दवाच्यम्' इति रायमुकुट्याम् । इयं सरस्वती वाणी । ममेति शेषः । स्वामिनः । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' इत्यैश्वर्यवाचिनः स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी महैश्वर्यवान् श्रीशिवभट्टारकः । तस्य मनः क्षणं रोद्धुमर्हतीति संबन्धः । कैः । नवैः स्तवैः । 'णु स्तुतौ

धातुः । किंभूतैः । ह्लादवद्भिः । 'ह्लादी सुखे' धातुः । ह्लादोऽत्र विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दवाची । न तु सुखमात्रार्थः । पाठे धातोश्च शब्दाधिक्यात् । अत एव पदांशे श्रुतिकट्वपि ह्लादपदं कविना ग्रन्थादिमश्लोके रक्षितम् । श्रीमन्मम्मटाचार्यैरपि काव्यप्रकाशे ग्रन्थादौ भारतीनमस्कारे 'ह्लादैकमयीम्' इति पदांशे श्रुतिकट्वपि ह्लादपदमनेनैवाभिप्रायेण रक्षितम् । यतोऽग्रे दोषनिरूपणावसरे तैरेवोक्तम्—'दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ' इति । क्वचिदिति शमकथासु भक्तिविषयेऽपि । नोभौ न गुणो न दोषः । श्रुतिकटुपुनरुक्तादिरित्यर्थः । ह्लादः परमानन्दः कर्तुः सहृदयस्य च विद्यते । येष्वास्वादितेषु यैर्वा ह्लादवन्तस्तैः । ह्लादो वर्णनीयो विद्यते येषु वा । स्तवैः पुनः किंभूतैः । अमलैः । अविद्यमानो मलः पददोषः षोडशविधः श्रुतिकटुच्युतसंस्कृतादिः, अर्थदोषश्चापुष्टत्वादिर्द्वादशविधो येषाम् । तथा अनर्गलैः गङ्गातरङ्गवदविच्छिन्नप्रसरैः । तथा जीवयन्तीति जीवना भवमरुभ्रमणतृषिताप्यायकाः तैः । तथा अघं पापं शिवेतरं च । वातव्याध्याद्यष्टविधमहारोगं वा कर्तुः सहृदयस्य च हरन्तीति तादृशाः तैः । तथाहि सूर्यशतकमहाकाव्यकृतो मयूरस्य 'शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्' इत्यादिषष्ठेन श्लोकेन श्रीभास्करप्रसादान्महारोगो व्यपगत इति प्रसिद्धिः । तथा क्लमशमक्षमैः क्लमाः क्लेशाः पञ्च अविद्यादयः क्लमः खेदो भवमरुभ्रमणजो वा । तस्य शमे शान्तौ क्षमाः तैः । यथा, सरस्वतीनाम्नी नदी । 'सरस्वती नदीभेदे भूवाग्देवतयोरपि' इति विश्वः । जीवनैस्तोयैः । 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । स्वामिनो मनो रोद्धुमर्हतीति । तैरपि प्राग्वत् ह्लादवद्भिः परमानन्ददायिभिः । अमलैर्निर्मलैः । अघहरैस्त्रिविधपापहरैः । तथा क्लमो मरुभ्रमणादिजस्तस्य शमे क्षमैः । अत्र इवाद्यनुपादानाच्छब्दशक्तिमूल उपमाध्वनिः । अग्रिमश्लोकेष्वपि चतुर्षु । रथोद्धता छन्दः । 'रान्नरौ लघुगुरू रथोद्धता' इति कविशिक्षायाम् । 'रनरैरन्वितं युक्तं लघुना गुरुणा तथा । ख्यातं रथोद्धता नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥' इति क्षेमेन्द्रकृते सुवृत्ततिलके ॥

स्वामिनः स्थिरगुणा सवक्रिमा कर्णयोरमृतवर्षिणी मनः ।
कर्तुमर्हति मुहूर्तमुज्झितस्वैरचापलमियं सरस्वती ॥ २ ॥

स्वामिन इति । इयं मम सरस्वती वाणी स्वामिनः श्रीशिवभट्टारकस्य मनः उज्झितं स्वैरचापलं स्वेच्छातारल्यं येन तादृशं कर्तुमर्हति । कियन्तं कालम् । मुहूर्तं दिनस्य पञ्चदशांशो रात्रेर्वा मुहूर्तस्तम् । 'दिनस्य यः पञ्चदशोऽपि भागो रात्रेर्भवेत्तत्तु मुहूर्तमानम्' इति संहिताविदः । 'मुहूर्तं घटिकाद्वयम्' इति सामान्यलक्षणम् । मुहूर्तमिति 'कालभावाध्वदेशानाम्' इति द्वितीया । किंभूता मम वाणी । स्थिरगुणा । ओजःप्रसादमाधुर्याख्यास्त्रयः शब्दगुणा अर्थगुणाश्च यस्याम् । सह वक्रिम्णा विद्यते श्लिष्टशब्दात्मकेन वैचित्र्येण सह वर्तते या सा सवक्रिमा । यथा 'रम्यरीतिरनघा गुणोज्ज्वला' इत्यादौ रीतिगुणरसादिवचनप्रपञ्चस्य श्लेषार्थवशाद्वैचित्र्यम् । तथा सह वक्रिम्णा उपचारवक्रपदत्वेन वर्तते या । उपचारवक्रभणितिरित्यर्थः । यथाग्रेऽत्रैव तृतीये स्तोत्रे—'खे-

लत्यलङ्घ्यमहिमा स हिमाद्रिकन्याकान्तः कृतान्तदलनो लघयत्वघं वः' इत्यत्र अघं हरतु इत्यस्य स्थाने लघयतु अत्यन्ततनूकरणेन निःशेषं करोतु इत्युपचारवक्रत्वम् । तथा 'अङ्गीकरोत्वरमभङ्गुरमिङ्गितं वः' इत्यत्र पूर्णमीप्सितं ददातु इत्यस्य स्थाने अभङ्गुरमिङ्गितमङ्गीकरोतु इत्युपचारवक्रत्वम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तथा कर्णयोः कर्तुः सहृदयस्य श्रोत्रयोरमृतवर्षिणी । यथा सरस्वती वीणा स्वामिनो मनो मुहूर्तमुज्झितस्वैरचापलं करोति । सापि किंभूता । स्थिरा गुणास्तन्त्र्यो यस्याः सा । पुनः सवक्रिमा कुटिला, कर्णयोरमृतवर्षिणी च ॥

रम्यरीतिरनघा गुणोज्ज्वला चारुवृत्तरुचिरा रसान्विता ।
रञ्जयत्वियमलंकृता मनः स्वामिनः प्रणयिनी सरस्वती ॥ ३ ॥

रम्यरीतिरिति । इयं मे सरस्वती वाणी स्वामिनः परमेशस्य मनो रञ्जयत्विति संबन्धः । किंभूता वाणी । रम्यरीतिः रम्या रीतिर्मुख्यत्वाद्वैदर्भी रीतिर्यस्याः । तथा अनघा गुणोज्ज्वला च प्राग्वत् । तथा चारूणि वृत्तानि वसन्ततिलकशार्दूलविक्रीडितादीनि यस्यां सा चारुवृत्ता । तादृशी चासौ रुचिरा च । तथा च रसेन मुख्येन शान्तरसादिनान्विता । तथा अलंकृता वक्रोक्त्यादिशब्दालंकारैरुपमाद्यर्थालंकारैश्च युक्ता । पुनः किंभूता । प्रणयिनी । निजाभिष्टं प्रार्थयित्रीत्यर्थः । यथा च प्रणयिनी कामिनी स्वामिनो मनो रञ्जयति । सापि किंभूता । रम्यरीतिः । 'प्रचारस्यन्दयो रीतिः' इत्यमरः । 'प्रचारो व्यवहारः' इति रायमुकुटीकारः । 'प्रचारः शीलम्' इति क्षीरस्वामी । 'वैदर्भ्यादावारकूटे प्रचारस्यन्दयोस्तथा । मर्यादायां चरीति स्त्री' इति मङ्खः । रम्या रीतिर्व्यवहारः शीलं वा मर्यादा वा कुलस्त्रीगुणानां यस्याः सा रम्यरीतिः । तथा अनघा निर्दोषा निष्पापा वा । गुणैश्च लावण्यदयादाक्षिण्यादिभिरुज्ज्वला । चारु वृत्तं चारित्रं यस्याः सा चासौ रुचिरा च । 'वृत्तमध्ययने पद्ये चारित्रे वर्तने मृते' इति मङ्खः । रसान्विता रसेन रागेण भर्तृविषये स्थिरेणान्विता । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः । तथा अलंकृता हाराद्याभरणयुक्ता ॥

सत्त्वधाम वरलाभयाचितश्लाघ्यवर्णविशदा विशत्वियम् ।
निर्मलं सघनकालविप्लवा मानसं स्मरजितः सरस्वती ॥ ४ ॥

सत्त्वधामेति । इयं मे सरस्वती वाणी स्मरजितः परमेशस्य मानसं चित्तं विशत्विति संबन्धः । कीदृशं चित्तम् । सत्त्वस्य प्रीत्यात्मकस्य प्रकाशरूपस्य सत्त्वगुणस्य धैर्यस्य वा धाम स्थानम् । किंभूता वाणी । घनः कालस्य कृतान्तस्य विप्लव उपद्रवो मरणत्रासो यस्याः सा । घनो बहलो यः कालविप्लवो यमभीतिस्तदर्थं या सा इति वा । कालस्य वर्तमानतुरीययुगसमयस्य वा विप्लवो यस्याः सा । पुनश्च किंभूता । वरेत्यादि । 'वरो विवाहे देवादेः प्रार्थिते स्वीकृतावपि' इति मङ्खः । वरस्य देवादेः प्रार्थि-

तस्य लाभः । तदर्थं याचिताः । निजेष्टदेवताध्यानेन । 'पश्चिमायामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना' इति कालिदासः । तेन श्लाघ्या यथावर्ण्यमानरसोपयोग्या वर्णा अक्षराणि यस्यां तादृशी चासौ विशदा निर्मला च । विशदशब्दो मध्यस्थतालव्य एव ज्ञेयः । अथवा वरलाभस्य याचितं याचनं तेन श्लाघ्या ये वर्णा अक्षराणीति विग्रहः । अथवा 'हंसस्य योषिद्वरटा वरलापि' इति स्वामी । व्रियते हंसैर्वरला । यथा वरला हंसी मानसाख्यं सरो विशति । किंभूतं सरः । सत्त्वधाम । सत्त्वानां मकरादिप्राणिनां धाम स्थानम् । हंसी किंभूता । आभया दीप्त्या आचितः पूरितः अत एव श्लाघ्यः स्तुत्यश्चासौ यो वर्णः श्वैत्यगुणः । 'आचितं निचितं पूर्णं पूरितं भरितं भृतम्' इति कोषः । तेन विशदा । पुनः किंभूता । सघनेति । घनस्य मेघस्य कालो वर्षासमयः स एव विप्लवः सह तेन वर्तते या सा सघनकालविप्लवा । मे सरस्वतीत्यनेन सूचितमेतत् वक्ष्यमाणस्तुतिकुसुमाञ्जलिरूपा स्तुतिर्यमभयनिवारणार्थमेव मया कृता । यदग्रे स्वयमेव वक्ष्यति—'क्रन्दन्तमन्तकभयार्तमुपेक्षसे यत्' इत्यादिना सर्वत्र ॥

भक्तितः सपदि सर्वमङ्गला बोधिता निजधियैव मेनया ।
आरिराधयिषतीश्वरं वरं लब्धुमीप्सितमियं सरस्वती ॥ ५ ॥

भक्तित इति । इयं मे सरस्वती वाणी ईश्वरमारिराधयिषति आराधयितुमिच्छति । किं कर्तुम् । ईप्सितमभिलषितं वरं लब्धुम् । किंभूता । कायवाङ्मनोभिः शिवैकताध्यानात्सर्वाणि मङ्गलानि यस्याः । वाणीपक्षे मेनया इत्यत्र मे अनया इति पदच्छेदः । अनया मे निजधिया बुद्ध्या नित्यधिया वा बोधिता प्रबोधिता । अथ च सर्वमङ्गला पार्वती च वरं भर्तारमीश्वरमाराधयति । 'धवः प्रियः पतिर्भर्ता सेक्ता वरयिता वरः' इति मङ्खः । किं कर्तुम् । ईप्सितं लब्धुम् । कीदृशी । मेनया मेनाख्यया निजमात्रा बोधिता प्रबोधिता । कया हेतुभूतया । निजधिया । कुतः । भक्तितः । यथा सर्वमङ्गला पार्वती ईप्सितं मनोरथेन प्रार्थितमीश्वरमेव वरं भर्तारं लब्धुमाराधितवती । भक्तितः भक्त्या हेतुना । तसिलः सार्वविभक्तिकत्वात् । तथा मदीया सरस्वत्यपि ईश्वरमारिराधयिषति । एतेन स्वात्मनेऽवश्यमीश्वरदर्शनं स्तुतिकरणेन सूचितं ग्रन्थकारेण । यथा पार्वत्या परमेश्वरो वरो लब्ध एव तथेयमपि सरस्वती प्राप्स्यत्येवेति भावः ॥

अथातः स्तुतिप्रस्तावनाख्यं प्रथमं स्तोत्रमारभमाण आह—

ओमिति स्फुरदुरस्यनाहतं गर्भगुम्फितसमस्तवाङ्मयम् ।
दन्ध्वनीति हृदि यत्परं पदं तत्सदक्षरमुपास्महे महः ॥ ६ ॥

ओमितीति । वयं तन्महः परं ज्योतिरुपास्महे सेवामः । तत्किंभूतम् । सत्सत्तामात्रं सत्यं सनातनं च । तथा अक्षरं न क्षरति स्वरूपात्प्रचलतीत्यक्षरम् । अत्र उपासे इति वाच्यमाने अतिगाढभक्त्युद्रेकेण तदेकताभावनोत्कर्षेण श्लाघ्यमात्मानं मन्यमानेन कविना उपास्महे इति बहुवचनक्रियापदोद्देशः कृतः । एवमग्रेऽपि । तत्किमित्याह—ओमि-

तीति। यत्परमुत्कृष्टमोमिति पदम्। 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति वैयाकरणपरिभाषयास्य पदत्वम्। ओमिति प्रणवरूपमकारोकारमकारात्मकं पदं हृदि हृदाकाशे अनाहतं न केनाप्युच्चारितं सत् दन्ध्वनीति अत्यर्थं ध्वनति। कीदृशम्। हृदाकाशादुत्थाय उरसि वक्षसि स्फुरत्। पुनश्च किंभूतम्। गर्भेत्यादि। गर्भे गुम्फितमन्तर्लीनं समस्तं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यारूपं यस्य। किमधिकेन वयं पारमेश्वरं परं ज्योतीरूपं महः प्रणवरूपेण हृदाकाशे अनाहतशब्दरूपं वन्दामह इत्याशयः। अस्मिन्वृत्ते प्रथमचतुर्थपादयोः 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति। हरस्य गर्भत्वं च तज्ज्ञैरूह्यम्॥

भानुना तुहिनभानुना बृहद्भानुना च विनिवर्तितं न यत्।
येन तज्झगिति शान्तिमान्तरं ध्वान्तमेति तदुपास्महे महः॥ ७॥

भानुनेति। वयं तन्महः परं ज्योतिरुपास्महे। तत्किम्। येन आन्तरं ध्वान्तमविद्यात्मकमज्ञानं झगिति सहसैव शान्तिमेति। तत्किम्। भानुना सूर्येण तुहिनभानुना चन्द्रेण बृहद्भानुनाग्निना च यन्न विनिवर्तितम्। विशेषेणापुनरागमनरूपेण न निवर्तितं न निवारितम्। तथाविधमज्ञानाख्यं गाढं तमः परं ज्योतीरूपेणैव विनिवार्यम्। सहसैवेत्यर्थः। तथा हि—'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारका नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥' इति श्रुतिः॥

कीचकादिकुहरेष्विवाम्बरं बिम्बमम्बरमणेरिवोर्मिषु।
एकमेव चिदचित्स्वनेकधा यच्चकास्ति तदुपास्महे महः॥ ८॥

कीचकादीति। वयं तन्महः परं ज्योतिरुपास्महे। तत्किम्। यदेकमेव अद्वितीयं परं ब्रह्म चिदचित्सु चेतनाचेतनेषु चकास्ति देदीप्यमानमस्ति। कुत्र किमिव। कीचका वेणुविशेषाः। 'सरन्ध्राः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इति। आदिशब्देन काहलाभेरीढक्कादिपरिग्रहः। तेषु यथाम्बरं गगनमेकमेवानेकधा चकास्ति। तथाम्बरमणेर्बिम्बं सूर्यबिम्बं यथा एकमेवोर्मिषु जलतरङ्गेष्वनेकधा चकास्ति तद्वत्॥

तर्ककर्कशगिरामगोचरं स्वानुभूतिसमयैकसाक्षिणम्।
मीलिताखिलविकल्पविप्लवं पारमेश्वरमुपास्महे महः॥ ९॥

तर्केति। वयं पारमेश्वरं परमेश्वरसंबन्धि मह उपास्महे। किंभूतम्। अगोचरम्। कासाम्। तर्ककर्कशगिराम्। अनिष्टप्रसञ्जनं तर्कः। 'तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः स्यात्' इति तार्किकरक्षायाम्। अतर्क्यैश्वर्येऽपि परमेश्वरे किमाधारः किंकायः किंचेष्टः किमुपायश्च त्रिभुवनं सृजतीत्यादिर्यो मूढधियां तर्कस्तेन याः कर्कशा गिरस्तासामगोचरम्। वाङ्मनसातीतैश्वर्यमित्यर्थः। 'शास्त्रेणापि न वक्तव्यं स्वसंवेद्यं परं पदम्' इत्युक्तेः। स्वसंवेद्यत्वमेवाह—स्वानुभूतीति। पुनश्च किंभूतम्। स्वा चासावनुभूतिरनुभवस्तस्य यः समयः स एवैकः साक्षी यस्य। आत्मीयानुभव एव तस्य परज्योतिषः साक्षीत्यर्थः। तथा मीलिताखिलविकल्पविप्लवं निमीलितसमस्तचिन्ताजालम्॥

स्वावभासमयमेव मायया येन भिन्नमवभास्यते जगत्।
चित्रमिन्द्रधनुरभ्रलेखया भास्वतेव तदुपास्महे महः॥ १०॥

स्वावभासेति। वयं तन्मह उपास्महे सेवामहे। येन स्वतन्त्रेण कर्त्रा जगत्सुरनरतिर्यगादिरूपमवभास्यते प्रकाश्यते। किंभूतम्। भिन्नम्। कया। मायया मायातत्त्वेन करणेन। 'स्वस्वरूपेषु भावेषु भेदप्रथा माया' इति पराप्रावेशिकायाम्। तया करणभूतया भिन्नं सच्चित्रं नानारूपमवभासते। किंभूतम्। स्वावभासमयमेव स्वश्चासाववभासः स एव प्रकृतो यस्य। स्वात्मप्रकाशमेवेत्यर्थः। किं केनेव। इन्द्रधनुर्भास्वतेव। यथा भास्वता कर्त्रा अभ्रलेखया करणभूतया चित्रं नानावर्णं सर्वमवभास्यते। किंभूतम्। स्वावभासमयमेव॥

हृद्गुहागहनगेहगूहितं भासिताखिलजगत्त्रयोदरम्।
कन्दकंदरदरीमुखोद्गतप्राणमारुतकृतस्थिरस्थितिम्॥ ११॥
त्यक्तसर्वदशमक्षयोदयं रूपवर्जितमभित्तिसंश्रयम्।
यं निरञ्जनमनक्षगोचरं दीपमद्भुतमुशन्ति तं स्तुमः॥ १२॥ (युग्मम्)

युगलकम्—हृद्गुहेति, त्यक्तेति। वयं तं परमेश्वरं स्तुमः। तं कमित्याह—हृद्गुहेत्यादि। ज्ञानिन इत्यध्याहारः। ज्ञानिनो यं परमेशमद्भुतमाश्चर्यमयं दीपमुशन्ति। 'वश कान्तौ' धातुः। उशन्त्यभिलषन्ति। वर्णयन्तीत्यर्थः। किंभूतम्। हृदेव गुहा गह्वरम्। 'देवखातबिले गुहा' इत्यमरः। सैव गहनं गेहं तत्र गूहितं गोपितम्। 'चिद्घनोऽपि जगन्मूर्त्या श्यानो यः स जयत्यजः। स्वात्मप्रच्छादनक्रीडाविदग्धः परमेश्वरः॥' इति योगराजः। अत्र अपिशब्द आर्थः। गूहितमपि भासितं प्रकाशितमखिलं जगत्त्रयस्योदरं येन। विरोधाभासः। यद्वस्तु किमपि गोपितं तत्कथं बाह्यं प्रकाशयेत्। पुनश्च किंभूतम्। कन्देति। 'नाभेरधस्तान्मेढ्रोर्ध्वे कन्द इत्यभिधीयते'। मेढ्रादूर्ध्वं नाभेरधो ह्यङ्गुलं स्थानं कन्दः। स एव कंदरम्। दरी गुहागह्वरं तस्य मुखं तस्मादुद्गतो यः प्राणमारुतः शरीरस्थवायुमुख्यस्तेनैव कृता स्थिरा स्थितिर्यस्य। अत्रापि प्राग्वद्विरोधाभासः। मारुतेन हि दीपो निर्वाप्यते। एष तु चिन्मयो दीपः प्राणवायुना स्थिरस्थितिः॥ पुनः। त्यक्ताः सर्वा दशा बालाद्यवस्था येन। चिदानन्दमयस्य ता न सन्ति। लौकिकस्य तु दशा वर्तयो युज्यन्त एव। पुनश्च किंभूतम्। अविद्यमानौ क्षयोदयौ यस्य तम्। स्वरूपसदृशस्य क्षयोदयौ भवतः। अतश्चाद्भुतं तम्। तथा रूपेण वर्जितस्तम्। लौकिकस्य दीपस्य रूपं दृश्यत एव। तथा अविद्यमानो भित्तावाधारे संश्रयो यस्य। हृदयाकाशस्थत्वात्। दीपस्य हि भित्तौ स्थितिरुपपन्ना। न तु षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतस्य चिदानन्दघनस्य। दीपेन हि साञ्जनेन भाव्यम्। तथा अनक्षगोचरम्। अक्षाणामिन्द्रियाणामगोचरम्। बाह्यो हि दीपो नेत्रगम्यः। चिदानन्दमयस्त्विन्द्रियागम्य एव॥

यस्य शस्यमहसो निरर्गलं योगमाप्य चरणाब्जरेणुभिः ।
अद्भुतां दधति नीरजस्कतां तं जगत्पतिमुमापतिं स्तुमः ॥ १३ ॥

यस्य शस्येति । तं जगतां पतिमुमापतिं महेशं स्तुमः । तं कमित्याह—शस्यं स्तुत्यं महो यस्य सः । तादृशस्य यस्य परमेशस्य पादकमलरेणुभिर्योगमवाप्य । भक्ता इति शेषः । अद्भुतां नीरजस्कतां निर्गतरजोगुणत्वं दधति । 'रजो गुणे च रेणौ च योषितामार्तवेऽपि च' इति मङ्खः । रजस्तमोरहिता एव सात्विका मुक्ता इत्यर्थः । ये हि सरजस्कास्ते कथं नीरजस्काः स्युरित्यद्भुतम् । अत्र चरणाब्जरजोभिरित्युच्यमाने यतिभङ्गभयाद्रेणुभिरिति प्रक्रमभङ्गेऽपि भक्तिविषये न दोषः ॥

चारुचन्द्रकलयोपशोभितं भोगिभिः सह गृहीतसौहृदम् ।
अभ्युपेतघनकालशात्रवं नीलकण्ठमतिकौतुकं स्तुमः ॥ १४ ॥

चार्विति । वयं तं नीलकण्ठं शितिकण्ठं स्तुमः । किंभूतम् । अतिकौतुकम् । अतिशयेन कौतुकं यस्य स तम् । अत्यद्भुतमित्यर्थः । किंभूतम् । चार्वी या चन्द्रकला तयोपशोभितम् । तथा भोगिभिः सर्पैर्वासुक्याद्यैः सार्धं गृहीतं सौहृदं येन । तथा अभ्युपेतमङ्गीकृतं घनेन कालेनान्तकेन सह शात्रवं शत्रुभावो येन स तम् । अथ च नीलकण्ठं मयूरम् । 'नीलकण्ठो भुजंगभुक्' इत्यमरः । तस्याद्भुतत्वमाह । तत्पक्षे चारवो ये चन्द्रका बर्हास्तेषां लयो नाशस्तेनोपशोभितम् । मयूरस्य चन्द्रकलयेन शोभा न युक्ता । अत एवाद्भुतत्वम् । पुनश्च । भोगिभिः सर्पैः सह गृहीतं सौहृदं येन । मयूरो हि भुजंगभुक् । अथ अभ्युपेतमङ्गीकृतं घनकालेन वर्षासमयेन सह शात्रवं शत्रुभावो येन । वर्षाकालेन सह मयूरस्य शत्रुत्वं न विद्यते । किं तु प्रीतिरेवेत्यद्भुतत्वम् । श्लेषमूलो व्यतिरेकः ॥

इच्छयैव भुवनानि भावयन्यः प्रियोपकरणग्रहोऽपि सन् ।
अप्रियोपकरणग्रहोऽभवत्तं स्वशक्तिसचिवं शिवं स्तुमः ॥ १५ ॥

इच्छयैवेति । स्वा चासौ शक्तिः शक्तितत्त्वम् । 'जगत्स्रष्टुमिच्छां परिगृहीतवतः परमेश्वरस्य प्रथमस्पन्द एवेच्छा यास्ति तच्छक्तितत्त्वम्' इति पराप्रावेशिकायाम् । शक्तिः सचिवो यस्य स तम् । स्वशक्तियुक्तं तं श्रीशिवं स्तुमः । तं कम् । यः परमशिव इच्छयैव इच्छाशक्त्यैव मुख्यया भुवनानि अधः कालाग्निरुद्रभुवनादारभ्य शिवभुवनान्तं सचतुर्विंशतिशतद्वयमितानि भुवनानि भावयन्संपादयन् । 'कलाः पञ्च च विज्ञेयास्तत्त्वं षट्त्रिंशदेव च । सचतुर्विंशति ज्ञेयं भुवनानां शतद्वयम् ॥' इति श्रीस्वच्छन्दोक्तेः । किंभूतः । प्रियेत्यादिविशिष्टः । प्रिय उपकरणेषूपकारेषु ग्रहो हेवाको यस्य सः । तादृशोऽपि सन्नप्रियोपकरणग्रहः । न प्रिय उपकरणेषु साधनेषु ग्रहो ग्रहणं यस्य स तादृशोऽभवत् । तक्ष्णो हि वास्यादिभिर्निर्माणसाधनैर्भवितव्यम् । अत्रापि विरोधाभासः—यः प्रियोपकरणग्रहः स कथमप्रियोपकरणग्रहो भवतीति ॥

पद्मसद्मकरमर्दलालितं पद्मनाभनयनाब्जपूजितम् ।
पद्मबन्धुमुकुटांशुरञ्जितं पादपद्मयुगमैश्वरं स्तुमः ॥ १६ ॥

पद्मसद्मेति । पद्मसद्मा ब्रह्मा तस्य करौ ताभ्यां मर्दो हस्तसंवाहनं तेन लालितम् । तथा पद्मनाभो विष्णुस्तस्य नयनमेवाब्जं तेन पूजितम् । 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयोर्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम्' इत्युक्तेः । तथा पद्मबन्धुः सूर्यस्तस्य ये मुकुटांशवस्तै रञ्जितम् । ऐश्वरमीश्वरस्येदं पादपद्मयुगलं वयं स्तुमः ॥

अङ्घ्रियुग्ममम‍रेशमस्तकस्रग्भिरुज्ज्वलमुरश्च भस्मभिः ।
शेखरं च हिमरश्मिरश्मिभिर्यो बिभर्ति तमुपास्महे विभुम् ॥ १७ ॥

अङ्घ्रियुग्ममिति । अमरेशमस्तकस्रग्भिरिन्द्रशिरःकुसुममालाभिरुज्ज्वलं दीप्तं पादद्वयम्, तथा भस्मभिरुज्ज्वलमुरो वक्षःस्थलं च, तथा हिमरश्मिरश्मिभिश्चन्द्रकरैरुज्ज्वलं शेखरं मुकुटं च बिभर्ति तं विभुं वयमुपास्महे ॥

मूर्ध्नि चन्द्रकरसुन्दरत्विषं फेनपिण्डपरिपाण्डुरस्मिताम् ।
देहिनां वहति तापहारिणीं सिद्धसिन्धुमतनुं तनुं च यः ॥ १८ ॥
कर्तुमुत्सहत एव सेवको यस्य कस्य न मनः सकौतुकम् ।
नैति शान्तनवविग्रहोऽपि सन्भीष्मतां न च विचित्तवीर्यताम् ॥ १९ ॥
आपतन्तमयमं यमं पुरो यः सविग्रहमविग्रहं व्यधात् ।
दर्पकं व्यधित योऽप्यदर्पकं तं विषादमविषादमाश्रये॥२०॥(तिलकम्)

मूर्ध्नीति, कर्तुमिति, आपतन्तमिति, तिलकम् । अहं तं विषादं विषं कालकूटाख्यमत्ति समुद्रमथने इति विषात् शिवस्तमाश्रये । किंभूतम् । अविषादम् । अविद्यमानो विषादो यस्य स तम् । परमानन्दस्वरूपमित्यर्थः । तं कम् । यो मूर्ध्नि शिरसि सिद्धसिन्धुं गङ्गां वहति । तथा अतनुं महतीं तनुमाकृतिं च वहति । द्वे अपि विशिनष्टि—चन्द्रकरवत्सुन्दरा त्विड् यस्यास्तां गङ्गाम् । चन्द्रकरैः सुन्दरत्विषं तनुं च । तथा फेनपिण्ड इव जलक्षोभोत्थितनदीकफपिण्ड इव परिपाण्डुरं स्मितमीषद्धासो यस्यास्तां तनुम् । तथा देहिनां शरीरिणां तापहारिणीमध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाख्यतापत्रयनिवारिकां तनुं च बिभर्ति । समुच्चयालंकारः ॥

कर्तुमिति । यस्य सेवकः कर्ता कस्य न मनः सकौतुकं कर्तुमुत्सहत एव । अपि तु सर्वस्य साश्चर्यं विधातुं शक्तो भवति । अत्र च यत्तदावार्थौ । कुतस्तत् । यद्यस्मात्कारणाच्छान्तः शममुपगतो नवोऽपि विग्रहो वैरं यस्य स एवंविधोऽपि सन्भीष्मतां भयानकत्वं नैति । तथा विचित्तवीर्यतां विगतं चित्तस्य वीर्यं यस्य स विचित्तवीर्यस्तस्य भावस्तत्ता तां बिभर्ति न च । अथ च शन्तनो राज्ञोऽपत्यं शान्तनवः स एव विग्रहो

देहं यस्य तम् । 'आत्मा वै पुत्रनामा स्यात्' इति स्मृतेः । शन्तनुनृपतिमूर्तौ तत्सुतौ यौ तौ भीष्मविचित्तवीर्याख्यौ कथं न भवेतामिति विरोधाभासः ॥

आपतन्तमिति । तथा तं विभुं कम् । यो विभुः पुरोऽग्रत आपतन्तमागच्छन्तम् । श्वेताख्यनृपतित्रासहेतोरिति शेषः । यममन्तकमयमं अविद्यमानो यमो यत्नो यस्य तम् । तथा सविग्रहं सह विग्रहेण वैरेण वर्तते यः स तं अविग्रहमशरीरं व्यधात् । शरणागतश्वेतत्राणाय ददाहेत्यर्थः । तथा दर्पकं दर्पयति कामिनमिति दर्पकः कामस्तं अदर्पकं अविद्यमाने । दर्पो यस्य स तं व्यधात् । निरहंकारं चकारेत्यर्थः । विरोधाभासः । त्रिभिर्विशेषकम् ॥

अम्बरेण गगनेन संवृतं जीवनैः शिरसि वारिभिः श्रितम् ।
भोगिभिश्च भुजगैर्विभूषितं शंकरं शुभकरं भजामहे ॥ २१ ॥

अम्बरेणेति । वयं शंकरं शं कल्याणं निःश्रेयसरूपं करोति शंकरस्तं भजामहे सेवामहे । किंभूतम् । शुभकरं शुभं त्रिजगन्मङ्गलं करोति तादृशम् । पुनश्च किंभूतम् । गगनेनाकाशेन गच्छन्त्यनेन देवा इति गगनं व्योम तेनैवाम्बरेण वस्त्रेण परिवेष्टितम् । तथा जीवयन्ति तृषातुरानिति जीवनानि तैर्जीवनैराप्यायकैर्वारिभिर्जलैः । मन्दाकिन्या इति शेषः । तैः श्रितम् । कुत्र । शिरसि । तथा भुजानष्टादश । 'अष्टादशभुजं देवं नीलकण्ठं सुतेजसम्' इति स्वच्छन्दतन्त्रराजोक्तेः । तान्गच्छन्तीति भुजगाः । तादृशैर्भोगिभिः सर्पैर्वासुक्याद्यैर्भूषितमलंकृतम् । अत्र श्लोके असमस्तपदपुनरुक्तवदाभासः । तथा हि—अम्बरेण गगनेनेति, जीवनैर्वारिभिरिति, भोगिभिर्भुजगैरिति, शंकरं शुभकरामिति आभिमुख्ये पौनरुक्त्यं पर्यवसानेऽन्यार्थत्वात्तदभावः । अत्र च 'नौमि पार्षदगणान्वितं विभुम्' इत्यपि पाठो दृश्यते । तत्पक्षे पार्षदानां नन्दिमहाकालादीनां प्रमथानां गणाः समूहास्तैरन्वितम् । "परिषदो ण्यचकत्वं च । 'ततः पर्षदपार्षदाः' इति संसारावर्तादेः । 'स पार्षदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवत्यां पाणिनिः" इति रायमुकुट्याम् । अत्रापि पार्षदगण इत्यामुखे पौनरुक्त्यं पर्यवसाने तदभावः ॥

पावकेन शिखिनोपशोभितं भासितं सितरुचा हिमांशुना ।
भास्वता च रविणा विराजितं लोचनत्रयमुपास्महे विभोः ॥ २२ ॥

पावकेन शिखिनेति । पावयति पवित्रीकरोतीति पावकस्तेन पावकेन शिखिना वह्निना उपशोभितम् । ललाट इति शेषः । सिता रुग्यस्य स तादृशेन हिमांशुना चन्द्रेण वामाक्षिकवाटस्थेन, तथा भास्वता भासो विद्यन्ते यस्य स तादृशेन रविणा सूर्येण दक्षिणाक्षिकवाटस्थेन शोभितम् । विभोः श्रीशिवस्य लोचनत्रयं नेत्रत्रयमुपास्महे वयम् । अत्रापि श्लोके असमस्तपदपुनरुक्तवदाभासः ॥ एतद्वृत्ताभिप्रायच्छायानुसारेण ममापि वृत्तमेकम्—'भक्तिप्रह्वजनस्य यत्किल तमोध्वान्तं निहत्यान्तरं दृष्ट्यंशेन यमान्तकारि मदनं निर्दर्पकं यद्व्यधात् । भास्वद्भास्करपावकाग्निशशभृच्छीतांशुसंभूषितं तन्नेत्रत्रि-

तयं सदा गिरिसुताकान्तस्य वन्दामहे ॥' तमस्तमोगुण एव ध्वान्तम् । विस्पष्टमन्यत् ॥

अभयंकरमाश्रितं स्वरूपं दधदुद्दामसमग्रधामयोगम् ।
शुचितारकमीश्वरस्य नेत्रत्रितयं शूलशिखात्रयं च वन्दे ॥ २३ ॥

अभयंकरमिति । अहमीश्वरस्य नेत्रत्रितयं तथा शूलस्य त्रिशूलस्य शिखात्रयं च वन्दे नौमि । द्वे अपि विशिनष्टि— किंभूतं नेत्रत्रितयम्, अभयंकरम् । न भयं करोतीत्यभयंकरम् । 'भयार्तिमेघेषु कृञः' इति खमुञ् । एवंभूतं स्वरूपमाश्रितम् । शूलशिखात्रयं च किंभूतम् । अभयम् । अविद्यमानं भयं परेभ्यो भङ्गभयं यस्य । तथा करं कर्मीभूतं हस्तमाश्रितम् । पुनः किंभूतं नेत्रत्रितयम् । उद्दामान्युद्भटानि यानि समग्राणि धामानि सूर्येन्दुवह्निरूपाणि तैर्योगं दधत् । शूलशिखात्रयं च किंभूतम् । उद्दामानि समग्राणि यानि धामानि तेजांसि तैर्योगं दधत् । तथा नेत्रत्रितयं किंभूतम् । शुचितारकम् । शुचयस्तारकाः कनीनिकाः । 'तारकाक्ष्णोः कनीनिका' इत्यमरः । यत्र तादृशम् । शूलशिखात्रयपक्षे—शुचि निर्मलम् । तारकं तारयति देवगणान्दैत्यरणोदधेरिति तारकं निस्तारकम् ॥

मीलद्विलोचनसमुद्गसमुद्गताश्रु-
स्रोतःस्रुतिस्नपितमूलकपोलभागाः ।
देवं शशाङ्कशकलाकलितावतंसं
शंसन्ति सन्त इह शंकर शंकरेति ॥ २४ ॥

मीलदिति । शशाङ्कशकलेन चन्द्रखण्डेनाकलितोऽवतंसो यस्य तं चन्द्रखण्डमौलिं श्रीशिवं सन्तः कृतिनः शंकर शंकरेति स्तुवन्ति । किंभूताः । मीलद्विलोचनेत्यादि । मीलन्ति तद्ध्यानेन यानि विलोचनानि तान्येव समुद्गाः संपुटकास्तेभ्यः समुद्गतं यदश्रु तस्य स्रोतःप्रवाहस्तेन स्नपितं मूलं येषां तादृशाः कपोलभागा येषां ते ॥

भ्रान्तोऽस्मि वैशसमये समयेऽहमत्र
मिथ्यैव दिग्भ्रमहतो महतोऽपमार्गान् ।
विश्रम्य नन्दनवने नवने शिवस्य
खेदस्तु संप्रति समेति स मेऽवसानम् ॥ २५ ॥

भ्रान्तोऽस्मीति । दिग्भ्रमेण दिङ्मोहेन हतः । एकदा परिचितोऽपि वर्त्मनि विस्मृतमार्ग इत्यर्थः । अत्र वैशसमये दुःखमये समये तुरीययुगसमये तारुण्यातिरिक्ते प्रौढत्वसमये वा महतोऽपमार्गान् अवटवर्त्मनः शिवशास्त्रादन्यशास्त्रोपदेशरूपान्कुमार्गान् मिथ्यैव मृषैव भ्रान्तोऽस्मि । 'दिक्कुमहतो' इत्यपि पाठोऽत्र दृश्यते । तत्पक्षे दिक् कर्तृ । अस्तु किमित्याह—वैशसमय इत्यादि । अन्यत्प्राग्वत् । क्लमेन खेदेन भवमरुभ्रमणेन

इतः । विश्रम्येत्यादि । श्रीशिवस्य नवने स्तवने एव नन्दनवने देवोद्याने विश्रम्य स खेदो भ्रमणजो ममावसानं समाप्तिं संप्रत्यधुना समेति प्राप्नोति च ॥ एतद्वृत्ताशयानुसारेण ममापीदं वृत्तद्वयम्—'भ्रान्त्वा निसर्गकुटिलेष्वपथेष्वजस्रं मोहान्धकारपटलेन निमीलितोऽयम् । दिष्ट्या शिवस्तुतिसुरद्रुमवाटिकायां विश्रान्तिमेति मम मानसचञ्चरीकः ॥' तथा—'मोहध्वान्तगलप्तविवशः कापथेषु प्रकामं रे रे चित्तभ्रमर विमते किं मुधा बम्भ्रमीषि । शंभुश्लाघासुरतरुवने लीन एकान्ततः स्याः संतापस्ते भवमरुभवो नान्यथा शंशमीति ॥' इति ॥

यत्पार्वणेन्दुकरसुन्दरवाहहंस-
　संवासदुर्ललितयापि वचोधिदेव्या ।
विश्रम्यते मनसि नः समले सलीलं
　तत्सौभगं भगवतो जयतीन्दुमौलेः ॥ २६ ॥

यत्पार्वणेन्दुकरेति । भगं विद्यते यस्य । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इति स्मृतम् ॥' तद्वतो भगवतश्चन्द्रमौलेर्महेशस्य तत्सौभगं सौभाग्यं जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । तत्किम् । वचोधिदेव्या वचसामधिदेवी अधिष्ठातृदेवता वाग्देवता तया वाग्देवतयापि समले सकालुष्ये मलिने नश्चेतसि यद्विश्रम्यते । किंभूतया तया । पर्वणि भवः पार्वणः पूर्णश्चन्द्रस्तस्य करवद्रश्मिवत्सुन्दरो यो वाहहंसः श्वेतगरुत् तस्मिन्संवासेन नित्यवासेन दुर्ललितया । सदैवाभ्यस्तयेत्यर्थः । शिवैकताध्यानतत्परेऽस्माकं मनसि कलुषेऽपि यद्वाग्देव्या विश्रम्यते तत्कामुकसौभाग्यफलम् । निश्चयेन प्रियासंगम इत्याशयः ॥

यं भूषयन्ति कमनीयमहीनभोगाः
　स्तुत्वा भवन्ति कृतिनो यमहीनभोगाः ।
चित्तोचितं तमपहाय महीनभोगाः
　कर्तुं परत्र धृतसंयम ही न भो गाः ॥ २७ ॥

यमिति । 'ही भर्त्सने खेदे च' इति क्षीरस्वामी । ही खेदे । भोश्चित्त मनः, उचितं कर्तुं न भवति । अर्थात्तवैवेत्यर्थः । किं कर्तुम्, गा वाचः कर्मभूता महीनभोगाः कर्तुम् । मही च नभश्च ते महीनभसी । ते गच्छन्तीति महीनभोगाः । चित्त कीदृश, धृतसंयम । धृतः संयमः शान्तिस्वरूपो येन तत् । तस्य संबोधनं धृतसंयम । कुत्र । परत्र विषये कर्तुम् । किं कृत्वा । तं पूर्वार्धविशेषणविशिष्टं भगवन्तं श्रीशिवमपहाय त्यक्त्वा । तं कमित्याह—यं भूषयन्तीति । अहीनभोगा अहीनां भुजगानामिना अहीना भुजगेन्द्रा वासुकिमुख्यास्तेषां भोगा वपूंषि कमनीयं काङ्क्षणीयं भक्तजनैर्यं भूषयन्ति । यं च भगवन्तं स्तुत्वा कृतिनः सुधियोऽहीनभोगा न हीना भोगा विषया येषां ते । परिपूर्णभोगा भवन्तीत्यर्थः । पादान्तयमकम् ॥

अवाप्य गुरुभिर्गुणैर्जगति गौरवं ध्यायत-
स्तमीरमणशेखरं भवति गौरवन्ध्या यतः।
अतस्तमुमया समं कृतमहाविलासं प्रति
स्तुतौ विरचिता मया मतिरनाविला संप्रति ॥ २८ ॥

अवाप्येति। मया कर्त्रा अनाविला अकलुषा मतिर्बुद्धिः [स्तुतौ] विरचिता। कं प्रति। तं प्रति। कदा। संप्रति इदानीम्। किंभूतं तम्। कृतमहाविलासम्। कृता महान्तो विलासा येन तम्। कया समम्। उमया पार्वत्या समम्। कुतो हेतोः। अतः। अतः कुत इत्याह—अवाप्येत्यादि। गौर्वाणी अवन्ध्या सफला यतो भवति। कस्य। तमीरमणशेखरं चन्द्रमौलिं ध्यायतः। अर्थाद्भक्तस्य। किं कृत्वा। गुरुभिर्गुणैः पाण्डित्यकवित्वादिभिर्गौरवमवाप्य। कुत्र। जगति। इदमपि वृत्तं पादान्तयमकम्॥

मत्वा सद्यः सुकृतसुहृदं दुर्लभं जीवलोकं
लब्ध्वा सर्वव्यसनशमनं मित्रमेकं विवेकम्।
धन्याः केचित्कृतकुमुदिनीकान्तलेखावतंसं
हंसं शंसन्त्यमलमधुरैर्भक्तिसिक्तैर्वचोभिः॥ २९ ॥

मत्वेति। सुकृतस्य पुण्यस्य सुहृदम्। सुकृतेन मानुष्यकप्राप्तिः। मानुष्यकसाहचर्येण सुकृतं वर्धत इत्याशयः। भूयो दुर्लभं जीवलोकं मत्वा। तथा सर्वव्यसनानां मृगयादीनां शमनमेकं मित्रं विवेकं लब्ध्वा। अमलानि च तानि मधुराणि च तैः। तथा भक्त्या वाङ्मनःकायासक्त्या सिक्तैः। भक्तिरसामृतसिक्तैर्वचोभिः केचित्कतिपया एव धन्याः सुकृतिनो हंसं परमात्मानं परमशिवं स्तुवन्ति। 'हंसो विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे। योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मनि मत्सरे॥' इति विश्वः। किंभूतं श्रीशिवम्। कृतेत्यादि। कृतः कुमुदिनीकान्तलेखावतंसश्चन्द्रकलावतंसो येन तम्॥

अन्तः शून्यं गुणविरहितं नीरसं सर्गहीनं
काव्यं हृद्यं ननु सुमनसां न स्थलाम्भोरुहाभम्।
तत्रापीशः श्रवणपुलिने गाढरागानुबन्ध-
प्रोद्यद्भक्तिप्रगुणितमदः कर्तुमर्हत्यगर्हम्॥ ३० ॥

अन्तः शून्यमिति। ननु निश्चये। काव्यं निपुणकविकर्म। सुमनसां विदुषाम्। 'सुमनाः स्त्री पुष्पजात्योर्देवपण्डितयोः पुमान्' इति मङ्खः। तेषां हृद्यं हृदयप्रियं न भवति। किंभूतम्। स्थलाम्भोरुहाभम्। शब्दसाम्येन स्थलकमलतुल्यम्। अत्र हेतुमाह—काव्यं किंभूतम्। अन्तः शून्यं लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थरहितम्। तथा गुणैरोजःप्रसादमाधुर्याख्यैस्त्रिभिर्विरहितम्। तथा नीरसं रसाच्छृङ्गारादेर्निर्गतम्। तथा सर्गैः सर्गबन्धैर्हीनम्।

'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' इत्यभियुक्तोक्तेः । स्थलकमलमपि अन्तः शून्यं कर्णिकावर्जितम् । तथा गुणैः सूक्ष्मतन्तुभिर्विरहितं निर्मुक्तम् । तथा नीरसं सर्गहीनम् । नीरस्य जलस्य यः संसर्गो योगस्तेन हीनम् । स्थलोत्पन्नत्वात् । एतादृशं स्थलकमलं सुमनसां पुष्पाणां मध्ये न हृद्यं न हृदयप्रियं कस्यापि । तत्रापि एवमपि सति ईशः परमैश्वर्यमहाम्भोधिर्मत्काव्यं श्रवणपुलिने कर्णतटे कर्तुमर्हति । अत्र हेतुमाह—गाढेत्यादि । गाढश्चासौ रागो वाङ्मनःकायैस्तदासक्तिस्तस्यानुबन्धोऽव्युच्छिन्नता तेन प्रोद्यन्ती या भक्तिस्तया प्रगुणितं प्रकृष्टगुणं संपादितं यतो मत्काव्यमित्यर्थः । अत एवागर्हं निर्दोषं साधुजनश्लाघ्यम् । स्थलाम्भोजपक्षे—गाढरागानुबन्धो नित्यलौहित्ययोगस्तेन या प्रोद्यन्ती भक्तिर्विच्छित्तिस्तया प्रगुणोकृतम् । अत एवागर्हं निर्दोषम् ॥

पूर्वश्लोकेनापरितुष्यन्नन्यथा तमेव पुनः समर्थयति—

अथवामृतबिन्दुवर्षिणीन्दुद्युतिरानन्दममन्दमर्पयन्ती ।
नयति ध्रुवमार्द्रतामियं गीर्गिरिजाजीवितनाथमिन्दुकान्तम् ॥ ३१ ॥

अथवेति । अथवा पक्षान्तरे । इयं गीर्मम वाणी गिरिजाजीवितनाथं पार्वतीप्राणप्रियं शंभुं ध्रुवं निश्चितमार्द्रतां नयति । कृपामृतरसासिक्तचित्तमुमानाथं संपादयतीत्यर्थः । कीदृशं शंभुम् । इन्दुकान्तम् । इन्दुना मौलिस्थेन कान्तस्तम् । इयं मे गीः किंभूता । अमृतबिन्दुवर्षिणी । तथा इन्दुद्युतिः इन्दुवद्द्युतिर्यस्याः । तथा अमन्दं बहुतरमानन्दमर्पयन्ती । यथा अमृतबिन्दुवर्षिणी अमन्दं चानन्दमर्पयन्ती इन्दुद्युतिश्चन्द्रकान्तिश्चन्द्रकान्तमणिमार्द्रतां नयति जलार्द्रीकरोतीत्यत्रारोपकार्थः ॥

इति श्रीशारदाचरणसरोजरजःकणपवित्रस्थलवास्तव्यविपश्चिद्वरराजानकशंकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचितया स्तुतिकुसुमाञ्जलिलघुपञ्चिकया समेतः काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ स्तुतिप्रस्तावनाख्यं प्रथमं स्तोत्रम् ।

द्वितीयं स्तोत्रम् ।

अथ नमस्कारस्तोत्रं द्वितीयमारभमाण आह—

ओं नमः परमार्थैकरूपाय परमात्मने ।
स्वेच्छावभासितासत्यभेदभिन्नाय शंभवे ॥ १ ॥

ओं नम इति । ओमिति मङ्गलार्थः । परमात्मने । परमो जीवात्मनः परतर आत्मा व्यापकः परमात्मा चिदानन्दघनस्वरूपस्तस्मै नमः कर्तृ अस्तु । किंभूताय । परमार्थैकरूपाय । परम उत्कृष्टो योऽर्थः पुरुषार्थो मोक्षाख्यः स एवैकं रूपं यस्य तस्मै । मोक्षरूपेणानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । 'आनन्दो ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः । परमाणुरूपश्चेत्यर्थः । यद्वा परमार्थः संवित् सैवैकं रूपं यस्य । तथा च श्रीमदाचार्यव-

रोत्पलदेवविरचितस्तोत्रावल्यां द्वितीये स्तोत्रे—'संविन्मयाय ते' इति । अत्र हि संविन्मयत्वं स्वातन्त्र्येणोल्लासिताशेषविश्वनिर्भरत्वम् । यद्वा परमार्थत एकरूपाय एकस्मै असामान्याय परमात्मने परमशिवाय नमः । तथा च श्रीभट्टनारायणकृते स्तवचिन्तामणौ—'मुहुर्मुहुरविश्रान्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः । कल्पयन्नपि कोऽप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः ॥' इति । पुनश्च किंभूताय । स्वेच्छयावभासितः प्रकटीकृतो यो भेदो द्वैतप्रथाख्यस्ततो भिन्नः पृथक्स्थः । परमशिवो भगवान्परमेश्वर एक एव तत्प्रतिबिम्बा एव सर्वे देवाद्या इत्यर्थः । तथा च श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते परमार्थसारे—'नानाविधवर्णानां रूपं धत्ते यथामलः स्फटिकः । सुरमानुषपशुपादपरूपत्वं तद्वदीशोऽपि ॥' इति ॥

नमः शिवाय निःशेषक्लेशप्रशमशालिने ।
त्रिगुणग्रन्थिदुर्भेदभवबन्धविभेदिने ॥ २ ॥

नमः शिवायेति । शिवाय परमेश्वराय नमोऽस्त्विति संबन्धः । किंभूताय । सूक्ष्मा असूक्ष्माश्च ये क्लेशाः पञ्च अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशास्तेषां यः प्रशमस्त्रैकालिकाभावस्तेन शाली तस्मै । क्लेशशब्दस्योपलक्षणतया कर्मविपाकाशयग्रहणम् । तेन क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टायेश्वराय नमोऽस्त्वित्यर्थः । क्लेशशब्देन रागद्वेषमोहा उच्यन्ते । अस्मिताभिनिवेशयोस्तत्रैवान्तर्भावात् । त्रिगुणेति । यतस्त्रित्वसंख्याका ये गुणाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः सत्त्वरजस्तमःपदार्थास्त एव परमतत्त्वसंकोचदायित्वाद्ग्रन्थिस्तेन दुर्भेदो दुर्वारो यो भवो देहेन्द्रियविषयसंबन्धरूपः संसारः स एव बन्धो बन्धनं तं विभेत्तुं शीलमस्येति तस्मै । यद्वा शिवाय परमशिवाय नमोऽस्तु । ननु किमर्थं परमशिव एव नमस्यः । यावता ब्रह्मादयोऽप्यस्मदुत्तीर्णाः सन्ति तेऽपि नमस्करणयोग्या इति नेत्याह—निःशेषेति । निःशेषाः समस्ता ये क्लेशं प्रान्ति पूरयन्तीति क्लेशप्राः । 'प्रा पूरणे' धातुः । क्लेशप्रमादादयस्तेषां शमोऽत्यन्तोच्छेदस्तेन शाली । मायादयो हि ब्रह्मादीनां विद्यन्ते । न तु परमशिवस्येति । स एव भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थः परमशिव एव नमस्यः । ननु परमशिवस्य मायाद्यभावेऽपि कुतो नमस्कार्यत्वमित्यत आह—त्रिगुणेति । त्रिगुणानां ग्रन्थः स विद्यते येषां ते त्रिगुणग्रन्थिनः परतत्त्वानज्ञाः तेषां यो दुर्भेदो भवोऽनिश्चितपरमशिवरूपविशेषः क्षेत्रज्ञो यस्तस्य बन्धः स्वरूपापरिज्ञानं तस्य विभेदी विनाशकरः यः क्षेत्रज्ञस्य परमशिवत्वं परमशिव इति स एव नमस्य इत्यर्थः । इति प्राचीनाचार्याणां व्याख्या । वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः ॥

नमः समस्तगीर्वाणकिरीटघटिताङ्घ्रये ।
जगन्नगरनिर्माणनर्मशर्मदकर्मणे ॥ ३ ॥

नमः समस्तेति । कस्मै । प्रस्तुताय श्रीशिवाय । किंभूताय । समस्ता ये गीर्वाणा देवास्तेषां किरीटैर्मुकुटैर्घटितौ मिलितावङ्घ्री यस्य तस्मै । तथा जगदेव नगरं तस्य नि-

र्माणं विधानं तदेव नर्म क्रीडा तदेव शर्म कल्याणं तद्ददातीति शर्मदं कर्म यस्य स तस्मै । क्रीडयैव जगन्नगरनिर्मात्र इत्यर्थः ॥

नमस्तमस्वतीकान्तखण्डमण्डितमौलये ।
तापान्धकारनिर्वेदखेदविच्छेदवेदिने ॥ ४ ॥

नमस्तमस्वतीति । तमस्वतीकान्तखण्डश्चन्द्रखण्डस्तेन मण्डितो मौलिर्यस्य । तापः आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपस्त्रिविधः । अन्धकारो मोहरूपोऽविद्यामयः । अर्थात्संसारिणां भक्तजनानां च । तेन यो निर्वेदस्तेन यः खेदस्तस्य यो विच्छेदस्तं वेत्तीति तस्मै श्रीशिवाय नमोऽस्तु ॥

नमः समस्तसंकल्पकल्पनाकल्पशाखिने ।
विकासिकलिकाकान्तकलापाय स्वयंभुवे ॥ ५ ॥

नमः समस्तेति । समस्ता ये संकल्पा भक्तजनस्य ऐहिका आमुष्मिकाश्च । तेषां या कल्पना निष्पत्तिस्तस्यां कल्पशाखी देवतरुर्यथेप्सिताभीष्टदायी तस्मै । विकासिनी या कलिका चन्द्रकला तया कान्तः कलापो जटाजूटो यस्य तस्मै । एवंविधाय स्वयंभुवे स्थाणवे नमोऽस्तु । देवतरुरपि समीहितपूरणं विधत्ते । कलिकाभिर्दिव्यकुसुमकुड्मलैः शोभितशाखाकलापश्च भवतीत्यर्थः । अत्रापि वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः ॥

नमस्तमःपराभूतभूतवर्गानुकम्पिने ।
श्वेतभानुबृहद्भानुभानुभासितचक्षुषे ॥ ६ ॥

नमस्तम इति । तमसा अज्ञानेनाविद्यारूपेण पराभूतो यो भूतवर्गो जनसंघस्तमनुकम्पते इत्यनुकम्पी तस्मै । अज्ञानपराभूतप्राणियूथदयालवे इत्यर्थः । तथा श्वेतभानुः सोमः, बृहद्भानुरग्निः, भानुः सूर्यः, तैर्भासितानि चक्षूंषि त्रीणि यस्य तस्मै नमोऽस्तु ॥

नमः शमनहुंकारकातरातुरहर्षिणे ।
भवाय भवदावाग्निविविग्नामृतवर्षिणे ॥ ७ ॥

नमः शमेति । शमनस्य यमस्य यो हुंकारस्तेन कातरा भीता ये आतुरा आर्तास्तान्हर्षयतीति तस्मै । तथा भवः संसार एव दावाग्निस्तेन ये विविग्ना भीता व्याकुला वा तेषाममृतं वर्षतीति तस्मै नमोऽस्तु ॥

नमः समदकंदर्पदर्पज्वरभरच्छिदे ।
दुर्वारभवरुग्भङ्गभिषजे वृषलक्ष्मणे ॥ ८ ॥

नमः समदेति । सह मदेन वर्तते योऽसौ कंदर्पः कामस्तस्य यो दर्पः स एव ज्वरस्तस्य यो भरस्तं छिनत्तीति भरच्छित् तस्मै । तथा दुःखेन वार्यते दुर्वारा दुर्निवारा चासौ भवरुक् संसाररूपव्याधिस्तस्य भङ्गो नाशस्तस्य भिषक् अगदंकारस्तस्मै । वृषलक्ष्मणे श्रीशिवाय नमोऽस्तु॥ अत्र वृत्तैरुत्तरार्धाभिप्रायच्छायानुसारेण ममापि वृत्तानि चत्वारि—'तैस्तैरुग्रै-

विविधरचनैः संभृते यत्र दोषैरुत्पद्यन्ते सततमरुचित्रासमोहप्रलापाः। संसाराख्यं तमतिविषमं संनिपातं नराणामेको हर्तुं प्रभवति विभुर्लीलयासौ किरातः ॥' लीलया क्रीडया किरातः शबररूपो विभुरीश्वरः संसाररूपं संनिपातं ज्वरविशेषं हर्तुं प्रभवति । किरातः किराततिक्ताख्य ओषधिविशेषश्च संनिपातहरः। अन्यत्स्पष्टम् । तथा—'भवजीर्णज्वरार्ताय मोहकम्पाकुलाय मे । एकं सुदर्शनस्यांशं देहि विश्वचिकित्सक ॥' शोभनं दर्शनं सुदर्शनं तस्यांशम्, सुदर्शनस्य जीर्णज्वरहरस्य चूर्णस्यांशं च। अन्यत्स्पष्टम् । तथा—'स्मृतिर्यत्र क्वापि स्वपरविषये नैव हि भवेद्वृथायासा जाताः सततमिह धन्वन्तरिमुखाः। विनैकस्माच्छंभोः सदयनयनोद्वीक्षणलवाद्भवापस्मारोऽयं विषमविषमः शाम्यति कथम् ॥' अत्र भवः संसार एवापस्मारो महारोगः। अन्यत्स्पष्टम् । तथा—'हा हा महार्तोऽस्मि विमोहितोऽहं जरादिदुःखेन सदैकशूली । त्रिशूलिनं तं त्रिजगत्प्रसिद्धं चिकित्सकं यामि पदस्य शान्त्यै ॥' एकं शूलं रुग्यस्यास्तीत्येकशूली। 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' इति मङ्खः। त्रिशूलमायुधविशेषः । त्रीणि शूलान्यस्य सन्तीति त्रिशूली तं च । अन्यत्स्पष्टम् ॥

नमो जन्मजरामृत्युभीतिसातङ्कपालिने ।
करुणामृतसंपर्कपेशलाय कलापिने ॥ ९ ॥

नम इति । कपालं ब्रह्मकपालमस्यास्तीति कपाली तस्मै कपालिने श्रीशिवाय नमोऽस्तु । किंभूताय। जन्मेति । जन्म च जरा च मृत्युश्च तेभ्यो या भीतिस्तया ये सातङ्काः सदुःखास्तान्पालयतीति तादृशाय । तथा करुणैवामृतं तेन यः संपर्कस्तेन पेशलाय तस्मै ॥

नमो निसर्गनिर्विघ्नप्रसादामृतसिन्धवे ।
संसारमरुसंतापतापितापन्नबन्धवे ॥ १० ॥

नमो निसर्गेति । निसर्गेण विघ्नेभ्यो निष्क्रान्तो यः प्रसादः स एवामृतं तस्य सिन्धुः समुद्रस्तस्मै । तथा संसार एव मरुर्धन्वा तत्र यः संतापः सम्यक् ताप आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपेण त्रिविधस्तेन तापिता ये आपन्ना आपद्गताः शरणागता वा तेषां बन्धुस्तस्मै श्रीशिवाय नमोऽस्तु ॥

नमः सान्द्रामृतस्यन्दिघनध्वनितशोभिने ।
महाकालाय भीष्मोष्मभवग्रीष्मक्लमच्छिदे ॥ ११ ॥

नमः सान्द्रेति। कल्पविरमे संहारकारको महाकालः श्रीशिवस्तस्मै नमोऽस्तु । किंभूताय । सान्द्रेति । सान्द्रं च तदमृतं कृपामृतं निःश्रेयसरूपं वा स्यन्दत इति तादृशं यद्ध्वनितं शब्दो भक्ताभयदानाय प्रसादवाक्यं तेन शोभत इति तादृशाय । तथा भीष्मो भयावह ऊष्मा यस्य तादृशश्चासौ भवः संसार एव ग्रीष्मो निदाघस्तेन यः क्लमः खेदस्तं

छिनत्तीति । अथ महाकालः प्रावृट्समयः । सोऽपि घनानां मेघानां ध्वनितशोभी बहलजलस्राविमेघशब्दशोभी ॥

नमो वाङ्मनसातीतमहिम्ने परमेष्ठिने ।
त्रिगुणाष्टगुणानन्तगुणनिर्गुणमूर्तये ॥ १२ ॥

नमो वाङ्मनसेति । वाक्च मनश्च वाङ्मनसम् । ततः अतीतो महिमा यस्य तस्मै । वाङ्मनसपदं 'अचतुरविचतुर–' इति सूत्रेण निपातितम् । त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि यस्याः, अष्टौ बुद्ध्यादयो विशेषगुणा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्माः । यद्वाष्टौ गुणा दयाक्ष्यान्त्यनसूयाशौचानायासमङ्गलाचाराकार्पण्यास्पृहाख्या अष्टावात्मगुणाः । तथा अनन्ता गुणा यस्याः सा गुणेभ्यो निष्क्रान्ता निर्गुणा मूर्तिर्यस्य सः । तथा च— 'वेदोऽखिलो धर्ममूल आचारश्चैव तद्विदाम् । अष्टावात्मगुणास्तस्मिन्प्रधानत्वेन संस्थिताः ॥ दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्ती रक्षितरस्य च । अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्बहिस्तथा ॥ अस्पृहा च परस्त्रीषु परस्वेषु च सर्वदा । अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणेषु तु कोविदैः ॥' एवंभूताय परमेष्ठिने । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी तस्मै । कार्यार्थे ब्रह्मरूपाय नमोऽस्तु ॥

हंसाय दीर्घदोषान्तकारिणेऽम्बरचारिणे ।
स्वमहोमहिमध्वस्तसमस्ततमसे नमः ॥ १३ ॥

हंसायेति । हंसाय परमात्मने परमशिवाय नमोऽस्तु । 'हंसो विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मनि मत्सरे ॥' इति विश्वः । हंस इति परमात्मैव, हंसः सूर्यस्तस्मै च । द्वावपि विशिनष्टि—परमेश्वरपक्षे दीर्घा ये दोषाः शिवाभेदप्रथाया अपरिज्ञानादिरूपास्तेषामन्तं करोतीति तस्मै । सूर्योऽपि दोषाया रात्रेरन्तं करोति । तथा परमेश्वरपक्षे अम्बरचारिणे हृदयाकाशे परमज्योतीरूपाय । तथा स्वेन महोमहिम्ना ध्वस्तं नाशितं समस्तं तमोऽज्ञानमविद्यापर्यायं तेन । सूर्योऽपि गगनचारी ध्वस्तध्वान्तश्च ॥

यः सुवर्णेन चन्द्रेण गाङ्गेयेनाग्निजन्मना ।
कांचनेनश्रियं धत्ते तस्मै स्मरजिते नमः ॥ १४ ॥

य इति । तस्मै स्मरजिते श्रीशिवाय नमोऽस्तु । तस्मै कस्मै इत्याह—यः परमेशः कांचन अनिर्वाच्यामिनश्रियं प्रभुशोभां धत्ते । 'इनः सूर्ये प्रभौ' इत्यमरः । केन । चन्द्रेण । किंभूतेन । सुवर्णेन शोभनो वर्णो यस्य तेन । तथा गाङ्गेयेन गणपतिना । 'गाङ्गेयाखुरथौ' इति मङ्खः । अथाग्निजन्मना कुमारेण सुतेन । असमस्तपदपुनरुक्तवदाभासः । शोभनो वर्णो यस्य तत्सुवर्णम् । चन्दत्याह्लादयति चन्द्रः । 'चन्द्रं क्लीबे सुवर्णे च स्वर्णे कम्पिल्लके तु ना' इति मङ्खः । गाङ्गेयमग्निजन्म । यथा—'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् । तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥' इति वायुपुराणे । इत्यतो गाङ्गेयम-

ग्निजन्म च । कचति । 'कच दीप्तिबन्धनयोः' । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् । काञ्चनम् । अत्र च सुवर्णेन चन्द्रेण गाङ्गेयेनाग्निजन्मना काञ्चनेनेत्यामुखे पौनरुक्त्यप्रतीतिः । पर्यवसानेऽन्यार्थतया तदभावः । असमस्तपदपुनरुक्तवदाभासः ॥

निजाङ्गभङ्गभङ्ग्यापि भक्तानुग्रहकारिणे ।
नमः स्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भाय शंभवे ॥ १५ ॥

निजाङ्गेति । नमोऽस्तु शंभवे । किंभूताय । भक्तानामनुग्रहकारिणे । कयापि । निजं च तदङ्गं लिङ्गाख्यं पुंचिह्नं तस्य भङ्गो नाशस्तस्य भङ्गिस्तयापि । पूर्वं किल भगवतो मुनिशापवशाल्लिङ्गभङ्गो भूतः, ततो भूमण्डले स्वयंभूलिङ्गप्रवृत्तिः । तस्माल्लिङ्गार्चनव्याजेन भक्तानां भगवाननुग्रहकर्ता । तथाहि—'अपूर्वं लावण्यं विवसनतनोस्ते विमृशतां मुनीनां दाराणां समजनि स कोऽपि व्यतिकरः । यतो भग्ने गुह्ये सकृदपि सपर्यां विदधतां ध्रुवं मोक्षोऽश्लीलं किमपि पुरुषार्थप्रसवि ते ॥' इत्यादावेतत्प्रसिद्धिः । पुनः किंभूताय । जम्भारिरिन्द्रस्तस्य यो भुज एव स्तम्भः स्थूणा स स्तम्भितो येन तस्मै । 'स्तम्भाः स्थूणागर्वभावाः' इति चतुर्थभान्तेषु मङ्खः ॥

निःसामान्याय मान्याय न्यायमार्गोपदेशिने ।
मूर्धन्याय वदान्याय धन्याय स्वामिने नमः ॥ १६ ॥

निःसामान्यायेति । नमोऽस्तु । कस्मै । स्वामिने महेशाय । कथंभूताय । समानस्य भावः सामान्यम्, तस्मान्निष्क्रान्ताय । अनन्यसदृशतया । मान्याय पूज्याय । तथा न्यायमार्गः सत्यमार्गस्तमुपदिशतीति तस्मै । भक्तेषु सन्मार्गोपदेष्ट्रे । तथा मूर्धन्याय ब्रह्मादीनां वषट्काराणा(?)मग्र्याय । वदान्याय दीनजनेषु यथाभिलषितदात्रे । तथा धन्याय ॥

नमः संहृतकालाय कालायसगलत्विषे ।
गङ्गाधौतकलापाय कलापायमविन्दते ॥ १७ ॥

नमः संहृतेति । नमोऽस्तु । कस्मै । स्वामिने श्रीशिवाय । किंभूताय । संहृतो दग्धः श्वेताख्यनृपाभयदानेन कालो येन तस्मै । पुनः किंभूताय । कालं च तत् अयो लोहं कालायसम् । तद्वद्गले त्विड् यस्य । कालकूटविषनिगलनान्नीलकण्ठतयेत्यर्थः । तथा गङ्गया धौतः कलापो जटाजूटो यस्य तस्मै । तथा कलापायं कलायाः शक्तेरपायो नाशः । यद्वा कलायाश्चन्द्रकलायाः शिरःस्थाया अपायो नाशस्तमविन्दते अलभमानाय । 'कलनाकालशिल्पेषु वृद्धौ मूलधनस्य च । इन्दुंशेंऽशे तालगुरौ निवृत्त्यादौ छले कला ॥ शक्तावव्यक्तमधुरे ध्वाने त्रिषु मनोहरे ॥' इति मङ्खः ॥

जिष्णुना जिष्णुना लोकान्विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ब्रह्मणा ब्रह्मणाद्येन स्तुताय स्वामिने नमः ॥ १८ ॥

जिष्णुनेति । लोकान् जिष्णुना जिष्णुना इन्द्रेण, तथा प्रभवतीति प्रभविष्णुस्तादृशेन विष्णुना, तथा आद्येन ब्रह्मणा वेदोपनिषदा, ब्रह्मणा परमेष्ठिना स्तुताय स्वामिने नमः। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म पुमान्विप्रे प्रजापतौ' इति मङ्खः ॥

कुलशैलदलं पूर्णसुवर्णगिरिकर्णिकम् ।
नमोऽधितिष्ठतेऽनन्तनालं कमलविष्टरम् ॥ १९ ॥

कुलेति । अत्रातिप्रसिद्ध्या भूर्लोकेति शेषः । भूलोक एव कमलं तदेवासनं तदधितिष्ठते सृष्टिकार्यार्थं ब्रह्मरूपाय ते नमः । कुलशैला मुख्यशैला अष्टौ । 'हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः । गन्धमादनसह्यौ च नीलश्च कुलपर्वताः ॥' इति । कुलशैला एव दलानि यस्य तत् । पूर्णो महान् यः सुवर्णगिरिर्मेरुः सैव कर्णिका यस्य । तथा अनन्तः शेष एव नालं वृन्तं यस्य तदेवंविधं कमलविष्टरम् । अत्र यतिभङ्गभयात्कविना कुवलयस्थाने कमलपदं नेयार्थं रक्षितम्। 'स्यादुत्पलं कुवलयम्' इति कुवलयस्यापि कमलजातित्वात् । नेयार्थेऽपि भक्तिविषये न दोषः । तस्मादत्र कमलं कुवलयं कोर्भूमेर्वलयं भूमण्डलमित्यर्थः । कमलं कुवलयमेव विष्टरमासनमधितिष्ठते आश्रितवते ब्रह्मरूपाय महेश्वराय नमः । यत्तु अन्यटीकाकारैः 'कमलाख्यं कुवलयम्' इति व्याख्यातम्, तत्प्रमादेन लिखितमिति तज्ज्ञैरनादरणीयम् ॥

निमित्तमन्तरेणापि यः सपङ्कजनाभये ।
प्रवर्तते विभुस्तस्मै नमः पङ्कजनाभये ॥ २० ॥

निमित्तमिति । यो विभुः सपङ्कजनाभये सह पङ्केन पापेन वर्तते यः सपङ्कः । तादृशश्चासौ जनस्तस्याभयं तस्मिन् निमित्तमन्तरेण निमित्तं विना प्रवर्तते नित्योद्युक्तो भवति तस्मै पङ्कजनाभये सृष्टेः स्थित्यर्थं विष्णुरूपाय श्रीशिवाय नमः ॥

नमः सोमार्धदेहाय सोमार्धकृतमौलये ।
श्वेताभयसमुद्भूतश्वेताभयशसे नमः ॥ २१ ॥

नम इति । सह उमया वर्तते सोमं देहं यस्य स सोमार्धदेहस्तस्मै । तथा सोमस्यार्धं सोमार्धं मौलौ यस्य तस्मै च । श्वेतेत्यादि । श्वेतस्य श्वेतनाम्नो नृपतेरभयं कृतान्तात्त्राणं तेन समुद्भूतमुत्पन्नं श्वेताभं सितदीप्ति यशो यस्य तस्मै श्रीशिवाय नमः ॥

विनतानन्दनं नागविग्रहोग्रमुखं दृशा ।
विनायकमुपासीनं भजते स्वामिने नमः ॥ २२ ॥

विनतेति । विशिष्टो नायको गणानां विनयते देवरिपून् विनायको गणेशः तथा वीनां पक्षिणां नायको गरुडः तं चोपासीनं सेवमानं दृशा प्रसन्नदृशा भजतेऽनुगृह्णते स्वामिने महेश्वराय कार्यार्थं विष्णुरूपाय नमः । द्वावपि विशिनष्टि—विनतेत्यादि । विनायकं गणेशं किंभूतम् । विनतायां प्रह्वाणां नन्दनं हर्षप्रदम् । तथा नागस्य करिणो विग्रहो देहः

देहोर्ध्वभागः तेनोग्रं मुखं यस्य तम्। गरुडं च किंभूतम्। विनतानन्दनम्। विनतायाः पक्षिराजमातुर्नन्दनः सुतस्तम्। तथा नागैः सर्पैः सह यो विग्रहो वैरं तेनोग्रं क्रूरं मुखं यस्य तम्। 'विग्रहो वैरदेहयोः' इति कोषः॥

नमो ब्रह्महरित्र्यक्षश्रवसे भवसेतवे।
जगत्सर्गस्थितिह्रासहेतवे वृषकेतवे॥ २३॥

नमो ब्रह्मेति। ब्रह्मा च हरिश्च त्र्यक्षो रुद्रश्च त एव श्रवः श्रूयते दूराज्जनैरिति श्रवो यशो यस्य स तस्मै। ब्रह्मविष्णुरुद्रयशसे। यशोऽर्थं तद्रूपायेत्यर्थः। तथा भवस्य संसारस्य जगद्रूपसमुद्रस्य सेतुस्तारकस्तस्मै। तथा जगतो विश्वस्य ये सर्गस्थितिह्रासास्तेषां हेतवे। कार्यार्थं ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपाय। एवंभूताय वृषकेतवे श्रीशिवाय नमः॥

कर्णिकादिष्विव स्वर्णमर्णवादिष्विवोदकम्।
भेदिष्वभेदि यत्तस्मै परस्मै महसे नमः॥ २४॥

कर्णिकादिष्विति। कर्णिका कर्णाभरणं ताटङ्कः सा आदिर्येषां ते कर्णिकादयः पदार्थास्तेषु। आदिशब्देन मालाकङ्कणकेयूरनूपुरादिपरिग्रहः। तेषु भेदिषु नामतो भिन्नेषु यथा स्वर्णं कनकमभेदि एकमेव। अर्णवादिषु समुद्रादिषु। आदिशब्देन नदनदीकुल्यातडागपुष्करिण्यादिपरिग्रहः। समुद्रादिषूदकं जलं यथा नामतो भिन्नं इदं सामुद्रमिदं नादेयमित्यादिप्रकारेण नामतो भिन्नेष्वभेदि एकमेवोदकम्। तथा भेदिषु सुरनरपशुपक्षिमृगसरीसृपादिनामतो भिन्नेषु पृथग्रूपेषु परमार्थत एकमेव परमार्थरूपं तस्मै परस्मै महसे परज्योतीरूपाय चिदानन्दघनस्वरूपाय परमशिवाय नमः॥

यमेकमेव श्रयतो न जायते स्पृहा परस्मै महतेऽपि नाकिने।
नमः समस्तापदुपेतपालनव्रताय तस्मै विभवे पिनाकिने॥ २५॥

यमिति। 'पिनाकोऽजगवं धनुः'। पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी महेशः। तस्मै नमोऽस्तु। किंभूताय। समस्ता ये आपदुपेता आपन्नास्तेषां पालनमेव व्रतं यस्य सः। तस्मै। विभवे प्रभवे। तस्मै कस्मै इत्याह—यमेकमेवेति। यमेकमेव प्रभुं श्रयतो भक्तजनस्य महतेऽपि परस्मै अन्यस्मै नाकिने देवाय स्पृहा लोभः सेवया वराद्यर्थं न जायते नोत्पद्यते। यं जगदीशं भजतोऽन्येषु देवेषु वराकेषु कैव स्पृहेत्यर्थः॥

विधौ जगत्सर्गविधौ यदाहितं प्रतिष्ठितं यत्स्थितिकारणे विधौ।
समूढमूढार्धविधौ लये च यत्पराय तस्मै महसे नमो नमः॥ २६॥

विधाविति। जगतः सर्गविधौ सर्गस्य सृष्टेर्विधिर्विधानं तस्मिन्निमित्ते। विधत्ते विधिर्ब्रह्मा। विधौ ब्रह्मणि। विधिशब्द इकारान्तः। भगवता यदाहितमात्तम्। उपाहितमित्यर्थः। 'विधिर्विधायके वाक्ये दैवे स्रष्टृविधानयोः' इति मङ्खः। तथा भगवता यत्प्रतिष्ठितं संस्थापितम्। कस्मिन्। विधौ विष्णौ। विधुशब्द उकारान्तः। कस्मिन्नि-

मित्ते । स्थितिकारणे । तथा भगवता यत्समूढं सम्यगूढं धारितम् । कस्मिन् । ऊढार्धविधौ ऊढो धारितः, विध्यति विरहिणमिति विधुश्चन्द्रः, अर्धविधुरर्धेन्दुर्येन तस्मिन् । 'विधुर्विष्णुः शशी' इति मङ्खः । ऊढार्धविधौ चन्द्रशेखरे । कस्मिन् । कारणे लये संहारे तस्मिन् ॥

नमः समुत्पादिततारकद्विषे नमस्त्रिधामाश्रिततारकत्विषे ।
नमो जगत्तारकपुण्यकर्मणे नमो नमस्तारकराजमौलये ॥ २७ ॥

नमः समुत्पादितेति । अत्र श्लोके प्रत्येकपादे भगवन्तं प्रति नमस्कारः । समुत्पादितेति । समुत्पादितस्तारकस्य तारकासुरस्य द्विट् शत्रुः कुमारो येन तस्मै । तारकराजमौलये चन्द्रमौलये श्रीशिवाय नमः । तथा त्रिधामेति । त्रीणि धामानि सूर्यसोमाग्नयस्तैराश्रितास्तारकेषु कनीनिकासु त्विड् यस्य स तस्मै नमोऽस्तु । 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकापि च' इति विश्वः । तथा जगतो विश्वस्य तारकं पुण्यं मनोज्ञं पवित्रं च कर्म यस्य तस्मै नमोऽस्तु । 'पुण्यं तु धर्मे सुकृते त्रिषु पूतमनोज्ञयोः' इति मङ्खः ॥

नमो नमस्तेऽमृतभानुमौलये नमो नमस्तेऽमृतसिद्धिदायिने ।
नमो नमस्तेऽमृतकुम्भपाणये नमो नमस्तेऽमृतभैरवात्मने ॥ २८ ॥

नमो नमस्त इति । हे परमेश, अमृतभानुमौलये चन्द्रमौलये ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु । तथा अमृतसिद्धिर्निःश्रेयससिद्धिस्तां ददातीति तस्मै ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु । तथा अमृतकुम्भपाणये सुधाकलशपाणये ते तुभ्य नमो नमोऽस्तु । तथा अमृतभैरवेत्यादि । भानि नक्षत्राणि ईरयतीति भेरः कालः तं वायन्ति दूरीकुर्वन्तीति भेरवाः कालग्राससमाधिरसिका योगिनः । तेषामयं भैरवः । यद्वा भैरवो भीषणः संसारवृत्तविघटनपरो भैरवः । अमृतभैरवात्मने अमृतेश्वरभैरवात्मने ते तुभ्यं नमो नमः ॥

नमस्तमःपारपरार्ध्यवृत्तये नमः समस्ताध्वविभक्तशक्तये ।
नमः क्रमव्यस्तसमस्तमूर्तये नमः शमस्थार्पितभक्तिमुक्तये ॥ २९ ॥

नमस्तम इति । तमसोऽज्ञानादविद्यापर्यायात्पारे परार्ध्या उत्कृष्टा वृत्तिः स्थितिर्यस्य तस्मै भगवते परमेश्वराय नमः । तथा समस्ता येऽध्वानः षट् । पदाध्वा वर्णाध्वा मन्त्राध्वा तत्त्वाध्वा कालाध्वा भुवनाध्वा चेति षडध्वानः । तेषु विभक्ता शक्तिर्येन तस्मै नमोऽस्तु । तथा क्रमेण परिपाट्या ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपेण व्यस्ता पृथक्कृता समस्ता मूर्तिर्येन स तस्मै ते नमोऽस्तु । तथा शमे तिष्ठन्तीति शमस्थास्तेषु अर्पिते दत्ते भक्तिमुक्ती येन तस्मै ते नमोऽस्तु ॥

विजयजयप्रदाय शबराय वराय नमः
सकलकलङ्कसंकरहराय हराय नमः ।
जगदगदप्रगल्भविभवाय भवाय नमः
प्रवरवरप्रकाशितशिवाय शिवाय नमः ॥ ३० ॥

विजयेति। किरातार्जुनीयवृत्तान्ते विजयस्यार्जुनस्य जयं प्रददाति वरप्रदानात् विजयजयप्रदः तस्मै ते वराय उत्कृष्टाय शबराय किरातरूपाय नमोऽस्तु। तथा सकला ये कलङ्का वाङ्मनःकायोपार्जितपापसंघातास्तेषां यः संकरस्तं हरतीति तादृशाय हराय महेश्वराय नमोऽस्तु। तथा जगतः अगदं विशल्यीकरणं तत्र प्रगल्भो विभवो यस्य स तादृशाय भवाय शंभवे नमोस्तु। प्रवरा उत्कृष्टा वरा देवादभीप्सितानि तैः प्रकाशितं निःश्रेयसं शिवं येन तस्मै शिवाय निःश्रेयसप्रदाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु। इति शिवमोम्॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया स्तुतिकुसुमाञ्जलिलघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ नमस्कारस्तोत्रं द्वितीयं स्तोत्रम्।

तृतीयं स्तोत्रम्।

अथात आशीर्वादस्तोत्रं तृतीयमारभमाण आह—

नित्यं निरावृति निजानुभवैकमान-
मानन्दधाम जगदङ्कुरबीजमेकम्।
दिग्देशकालकलनादिसमस्तहस्त-
मर्दासहं दिशतु शर्म महन्महो नः॥ १॥

नित्यमिति। तन्महन्महः परमं ज्योतिर्नोऽस्मभ्यं कल्याणं दिशतु ददातु। किंभूतम्। नित्यं त्रिष्वतीतवर्तमानभविष्यद्रूपेषु सत्तारूपेण सनातनम्। निर्गता आवृतिरविद्यात्मकमायावरणं यस्मात्। तदतीतमित्यर्थः। तथा निजोऽनुभव एवैकं मानं प्रमाणं साक्षिभूतं यस्य तत्। तथा आनन्दस्य विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दस्य धाम स्थानम्। तथा जगन्ति अधः कालाग्निरुद्रभुवनादारभ्य शिवभुवनान्तं सचतुर्विंशतिशतद्वयभुवनानि तान्येवाङ्कुरास्तेषां बीजं मूलकारणम्। तथा दिग्देशेति। दिशः पूर्वाद्या दश। देशाः स्थानानि। कालोऽतीतवर्तमानभविष्यद्रूपः। तैर्या कलना नियमेन बन्धः। परिच्छेद इति यावत्। तदादीनि यानि वस्तूनि। आदिशब्देनाणुमहद्दीर्घादिपरिग्रहः। तान्येव समस्ता ये हस्तमर्दा हस्तसंवाहनानि तान्न सहत इति तादृशम्। अनन्तत्वात्सर्वत्र दिशि काले च तत्सनातनं परं ज्योतिश्चकास्त्येवेत्यर्थः। परमेश्वरस्य नित्यं सर्वत्र च स्थितत्वाद्दिक्कालादिभिरग्राह्यत्वाद्धस्तमर्दासहत्वम्। यो हि देशकालादिना परिच्छिन्नो भवति स एव हस्तग्राह्यतां सहते। यथा घटादिः। परमेश्वरस्तु न तथा। अपरिच्छेद्यत्वादिति भावः॥

व्योम्नीव नीरदभरः सरसीव वीचि-
व्यूहः सहस्रमहसीव सुधांशुधाम।

यस्मिन्निदं जगदुदेति च लीयते च
तच्छांभवं भवतु वैभवमृद्धये नः ॥ २ ॥

व्योम्नीवेति । यस्मिन्वैभवे नीरदभरो मेघौघो व्योम्नि नभसीव, वीचिव्यूहस्तरङ्ग-समूहः सरसीव, सहस्रमहसि सूर्ये सुधांशुधाम चन्द्रतेज इव उदेति लीयते च इदं जगत् तत् शांभवं शंभोरिदं वैभवं नोऽस्माकमृद्धयेऽस्तु ॥

लोकत्रयस्थितिलयोदयकेलिकारः
कार्येण यो हरिहरद्रुहिणत्वमेति ।
देवः स विश्वजनवाङ्मनसातिवृत्त-
शक्तिः शिवं दिशतु शश्वदनश्वरं वः ॥ ३ ॥

लोकत्रयेति । यः कार्येण परोपकारहेतुना लोकत्रयस्य जगत्रयस्य स्थितिश्च लयश्चोदयश्च त एव केलिस्तं करोतीति तादृशः यो हरिहरद्रुहिणत्वम् । द्रुह्यत्यसुरेभ्यो द्रुहिणो ब्रह्मा । विष्णुरुद्रब्रह्मत्वं तद्रूपत्वमेति । विश्वेषां जनानां वाङ्मनसातिक्रान्तशक्तिः स देवः शश्वत् सदैव अक्षयं शिवं निःश्रेयसरूपं दिशतु ददातु ॥

सर्वः किलायमवशः पुरुषाणुकर्म-
कालादिकारणगणो यदनुग्रहेण ।
विश्वप्रपञ्चरचनाचतुरत्वमेति
स त्रायतां त्रिभुवनैकमहेश्वरो वः ॥ ४ ॥

सर्व इति । स त्रिभुवने एको महेश्वरो वो युष्मान् त्रायताम् । स क इत्याह— पुरुषाणुकर्मेति । पुरि देहे शेते इति पुरुष आत्मा । अणवः परमाणवो द्व्यणुकत्र्यणुकादयः । कर्म शुभाशुभे । कालश्च ते आदौ येषां तानि पुरुषाणुकर्मकालादीनि यानि कारणानि उपादाननिमित्तसहकारिकारणादीनि तेषां गणः अवशोऽस्वतन्त्रः कर्त्रधीनो यदनुग्रहेण यस्य परमेश्वरस्यानुग्रहेण विश्वस्य जगतो यः प्रपञ्चो विस्तारस्तस्य रचनायां निर्माणे नैपुण्यमेति । अत्रायं भावः—परमशिवस्य परमात्मन एवेच्छावैभवोल्लासः कुम्भकारस्थाने, परमात्मन एवाणीयस्तरांशांशप्रतिबिम्बजीवात्मसमवेतपार्थिवाद्यणुका उपादानकारणं मृत्स्थाने, कर्म शुभाशुभं निमित्तकारणं दण्डस्थाने, कालादिसहकारिकारणं च चक्रस्थान इति ॥

एकस्य यस्य सकलः करणानपेक्ष-
ज्ञानक्रियस्य पुरतः स्फुरति प्रपञ्चः ।
पश्यञ्जगत्करतलामलकीफलाभं
लाभं स पुष्यतु परं परमेश्वरो वः ॥ ५ ॥

एकस्येति। स परमेश्वरो वो युष्माकं परं लाभं पुष्यतु। स किंभूतः। करतले आमलकीफलाभं जगत्पश्यन्। स क इत्याह—यस्यैकस्याद्वितीयस्य पुरतोऽग्रे विश्वप्रपञ्चः स्फुरति। किंभूतस्य। करणेत्यादि। करणानपेक्षे कारणानपेक्षे ज्ञानक्रिये यस्य। सर्वस्य हि ज्ञानं च क्रिया च कारणेन्द्रियायत्तम्। परमेशितुस्तु स्वतन्त्रेच्छैश्वर्यवतः सहजे एव ज्ञानक्रिये इत्यर्थः॥

यः कन्दुकैरिव पुरंदरपद्मसद्म-
पद्मापतिप्रभृतिभिः प्रभुरप्रमेयः।
खेलत्यलङ्घ्यमहिमा स हिमाद्रिकन्या-
कान्तः कृतान्तदलनो लघयत्वघं वः॥ ६॥

य इति। कृतान्तदलनो यमखण्डनः स हिमाद्रिकन्याकान्तः पार्वतीपतिः वो युष्माकमघं पापं लघयतु अत्यन्ततनूकरणेन निःशेषीकरोतु। इत्युपचारवक्रोक्तिः। अघं हरतु इत्यस्य स्थाने तथोक्तिः। स क इत्याह—यः कन्दुकैरिति। पुराण्यरीणां दारयतीति पुरंदर इन्द्रः पद्मसद्मा ब्रह्मा पद्मापतिर्विष्णुः तदादिभिर्देवैः कन्दुकैरिव खेलनार्थं तेषामधःक्षेपणोर्ध्वोत्थापनकारी क्षणे बाल इव कन्दुकैर्यः अप्रमेयो ब्रह्मादिभिरप्यपरिच्छेद्यः अलङ्घ्यमहिमा च खेलति। 'खिल विच्छेदे' धातुः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां खेलति क्रीडत इत्यर्थः॥

सेवानमन्निखिलखेचरमौलिरत्न-
रश्मिच्छटापटलपाटलपादपीठः।
पुष्णातु धाम कपिशीकृतशैलशृङ्ग-
त्वङ्गन्मृगाङ्कमधुराकृतिरीश्वरो वः॥ ७॥

सेवानमदित्यादि। सेवायां नमन्तो ये निखिलखेचराः समस्तदेवा ब्रह्मादयः तेषां यानि मौलिरत्नानि किरीटमणयः तेषां रश्मयः तेषां छटापटलेन पाटलं लोहितीकृतं पादपीठं यस्य सः। अत एव धातुभिर्गैरिकादिभिः कपिशीकृतं यच्छैलस्य शृङ्गं तत्र त्वङ्गन्नुल्लसन्। त्वगिर्गत्यर्थः। यो मृगाङ्कश्चन्द्रः तस्येव मधुरा आकृतिर्यस्य स ईश्वरो वः पुष्णातु। गैरिकादिकपिशीकृतगिरिशृङ्गे हिमांशुवद्रत्नप्रभारुणे पादपीठे शोभावान्भगवानित्यर्थः॥

अङ्गं भुजंगरचिताङ्गदभङ्गि तुङ्गं
त्वङ्गत्तरङ्गगगनाङ्गनसङ्गिगङ्गम्।
बिभ्रद्विभुर्विहितरङ्गदनङ्गभङ्ग-
मङ्गीकरोत्वरमभङ्गुरमिङ्गितं वः॥ ८॥

१. 'रिङ्गदनङ्ग' इति ख-पाठः.

अङ्गं भुजंगेति । भुजंगैः शेषाहिमुख्यै रचिता कृता अङ्गदभङ्गिः केयूरशोभा यस्मिन् तादृशमङ्गं बाह्वंसकरूपम् । तथा त्वङ्गन्त उल्लसन्तस्तरङ्गा यस्याः सा । तादृशी गगनाङ्गनसङ्गिनी गङ्गा यस्य तत् । अङ्गं उत्तमाङ्गरूपम् । तथा विहितो रङ्गतो भ्रमतः अनङ्गस्य कामस्य भङ्गो येन तादृशमङ्गं ललाटरूपम् । तत्स्थानस्थाग्निना कामस्य दाहात् । एवंभूतमङ्गं बिभ्रद्भिर्भुः वो युष्माकमभङ्गुरमखण्डितमिङ्गितमभिलषितमङ्गीकरोतु । अवश्यं वितरणेन पूरयत्वित्यर्थः । अत्रापि पूर्णमीप्सितं ददात्वित्यस्य स्थाने अभङ्गुरमिङ्गितमङ्गीकरोत्वित्युपचारेण वक्रोक्तिः ॥

यः कुण्डमण्डलकमण्डलुमन्त्रमुद्रा-
ध्यानार्चनस्तुतिजपाद्युपदेशयुक्त्या ।
भोगापवर्गदमनुग्रहमानतानां
व्यानञ्ज रञ्जयतु स त्रिजगद्गुरुर्वः ॥ ९ ॥

यः कुण्डेति । कुण्डमग्निकुण्डं च । मण्डलं यागमण्डलं च । कमण्डलुः कलशोपयोग्यश्च । मन्त्रो निष्कलसकलात्मकश्च । मुद्रा आवाहनादिकाश्च । ध्यानं तदेकचित्तता च । अर्चनं पूजा च । स्तुतिः स्तवराजपाठश्च । जपो मानसोपांशुविहितश्च । तदादीनामुपदेशयुक्त्या योजनयुक्तिस्तया आनतानां भक्तानां दृष्टिपातं विधाय । दैशिकमुखेनेति शेषः । अनुग्रहं प्रसादं भोगापवर्गदं भुक्तिमुक्तिदं व्यानञ्ज प्रकटीचकार स त्रिजगद्गुरुर्महेशो वो रञ्जयतु । यो विभुर्दैशिकमुखेन कुण्डमण्डलाद्युपदेशयुक्त्या भक्तानामनुग्रहं प्रकटीचकार स त्रिजगद्गुरुर्वो रञ्जयत्वित्यर्थः ॥

शंभोरदभ्रशरदभ्रतुषारशुभ्रं
भ्राजिष्णुभूतिभरशीभरभास्वराभम्[1] ।
दिश्याद्वपुर्भसलनीलगलं[2] कलङ्का-
लंकारशारदशशाङ्कनिभं शुभं वः ॥ १० ॥

शंभोरदभ्रेति । 'श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनुः' इत्यमरः । न दभ्रं तनुः अदभ्रं घनं यत् शरदभ्रं वर्षान्ते मेघः । स हि निस्तोयगर्भत्वात्सदा श्वेतो भवति । अम्बरादभ्रं च (?) तुषारं हिमं च तद्वत् शुभ्रम् । तथा भ्राजिष्णुः शोभमानो यो भूतिभरः भस्मसंघः तेन शीभरा उच्छलन्ती । 'शीभृ कत्थने' भ्वादिः । भास्वरा आभा दीप्तिर्यस्य तत् । तथा भसलो भ्रमरः । भंसते शोभते भसलः । 'भसलो देश्याम्' इति स्वामी । तद्वत् नीलो गलः कण्ठो यस्य । कालकूटाख्यविषनिगरणात् । भसलनीलगलः । तथा कलङ्कः अलंकारो भूषणं यस्य । पूर्णत्वात् । तादृशश्चासौ शारदशशाङ्कः शरदिन्दुः तन्निभं शंभोर्महेशस्य वपुर्वो युष्मभ्यं शुभं श्रेयो दिश्यात् ददातु । अत्र शंभुवपुषः शारदेन्दुरुपमानम् । नीलगलस्य तदङ्क उपमानम् । एतदपि प्राचीनादर्शेषु न दृश्यते ॥

---

१. 'निर्भरभास्वराभम्' इति ख-पाठः. २. 'भ्रमरनीलगलं' इति ख-पाठः.

येनोपदिष्टमनपायमुपायमाप्य
स्वर्गापवर्गविभवैर्विभवो भवन्ति।
देवः स वः सकलकर्मफलोपलम्भ-
विस्रम्भभूमिरभिवाञ्छितसिद्धयेऽस्तु ॥ ११ ॥

येनोपदिष्टमिति। सकलं यत्कर्म शुभाशुभं तस्य यत्फलं तस्योपलम्भः प्राप्तिः तस्य विस्रम्भभूमिराश्वासनस्थानम्। आरोपः। स देवो वः अभिवाञ्छितसिद्धयेऽस्तु। स क इत्याह—येन विभुना उपदिष्टम्। कृपया दृष्टिपातं विधाय दैशिकमुखेनेति शेषः। उपदिष्टमनपायं निर्नाशं श्रीस्वच्छन्दतन्त्रराजादिष्वागमशास्त्रेषु श्रीशिवभट्टारकोक्तं आप्य प्राप्य। भक्ता इति शेषः। स्वर्गः त्रिदिवः। अपवर्गो निःश्रेयसम्। विभवः अणिमाद्यष्टविभूतिरूपः। तैर्विभवो विभुत्वयुक्ताः। पूर्णा इत्यर्थः। भवन्ति। भक्ता इति॥

मूलोज्झितेन कलिकाकलितेन ताप-
शान्तिक्षमेण नमतामविपल्लवेन।
सद्यःफलेन सुमनोभिरुपासितेन
स्थाणुः श्रियेऽस्तु भवतां वपुषाद्भुतेन ॥ १२ ॥

मूलोज्झितेनेति। प्रलयेऽपि तिष्ठति स्थाणुः। अद्भुतेनाश्चर्यकारिणा अनिर्वाच्येन अन्यदेवतागणातिरिक्तेन च वपुषा उपलक्षितः भवतां श्रियेऽस्तु। अथ च अद्भुतेनाश्चर्यकारिणा वपुषा स्थाणुः वृक्षच्छेदोऽपि। 'तिष्ठति स्थाणुः। मुण्ड इति ख्यातः' इति रायमुकुट्याम्। अद्भुतः स्थाणुः श्रीशिवभट्टारकः वः श्रियेऽस्तु। द्वयोरपि वपुषी विशिनष्टि—शंभुपक्षे वपुषा कीदृशेन। मूलोज्झितेन मूलमादिकारणं तेनोज्झितं तेन। तस्यैव सर्वेषां ब्रह्मादीनामादिकारणत्वात्। तथा कलैव कलिका चन्द्रकला तया कलितेन शोभितेन। तथा तापशान्तिः आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाख्यतापत्रयोपशान्तिः तस्यां क्षमेण। केषाम्। नमतां भक्तिप्रह्वाणाम्। तथा अविपल्लवेन। अविद्यमानो विपदो विपत्तेर्लवो यस्य तत्। अणिमाद्यष्टविधभूतीनामपि दासीत्वात्तद्वपुषः। पुनः किंभूतेन। सद्यस्तत्क्षणमेव प्रणत्यैव शुभफलदायिना। पुनः सुमनोभिर्देवैः यद्वा पण्डितैरुपासितेन पूजितेन। वृक्षच्छेदोऽपि स्थाणुना (वपुषा) अद्भुतेनेति विशिनष्टि—स्थाणुना (वपुषा) किंभूतेन। मूलोज्झितेन मूलं वृक्षमूलं तेनोज्झितेन। छिन्नशाखो हि तरुः-स्थाणु समूल एव। नहि निर्मूलो भवतीत्यद्भुतत्वम्। एवं कलिकाभिः कोरकैः कलितेन शोभितेन। स हि विकलिको भवति। तथा नमतामुपनमतां जनानां तापस्य मरुभ्रमणादस्य शान्तौ क्षमते। नहि स्थाणुस्तापोपशान्तिक्षमः। तथा विगताः पल्लवा यस्य तद्विपल्लवम्। न विपल्लवमविपल्लवम्। तेन। किं तु पल्लवसहितेनेत्यर्थः। एतद-

प्यद्भुतम्। स्थाणुर्हि विगतपल्लवो भवति। तथा सुमनोभिः पुष्पैरुपासितेन सेवितेन। 'सुमनाः स्त्री पुष्पजात्योर्देवपण्डितयोः पुमान्' इति मङ्खः॥

दिव्यापगाप्लवनपावकसेवनाभ्यां
बिभ्रत्तनुं शुचिमपेतकलङ्कशङ्काम्।
दोषानुषङ्गरहितस्तिमिरोपशान्त्यै
भूयाद्द्विजाधिपतिरीश्वरवन्दितो वः॥ १३॥

दिव्यापगेति। द्विजानां नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रः। ईश्वरेण परमेशेन वन्दितः। शिरसि धृतत्वात्। वो युष्माकं तिमिरोपशान्त्यै। तिमिरं ध्वान्तमज्ञानरूपं च। ऊष्मा तापत्रयजः मर्वादिभ्रमणजश्च। तयोः शान्त्यै अपुनरागमाय भूयात्। अथ च द्विजानां ब्राह्मणानामधिपतिः। तिमिरोष्मशान्त्यै अविद्यारूपध्वान्तभवमरुभ्रमणजतापोपशान्त्यै। 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः। द्वावपि विशिनष्टि—दिव्यापगेत्यादि। चन्द्रपक्षे दिव्यापगाया आप्लवनं समीपस्थत्वाज्जलकणव्याप्त्युक्षीरूपम्। तथा पावकस्य तृतीयनेत्रस्थस्य च सेवनम्। तस्यान्तिकस्थत्वात्। ताभ्यां शुचिं निर्मलाम्। अपेतकलङ्कशङ्कां [गतकलङ्कां] विगतबाह्यान्तर्मलां गतकलङ्कशङ्कां च। एककलत्वाचन्द्रस्येत्यर्थः। एवंभूतां तनुं बिभ्रत्। अत एव दोषाया रात्रेरनुषङ्गः संसर्गस्तेन रहितः। ब्राह्मणेन्द्रपक्षे दिव्यापगायां गङ्गायां यत्प्लवनं त्रिसंध्यं मज्जनम्। तथा पावकसेवनं अग्निहोत्रसेवा। ताभ्यां मूर्तिं शुचिं निर्मलां विगतबाह्यान्तर्मलां गतकलङ्कशङ्कां च बिभ्रत्। तथा दोषेषु मनश्चापल्यादिषु अनुषङ्ग आसक्तिस्तेन रहितः। तथा ईश्वरा देशाधिपतयः तैश्च सेवितो भवति विप्रेन्द्रश्चेति॥

दानाम्बुनिर्भरकरस्तनयः स यस्य
श्रीमान्स यस्य धनदः सविधे विधेयः[1]।
यः संश्रितः शिरसि मुक्तकरेण राज्ञा
पुष्णातु वः कनकवर्षघनः स देवः॥ १४॥

दानाम्ब्विति। कनकस्य वर्षं वर्षणं मरुत्ताख्यनृपतेर्गेहे सप्तदिनावधि काञ्चनवर्षणं तत्र घनो मेघः। आरोपः। देवः परमेशो वो युष्मान् पातु। स क इत्याह—दानाम्ब्विति। यस्य महेश्वरस्य तनयः दानाम्बुना मदजलेन निर्भरः पूर्णः करो यस्य। गणपतिस्तनय इत्यर्थः। अथ च यस्य तनयः पुत्रः दानार्थमुदकेन च निर्भरः पूर्णः करः पाणिर्यस्य तादृशो भवति। तथा श्रीमान् महापद्मादिनवसंख्याकनिधिपतिः स प्रसिद्धो धनदः सविधे निकटे यस्य विधेयो भृत्यः आज्ञाकारी। यश्च मुक्तकरेण मुक्ताः सर्वदिक्षु विकीर्णाः कराः किरणा येन तादृशेन राज्ञा चन्द्रमसा शिरसि संश्रितः। तथा

---

१. 'यस्य सविधे धनदो विधेयः' इति क-पाठः.

मुक्तकरेण स्थूललक्षेण च राज्ञा नृपेण संश्रितः। 'राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे' इति मङ्खः। यस्य चैवंविधाः पुत्रादयः सदा दानसत्रनिरतास्तस्य स्वामिनः कनकवर्षवितरणे किमाश्चर्यमित्यर्थः॥

निर्मत्सरौ निवसतः सममर्कचन्द्रौ
नीरानलावमृतहालहलौ च यत्र।
राज्ञा नवेन तदधिष्ठितमुज्ज्वलेन
शार्वं वपुर्भवतु वाञ्छितसिद्धये वः॥ १५॥

निर्मत्सराविति। तत् शार्वं शर्वसंबन्धि वपुर्वो युष्माकं वाञ्छितसिद्धये अस्तु। किंभूतम्। नवेनाभिनवेन एककलात्वोपलक्षितेन राज्ञा चन्द्रमसा अधिष्ठितम्। अथ च नेवन पूर्वस्माद्राज्ञोऽभिनवोत्थितेन राज्ञा नृपेण चाधिष्ठितम्। तत्किमित्याह—यत्र वपुषि निर्मत्सरौ मत्सराद्द्वेषान्निष्क्रान्तौ अर्कचन्द्रौ समं संभूय निवसतः। अर्को हि दिवाकरः। चन्द्रश्च निशाकरः। अतस्तयोर्मत्सरः। एवमग्रेऽपि। तथा नीरानलौ। नीरं जटाजूटाश्रितं गङ्गाजलम्। अनलश्च नेत्राग्निः। तावपि यत्र निर्मत्सरौ समं वसतः। तथा अमृतहालहलौ सुधाक्ष्वेडौ च नीरोषौ समं वसतः। सुधा महेशस्य करस्थामृतकलशे। 'देवं सुधाकलशशोभिकरम्' इत्युक्तेः। हालहलः कालकूटाख्यविषविशेषो गले निगीर्णोऽपि शान्तगदः। 'हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्' इति कोषः। अत्र शब्दश्लेषोक्त्या हेतुमाह—राज्ञेत्यादि। तच्च व्याख्यातम्। यत्र हि नवेन राज्ञा अधिनेत्रा अधिष्ठितं नवं राज्यं तत्रान्योन्यं जनस्य वैरा भवन्तीत्यर्थः॥

वक्ता च यः सुखयिता च विभुः श्रुतीनां
वक्षः करं च वहते कमलाङ्कितं यः।
यो मूर्ध्नि वर्ष्मणि च हैमवतीं बिभर्ति
त्रैधं भवन्भवतु वः स शिवः शिवाय॥ १६॥

वक्ता चेति। त्रैधम्। 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' स्वार्थे। त्रैधं त्रिभिः प्रकारैः सृष्ट्यादिकार्यार्थं ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपेण क्रमेण संपद्यमानः स वः शिवाय भवतु। स क इत्याह—यो विभुरीश्वरो ब्रह्मरूपेण श्रुतीनां वेदानां चतुर्णां वक्ता। तथा श्रुतीनां तदाकर्णननिष्ठविद्वज्जनकर्णानां सुखयिता सुखोत्पादकश्च। 'श्रुतिः श्रवसि वेदे च' इति कोषः। तथा यो विभुर्विष्णुरूपेण कमलया लक्ष्म्या अङ्कितं चिह्नितं वक्षो बिभर्ति। तथा कमलेन पद्मेनाङ्कितं करं पाणिं च वहते। तथा यो विभू रुद्ररूपेण हैमवतीम्। हिमवतोऽपत्यं हैमवती गङ्गा। तदुत्पन्नत्वात्तस्याः। तां मूर्ध्नि बिभर्ति। तथा [वपुषि च] हैमवतीं हिमाद्रितनयां गौरीं च वपुषि शरीरे। वामभाग इत्यर्थः। बिभर्ति॥

१. 'ईश्वरेण' इति क-पाठः.

तापत्रयापहृतये त्रिशिखं त्रिवर्ग-
सिद्ध्यै त्रिधामलयनं नयनत्रयं च।
त्रिःस्रोतसोऽपि सलिलं त्रिमलापनुत्यै
भूयात्रिलोकमहितं त्रिपुरद्विषो वः॥ १७॥

तापत्रयेति। त्रिपुरद्विषस्त्रिपुरान्तकस्य त्रिलोकमहितं त्रिषु लोकेषु महितं पूजितं त्रिशिखं तिस्रः शिखा अग्राणि यस्य तत् त्रिशिखं त्रिशूलमायुधविशेषः वो युष्माकं तापत्रयापहृतये आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाख्यतापत्रयशान्त्यै भूयात्। तथा त्रिलोकमहितं महेश्वरस्य त्रिधामलयनम्। त्रिधाम्नां सूर्येन्द्वग्नीनां लयनम्। गृहमित्यर्थः। नयनत्रयं च त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्य सिद्ध्यै भवतात् भूयात्। तथा त्रिपुरद्विषः। शिरःस्थमिति शेषः। त्रिःस्रोतसोऽपि त्रिपथगाया अपि लोकमहितं जलं सलिलं त्रयो ये मला आणवमायीयकार्माः तेषामपनुतिरत्यन्तदूरीकरणं तदर्थं भूयात्॥

यद्दर्शनामृतसुखानुभवेन धन्या
नेत्रोत्पलानि चिरमर्धनिमीलितानि।
दृङ्मार्गगोचररवीन्दुकरप्रसङ्ग-
भङ्ग्येव बिभ्रति शिवः शिवदः स वोऽस्तु॥ १८॥

यद्दर्शनेति। स विभुर्वः शिवदः अस्तु। शिवमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपं ददातु। स क इत्याह—धन्याः सुकृतिनो जनाः। यद्दर्शनेत्यादि। यद्दर्शनं तदेकचित्ततया व्याप्तं तद्दर्शनं(?)तदेवामृतं तेन यः सुखानुभवः तेन अर्धनिमीलितानि नेत्रोत्पलानि नेत्रकमलानि। तद्ध्यानैकसुखेनेषन्निमीलितानीत्यर्थः। अत्र हेतूत्प्रेक्षामाह—दृङ्मार्गेति। दृङ्मार्गगोचरौ सव्यापसव्यनेत्रस्थौ यौ रवीन्दू सूर्यचन्द्रौ तयोः करा रश्मयः तेषां प्रकर्षेणातिसामीप्यरूपेण सङ्गः संश्लेषः तस्य भङ्गिः तयेव। [नेत्र]कमलानां रविकरप्रसक्त्या विकासः, शशिकरप्रकाशेन च संकोचः। अतो नेत्रोत्पलानामर्धनिमीलितत्वमेव जातमित्यर्थः। अत्र नेत्रोत्पलानीति "उत्पलशब्दस्य पद्मकुमुदादिषु सामान्येन वृत्तिः। तेन महोत्पलमिति पद्मस्य संज्ञा। अत एव सामान्यवृत्तित्वान्नीलाब्जेऽप्येतयोर्वृत्तिर्दृश्यते। तथा च 'इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुष्ठभूरुहे' इति रभसः। 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम्' इति नाममाला च। ननु यद्येवं कथमुत्पलमित्युक्ते नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ। उच्यते—यथा कलायमुद्गादीनां सर्वेषां सप्तदशानां धान्यसंज्ञा इत्युक्त्या समानेऽपि धान्यार्थे धान्यमित्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्गादौ। एवमिहापीत्यदोषः इति स्वामिसर्वधरादयः" इति रायमुकुट्याम्। अन्यैष्टीकाकारैर्नेत्रोत्पलानि नेत्रेन्दीवराण्येव वर्णितानि। तैस्तु तेषां रविकरप्रसक्त्या संकोचः शशिकरप्रकाशेन च विकास इति यदुक्तं तत्तै रायमुकुटटीकासंप्रदायो नावगत इति तज्ज्ञैरुपेक्ष्यम्। अत्र चार्धनिमीलितत्वं मुरारिनाटके मुरारिमिश्रैरपि वर्णितम्—

'याभ्यामर्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्धनिद्रायितो नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः' इति ॥

कालं दृशैव शमयन्सफलप्रयासं
यः श्वेतमुत्तमचमत्कृतिकृच्चकार ।
श्वेतं यशः प्रशमयन्नसतां सतां च
कालं कृतार्थयति यः स शिवोऽवताद्वः ॥ १९ ॥

कालमिति । श्रीशिवो वः कर्मभूतानवतात् । स क इत्याह—उत्तमा अतिशयिता चासौ चमत्कृतिस्तां करोतीति तादृशो यो विभुः दृशैव कालं कृतान्तं शमयन् श्वेतं श्वेतनामानं नृपं सफलप्रयासं कालात्करालादभयप्राप्त्या सफलयत्नं चकार । अत्र च वृत्ते पूर्वार्धोक्तार्थादुत्तरार्धे विपरीतार्थकरणात् विभोः स्वतन्त्रस्योत्तमचमत्कारकारित्वम् । तदेवाह—श्वेतं यश इत्यादि । असतां दुष्टचित्तानां श्वेतं धवलं यशः प्रकर्षेण शमयन्नत्यन्तं दूरीकुर्वन् यः सतां भक्तिरसामृतसिक्तचेतसां च कालं समयं कृतार्थयति । सर्वलोकप्रशस्यं संपादयतीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे कालशान्त्या श्वेतानुग्रहः । उत्तरार्धे श्वेतशान्त्या कालकृतार्थीकरणमिति प्रभोः स्वातन्त्र्येणोत्तमचमत्कारकृत्त्वमित्यर्थः ॥

बभ्रुर्बिभर्त्यलिकपावकसौहृदं यो
यत्राहिरेति शिखिना सह सामरस्यम् ।
जूटः स वः सममरातिभिरप्यमर्ष-
मुक्तां स्थितिं प्रथयतु प्रमथाधिपस्य ॥ २० ॥

बभ्रुरिति । प्रमथाधिपस्य प्रमथानां गणानां नन्दिमहाकालादीनामधिपः शंभुस्तस्य जूटो जटाजूटः कपर्दः अरातिभिः शत्रुभिः समं सार्धमप्यमर्षेण रोषेण रहितां स्थितिं वः प्रथयतु विस्तारयतु । स क इत्याह—बभ्रुरित्यादि । यो जूटः अलिकपावकसौहृदम् । अलिके ललाटे । 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । तत्र यः पावको नेत्राग्निस्तेन सह सौहृदं प्रीतिमतिसमीपस्थत्वं बिभर्ति धारयति । यः किंभूतः । बभ्रुः कपिलः । 'बभ्रुर्विशाले नकुले कृशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः । अथ च यो बभ्रुर्नकुलो बिलेशयप्राणिविशेषः स कथमग्निना सह प्रीतिं करोतीति विरोधाभासः । तदन्यार्थत्वे तु विरोधपरिहारः । पुनरपि स कः । यत्र अहिर्वासुक्याख्यो नागविशेषः कण्ठोपवीतीभूतः सामरस्यं परस्परसमरसतां प्रीत्यतिशयं शिखिना अग्निना, अथ च कुमारवाहनेन मयूरेण, सह अत्यन्तासन्नत्वाद्वृत्ते । मयूरस्य भुजंगभुक्त्वादत्रापि विरोधाभासः ॥

अव्यात्स वः शिरसि यस्य विलोचनाग्नि-
ज्वालावलीढसुरसिन्धुजलोपगूढः ।

अद्यापि वाडवशिखापरिणद्धमुग्ध-
दुग्धाब्धिमध्यग इव श्रितमेति चन्द्रः ॥ २१ ॥

अव्यादिति । स महेशो वो युष्मानव्यात् । स क इत्याह—यस्य विभोः शिरसि विलोचनाग्निज्वालाभिरवलीढं ग्रस्तं सर्वतो व्याप्तं यत्सुरसिन्धुजलं गङ्गाजलं तेनोपगूढः सर्वतो व्याप्तश्चन्द्रः श्रियं शोभामेति । अत्रोत्प्रेक्षा—कीदृश इव । अद्यापि वर्तमानकालेऽपि वाडवशिखाभिर्वडवाग्निज्वालाभिः परिणद्धो व्याप्तो यो रम्यो दुग्धाब्धिः क्षीरसमुद्रस्तन्मध्यग इव ॥

अव्यात्स वः सुकृतिनामलिकेषु धूली-
पट्टीकृतेषु पदरेणुभरेण यस्य ।
धाताक्षराणि लिखति क्षितिपालमौलि-
मालार्चिताङ्घ्रिकमलो भविता भुवीति ॥ २२ ॥

अव्यादिति । स परमेशो वो युष्मान् रक्षतु । स क इत्याह—यस्य श्रीशिवभट्टारकस्य पदरेणुभरेण पादाम्बुजरेणुपटलेन धूलिपट्टीकृतेषु अलिकेषु ललाटेषु सुकृतिनां धन्यानां भक्त्या संकुचितानां दण्डवत्प्रणत्या धूलिपट्टितललाटानां तेषु धाता विधिरित्यक्षराणि लिखति । किमित्याह—असाविति शेषः । असौ नृपतिमौलिमालाभिः पूजिताङ्घ्रिकमलः सम्राट् भुवि भूमौ भविता भविष्यतीति ॥

शैवी शिवं[1] दिशतु शीतमरीचिलेखा
जूटाहिरत्नकिरणच्छुरणारुणा वः ।
देवी नवीननखलक्ष्मधिया पिधत्ते
यत्संक्रमं कुचतटे पटपल्लवेन ॥ २३ ॥

शैवीति । जूटाहिरत्नानां कपर्दस्थाहिरत्नानां ये किरणास्तेषां छुरणं व्याप्तिस्तेनारुणा शैवी श्रीशिवभट्टारकसंबन्धिनी सा शीतमरीचिलेखा चन्द्रकला वः शिवं दिशतु । सा का इत्याह—यत्संक्रमं यस्याश्चन्द्रकलायाः प्रतिबिम्बं कुचतटे अत्यन्तस्वच्छे पतितं पटपल्लवेन उत्तरीयपटपल्लवेन देवी श्रीभवानी आच्छादयति । अत्र हेतुः—कया । नवीनं नूतनं सान्द्रं यन्नखलक्ष्म नखक्षतचिह्नं तद्धिया । यथा च जयाविजयाद्याः सख्य एतन्न पश्यन्तीत्यर्थः ॥

देव्यास्तदस्तु कुचचूचुकमिन्दुमौलि-
देहार्धबद्धवसतेरमृताप्तये वः ।
अभ्येति यन्मदनपूज्यसुवर्णपीठ-
पृष्ठप्रतिष्ठितहरिन्मणिलिङ्गभङ्गिम् ॥ २४ ॥

1 'श्रियं दिशतु शीतमयूखलेखा' इति क-पाठः.

देव्यास्तदस्त्विति। इन्दुमौलिः श्रीशिवः तस्य देहार्धे वामभागे बद्धवसतेर्देव्याः पार्वत्यास्तदेकं कुचचूचुकम्। 'चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्' इत्यमरः। तदेव कुचाग्रं भवतामममृतासये मोक्षलक्ष्मीप्राप्त्यै अस्तु। तत्किमित्याह—यदेकं चूचुकं मदनेन प्राक्सापराधेन इन्द्रनीलमणिलिङ्गं तस्य भङ्गिं विच्छित्तिमभ्येति। अत्र वक्षःस्थलस्य सुवर्णपीठमुपमानम्। चूचुकस्येन्द्रनीललिङ्गम्॥

याः क्षीरसिन्धुलहरीवृतमन्दराद्रि-
मुद्रामनङ्गदमनस्य नयन्ति जूटम्।
द्विर्भाविताविरलसिद्धसरित्तरङ्गा-
स्ता लङ्घयन्त्वघमघर्मरुचो रुचो वः॥ २५॥

याः क्षीरेति। द्विर्भाविता द्विगुणीकृता अविरलाः सिद्धसरितो गङ्गायास्तरङ्गा याभिस्ता अघर्मरुचः श्रीशिवभट्टारकशिरःस्थितस्य चन्द्रमसो रुचो दीप्तयो वो युष्माकमघं पापं लघयन्तु दूरीकुर्वन्तु। ता का इत्याह—या रुचः अनङ्गदमनस्य कामरिपोः श्रीशिवस्य जूटं कपर्दं क्षीरसमुद्रलहरीवृतमन्दराख्यगिरिमुद्रां तदाकृतिमुद्रां नयन्ति प्रापयन्ति। नयतिर्द्विकर्मकः॥

लोकत्रयाभ्युदयजन्ममही महीयः-
स्थानाधिरोहणविधावधिरोहिणी या।
सा चन्द्रचूडमुकुटध्वजवैजयन्ती
जह्नोरनिह्नुतनया तनयावताद्वः॥ २६॥

लोकत्रयेति। अनिह्नुतः प्रकटीकृतो नयो नीतिर्यया। त्रिलोकाभ्युदयकरणहेतोः पातकाब्धिमग्नजनोद्धरणाच्च। अन्यरूपेण जाह्नवी का (?)। चन्द्रचूडेति। चन्द्रचूडस्य श्रीशंभोर्मुकुटमेव ध्वजस्तत्र वैजयन्ती पताकेव। सा जह्नोस्तनया जाह्नवी वो युष्मानवतात् रक्षतु। सा का इत्याह—लोकाभ्युदयेति। अत्रापि रूपकेण। या जाह्नवी लोकत्रयस्य त्रिजगतः अभ्युदय ऐहिकामुष्मिकस्तस्य जन्ममही जन्मभूमिरूपा। तथा या गङ्गा महीयः अतिमहत् त्रिदिवादप्यधिकं यत्स्थानं तत्राधिरोहणं भक्तजनस्य तदर्थमधिरोहिणी निःश्रेणिका॥

भालाग्निकीलकलिताखिलरन्ध्रभागं
भर्गस्य वो दिशतु शर्म शिरःकपालम्।
यत्कालवह्निवपुषः पचतः प्रभूत-
भूतव्रजं व्रजति तस्य महानसत्वम्॥ २७॥

भालाग्निकीलेति। भालाग्नेर्ललाटस्थाग्नेः कीलैर्ज्वालाभिः। 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः। तैः कलिताः पूरिता अखिलाः सर्वे रन्ध्रभागा रन्ध्रस्थानानि यस्य तत्।

भर्गस्य भृज्यन्तेऽनेन कालादयः भर्गः श्रीशिवस्तस्य शिरःकपालं शिरःस्थं कपालं वो युष्मभ्यं शर्म मोक्षलक्ष्मीसुखं दिशतु ददातु । तत्किमित्याह—तस्य प्रभोः प्रलये कालवह्निवपुषः कालाग्निरुद्ररूपस्य प्रभूतभूतव्रजं अनेकलोकसंघं पचतो यत्कपालं महानसत्वम् । महत् अनोऽस्य । महानसम् । अनसा उपकरणं लक्ष्यते । 'अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः' इति टच् समासान्तः । 'रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमरः । महानसत्वं रसवतीत्वं व्रजति । महाप्रलये समस्तप्राणिसंघं कालाग्निरुद्रः पचतीत्यागमप्रसिद्धिः ॥

चान्द्रं च धाम सुरनिर्झरिणीजलं च
हस्तस्थहेमकलशामृतजीवनं च ।
स्निग्धं च दृग्विलसितं हसितं सितं च
युष्माकमूष्मशमनाय भवन्तु शंभोः ॥ २८ ॥

चान्द्रं चेति । शंभोरेतानि वस्तूनि परमशीतलानि वो युष्माकमूष्मशमनाय भवमरुभ्रमणजतापहरणाय भवन्तु । एतानि कानीत्याह—चन्द्रस्येदं चान्द्रम् । चान्द्रं धाम प्रकाशः । सुरनिर्झरिणी देवनदी तस्या जलं च । तथा हस्ते तिष्ठतीति हस्तस्थः तादृशश्चासौ हेमकलशः तत्र अमृतजीवनं अमृतरूपं वारि । यदुक्तम्—'देवं सुधाकलश–' इति ध्याने । तथा दृशः दर्शनं दृक् तस्य दर्शनस्य विलसितम् । सदयनयनोद्वीक्षणरूपस्य दर्शनस्येत्यर्थः । किंभूतं तत् । स्निग्धं सकृपम् । मुक्तासारम् (?) । तथा सितमतिश्वेतं हसितमीषद्धासश्च ॥

मूर्ध्नि द्युसिन्धुधवले धवलेन्दुलेखा
कैलासशैलशिखरे धवलश्च वाहः ।
नीहारहारिणि वपुष्यपि भूतिरेषा
पुष्णातु वः सदृशसंघटना शिवस्य ॥ २९ ॥

मूर्ध्नीति । एषा सदृशेषु सदृशसंघटना । एकशेषः । वो युष्मान् पुष्णातु । श्रीशिवभक्तिरसोत्कर्षं पोषयत्वित्यर्थः । एषा का । द्युसिन्धुर्देवनदी गङ्गा तया धवले मूर्ध्नि शिरसि धवलैवेन्दुलेखा चन्द्रलेखा । तथा कं जलम्, इला भूमिश्च केले । तयोरासः स्थानमस्मिन्निति केलासः स्फटिकम् । तन्मयः कैलासः स्फटिकगिरिः । तस्य शिखरे स्वनिवासभूते धवलः श्वेतः धवलो वृषश्च वाहो वाहनम् । तथा नीहारस्तुहिनं तद्वत् हारिणि मनोरमे धवले वपुषि स्वदेहे एषा भूतिर्विभूतिः भस्मरूपा । अत्र गङ्गानिवासस्थाने मूर्ध्नि धवले सदृशे धवलचन्द्रकला सदृशी वर्णेन । एवमग्रेऽपि ॥

उत्तप्तहेमरुचि चन्द्रकला कलापे
बालप्रवालरुचिरे च करे कपालम् ।

ताम्रेऽधरे च हसितं सितमद्भुतेयं

विच्छित्तिरिन्दुशिरसः कुशलं क्रियाद्वः ॥ ३० ॥

उत्तप्तेति। एषा इन्दुशिरसश्चन्द्रमौलेरद्भुता आश्चर्यकारिणी विच्छित्तिः शोभा। एकस्मिन्नेकवर्णे वस्तुन्यन्यवर्णमेलनेन विच्छित्तिर्भवति। सेयं विच्छित्तिर्वः कुशलं भवाब्ध्युत्तरणरूपं क्रियात्। एषा केत्याह—कलापे कलापो जटाकटप्रं तत्र। किंभूते। उत्तप्तहेमरुचि उत्तप्तं पावकोत्तीर्णं यद्धेम कनकं तद्वद्रुग् दीप्तिर्यस्य तादृशे। रुच्शब्दः। 'स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भा' इत्यमरः। तत्र चन्द्रकला चान्द्रीकला। अत्र पीतवर्णे जटाकलापे श्वेतवर्णेन्दुलेखासंघटनेन विच्छित्तिः। एवमग्रेऽपि। तथा बालप्रवालवत् बालविद्रुमवद्रुचिरं तादृशि रक्ते करे पाणौ कपालं धवलम्। तथा ताम्रेऽधरे अधरोष्ठे सितं धवलं च हसितमीषद्धासः॥

श्रेयः प्रयच्छतु परं सुविशुद्धवर्णा

पूर्णाभिलाषविबुधाधिपवन्दनीया।

पुण्या कविप्रवरवागिव बालचन्द्र-

चूडामणेश्चरणरेणुकणावली वः ॥ ३१ ॥

श्रेयः प्रयच्छत्विति। बालचन्द्रचूडामणेर्बालेन्दुशिरोमणेः श्रीशिवभट्टारकस्य पादपद्मरजःकणावली वो भवतां परं श्रेयो निःश्रेयसरूपं प्रयच्छतु ददातु। केव। कविप्रवरवागिव। 'कवृ वर्णे'। कवते वर्णयति वर्णनीयमिति कविः। महाकविवागिव। उभे अपि विशिनष्टि—सुविशुद्धेत्यादि। चरणरजःकणावली किंभूता। सुष्ठु विशुद्धो वर्णः अतिधवलो यस्याः सा। तथा पूर्णाभिलाषैः पूर्णमनोरथैर्विबुधाधिपैरिन्द्रादिदेवैर्विपश्चिद्वरैर्वा वन्दनीया प्रणमनीया। तथा पुण्या पातकिनोऽपि प्रणतान्पवित्रीकुर्वती। महाकविवागपि सुविशुद्धा वर्णनीयरसोपयोग्या वर्णा यस्याः सा। तथा विबुधाधिपैः पण्डितप्रवरैर्वन्दनीया स्तुत्या। 'विबुधौ कविगीर्वाणौ' इति कोषः। तथा पुण्या मनोज्ञा हृद्या। 'पुण्यं पूते मनोज्ञे च' इति मङ्खः॥

हारीकृतोल्बणफणीन्द्रफणेन्द्रनील-

नीलच्छविच्छुरणशारमुरःस्थलं वः।

पुष्णातु निह्नुतनगेन्द्रसुताकुचाग्र-

कस्तूरिकामकरिकाकिणमिन्दुमौलेः ॥ ३२ ॥

हारीकृतेति। इन्दुमौलेश्चन्द्रमौलेरुरःस्थलं वक्षःस्थलं वो युष्मान् पुष्णातु। भक्तिरसोत्पादनेन पोषयत्वित्यर्थः। किंभूतम्। हारीकृतेति। हारीकृतो हारः संपादित उल्बणः कठिनो यः फणीन्द्रो वासुकिस्तस्य फणेषु इन्द्रनीलमणीनां या नीलच्छविः तस्याश्छुरणं व्याप्तिः तेन शारं कर्बुरीकृतम्। पुनः किंभूतम्। निह्नुतेति। निह्नुतः संगोपित आश्ले-

षसमये नगेन्द्रसुतायाः पार्वत्या आलिङ्गनवशाल्लग्नो यः कुचाग्रकस्तूरीमकरिकायाः कस्तूरीपत्रवल्लयाः किणश्चिह्नपर्यायो यस्य तत् । कस्तूरीमकरिकाकिणस्य इन्द्रनीलमणिप्रभया निह्नवो जात इत्यर्थः ॥

युष्माकमस्तु नवनीलसरोजदाम-
　श्यामद्युतिः सुमतये शितिकण्ठकण्ठः ।
यः केतकीधवलवासुकिभोगयोगा-
　द्गाङ्गौघभिन्नगगनाङ्गनभङ्गिमेति ॥ ३३ ॥

युष्माकमिति । नवं यन्नीलसरोजं नीलोत्पलं तस्य दाम माल्यं तद्वत् श्यामा द्युतिर्यस्य स शितिकण्ठकण्ठः श्रीशंभुगलो युष्माकं सुमतये शोभना चासौ मतिः शिवैकतानेन या मतिः तस्यै अस्तु । स क इत्याह—यः कण्ठः केतकीधवलः केतकीनामा श्वेतः सुगन्धः पुष्पविशेषः तद्वद्धवलो यो वासुकिभोगः हारीकृतवासुकिफणस्तेन यो योगस्तस्मात् गाङ्गौघेन गङ्गाजलप्रवाहेण भिन्नं भिन्नवर्णं शारीकृतं गगनमेवाङ्गनं तस्य भङ्गिः शोभा तामेति प्राप्नोति । श्रीशंभुगलस्य गगनाङ्गनमुपमानम् । वासुकिभोगस्य गङ्गाजलप्रवाह उपमानम् ॥

क्षीरार्णवस्य चरणाब्जतले निवास-
　मासेदुषस्तनयमप्रतिमप्रसादः ।
यो मूर्ध्नि लालयति बालमसौ दयाब्धि-
　र्देवस्तनोतु मुदमाश्रितवल्लभो वः ॥ ३४ ॥

क्षीरार्णवस्येति । स परमेशो दयाब्धिः कृपामृतसमुद्रः आश्रितवल्लभः आश्रिता वल्लभाः प्रिया यस्य शरणागतत्राता वो युष्माकं मुदं परमानन्दं तनोतु विस्तारयतु । स क इत्याह—यः परमेश्वरः अप्रतिमप्रसादः अनुपमानुग्रहश्चरणाब्जतले स्वकीयपादपद्मतले निवासं स्थानमासेदुषः प्राप्तवतः क्षीरार्णवस्य भृत्यस्येव पादसंवाहनं कृतवतस्तनयं स्वोदरोत्पन्नं बालम् । बालेन्दुमित्यर्थः । तं मूर्ध्नि लालयति कृपया संरक्षति । अत एवास्याश्रितवत्सलता सुप्रसिद्धैवेत्यर्थः ॥

या राजहंसशिखिसंभृतकान्तिरेति
　सद्यस्तिरोहितघनावरणा प्रसादम् ।
सा प्रावृडन्तशरदादिदिनेष्विव द्यौः
　शंभोरभीष्टफलपाककृदस्तु दृग्वः ॥ ३५ ॥

---

१. 'आश्रितवत्सलो' इति क-पाठः.

या राजहंसेति । सा श्रीशंभोर्दृक् । जातावेकवचनम् । नेत्रत्रयीत्यर्थः । सा वो युष्माकं अभीष्टफलपाकं करोतीत्यभीष्टफलपाककृत् अस्तु । केव । द्यौरिव आकाश इव । 'द्यौदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः । केषु । प्रावृडन्तशरदादिदिनेषु वर्षान्तशरदारम्भरूपऋतुसंधिदिनेषु । उभे विशिनष्टि—सा दृक् का । या राजेत्यादि । राजा चन्द्रः । 'राजानौ नृपशीतांशू' इति मङ्खः । हंसः सूर्यः । 'खगयोगिभिदोर्हंसो निर्लोभनृपसूर्ययोः' इति मङ्खः । शिखी अग्निः । 'वृक्षोऽग्निः कुकुटो बर्हो शिखिनः' इति मङ्खः । तैस्त्रिभिः सम्यग्भृता कान्तिर्यस्याः सा । सद्यः प्रणत्यन्त एव तिरोहितं घनं दृढमावरणमविद्यारूपमायावरणं यया सा । भक्तेभ्य इति शेषः । कृपया वैशद्यमेति । अथ च वर्षान्तशरदादिऋतुसंबन्धिद्यौरपि राजहंसैः श्वेतगरुत्पक्षिभिः तथा शिखिभिर्मयूरैश्च संभृता उपचिता कान्तिर्यस्याः सा । वर्षान्तसद्भावात्कतिपये राजहंसा आगच्छन्ति, प्रावृषोऽप्यन्तिमकतिपयदिनसद्भावात्कतिचिन्मयूराश्च तत्र ऋतुसंधौ भवन्ति। तथा ऋतुसंधिद्यौरपि कीदृशी। तिरोहितं दूरीकृतं घनानां मेघानामावरणं यया सा । प्रसादं नैर्मल्यं च सद्यस्तत्क्षणमेव एति प्राप्नोति । अभीष्टफलानां शाल्यादीनां पाकं करोति तादृक्च । शब्दश्लेषः ॥

अन्तर्धृताहिमकरज्वलनोदितेन्दुः
स्वःसिन्धुसङ्गसुभगा परमेश्वरस्य ।
औदन्वतीव तनुरस्तु गजाश्वरत्न-
श्रीलाभकृत्सुमनसाममृताय दृग्वः ॥ ३६ ॥

अन्तर्धृताहिमकरेति । परमेश्वरस्य श्रीशिवभट्टारकस्य दृक् । जातावेकवचनम् । श्रीशंभोर्नेत्रत्रयी वो युष्माकममृताय निःश्रेयसाय अस्तु । केव । औदन्वती उदन्वत इयमौदन्वती समुद्रस्य तनुरिव । द्वे अपि विशिनष्टि—किंभूता दृक् नेत्रत्रयी । अन्तर्धृतेत्यादि । अन्तर्धृताः अहिमकर उष्णांशुः सूर्यः ज्वलनोऽग्निः उदितेन्दुः । बालेन्दुरित्यर्थः । ते यया । तथा स्वःसिन्धोर्वियद्गङ्गाया यः सङ्गस्तेन सुभगा रम्या । तथा गजाश्वेत्यादि । गजानां गजोत्तमानां अश्वानां वनायुजादीनां रत्नानां पद्मरागादीनां श्रियो लक्ष्म्या लाभप्राप्तिस्तं करोति । केषाम् । सुमनसां पण्डितानाम् । 'सुमनाः स्त्री पुष्पजात्योर्देवपण्डितयोः पुमान्' इति मङ्खः । श्रीशंभुदृगंशांशप्राप्त्या कृतिनां गजाश्वादिसकलसंपत्प्राप्तिरित्यर्थः । सामुद्री तनुरपि किंभूता । अन्तर्धृतेत्यादि। अन्तर्धृताः अहयः सर्पाः मकरा जलप्राणिनः ज्वलनोऽग्निर्वाडवः उदितेन्दुः पूर्णेन्दुर्यया । उदितेन्दुरिति भिन्नं पदं वा । उदित उत्पन्न इन्दुर्यस्याः सा । तथा स्वःसिन्धोर्गङ्गाया यः सङ्गो योगस्तेन सुभगा रम्या । तथा गजाश्वेत्यादि । गजः स्वर्गज ऐरावणः अश्व उच्चैःश्रवाः रत्नं कौस्तुभः श्रीः हरिप्रिया तेषां लाभं करोतीति तादृक्। केषाम् ।सुमनसां देवानामिन्द्रादीनाम् ॥

यत्राग्निरिप्सति कणं न विवृत्य जिह्वां
नैति प्रतिक्षपमपेतवसुस्तमर्कः ।

क्षीणस्तमिन्दुरपि न श्रयति श्रियेऽस्तु
श्रीधाम तत्पुररिपोर्नयनत्रयं वः ॥ ३७ ॥

यत्राग्निरिति । तत्पुररिपोस्त्रिपुरारेर्नयनत्रयं श्रीधाम श्रियः शोभाया लक्ष्म्याश्च धाम स्थानम् । 'श्रीस्तु शोभालक्ष्मीसमृद्धिषु' इति मङ्खः । वो युष्माकं श्रिये मोक्षलक्ष्म्यै अस्तु । तत्किमित्याह—यत्राग्निर्जिह्वां शिखां रसनां च विवृत्य । 'रसनाग्निशिखा जिह्वा' इति कोषः । कणं लवम् । हव्यस्येति शेषः । कणं धान्यांशं च । 'कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' इत्यमरः । न ईप्सति न काङ्क्षति । नित्यतृप्तत्वात् । अथ च योऽपि श्रीधाम्नि लक्ष्मीगृहे वसति सोऽपि याचनार्थं जिह्वां विवृत्य कणं धान्यांशमपि न याचते । यत्र नेत्रत्रये अपेतवसुः अपेतं निवृत्तं वसु तेजो यस्य । अथ च अपेतं वसु धनं यस्य च एतादृशोऽर्को बाह्याकाशस्थसूर्यवन्नेत्रार्कः प्रतिक्षपं प्रतिनिशं तमग्निं नैति न गच्छति । दिनान्ते सावित्रं तेजोऽग्नौ विशतीत्यागमः । नित्यमेव जाज्वल्यमानस्य सूर्यस्याग्नेश्च तत्र सद्भावात् । अथ च श्रीधाम्नि वसन्कोऽप्यपेतवसुर्गतधनो न भवति । तं च नेत्रस्थं सूर्यं क्षीणः अमावास्यायां क्षीणः संश्चन्द्रः, अथ च क्षीणो दरिद्रोऽपि, तं सूर्यं न श्रयति । दर्शे चन्द्रोऽधःस्थ उपरिस्थं सूर्यबिम्बं विशतीति संहितायाम् । श्रीधाम्नि च वसन्कोऽपि न दरिद्रः न च कंचिच्छ्रयति ॥

अर्कस्य नोदगयनं शिशिरेऽपि यत्र
शीतत्विषो न बहुलेऽपि कलापलापः ।
क्षामं च धाम न वहत्यपि वह्निरह्नि
तत्त्रायतां पुररिपोर्नयनत्रयं वः ॥ ३८ ॥

अर्कस्येति । तत्पुररिपोस्त्रिपुरारेर्नयनत्रयं वो युष्मान् त्रायताम् । दक्षिणाक्षिण अर्कस्य सहस्रांशोः शिशिरेऽपि न उदक् वामभागे अयनं गमनमुत्तरायणं च । तत्रैव निश्चलस्य तस्य सत्त्वात् । 'शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं त्वयनमाहुरहश्च तदामरम्' इति संहिताविदः । मकरराशिप्रारम्भे सूर्यस्योत्तरायणं प्रसिद्धम् । यत्र च वामे नेत्रे शीतत्विषश्चन्द्रस्यापि बहुले कृष्णपक्षे कलानामपलापो हानिर्न । 'कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः । 'बहुलाः कृत्तिका गाव एलाः पुंस्यग्निपक्षयोः । प्रभूते च प्रायिके च शितौ च स्यात्त्रिलिङ्गकः' इति मङ्खः । तस्य सदैव जाज्वल्यमानत्वात् । तथा यत्र ललाटाक्षिण वह्निरग्निरप्यह्नि दिनेऽपि क्षामं कृशं धाम तेजो न वहति । रात्राविव दिनेऽपि प्रदीप्तत्वात् ॥

यामाश्रितोऽम्बरमणी रमणीयधामा
कामान्तकावनलसानलसाद्व्यधाद्या ।
यापीन्दुसंभवसुधावसुधा दृशस्ताः
शर्वस्य वः शिवपुषो वपुषो भवन्तु ॥ ३९ ॥

यामाश्रित इति । ताः शर्वस्य शिवस्य दृशो नेत्राणि वो युष्माकं शिवमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिं पुष्णन्ति शिवपुषः तादृशो भवन्तु । ता का इत्याह—यां दक्षिणदृशं रमणीयधामा रम्यतेजा अम्बरमणिर्भास्वानाश्रितः । या च दृग्ललाटगोचरा न अलसा अनलसा अमन्दा । प्रौढैवेत्यर्थः । तादृशी कामान्तकौ मदनयमौ अनलसात् अग्न्यधीनौ व्यधात् । 'तदधीने सातिः कार्त्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । यापि वामदृक् इन्दुसंभवसुधावसुधा चान्द्रीसुधाभूमिः । आरोपः ॥

पुष्णातु वः प्रथमसंगमभीरुगौरी-
विस्रम्भणप्रणयभङ्गभयाकुलस्य ।
तत्कालकार्यकरदर्पकदेहदाह-
जातानुतापमुरगाभरणस्य चेतः ॥ ४० ॥

पुष्णातु व इति । उरगो वासुकिनाग आभरणं कण्ठे हारस्थाने यस्य सः । तस्योरगाभरणस्य श्रीशिवस्य चेतो मनः तत्कालेत्यादिविशिष्टं वो युष्मान् श्रीशिवभक्तिरसोत्कर्षवितरणेन पुष्णातु वर्धयतु । तत्काले प्रथमगौरीसङ्गसमये कार्यं परस्परप्रेमातिशयरूपं करोति तादृशो दर्पकः कामस्तस्य देहदाहेन जात उत्पन्नोऽनुतापः पश्चात्तापो यस्य तत् । अत्र हेतुमाह—किंभूतस्य शिवस्य । प्रथमसंगमे भीता नवोढात्वात् या गौरी पार्वती तस्या विस्रम्भणार्थमाश्वासनार्थं यः प्रणयो याच्ञा तद्भङ्गेन यद्भयं तेनाकुलस्य ॥

जूटे कपालशकलानि कलानिधिश्च
हस्ते सुधाम्बु सरलं गरलं गले च ।
शक्रादिभिश्च नमनं गमनं गवा च
यस्यास्तु[1] दुर्गतिहरः स हरः सदा वः ॥ ४१ ॥

जूट इति । स हरः श्रीशिवो वो युष्माकं दुर्गतिं भवामयोत्थां हरतीति तादृशो भवतु । स क इत्याह—जूट इति । यस्य महेशस्य जूटे कपर्दे कपालशकलानि महाप्रलयादौ हारितब्रह्मादिशिरसां कपालखण्डानि भवन्ति । तथा कलानिधिश्चन्द्रश्च यस्य जूटे भवति । तथा यस्य विभोर्हस्ते सुधाम्बु अमृतोदकं भवति । 'देवं सुधाकलशसोम–' इति ध्यानोक्तेः । तथा सरलमुदारम् । 'सरलः पूतिकाष्ठे स्यादुदारावक्रयोरपि' इति विश्वः । उदारं गरलं कालकूटाख्यं विषं गले कण्ठे यस्य । तथा शक्रादिभिर्देवैः । विहितमिति शेषः । नमनं नतिः । गवा वृषभेण गमनं च यस्य । 'लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । गोशब्दः पुंसि च लक्ष्ये दृश्यत इत्यर्थः ॥

१. 'यस्यास्ति' इति क-पाठः.

यस्य क्षितिः शिरसि सौमनसीव शेषा
शेषाहिरङ्गदपदे स चकास्ति यस्य।
तस्य प्रभोरमृतनिर्झरनिर्विशेषा-
शेषाणि हन्तु दुरितानि सरस्वती वः ॥ ४२ ॥

यस्य क्षितिरिति। अमृतनिर्झरनिर्विशेषा सुधाप्रवाहतुल्या। आपन्नाश्वसनेनेत्यर्थः। तस्य प्रभोर्महेश्वरस्य सरस्वती वाणी। 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः। वो युष्माकमशेषाणि सर्वाणि दुरितानि वाङ्मनःकायोपार्जितानि हन्तु नाशयतु। तस्य कस्येत्याह—यस्येत्यादि। यस्य विभोः श्रीहाटकेश्वरस्य शिरसि मूर्धनि सौमनसी पुष्पसंबन्धिनी शेषा मालेव। 'उपयुक्तेतरच्छेषं त्रिषु ना नागसीरिणोः। प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने स्त्री' इति मङ्खः। यस्य शिरसि पुष्पमालेव क्षितिः शोभते। तथा स प्रसिद्धः शेषाहिः शेषनागो यस्य विभोरङ्गदपदे केयूरस्थाने चकास्ति शोभते॥

श्रीमानकल्पत न कल्पतरुर्यदाप्त्यै
तृष्णा रसायनरसाय न यं समेत्य।
लभ्यो न यो गहनयोगहवैः स वोऽघ-
मप्राकृतो हरकृतो हरतु प्रसादः ॥ ४३ ॥

श्रीमानिति। अप्राकृतो न प्राकृतो गौणः। सर्वथा मुख्यः प्रसादोऽनुग्रहः हरेण श्रीशंभुना कृतो वो युष्माकमघं त्रिविधं पापं हरतु निवारयतु। स क इत्याह— यस्यानुग्रहस्याप्त्यै लाभाय श्रीमान् लक्ष्मीवान् शोभायुक्तश्च कल्पतरुर्देवद्रुमोऽपि नाकल्पत समर्थो नासीत्। तस्य सर्वपुरुषार्थमुख्यनिःश्रेयसदानासमर्थत्वादित्यर्थः। तथा यं श्रीशिवप्रसादं समेत्य प्राप्य रसायनरसाय जराव्याधिहरौषधायापि तृष्णा लोभो नास्ति। 'रसायनं विडङ्गे स्याज्जराव्याधिजिदौषधे' इति विश्वः। अत्रापि प्रागुक्तो हेतुः। तथा गहनः। अष्टाङ्गयोगस्यातिकष्टसाध्यत्वात्। योगः अष्टाङ्गो यमनियमादिकः। हवा यज्ञाश्च कृच्छ्रसाध्याः। तैरपि यः श्रीशंभुप्रसादो न लभ्यः॥

मुक्तिर्हि नाम परमः पुरुषार्थ एक-
स्तामन्तरायमवयन्ति यदन्तरज्ञाः।
किं भूयसा भवतु सैव सुधामयूख-
लेखाशिखाभरणभक्तिरभङ्गुरा वः ॥ ४४ ॥

मुक्तिर्हि नामेति। भूयसा बहुनोक्तेन किं भवति। न किंचिदित्यर्थः। सैव सुधामयू-

१. 'मालाहिरङ्गद' इति क-पाठः. २. 'अर्केन्दुभौम–' इत्याद्यग्रे वर्तमानः क्षेपकश्लोकः खपुस्तके 'श्रीमान्–' इत्यादिश्लोकात्पूर्वं वर्तते.

खलेखाशिखाभरणस्य चन्द्रकलाचूडाभरणस्य श्रीशिवस्य भक्तिर्वो युष्माकमभङ्गुरा अविच्छिन्ना भवतु। सा का इत्याह—यदन्तरज्ञाः यस्याः श्रीशिवभक्तेरन्तरं विशेषमन्यपुरुषार्थेभ्यो जानन्ति ये ते तमपि मुक्तिरूपं परमपुरुषार्थमन्तरायं विघ्नमवयन्ति जानन्ति। परमेशदर्शनविघ्नरूपत्वात्तत्सायुज्यस्येत्यर्थः। तां मुक्तिं कामित्याह—हिर्निश्चये प्रसिद्धौ वा। मुक्तिरात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरपुनर्भवरूपा एकः पुरुषार्थः। सर्वपुरुषार्थमुख्य इत्यर्थः। एतदाशयानुसारेण ममापि वृत्तमेकम्। यथा—'वीक्षे न यत्र नयनत्रितयाभिरामं पूर्णेन्दुतर्जि मुखमीश्वर तावकीनम्। दासस्य नाथ कृपया भवता वितीर्णं सायुज्यमीदृगपि वेद्मि विडम्बनं मे॥' इति॥

स यत्र गुहबर्हिणो भवभुजंगजिह्वाञ्चनै-
र्गजास्यकरकर्षणैः स च गिरीन्द्रकन्याहरिः।
स चार्कसुतसैरिभो रवितुरंगहेषारवै-
र्मुदं दधति धाम तद्दिशतु शांभवं धाम वः॥ ४५॥

स यत्रेति। तच्छांभवं श्रीशंभोरिदं धाम महन्महः वो युष्मभ्यं धाम तेजः शिवैकताध्यानोत्कृष्टं तेजः स्थानं वा दिशतु ददातु। तत्किमित्याह—यत्र शांभवे धाम्नि भक्तानुग्रहार्थं सकलरूपे एते मुदं परस्परसौहार्दं संतोषं दधति। एते के। गुहबर्हिणः स्वामिकुमारवाहमयूरः। गिरीन्द्रकन्याहरिः श्रीपार्वतीवाहनसिंहः। अर्कसुतसैरिभः। अर्कयति तपतीत्यर्कः अर्च्यते वा इति स्वामी। सीरिभिर्दान्तैर्भाति सीरिभः कुटुम्बी। तस्यायं सैरिभः। यमवाहनमहिषश्च। कुमारमयूरः कैस्तोषमेति। भवस्य श्रीशंभोर्ये भुजंगा वासुक्याद्याः कण्ठभुजाभरणभूतास्तेषां या जिह्वास्ताभिरञ्चना लेहास्तैः। मयूरो हि भुजंगभुक्। मयूरसर्पयोः परस्परविरोधिनोरपि तत्रातिथिनीतत्वात् (?)। एवमग्रेऽपि। श्रीपार्वतीसिंहः कैस्तोषमेति। गजास्यस्य गजमुखस्य गणपतेर्यानि करेण कर्षणानि आक्षेपास्तैः। तथा यममहिषः कैः। रवितुरंगाणां नेत्रगोचररवेस्तुरंगाणां सप्तानां हेषारवैः अश्वनिःस्वनैः। 'हेषा ह्रेषा च निःस्वनः' इत्यमरः। हेषाभिरित्युच्यमाने हेषाशब्दस्य रूढत्वाद्रवशब्दाधिक्यम्। महापुरुषचरणनिकटे परस्परविरोधिनामपि जन्तूनां वैरत्याग इत्यर्थः॥

यस्मिञ्जातस्त्रिभुवनजयी भग्नकामः स कामो
यस्मिंल्लेभे शलभलघुतां प्राप्तकालः स कालः।
यस्यौघो न प्रभवति महोनिह्नवे जाह्नवीयः
श्रेयः श्रेयः प्रथयतु स वः शांभवो दृक्त्रिभागः॥४६॥

यस्मिन्निति। स शांभवः श्रीशंभुसंबन्धी दृशां तिसृणां त्रिभागस्तृतीयो भागः एकमग्न्यधिष्ठानं तृतीयं नेत्रं वो युष्माकं श्रेयो निःश्रेयसं प्रथयतु तनोतु। श्रेयः किंभू-

तम् । प्रेयः अतिशयेन प्रियम् । 'प्रियस्थिर–'इत्यादिसूत्रेण ईयसुन् । स क इत्याह—यस्मिंस्तृतीयनेत्रे .... त्रिभुवनजयिनोऽपि तस्य श्रीशंभौ भग्नशक्तित्वात् । यस्मिन्नम्यधिष्ठाने नेत्रे प्राप्तकालः प्राप्तान्तसमयः स प्रसिद्धः कालो यमोऽपि शलभलघुतां शलभवत्पतंगवल्लघुतां लेभे। तत्र दग्ध इत्यर्थः । शलति शमं लभते वाग्नौ शलभः। तथा जाह्नवीयो गङ्गासंबन्धी ओघः प्रवाहोऽपि यस्य नेत्राग्नेर्महोनिह्नवे तेजःपिधाने न प्रभवति न समर्थो भवति ॥

यः क्रोधाग्नेः समिधमकरोद्दर्पकं दर्पकन्द-
च्छेदाभिज्ञं व्यधित जगतां यः कृतान्तं कृतान्तम् ।
नेतुं यश्च प्रभवति मतिह्रासमस्तं समस्तं
निष्प्रत्यूहं प्रथयतु पथि त्रासदे वः स देवः ॥ ४७ ॥

यः क्रोधाग्नेरिति । परात्परतरे स्थाने देवः परमेश्वरः अत्र लोके सिंहादिदुष्टसत्त्वभयावृते परत्र च रविजकिंकराद्युत्पन्नभयावृते पथि वर्त्मनि निष्प्रत्यूहं विघ्नाभावं प्रथयतु तनोतु । स क इत्याह—यः क्रोधाग्नेरिति । यो देवो निजस्य क्रोधाग्नेः समिधं काष्ठं दर्पकं काममकरोत् । क्रोधाग्निना कामं ददाहेत्यर्थः । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम्' इत्यमरः । तथा यो देवो जगतां लोकानां कृतोऽन्तो येन तं कृतान्तं यमं दर्पकन्दच्छेदाभिज्ञं दर्पस्य कन्दो मूलं तस्य च्छेदमभिजानातीति तादृशं व्यधित चकार । यममपि ददाहेत्यर्थः । यश्च विभुः समस्तं सर्वं मतिह्रासं विश्वस्य लोकस्य शिवाद्भेदप्रथारूपो मतिह्रासस्तमस्तं विनाशं नयति दूरीकरोति । धीमतामित्यर्थः ॥

पायाद्वस्त्रिजगद्गुरुः स्मरहरः सोपग्रहाणां शिरः
श्यामाकामुकमत्सरेण चरणौ पङ्क्तिर्ग्रहाणामिव ।
यस्य प्रह्वसुरासुरेश्वरशिरोमन्दारमालागल-
त्किञ्जल्कोत्करपिञ्जरोन्मुखनखश्रेणीनिभेनाश्रिता ॥ ४८ ॥

पायादिति । गृणात्युपदेशं शिवाभेदप्रथारूपं गुरुः । त्रिजगतो गुरुः स स्मरहरः स्मरारिर्वो युष्मान्पायात् । स कः इत्याह—सोपग्रहाणामित्यादि । सोपग्रहाणां उपग्रहैश्चतुर्भी राहुकेतुध्रुवागस्त्यैः सह वर्तन्ते ये ते सोपग्रहास्तेषां ग्रहाणां सप्तानामादित्यादीनां पङ्क्तिः । 'ग्रहा आदित्याद्याः सप्त । उपग्रहा राह्वाद्याश्चत्वारः' इति गर्गः । तदेवं सोपग्रहग्रहपङ्क्तिरेकादशसंख्याका मिश्रीभूता श्रीशंभोः शिरःस्थत्वाच्चन्द्रस्य अवशिष्टा दशसंख्याकैव । अत्रैवोत्प्रेक्षापूर्वकमाह—सोपग्रहाणामित्यादि । शिरः श्यामाकामुकमत्सरेण शिरसि यः श्यामाकामुको रजनीशश्चन्द्रस्तस्य मत्सरेण परोत्कर्षासहनं मत्सरस्तेन अयं चन्द्रः कथं जगदीश्वरस्य शिरःस्थो वयं किं न प्रिया विभोरिति रोषेणावशिष्टसोपग्रहपङ्क्तिः प्रह्वा भक्त्या नम्रा ये सुरासुरेश्वरा देवासुराधीशाश्च तेषां शिरांसि तेषु

या मन्दाराख्यसुरपुष्पमालास्ताभ्यो गलन् पतन् यः किंजल्कोत्करस्तेन पिञ्जरा या नखश्रेणी नखानां दशसंख्यनखानां श्रेणी तन्निभेन तद्व्याजेन यस्य विभोश्चरणौ पादयुगलमाश्रिता । वयमपि स्वामिशिरःस्थचन्द्रवद्विभोः प्रेमभागिनो भवाम इत्येतदर्थं श्रीशंभोश्चरणौ श्रितेत्यर्थः ॥

अर्केन्दुभौमबुधवाक्पतिकाव्यमन्दा
मन्दारकुन्दकुमुदैर्यमुदर्चयन्ति ।
तस्य प्रभोरघमलोष्मशमादमन्दा
मन्दाकिनीव मुदमर्पयतु स्तुतिर्वः ॥ ४९ ॥

अर्केन्द्विति । तस्य प्रभोः परमेश्वरस्य स्तुतिः अघमलोष्मशमात् अघानां वाङ्मनःकायोपार्जितानां मलानां मायीयाणवकार्माणां य ऊष्मा तस्य शमान्मन्दाकिनी वियद्गङ्गेव मुदं प्रमोदं वो युष्मभ्यमर्पयतु ददातु । तस्य कस्येत्याह—अर्केन्द्विति । अर्काद्याः सप्त ग्रहाः प्रसिद्धाः यं विभुं मन्दारकुन्दकुमुदैः मन्दाराख्यैः कुन्दपुष्पैः कुमुदपुष्पैश्च यं देवमुदर्चयन्ति उच्चैः कृत्वा अर्चयन्ति पूजयन्ति । इदं वृत्तं प्राचीनादर्शेषु न दृश्यते तथापि व्याख्यातम् ॥

भस्मोद्धूलितमूर्तिरिन्दुधवलज्योतीरसोर्वीधर-
स्कन्धासक्ततुषारगौरवृषभारूढोऽस्तु भद्राय वः ।
देवो दुग्धमहाब्धिमध्यविकसत्सत्पुण्डरीकोपरि-
क्रीडद्बालमरालनिर्मलरुचिः कात्यायनीकामुकः ॥ ५० ॥

भस्मोद्धूलितेति । कात्यायनीकामुकः श्रीशंभुः । अत्रालंकारिकैः कात्यायनीकामुक इत्यत्र विरुद्धमतिकृद्दुष्टत्वं यद्यपि व्याख्यातं तथापि भक्तिविषये न दोषः । वो युष्माकं भद्राय मङ्गलायास्तु । किंभूतः । भस्मना विभूत्या उद्धूलिता मूर्तिर्यस्य । तथा इन्दुवच्चन्द्रवद्धवलश्चासौ ज्योतीरसोर्वीधरः स्फटिकशैलस्तस्य स्कन्धः कायः । "स्कन्धः स्यान्नृपतावंशे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि ॥' इति धान्तेषु मेदिनिः ।" इति रायमुकुट्याम् । तत्रासक्तो यस्तुषारगौरो हिमधवलो वृषस्तत्रारूढः । पुनः किंभूतः । दुग्धमहाब्धिमध्ये विकसद्यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजम् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः । तस्योपरि क्रीडन् यो बालमरालो हंसशावस्तद्वन्निर्मला रुचिर्यस्य । अत्र कैलासशैलस्य क्षीराब्धिरुपमानम् । भस्मोद्धूलितमूर्तेर्विभोर्बालमराल उपमानम् ॥

त्राता भीतिभृतां पतिश्चिदचितां क्लेशं सतां शंसतां
हन्ता भक्तिमतां मतां स्वसमतां कर्तापकर्तासताम् ।

देवः सेवकभुक्तिमुक्तिघटनाभूर्भूर्भुवःस्वस्त्रयी-
निर्माणस्थितिसंहृतिप्रकटितक्रीडो मृडः पातु वः ॥ ९१ ॥

त्रातेति । एवंविधो मृडः मृडयति सुखयति जगन्निःश्रेयसप्रदानेन मृडः श्रीशिवो वो युष्मान् पातु । भवभयादित्यर्थः । किंभूतः । भीतिभृतां भवरोगभयधारिणां त्राता रक्षिता । तथा चिदचितां चेतनाचेतनानां पतिः । तथा सतां स्वात्मनः शिवाभेदप्रथां विदुषां शंसतां स्तुवतां क्लेशं मायावरणजं हन्ता । तथा भक्तिमतां वाङ्मनःकायकर्मभिः शिवैकताध्यानं भक्तिस्तद्युतां मतामभिमतां स्वस्य समतां स्वसायुज्यं कर्ता । तथा असतामज्ञानां श्रीशिवशासनद्वेषिणामपकर्ता हन्ता । तथा देवः सेवकानां भक्तिप्रह्वाणां भुक्तिर्भोगसंहतिरूपा मुक्तिर्निःश्रेयसमपुनर्जन्मरूपं तयोर्या घटना संप्रदानं तस्या भूः स्थानम् । आरोपः । भूर्भूलोकश्च भुवो भुवोलोकश्च स्वः स्वर्लोकश्च तानि । एतदुपलक्षणम् । तेन महोलोकप्रभृतीनामपि ग्रहणम् । तेषां या निर्माणस्थितिसंहृतयः सर्गस्थितिसंहारास्ताभिः प्रकटिता क्रीडा येन सः ॥

कृष्णेन त्रिजगत्प्रसिद्धविजयप्रख्यातिनालोचनं
भक्त्या वासवसूनुना कृतवता पादाब्जपूजाविधौ ।
यस्मादाप्तसुदर्शनेन निखिलं विश्वं विधेयीकृतं
कृष्णेनेव स धूर्जटिर्घटयतु श्रेयांसि भूयांसि नः ॥ ९२ ॥

कृष्णेनेति । धूर्गङ्गा जटायां मुकुटे यस्य स धूर्जटिः परमेशो भूयांसि बहुतराणि श्रेयांसि ऐहिकामुष्मिकानि शुभानि घटयतु । तत्संघटनां करोत्वित्यर्थः । स कः । यस्मात् श्रीशिवभट्टारकात् आप्तसुदर्शनेन प्राप्तसुदर्शनाख्यचक्रेण [कृष्णेन] देवकीनन्दनेनेव आप्तसुदर्शनेन लब्धशोभनदर्शनेन कृष्णेनार्जुनेन विश्वं जगत् विधेयीकृतं स्वायत्तीकृतम् । जितमित्यर्थः । 'कृष्णस्तु केशवे व्यासे वायसे कोकिलेऽर्जुने' इति विश्वः । द्वावपि विशिनष्टि—कृष्णेनार्जुनेन कथंभूतेन । त्रिजगति प्रसिद्धा विजय इति प्रख्यातिः प्रसिद्धिर्यस्य तेन । 'अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः । बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥' इत्यर्जुननाम्नां प्रसिद्धेः । तथा श्रीशिवस्य पादाब्जपूजाविधौ चरणकमलार्चनविधौ आलोचनं नित्यचिन्तनं कृतवता । तथा वासवसूनुना इन्द्रसुतेन । श्रीकृष्णेनापि कथंभूतेन । त्रिजगत्प्रसिद्धविजयस्य जयशब्दस्य कंसचाणूरादीनां जगद्विध्वंसकराणां विजयात् प्रख्यातिर्यस्य तेन । तथा वासवसूनुना वासवस्येन्द्रस्य सूनुरनुजस्तेन । 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽपि च' इति विश्वः । पुनः किंभूतेन श्रीकृष्णेन । विभोः श्रीशिवस्य पादाब्जपूजाविधौ चरणकमलार्चनविधौ लोचनं कृतवता दत्तवता । धातूनामनेकार्थत्वात् । तथा चोक्तं महिम्नः स्तवराजे पुष्पदन्तगणाधीशेन—'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयोर्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम् । गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्ति जगताम् ॥' इति । अत एव भक्त्युत्कर्षाप्तप्रसादाप्तसुदर्शनेन ॥

श्रीकण्ठस्य सकृत्तिकार्तभरणी मूर्तिः सदारोहिणी
ज्येष्ठा भद्रपदा पुनर्वसुयुता चित्रा विशाखान्विता ।
दिश्यादक्षतहस्तमूलघटिताषाढा मघालंकृता
श्रेयो वैश्रवणाश्रिता भगवतो नक्षत्रपालीव वः ॥ ९३ ॥

श्रीकण्ठस्येति । श्रीकण्ठस्य श्रीशंभोर्मूर्तिर्वो युष्मभ्यं श्रेयो निःश्रेयसं दिश्यात् ददातु । केव । नक्षत्रपालीव नक्षत्राणामश्विन्यादीनां पाली पङ्क्तिरिव । द्वे अपि विशिनष्टि—श्रीशिवस्य मूर्तिः किंभूता । सकृत्तिका । कृत्तिर्व्याघ्रचर्मैव कृत्तिका । सह कृत्तिकया वर्तते या सा । 'व्याघ्रचर्मपरीधानं गजचर्मोत्तरीयकम्' इति श्रीस्वच्छन्दतन्त्रोक्तेः । तथा आर्तानां भवभयातिपीडितानां भरणी पोषिका । तथा सतो भक्तिप्रह्वान्विदुषः आरोहयति स्वपदं प्रापयति तादृशी । तथा ज्येष्ठा । ब्रह्मादिकारणानामप्याद्यौ सद्भावात् । तथा भद्रकारि पदमास्पदं यस्याः सा । तथा पुनरपि च वसुना तेजोरूपेण महता युता । अथवा वसुभिर्देवयोनिभिरष्टाभिर्युता । तथा चित्रा आश्चर्यकारिणी । सूर्यादिधामत्रय्या लोचनत्रयीगतत्वादिनेत्यर्थः । तथा विशाखेन कुमारेणान्विता । 'विशाखः शिखिवाहनः' इत्यमरः । तथा अक्षते अनाहते हस्तमूले करतले घटितो मिलित आषाढः पालाशो दण्डो यस्याः सा । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यमरः । मघेन सौख्येन महता महिम्ना वा अलंकृता भूषिता । तथा वैश्रवणेन धनदेन स्वसख्या आश्रिता । नक्षत्रपङ्क्तिरपि किंभूता । सकृत्तिका सह कृत्तिकया कृत्तिकाख्येनाग्निदैवतेनान्विता । तथा आर्तभरणी । आ ईषत् अर्थादेकदेशेन ऋता गता भरणी याम्यं यस्यां सा । 'आत्तभरणी' इति पाठे आत्ता गृहीता भरणी नाम तारा यया, सा इति नक्षत्रपालीविशेषणम् । शिवमूर्तिपक्षे तु आत्ता भक्तत्वेन स्वीकृताः तान्बिभर्ति पोषयतीति । तथा सदारोहिणी सदा नित्यमेव निकटस्था रोहिणी प्राजापत्यभं यस्याः । ज्येष्ठया भद्रपदाभ्यां पूर्वोत्तरभद्रपदाभ्यां पुनर्वसुना च नक्षत्रविशेषेण युता । तथा चित्रया विशाखया चान्विता युक्ता । तथा वै निश्चये प्रसिद्धौ वा । श्रवणेन विष्णुदैवतर्क्षेणाश्रिता भवति । एतद्वृत्तार्थाभिप्रायेण मदीयमप्येकं वृत्तम्—'आर्द्रा कृपामृतरसेन सकृत्तिका या श्लेषा (?) शिवस्य समघा सविशाखपार्श्वा । आश्चर्यमात्तभरणी च जगत्त्रयस्य क्रूरर्क्षपङ्क्तिरिव मङ्गलमातनोति ॥' इति ॥

भिन्द्धि क्ष्माधरसंधिबन्धमुदधेरम्भोभरं जृम्भय
क्षुन्द्धि क्ष्मापटलं दलत्फणिफणापीठीलुठत्सौष्ठवम् ।
पिण्ड्ढि प्रौढचपेटपाटितरटत्ताराकुटुम्बं नभः
प्रारब्धोद्धतसांध्यताण्डव इति श्रीभैरवः पातु वः ॥ ९४ ॥

भिन्द्धीति । 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इत्यनुवर्त्य 'समु-

चये्ऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण ह्यस्तनीप्रथमैकवचने हिआदेशः । तेन भिन्द्धि अभिदत् । एवमग्रेऽपि । श्रीभैरवः । प्रागुक्तमस्य निर्वचनम् । श्रीशिवभट्टारको वो युष्मान् पातु रक्षतु । समस्तविघ्नेभ्य इति । किमित्याह—भिन्द्धि क्ष्माधरेत्यादि । श्रीभैरवः क्ष्माधरसंधिबन्धं भिन्द्धि अभिदत् । तथा श्रीभैरवः उदधेः समुद्रस्याम्भोभरं जलौघं जृम्भय अजजृम्भत् । उद्धृते नाट्ये भुजविक्षेपेणेत्यर्थः । तथा श्रीभैरवः क्ष्मापटलं भूवलयं क्षुन्द्धि अक्षुदत् । किंभूतं क्ष्मापटलम् । दलन्त्यो याः फणिनः शेषनागस्य फणाः । चरणविन्यासभरेणेत्यर्थः । ता एव पीठो तया लुठत्सौष्ठवं प्रागल्भ्यं यत्र तत् । तथा प्रौढा ये चपेटा हस्ततलाघातास्तैः पाटितं रटन्निःस्वनत् ताराणां कुटुम्बं समूहो यस्य तत् । तादृशं नभो व्योम पिण्ड्ढि आपिषत् । इत्थमनेन प्रकारेण प्रारब्धमुद्धतं सांध्यं संध्यासमयभवं ताण्डवं नाट्यं येन सः ॥

भूत्यै वोऽस्तु विडम्बितस्मितरुतं मूर्धोद्धृतस्वर्धुनी-
निध्वानध्वनदाननैरभिनये भूषाकपालैः प्रभोः ।
त्वङ्गत्तुम्बुरुनारदाहतनदद्गम्भीरभेरीरव-
व्यावल्गद्गुहवाहबर्हिविहितक्रीडानुकारं वपुः ॥ ९१ ॥

भूत्यै वोऽस्त्विति । प्रभोर्जगत्प्रभोः परमेश्वरस्य वपुः अभिनये संध्यायां नाट्यसमये वो युष्माकं भूत्यै विभूतये मोक्षसंपत्त्यै अस्तु । किंभूतम् । विडम्बितस्मितरुतम् । विडम्बितमुपमितं स्मितरुतं अत्र योग्यतया स्मितमट्टहासस्तद्रुतं हासशब्दो यस्य तत् । कैः । मूर्ध्ना उद्धृता चासौ स्वर्धुनो गङ्गा तस्या निध्वानं शब्दस्तेन ध्वनन्ति आननानि मुखानि येषां तैर्भूषाकपालैः भूषार्थं ब्रह्मादिकपालानि तैः । पुनश्च किंभूतं वपुः । त्वङ्गन्तौ नाट्यरङ्गे भ्रमन्तौ यौ तुम्बरुनारदावृषी ताभ्यामाहता वादिता सती नदन्तो चासौ भेरी तस्या रवस्तेन व्यावल्गन् हर्षान्नृत्यन् यो गुहवाहबर्ही कुमारवाहनमयूरस्तेन विहितः क्रीडानुकारः [क्रीडासादृश्यकारि] क्रीडासाम्यं यस्य तद्विभोर्वपुः ॥

आदौ पादतले कृतस्थितिरथो[1] प्राप्तः करालम्बनं
वाञ्छभ्यं शुभदङ्क्विवेशनवशोत्पन्नं प्रपन्नस्ततः ।
अन्ते येन शिरोधिरोपण[2]महामाहात्म्यमाप्तो विधु-
र्भूत्यै स क्रमवर्धमानमहिमा स्वामिप्रसादोऽस्तु वः ॥ ९६ ॥

आदौ पादतल इति । क्रमेण वर्धमानो महिमा यस्य स स्वामिप्रसादः श्रीशंकरानुग्रहो वो युष्माकं भूत्यै मोक्षसंपदे अस्तु । स क इत्याह—येन श्रीशिवप्रसादेन हेतुना विधुश्चन्द्र आदौ पादतले चरणतले कृतस्थितिः सेवार्थमासीत् । ततोऽनन्तरं करालम्बनं करस्यालम्बनं कर एव वालम्बनमाधारस्तम् । 'देवं सुधाकलशसोम–' इति

१. 'अथ' इति ख-पाठः. २. 'शिरोधिरोहण' इति ख-पाठः.

ध्यानमागमोक्तम् । चन्द्रस्यापि द्वादश मूर्तिभेदा द्वादशमासेषु वेदप्रसिद्धाः । ततोऽनन्तरं शुभा या दृक् स्वनेत्रं तत्र यन्निवेशनं तद्दर्शनोत्पन्नं वाल्लभ्यं स्वामिप्रियत्वं तत्प्रपन्नः प्राप्तः । अन्ते परां कोटिमारूढे वाल्लभ्ये येन शिवप्रसादेन हेतुना शिरोधिरोपणं स्वामिशिरोधिरोपणमेव महामाहात्म्यमनिर्वाच्यं माहात्म्यं विधुश्चन्द्रः प्राप्तः । अनेन सर्वदा वाङ्मनःकायविरचितस्वामिभक्त्याप्तपरमप्रसादमहिम्ना विभूत्यष्टकमणिमादिकं हस्ततलगतमेव भवतीति भावः ॥

यस्यैकस्य सुवर्णसंभृतपदन्यासानवद्यक्रम-
व्यक्तिः प्रेङ्खति गौरनर्गलगतिस्वाच्छन्द्यहृद्याकृतिः ।
प्रख्याताद्भुतसर्गबन्धरचनासंरब्धिरोजस्विनः
काव्यस्योदयभूरसौ भवतु वः प्रीत्यै पुराणः कविः ॥ ९७ ॥

यस्यैकस्येति । असौ पुराणः सनातनः कविः सूरिरनादिबोधः परमेशो वो युष्माकं प्रीत्यै परमानन्दाय भवतु । किंभूतः । ओजस्विनस्तेजस्विवरस्य काव्यस्योशनसः उदयभूरुत्पत्तिस्थानम् । 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः । रुद्रस्याङ्गविक्षेपेण निर्गतत्वाच्छुक्रस्येति क्षीरस्वामी । प्रख्यातेति । प्रकर्षेण ख्याता प्रसिद्धा सर्गस्य सृष्टेर्बन्धस्तस्य रचना तस्याः संरब्धिर्यस्य सः । अतिप्रसिद्धब्रह्माण्डस्तम्बपर्यन्तं सृष्टिरचनासंरम्भ इत्यर्थः । असौ क इत्याह—यस्यैकस्येति । यस्य परमेश्वरस्य एकस्याद्वितीयस्य गौर्वृषभो वाहनं प्रेङ्खति सर्वत्रोल्लसति । किंभूतो गौः । सुवर्णेन कनकेन सम्यग्भृतो यः पदानां चरणानां न्यासस्तेनानवद्या क्रमव्यक्तिश्चरणविक्षेपव्यक्तिर्यस्य । यत्र यत्र श्रीशंभुवाहनवृषश्चरति तत्र तत्र तच्चरणेभ्यो जाम्बूनदं पततीत्यागमः । पुनः किंभूतः । अनर्गला निर्निरोधा गतिस्तस्याः स्वाच्छन्द्यं स्वाधीनता तेन हृद्या हृदयप्रिया आकृतिर्यस्य सः । अथ च असौ पुराणो वृद्धः कविः कविता प्रीत्यै वोऽस्तु । असौ क इत्याह—यस्य वृद्धकवेर्गीर्वाणी प्रेङ्खति सततमुल्लसति । किंभूता । शोभना निजनिजरसानुकूला ये वर्णा अक्षराणि तैः संभृतः पदानां सुप्तिङन्तानां न्यासो यस्याः सा । तथा अनवद्या निर्दोषा क्रमस्य परिपाट्या व्यक्तिर्यस्याः सा । दुष्क्रमस्य दुष्टत्वात् । पुनः किंभूता । अद्भुता आश्चर्यकारिणी सर्गबन्धस्य रचनायाः संरब्धिराटोपो यस्याः सा । 'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' इत्युक्तेः । तथा ओजस्विन ओजोगुणयुक्तस्य काव्यस्य निपुणकविकर्मण उदयभूरुत्पत्तिस्थानम् ॥

राकेन्दोरपि सुन्दराणि हृदयग्राहीणि बालाङ्गना-
मुग्धालापकथामृतादपि परं हारीणि हारादपि ।
अप्युत्तालशिखालबालवचसः संपूर्णकर्णामृत-
स्यन्दीनि त्रिजगद्गुरोः स्तुतिकथासूक्तानि पुष्णन्तु वः ॥ ९८ ॥

राकेन्दोरिति। त्रिजगद्गुरोः परमेश्वरस्य स्तुतीनां कथाः। 'प्रबन्धकल्पना कथा' इत्यमरः। तासु यानि सूक्तानि शोभनान्युक्तानि वचनानि तानि वो युष्मान् पुष्णन्तु शिवैकताम्रृतरसेन वर्धयन्तु। किंभूतानि। सुन्दराणि। कस्मादपि। राकेन्दोः पूर्णिमाचन्द्रादपि। अर्थादमृतस्यन्दीनि च। तथा षोडशहायनावधि बाला या अङ्गना कामिनी तस्या या मधुरा आलापकथाः सूक्तानि ता एवामृतं तस्मादपि हृदयग्राहीणि हृद्यानि तथा हारादपि मुक्ताहारादपि हारीणि मनोहराणि। तथा उत्तालं चतुरं यत् शिखालबालस्य चूडालबालस्य वचस्तस्मादपि संपूर्णं यत्कर्णामृतं तत्स्यन्दीनि॥

शाणोल्लीढनवेन्द्रनीलमहसि श्रीकण्ठकण्ठस्थले
संसक्ता कनकच्छविर्गिरिसुतादोःकन्दली पातु वः।
यामालोक्य सनीरनीरददलश्लिष्यत्तडिद्विभ्रम-
भ्रान्त्या नोज्झति चण्डताण्डवनवोल्लेखं शिखी षाण्मुखः॥५९॥

शाणोल्लीढेति। श्रीकण्ठस्य श्रीशंभोः कण्ठस्थले संसक्ता गिरिसुतादोःकन्दली पार्वतीभुजलता वो युष्मान् पातु रक्षतु। भवभयादिति शेषः। किंभूते श्रीकण्ठकण्ठस्थले। शाणेन निकषोपलेनोल्लीढं नवं यदिन्द्रनीलं मणिविशेषस्तस्येव महस्तेजो यस्य तत् तादृशे। दोःकन्दली किंभूता। कनकस्येव च्छविः शोभा यस्याः सा। सा केत्याह—यां दोःकन्दलीमालोक्य षण्मुखस्य कुमारस्यायं षाण्मुखः शिखी कुमारवाहनमयूरश्चण्डताण्डवनवोल्लेखं चण्डमुद्धतं यत्ताण्डवम्। ताण्डिर्नृत्यशास्त्रम्, तदस्यास्तीति। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वः। पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ताण्डवमिति रायमुकुट्याम्। तण्डुना नन्दिकेश्वरेण प्रोक्तमिति तु स्वामी। 'ताण्डवं नटनं नाट्यम्' इत्यमरः। उद्धतं यन्नाट्यं तस्य नवोल्लेखं नोज्झति। सनीरेत्यादि। सनीरो यो नीरदो मेघः। अतिश्यामल इत्यर्थः। तस्य दलेन खण्डेन श्लिष्यते या तडित्तस्या विभ्रमो विलासस्तस्य भ्रान्त्या॥

यत्सर्गाभरणायमानवपुषः केचित्ककुप्कामिनी-
कर्णालंकरणायमानयशसः स्वर्गायमाणश्रियः।
दुष्कालानलसन्नसज्जनसुधावर्षायमाणोक्तयः
प्रेक्ष्यन्ते महिमा स यस्य कुरुतां शार्वः स्तवः शं स वः॥६०॥

यत्सर्गेति। एवंभूताः केचित् जगति दृश्यन्ते शर्वसंबन्धी स्तवो वो युष्माकं शं सुखं ऐहिकामुष्मिकरूपं कुरुताम्। कीदृशाः प्रेक्ष्यन्त इत्याह—सर्गस्य जगत्स्रष्टेराभरणायमानं आभरणवदाचरतीति तादृशं वपुर्येषाम्। तथा ककुभो दश दिशः। 'दिशस्तु ककुभः काष्ठाः' इत्यमरः। ता एव कामिन्यः तासां कर्णालंकरणायमानं कर्णावतंसायमानं यशः कीर्तिर्येषां ते। तथा स्वर्गायमाणा स्वर्गवदाचरमाणा श्रीर्येषाम्। तथा दुष्कालो वर्तमानस्तुरीययुगसमयः स एवानलस्तेन सन्नाः खेदिता ये सज्जना विद्वज्-

नास्तेषां सुधावर्षायमाणा अमृतायमाना उक्तयः सूक्तयो येषाम् । अत्रायं संक्षेपार्थः—अनिर्वाच्यवदान्यतया त्रिजगद्व्यापियशसो लक्ष्मीवन्तः कविवराश्च यल्लोके दृश्यन्ते स महिमा परमेश्वरस्तवस्यैवेत्यर्थः । अतः सर्वथा वाङ्मनःकायैस्तदेकताध्यानेन श्रीशिवभक्तिपरैरेव भाव्यमित्यर्थः ॥

इति श्रीशारदाचरणसरोजरजःकणपवित्रस्थलवास्तव्यविपश्चिद्वरराजानकशंकरकण्ठात्मज-
राजानकरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकवि-
श्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ
आशीर्वादाख्यं तृतीयं स्तोत्रम् ।

चतुर्थं स्तोत्रम् ।

अथातः श्रीपरमशिवेन निष्कलनाथेन स्वतन्त्रेण स्वेच्छया सकलमूर्तिना शिवभक्तमुख्यं हरिं प्रेम्णा निजशरीरार्धप्रदानेनानुगृह्णता अर्धनारीश्वरवदद्भुतं हरिहररूपं यद्व्यधायि तदेव मङ्गलाष्टकाख्ये चतुर्थस्तोत्रे संगृह्णन्नाह—

श्रीकम्बुकौस्तुभसुधांशुविषामृतानां
सौदर्यसौहृदसुखानुभवैकधाम ।
यत्सत्यधर्मकृतनिष्प्रतिघप्रतिष्ठं
तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः ॥ १ ॥

श्रीकम्बुकौस्तुभेति । तत् हारिहरं हरिहरसंबन्धि वपुर्वो मङ्गलं निःश्रेयसरूपं दिशतु वितरतु । तत्किमित्याह—श्रीकम्ब्वित्यादि । श्रयति हरिं श्रीः हरिप्रिया । "कम्बति गच्छति जलान्तः । 'जत्वादयश्च' इति निपातनात्कम्बुः" इति रायमुकुटः । 'काम्यते मङ्गलेष्विति कम्बुः' इति स्वामी । कम्बुरत्र सुदर्शनाख्यः (पाञ्चजन्याख्यः) । कुं भूमिं स्तुभ्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिः । ततो जातः कौस्तुभो मणिविशेषः । सुधांशुश्चन्द्रः । विषं कालकूटाख्यो विषभेदः । अमृतं पीयूषम् । तेषाम् । अत्र कस्मिन् हर्यर्धभागे श्रीकम्बुकौस्तुभानां पार्श्वकरवक्षःस्थलेषु निवासः । अपरत्र हरार्धभागे सुधांशुविषामृतानां मुकुटगलकरतलेषु निवासः । यद्वपुर्लक्ष्मीप्रभृतीनां सौदर्यसौहृदसुखानुभवैकधाम भवति । सोदरस्य भावः सौदर्यम् । समानमुदरं यस्य स सोदरः । सोदरशब्दोऽपि भ्रातृवाचकः । 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' इति लक्ष्यदर्शनात् । सौदर्येण सहोदरभावेन एकस्मादेव क्षीराब्धेर्जातत्वात् यत्सौहृदं तेन यत्सुखं तस्य योऽनुभवः परस्परं ... तदेकस्थानम् । किंभूतम् । सत्यधर्मेति । सत्यो गरुडः । 'सत्यस्तु गरुडे चैव' इति कोषः । धर्मो वृषः तयोः कृता निष्प्रतिघा प्रतिष्ठा येन तत् । हरिपक्षे गरुडो वाहनम् । श्रीशिवपक्षे वृष इत्यर्थः । अथ कदाचित्सहोदराणामपि उपरिमध्याधोनिवसनेन परस्परं विरोधोऽपि संभवतीति तत्परिहारार्थं शब्दश्लेषेणाप्याह—सत्यधर्मेति । सत्यधर्मे तथ्यन्याये कृताप्रतिहतप्रतिष्ठम् । यच्च राज्यमेतादृग्भवति तत्र लक्ष्मी-

प्रभृतीनां ......। विषामृतयोः सहोदरत्वेऽप्यतिविनीतत्वात्परस्परं विरोधाभाव इति भावः ॥

आपीडबन्धनविधौ शयने च वर्ष्म
पर्याप्तभोगविभवं बहुमन्यमानः।
यत्र प्रहृष्यतितरामुरगाधिराज-
स्तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः ॥ २ ॥

आपीडेति। तत् हारिहरं वपुर्वो मङ्गलं दिशतु। तत्किमित्याह—यत्र वपुषि उरगाधिराजः शेषनागः प्रकर्षेण हृष्यति। किंभूतः। वर्ष्म निजदेहं बहुमन्यमानः धन्यं मन्यमानः। कुत्र। एकत्र हरार्धभागे आपीडस्य मौलेर्जटाजूटस्य बन्धनविधौ। अन्यत्र हर्यर्धभागे शयने शय्यायाम्। शेषशायीति प्रसिद्धत्वात्। किंभूतं वर्ष्म। पर्याप्तो भोगस्य फणिकायस्य विभवो भोगानां च विभवो यस्मिन् ॥

अर्धं यदुत्पलदलैरुमयेन्दुगौर-
मर्धं श्रियार्चितमलिद्युति मालतीभिः।
विच्छित्तिमेत्यनिमिषेक्षणशुक्तिपेयां
तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः ॥ ३ ॥

अर्धं यदिति। तत् हारिहरं वपुर्वो मङ्गलं दिशतु। तत्किमित्याह—यत् अर्धं हरस्य इन्दुगौरं शीतांशुशुभ्रं उत्पलदलैः कुवलयदलैः। 'स्यादुत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः। उमया पार्वत्यार्चितं विच्छित्तिं परमां शोभामुपैति। सितं वस्तु नीलेन सहातिशोभत इत्यर्थः। तथा अलिद्युति अलिवद्भ्रमरवद्द्युतिः शोभा यस्य तत् अर्धं हर्यर्धं श्रिया लक्ष्म्या मालतीभिर्जातीभिरर्चितं सत् विच्छित्तिमुपैति। कृष्णं वस्तु श्वेतेन सहातीव विराजते। किंभूतां विच्छित्तिम्। अनिमिषेत्यादि। अनिमिषाणां देवानाम्। 'अनिमिषा मत्स्याः सुराः' इति मङ्खः। यानीक्षणानि नेत्राणि तान्येव शुक्तयः पानपात्राणि ताभिः पेयाम्। यद्वा अविद्यमानो निमिषो निमेषो येषां तान्यनिमिषाणि तानि च तानीक्षणानि तान्येव शुक्तयस्ताभिः पेयाम्। अत्यन्तं दर्शनीयामित्यर्थः। निमेषरहितानां नेत्राणामेव शुक्त्यारोपः संगच्छते, न तु सनिमेषाणाम्। मधुचषकतुल्ये अस्या नयने इति हि लोके प्रसिद्धम्। तस्मादनिमिषेक्षणान्येव शुक्तय इति विग्रहः पुष्कलः (?)। देवा अपि निमेषरहिता एव स्वभावात्। अतो देवानां नेत्राण्यपि शुक्तितुल्यान्येव। अतोऽनिमिषाणामीक्षणानीत्यपि विग्रहः साधुरेव ॥

केशाश्रिता नयनवह्निशिखाभ्रसिन्धु-
झांकारगर्भवपुषो जलदा वहन्ति।

यत्राद्भुतं स्थिरतडिद्रसितप्रसङ्गं
तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः ॥ ४ ॥

केशाश्रिता इति । तत् हारिहरं वपुर्वो मङ्गलं श्रेयो दिशतु । तत्किमित्याह—यत्र वपुषि हर्यर्धभागे केशाश्रिता जलदा मेघाः । 'यस्य केशेषु जीमूताः' इति स्मृत्युक्तेः । अद्भुतमाश्चर्यकारिणं स्थिरा या तडित् क्षणप्रभा तस्या रसितस्य शब्दस्य प्रसङ्गं प्रकर्षेण सङ्गं वहन्ति । प्रथमतस्तडित् स्थिरैव न भवति । तस्याः पुनरपि रसितं च स्थिरं न भवति । अत आश्चर्यम् । पुनर्जलदाः किंभूताः । नयनेत्यादि । नयने तृतीये नेत्रे या वह्निशिखा अग्निज्वालाः, तथा अभ्रसिन्धोर्गङ्गायाश्च यो झांकारस्तरङ्गनिर्ह्रादः स च गर्भे यस्य तत्तादृशं वपुर्येषाम् । अत्र हरार्धभागे वह्निशिखागङ्गातरङ्गनिर्ह्रादः ॥

हीनार्धनाभिनलिनालयसंकटत्व-
सातङ्कसंकुचितवृत्तिकदर्थिताङ्गः ।
अर्धीचिकीर्षति तनुं द्रुहिणोऽपि यत्र
तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः ॥ ५ ॥

हीनार्धनाभीति । तत् हारिहरं वपुर्वो मङ्गलं निःश्रेयसं दिशतु । तत्किमित्याह—द्रुह्यते परेभ्यो द्रुहिणो ब्रह्मापि यत्र वपुषि तनुं स्वकलेवरमर्धीचिकीर्षति । अर्धं कर्तुमिच्छति । अत्र हेतुमाह—पद्मनाभार्धे इत्यर्थात् । हीनार्धेति नाभ्या अर्धमर्धनाभि । तत्र हीनो यो नलिनालयः पद्मगृहं तत्र संकटत्वमविस्तृतत्वं तेन सातङ्कं सखेदं संकुचितवृत्त्या अङ्गसंकोचनस्थित्या कदर्थितानि पीडितान्यङ्गानि यस्य सः ॥

[1]दृग्वर्तिनौ रवितमीरमणावखण्ड-
मूर्ती निजं च वपुरर्धमवेत्य वह्निः ।
यत्राधिकं ज्वलति लाघवमागतोऽपि
तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः ॥ ६ ॥

दृग्वर्तिनाविति । तत् हारिहरं वपुर्वो मङ्गलं दिशतु । तत्किमित्याह—यत्र वह्निरग्निस्तृतीयनयनस्थोऽधिकं ज्वलति । क्रुधेति शेषः । किंभूतोऽपि । लाघवं लघुत्वमागतोऽपि । स्वस्याप्यर्धीकरणादित्यर्थः । तत्राधिकज्वलने हेतुमाह—रवितमीरमणौ सूर्यचन्द्रौ अखण्डमूर्ती अखण्डितदेहावेव दृग्वर्तिनौ दक्षिणवामनयनस्थौ दृष्ट्वा स्वं च वपुरर्धं खण्डितमवेत्य ज्ञात्वा । अत्र हरेर्हरस्य च दक्षिणवामनयनस्थौ सूर्यचन्द्रावित्यागमप्रसिद्ध्या हरिहरवपुषि सामान्यं तयोस्तत्राखण्डितमूर्तित्वम् । अग्नेस्तु हरस्यैव तृतीयनयनस्थत्वादर्धीकरणमित्यर्थः ॥

१. ख-पुस्तके षष्ठसप्तमश्लोकयोर्व्यत्ययः.

यस्मिन्गुणी सहृदयः सफलः समूलः
स्वातन्त्र्यधामनि करात्पतितः स पद्मः।
कम्बुः स्थितस्तु धृततद्विपरीतरीति-
स्तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः॥ ७॥

यस्मिन्निति। तत् हारिहरं वपुर्वो युष्मभ्यं मङ्गलं भद्रं दिशतु। तत्किम्। यस्मिन् हरिहरवपुषि हरार्धभागे स प्रसिद्धः पद्मः करात्पतितः न धृतः। दूरीकृत इत्यर्थः। पद्यते लक्ष्मीरत्रेति पद्मः। 'पद गतौ'। किंभूतः पद्मः। गुणास्तन्तवः गुणाः सौन्दर्यविद्वत्तादयश्च यस्य। पुनः किंभूतः। सहृदयः सह हृदयेन कर्णिकारूपेण वर्तते यः। सहृदयो हृदयालुश्च। 'हृदयालुः सहृदयः' इत्यमरः। तथा सफलः सह फलैः पद्माक्षैर्वर्तते योऽसौ सफलः। सार्थकश्च। तथा समूलः सह मूलेन शालूकेन वर्तते यः। समूलकारणश्च। अत्र हेतुमाह—वपुषि किंभूते। स्वातन्त्र्यधामनि स्वतन्त्रतास्थाने। 'न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः' इति स्तोत्रराजोक्तेः। शब्दश्लेषः। गुणिनः सहृदयस्य सार्थकस्य समूलकारणस्य च जनस्य दूरीकरणे यत्स्वातन्त्र्यमेव प्रभूणां प्रसिद्धमित्यर्थः। तथा यस्मिन्वपुषि हर्यर्धे तद्विपरीतरीतिः। ततः पद्माद्विपरीतरीतिः कम्बुः शङ्खः पाञ्चजन्यः। अगुणः अहृदयः अफलः निर्मूलश्च यच्छङ्खस्तत्र स्थितस्तत्रापि स्वातन्त्र्यधामनीति हेतुः॥

पादाग्रनिर्गतमवारितमेव वारि
यत्राधिरोहति शिरस्त्रिदशापगायाः।
अत्यद्भुतं च रुचिरं च निरङ्कुशं च
तन्मङ्गलं दिशतु हारिहरं वपुर्वः॥ ८॥

पादाग्रनिर्गतमिति। अत्यद्भुतं महाश्चर्यकारि रुचिरमतिरम्यं निरङ्कुशं स्वतन्त्रं च तत् हारिहरं वपुर्वो मङ्गलं श्रेयो दिशतु। तत्किमित्याह—यद्वपुषि हरार्धे त्रिदशापगाया गङ्गाया वारि जलं शिरोऽधिरोहति। गङ्गाधर इति विभुनाम प्रसिद्धमित्यर्थः। किंभूतं गङ्गाया वारि। अवारितं निर्निरोधम्। पुनः किंभूतम्। हर्यर्धभागे पादाग्रान्निर्गतम्। गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया इति प्रसिद्धेर्विष्णुपादाग्रनिर्गतत्वात्तस्याः। अत्राद्भुतत्वं वारिण ऊर्ध्वगमनात्। जलस्य हि निम्नाधोगामित्वं प्रसिद्धम्। गङ्गाया ईदृग्वारिधारणाद्वपुषोऽद्भुतत्वम्। तथा रुचिरत्वं सितकरकरधवलस्वर्गङ्गाधारणात्। निरङ्कुशत्वं स्वतन्त्रत्वं च पादाधःस्थस्य वारिणः शिरस्यारोपणादिति भावः॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ मङ्गलाष्टकं नाम चतुर्थं स्तोत्रम्।

पञ्चमं स्तोत्रम् ।

अथातः कविकाव्यप्रशंसाख्यं पञ्चमं स्तोत्रं वर्णयन्नाह—

आपन्नतापहरणप्रवणा घृणेव
त्वङ्गत्तरङ्गसुभगा गगनापगेव ।
पीयूषसारशिशिरा शशभृत्कलेव
वाणी शिवैकशरणा जयतीश्वरीव ॥ १ ॥

आपन्नतापेति । अत्रोपमानीकृतासु घृणादिषु सर्वत्र शिवैकशरणा इति संबन्धः । शिव एवैकः शरणं स्थानं रक्षिता वा यस्याः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । ईदृशी वाणी अर्थात्कवेर्जयति सर्वोत्कृष्टा भवति । धातोरनेकार्थत्वाज्जयतिरत्र धातुः सर्वोत्कृष्टार्थे । शिवैकशरणा वाणी कीदृशी । आपन्नतापहरणप्रवणा आपन्नानां जन्मजरामरणातुराणां ताप आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधः । तस्य हरणं तत्र प्रवणा लग्ना । केव । शिवैकशरणा घृणेव । श्रीशंभुकृपापि तादृशी । तथा वाणी कीदृशी । त्वङ्गदित्यादि । त्वङ्गन्त उल्लसन्तो ये तरङ्गास्तद्वत्सुभगा रम्या । केव । गगनापगेव स्वर्गङ्गेव । सापि त्वङ्गन्त उल्लसन्तो ये तरङ्गास्तैः सुभगा रम्या शिवैकशरणा च । पुनः किंभूता वाणी । पीयूषसारशिशिरा पीयूषस्यामृतस्य यः सारो दध्न इव शरः तद्वच्छिशिरातिशीतला । केव । शशभृत्कलेव चन्द्रकलेव । सापि पीयूषसारेण शिशिरा शिवैकशरणा च भवति । पुनः कीदृशी । शिवैकशरणा शिव एवैकं शरणं स्थानं यस्याः सा । केव । ईश्वरी पार्वतीव । ईष्टे ईश्वरी । 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च । टित्वात् ङीप् । ईश्वरी ।' इति स्वामी । सापि शिवैकशरणा भवति ॥

यो मूर्धनि स्रजमिवोद्वहते धरित्री-
मुष्णीषतां श्रयति यस्य स भोगिराजः ।
यस्यामसौ वसति वाक्पतिरुक्तिदेवीं
तां ये वहन्ति हृदि ते कवयो जयन्ति ॥ २ ॥

यो मूर्धनीति । ते कवयो निपुणाः कविकर्मकर्तारो जयन्ति सर्वोत्कृष्टा भवन्ति । अत्र हेतुमाह—मूर्धनीत्यादि । ये कवयस्तां वाग्देवीम् । अपिशब्दस्त्वार्थः । तामपि सर्वोत्कृष्टामित्यर्थः । हृदि चेतसि वहन्ति धारयन्ति । तां कामित्याह—असौ वाक्पतिर्वाचां परापश्यन्तीमध्यमावैखरीभेदेन चतुर्विधानां पतिः परमात्मा परमशिवो यस्यां वाग्देव्यां निजशक्तिस्वरूपायां वसति अन्तरुल्लसति । परनादस्वरूपेणेत्यर्थः । असौ श्रीशिवभट्टारकः । कः । यस्य शंभोरुष्णीषतां शिरोवेष्टनतां स भोगिराजः शेषनागः श्रयति, यो धरित्रीं भूमिं पञ्चाशत्कोटिविस्तारामपि मूर्धनि शिरसि स्रजं मालामिव निरायासमुद्वहति धारयति ॥

धन्याः शुचीनि सुरभीणि गुणोम्भितानि
वाग्वीरुधः स्ववदनोपवनोद्गतायाः ।
उच्चित्य सूक्तिकुसुमानि सतां विविक्त-
वर्णानि कर्णपुलिनेष्ववतंसयन्ति ॥ ३ ॥

धन्या इति । धन्या भाग्यवन्तः । कवय इति शेषः । शुचीनि पदार्थदोषरहितानि निर्मलानि पवित्राणि च । सुरभीणि शंभुभक्तिरसामृतामोदसुगन्धीनि । तथा गुणैर्माधुर्यौजःप्रसादाख्यैस्त्रिभिः । पक्षे गुणैस्तन्तुभिरुम्भितानि ग्रथितानि । तथा विविक्तवर्णानि । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः । विविक्ताः शुद्धा वर्णा अक्षराणि । पक्षे विविक्तः शुद्धो वर्णः श्वेतपीतादिर्येषां तानि सूक्तिकुसुमानि शोभनोक्तिप्रसूनानि । स्ववदनेति । स्ववदनमेवोपवनं तस्मादुद्गताया उत्पन्नाया वाग्वीरुधः वाग्वाण्येव वीरुल्लता तस्याः प्रागुक्तविशेषणानि सूक्तिकुसुमान्युच्चित्य सूक्तिकुसुमावचयं कृत्वा सतां विदुषां सहृदयानां कर्णपुलिनेषु कर्णतटेष्ववतंसयन्त्यवतंसीकुर्वन्ति । ते धन्या इत्यर्थः ॥

श्रोत्राण्यनर्गलगलन्मधुबिन्दुगर्भ-
संदर्भसुन्दरपदोपचितैर्वचोभिः ।
धन्याः सतां सुकवयः सुखयन्ति तेऽपि
तेषामकृत्रिमचमत्कृतिसाधुवादैः ॥ ४ ॥

श्रोत्राणीति । शोभनाश्च ते कवयो महाकवयो धन्या भाग्यवन्तः सतां विदुषां सहृदयानां श्रोत्राणि सुखयन्ति । श्रोत्रसुखं वितरन्तीत्यर्थः । कैः । वचोभिः सूक्तैः । किंभूतैः। अनर्गलमव्युच्छिन्नं गलन्तो ये मधुबिन्दवः । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधु' इति विश्वः । ते गर्भे यस्य स तादृशश्चासौ संदर्भो ग्रन्थस्तत्र यानि सुन्दराणि रम्याणि निर्दोषाणि च पदानि सुप्तिङन्तानि तैरुपचितानि तादृशैः । एतादृशैर्वचोभिः सतां कियदुपकुर्वन्तीत्यर्थः । तेऽपीत्याह—तेऽपि सन्तोऽपि विद्वांसोऽपि सहृदयास्तेषां कवीनां श्रोत्राणि कर्णान्सुखयन्ति । अकृत्रिमेत्यादि । सहजचमत्कारपूर्वकप्रशंसावचनैस्ते सन्तोऽपि तान्प्रत्युपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ते केचिदस्खलितबन्धनवप्रबन्ध-
संधानबन्धुरगिरः कवयो जयन्ति ।
येषामचर्वितरसापि चमत्करोति
कर्णे कृतैव भणितिर्मधुरा सुधेव ॥ ५ ॥

ते केचिदिति । अस्खलितो बन्धः क्रमो रचना च येषां तादृशा ये नवा अपूर्वाः

---

१. 'बन्धुरधियः' इति ख-पाठः.

प्रबन्धाः साहित्योक्तयस्तेषां संधाने बन्धने बन्धुरा रम्या गीर्वाणी येषां ते कवयो जयन्ति सर्वोत्कृष्टा भवन्ति। ते के इत्याह—येषां मधुरा हृद्या भणितिरुपचारवक्रलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थसंनिबद्धोक्तिः कर्णे कृतैव श्रुतमात्रैव चमत्करोति। किंभूता। आचर्वितो न सम्यगास्वादितो रसो यस्याः सा। केव। सुधेव। यथा सुधाया रसनाग्रस्पर्शमात्रेणापि चमत्कारस्तथा महाकविप्रौढोक्त्येत्यर्थः। एतद्वृत्ताभिप्रायेण कविकाव्यप्रशंसाप्रसङ्गे ममापीदं वृत्तद्वयम्—'एकः श्लोकवरो रसौघमधुरो हृद्यः सतां सत्कवेर्नैवेष्टः कुकवेः प्रलापबहुलः कृत्स्नः प्रबन्धोऽपि वा। वक्रोक्त्या वलितः सहासरभसः पौराङ्गनाविभ्रमो हर्षोत्कर्षकरो यथा नहि तथा ग्रामीणवध्वा रतम्॥' तथा—'व्यङ्ग्यप्रोतरसानुकूलमधुरस्पष्टाक्षराणि क्रमात्पीयूषद्रवगर्वहन्ति निपुणं दब्धानि धौताशयैः। नृत्यन्तीव पदानि यत्र सुजनश्लाघास्पदान्येव तत्काव्यं काव्यमतः परं जनमनोहाराय भावेव सा (?)॥'

तेऽनन्तवाङ्मयमहार्णवदृष्टपाराः
सांयात्रिका इव महाकवयो जयन्ति।
यत्सूक्तिपेलवलवङ्गलवैरवैमि
सन्तः सदःसु वदनान्यधिवासयन्ति॥ ६॥

तेऽनन्तेति। अनन्तो यो वाङ्मयमहार्णवः। वाङ्मयं चतुर्दशविद्यास्थानरूपमेव महार्णवः तस्य दृष्टं पारं यैस्ते महाकवयः। द्वित्रा इति शेषः। जयन्ति सर्वोत्कृष्टा भवन्ति। क इव। सांयात्रिका इव। समुदितानां यात्रा संयात्रा सा प्रयोजनमस्य सांयात्रिकः पोतवणिगिव। 'सांयात्रिकः पोतवणिक्' इत्यमरः। सोऽप्यनन्तमहोदधिदृष्टपारो भवति। ते के इत्याह—येषां शोभनाश्च ता उक्तयः सूक्तय एव कोमललवङ्गलवास्तैः सन्तो विद्वांसः सहृदयाः सदःसु सभासु वदनानि स्वाननानि अधिवासयन्ति। अद्भुतरसचर्वणेन सुरभीकुर्वन्ति। लवङ्गजातीफलपूगादिसुरभिवस्तुचर्वणेन मतिजाड्यापगम इत्यायुर्वेदे। तथा चोक्तमनेनैव कविना स्वकृतायां बालबोधिन्यां कातन्त्रवृत्तौ—'इह युक्त्यनुगानवद्यहृद्यक्रमदब्धाः कृतिनां हरन्तु वाचः। मतिजाड्यलवं लवङ्गजातीफलपूतासविलासमासृजन्त्या (?)॥' इति॥

जिह्वाग्ररङ्गभुवि सत्कवितुर्विलास-
लास्योत्सवव्यसनिनी स्वयमुक्तिदेवी।
भ्रूकाण्डकुण्डलकिरीटशिरोधराणां
नृत्तोपदेशगुरुतां कृतिनामुपैति॥ ७॥

जिह्वाग्रेति। सत्कवितुर्महाकवेः कस्यचित् जिह्वाग्रमेव रङ्गभू रङ्गस्थानं तत्र स्वयमेव साक्षादेव विलासः। प्रौढोक्तीनामिति शेषः। स एव लास्यम्। पक्षे विलासश्च लास्यं च। तस्योत्सवस्तत्र व्यसनिनी व्यसनयुक्ता उक्तिदेवी वाग्देवी कृतिनां विपश्चितां

सहृदयानाम् । 'धीमान्सूरिः कृती कृष्टिः' इत्यमरः । भ्रूकाण्डं च कुण्डले च किरीटं च शिरोधरा च तासां नृत्तोपदेशे गुरुतां दैशिकतामुपैति । तत्प्रौढोक्तिश्रवणेन विपश्चितः शिरो घूर्णयन्तीत्यर्थः ।तथा चोक्तं नलचम्पूनिबन्धे महाकविना त्रिविक्रमभट्टेन— 'किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः । परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥' इति ॥

आवर्जयन्ति मठराञ्जठरार्थमात्र-
पात्रीकृतार्थकणिका गणिकाविटाद्याः ।
प्रौढान्पुनर्भुजगभूषणभक्तिसिक्त-
सूक्तावलीविरचनाचतुराः कवीन्द्राः ॥ ८ ॥

आवर्जयन्तीति । जठरार्थमात्रमुदरपूरणार्थमात्रं पात्रीकृता व्यथिता अर्थकणिका धनकणाः वेश्यापक्षे । विटानां पक्षे तु—अर्थकणाश्चाटुकरणोपहासवचनकणिका यैस्ते तादृशा गणिकाविटाद्या वेश्याषिङ्गाद्या मठरान्मूर्खान् । मठर इति रूढिपदम् । आवर्जयन्ति वशीकुर्वन्ति । पुनः पक्षान्तरे । भुजगेति । भुजगभूषणः फणिहारः श्रीशिवस्तस्य या भक्तिर्वाङ्मनःकायैस्तदेकतासक्तिस्तया सिक्ता या सूक्तावली तस्या विरचनायां चतुराः प्रगल्भाः कवीन्द्राः कतिपये महाकवयः प्रौढान्प्रगल्भधिषणानावर्जयन्ति वशीकुर्वन्ति ॥

धन्यः स कोऽपि सुकविः कविकर्म कृत्त-
लोकार्ति कार्तिकतुषारकरानुकारि ।
गायन्ति यस्य कृतिनस्त्रिजगत्पवित्रं
चित्रं चरित्रमिव बालमृगाङ्कमौलेः ॥ ९ ॥

धन्य इति । स कोऽपि विरलः सुकविः कविवरो धन्यो भाग्यवान्भवति । कृतिनो विद्वांसः बालशशाङ्कमौलेर्बालेन्दुचूडामणेः श्रीशिवस्य चरित्रमिव चित्रमनेकविधमाश्चर्यमयं च त्रिजगत्पवित्रं त्रिजगति पवित्रं कविकर्म काव्यं यस्य सुकवेर्गायन्ति । किंभूतम् । कृत्तलोकार्ति । कृत्ता छेदिता लोकानां जनानामार्तिर्मनःपीडा येन तत् । पुनः किंभूतम् । कार्तिकतुषारकरानुकारि । कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी सा यस्मिन्स कार्तिकः । अत्र पूर्णेत्यर्थात् । कार्तिकपूर्णेन्द्वनुकारीत्यर्थः । चरित्रपक्षेऽपि तथैव ॥

त्रैलोक्यभूषणमणिर्गुणिवर्गबन्धु-
रेकश्चकास्ति सविता कविता द्वितीयः ।
शंसन्ति यस्य महिमातिशयं शिरोभिः
पादग्रहं विदधतः पृथिवीभृतोऽपि ॥ १० ॥

१. 'गुणवर्ग' इति ख-पाठः.

त्रैलोक्येति । सूते जगत् तमोहरणादिति सूर्यः । स एकः सविता चकास्ति । गगने इति शेषः । कवयति वर्णयति वर्णनीयं स कविता द्वितीयश्चकास्ति । भूतल इति शेषः । द्वावपि विशिनष्टि—स एकः सविता किंभूतः । त्रैलोक्यभूषणमणिः । कविता च तादृगेव त्रैलोक्येऽपि तद्यशःसंचारात् । सविता किंभूतः । गुणिवर्गबन्धुः । कविता च गुणिनां विदुषां बन्धुः । स एकः सविता क इत्याह—यस्येत्यादि । पृथिवीभृतः पर्वता अपि शिरोभिः शिखरैर्यस्य सवितुः पादग्रहं पादानां रश्मीनां ग्रहं ग्रहणं विदधतः कुर्वन्तो महिमातिशयं माहात्म्योत्कर्षं शंसन्ति कथयन्ति । शब्दश्लेषः ॥

यस्य स्रवन्त्यमृतमेव मुखे तुषार-
हाराभिरामरुचिरञ्चितवक्रभङ्गिः ।
सूक्तिर्द्युसिन्धुरिव मूर्ध्नि हरस्य चन्द्र-
लेखेव वा वसति तं सुकविं नमामः ॥ ११ ॥

यस्येति । वयं तं सुकविं कविवरं नमामः । तं कमित्याह—सूक्तिः शोभना प्रौढा उक्तिर्यस्य मुखे वदने वसति । वसतीति क्रियाया मुखे इति दूरस्थपदेनान्वयेऽपि भक्तिविषये न दोषः । केव । हरस्य मूर्ध्नि शिरसि द्युसिन्धुः स्वर्गङ्गेव । तथा हरस्यैव मूर्ध्नि चन्द्रलेखेव चन्द्रकलेव वा वसति । त्रयमपि विशिनष्टि—स्रवन्तीत्यादिना । कविसूक्तिः किंभूता । अमृतं सुधारसं स्रवन्ती । चन्द्रकलापि तादृशी । द्युसिन्धुः किंभूता । अमृतं वारि स्रवन्ती । 'अमृतं मोक्षवारिणोः । अयाचिते यज्ञशेषे देवान्नसुधयोरपि' इति मङ्खः । पुनः किंभूता कविसूक्तिः । तुषारं हिमं हारश्च मुक्तामयः तद्वदभिरामा निर्दोषा रुचिर्यस्याः । गङ्गा चन्द्रकलापि तादृश्येव । तथा सूक्तिः कीदृशी । अञ्चिता रम्या वक्रभङ्गिरुपचारवक्रपदभङ्गिर्यस्याः । द्युसिन्धुः किंभूता । अञ्चिता रम्या वक्राः कुटिला भङ्गयस्तरङ्गभङ्ग्यो यस्याः । चन्द्रकलापि अञ्चिता रम्या एककलात्वाद्वक्रा कुटिला भङ्गिः शोभा यस्याः ॥

याता गुणैरुपचयं विमला[1] प्रकृत्या
नैसर्गिकीं परिणतिं प्रथमां वहन्ती[2] ।
बुद्धिः सतां शशिकलामुकुटप्रसादा-
द्वाणी च न क्वचिदपि प्रतिघातमेति ॥ १२ ॥

यातेति । एवंविधा सतां विपश्चितां कवीनाम् । 'सन्सुधीः पण्डितः कविः' इति मङ्खः । बुद्धिर्वाणी च शशिकलामुकुटप्रसादात् श्रीशिवप्रसादात्क्वचिदपि कुत्रापि प्रतिघातं नैति । क्वापि न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । द्वे अपि विशिनष्टि—बुद्धिः किंभूता । गुणैर्नैपुण्यगाम्भीर्यकोमलात्वादिभिरुपचयमाधिक्यं याता । वाणी च किंभूता । गुणैर्मा-

१. 'विमलं' इति ख-पाठः. २. 'वहन्तां' इति ख-पाठः.

धुर्यौजःप्रसादाख्यैस्त्रिभिरुपचयं परिपूर्णत्वं याता । तथा प्रकृत्या विमला निर्मला बुद्धिर्वाणी च निर्दोषा । तथा बुद्धिर्वाणी च किंभूता। प्रथमामाद्यां परिणतिं परिपाकं प्रौढत्वं वहन्ती । सांख्यमते बुद्धिर्गुणैस्त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोभिरुपचयं परिपूर्णतां प्राप्ता भवति । तथा विमला प्रकृत्या सत्त्वरजस्तमसामाद्यावस्था प्रकृतिः । तस्या नैसर्गिकीं स्वाभाविकीं प्रथमां परिणतिं परिणामं वहन्ती। प्रकृतेराद्यः परिणामो बुद्धितत्त्वमिति सांख्याः । तथा च—'प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माच्च गणः षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥' परिणती रूपान्तरम् ॥

चन्द्रा[१]वचूडचरणस्मरणप्रसाद-
संदर्भनिर्भरगभीरगिरां कवीनाम् ।
सूक्तिर्बिभर्ति मुखपङ्कजरङ्गनृत्य-
द्वाग्देवताकनकनूपुरनादलीलाम् ॥ १३ ॥

चन्द्रावचूडेति । चन्द्रावचूडस्य चन्द्रमौलेः श्रीशिवस्य चरणस्मरणेन यः प्रसादस्तस्य संदर्भो गुम्फः प्रसादरूपो वा संदर्भो ग्रन्थस्तेन निर्भरा पूर्णा गभीरा गीर्येषां ते । तादृशानां कवीनां सूक्तिः शोभना उक्तिः मुखमेव पङ्कजं पद्मं तदेव रङ्गो नाट्यस्थलं तत्र नृत्यन्ती या वाग्देवता तस्याः कनकनूपुरयोः स्वर्णमञ्जीरयोर्नादलीलां नादोपमां वहतीत्यर्थः॥

काव्यं विभाव्य निजमर्धनिमीलितानि
नैसर्गिकं जहति चापलमीक्षणानि ।
गृह्णन्ति तन्मसृणतां सहजां विहाय
भ्रूवल्लयस्तु कृतिनां कविपुंगवानाम् ॥ १४ ॥

काव्यमिति । कृतिनां धन्यानां कविपुंगवानां महाकवीनां निजं काव्यम् । शिवैकशरणमिति शेषः । विभाव्य विचार्य पश्चिमे यामिनीयामादौ तद्रसास्वादचमत्कारादर्धनिमीलितानि पिहितानि नैसर्गिकं स्वाभाविकं चापलं जहति त्यजन्ति । निःस्पन्दानि भवन्तीत्यर्थः । तेषां कविपुंगवानां भ्रूवल्लयो भ्रूलताः । तुः पक्षान्तरे। तच्चापलं गृह्णन्ति। किं कृत्वा । मसृणतां मन्थरतां विहाय त्यक्त्वा ॥

नीहारहारधवलस्य जयत्यपूर्वः
पाकः स कोऽपि सुकृतस्य कृतस्य पूर्वम् ।
यः संप्रति प्रतिफलत्यमलासु बाल-
चन्द्रावचूलनुतिसूक्तिषु सत्कवीनाम् ॥ १५ ॥

नीहारेति । सत्कवीनां कविवराणां पूर्वं प्राचीनानेकजन्मसुकृतस्य पुण्यस्य नीहार-

१. 'चन्द्रार्धचूड' इति ख-पाठः.

हारधवलस्य हिमहारशुभ्रस्यापूर्वोऽद्भुतः स कोऽपि पाकः परीपाको जयति सर्वोत्कृष्टो भवति। यः संप्रतीदानीं वर्तमानजन्मनि अमलासु निर्मलासु निर्दोषासु बालचन्द्रावचूलस्य चन्द्रकलावतंसस्य श्रीशिवस्य नुतिरूपा याः सूक्तयस्तासु प्रतिफलति प्रतिबिम्बते। प्रकटीभवतीत्यर्थः। प्राचीनानेकजन्मोपार्जितसुकृतपरिपाकेन परमेश्वरस्तुतिसूक्तिषु सत्कविबुद्धिः प्रसरतीत्यर्थः॥

सूक्ष्मार्थदर्शनविमर्शवशप्ररूढ-
भ्रूकाण्डताण्डवनिवेदितचिद्विकासम्।
आस्वाद्य यत्सुमतयो मुखमुद्वहन्ति
सूक्तामृतं जयति तत्कविकुञ्जराणाम्॥ १६॥

सूक्ष्मार्थेति। कविकुञ्जराणां श्रेष्ठाः कवयः कविकुञ्जरास्तेषाम्। 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः॥' इत्यमरः। तत्सूक्तामृतं जयति सर्वोत्कृष्टं भवति। तत्किमित्याह—सूक्ष्मार्थेति। सुमतयो विमलबुद्धयः सहृदयाः सूक्ष्मार्थेत्यादिविशिष्टम्। श्रीशिवस्तुतिप्रबन्धे इति शेषः। यः सूक्ष्मो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चार्थस्तस्य दर्शनं विचारणं तस्य विमर्शवशेन प्रकर्षेण रूढमुत्पन्नं यद्भ्रूकाण्डताण्डवं तेन निवेदितश्चिद्विकासश्चैतन्योल्लासो यस्य तत्। तादृशं मुखं स्ववदनं यत्काव्यामृतमास्वाद्योद्वहन्ति धारयन्ति। प्रौढोक्तिविचारणध्यानासक्तनिःस्पदनकरणग्रामस्य मुखस्य भ्रूताण्डवेनैव चेतनावत्त्वज्ञानमनुमेयमिति भावः॥

शब्दार्थमात्रमपि ये न विदन्ति तेऽपि
यां मूर्छनामिव मृगाः श्रवणैः पिबन्तः।
संरुद्धसर्वकरणप्रसरा भवन्ति
चित्रस्थिता इव कवीन्द्रगिरं नुमस्ताम्॥ १७॥

शब्दार्थमात्रमिति। वयं तां कवीन्द्रगिरं महाकविवाणीं स्तुमः। तां कामित्याह—यां गिरं वाणीं श्रवणैः पिबन्तश्चित्रस्थिता इव चित्रलिखिता इव भवन्ति। किंभूताः। संरुद्धेति। संरुद्धः सर्वकरणानां सर्वेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च प्रसरः संचारो येषां तादृशाः। कां के इव। मृगा अत्र हरिणा मूर्छनामारोहावरोहाभ्यां गीतसारणा मूर्छना तां श्रवणैः कर्णैः पिबन्तो यथा निःस्पन्दसर्वकरणग्रामा भवन्ति तथेत्यर्थः। तथा चोक्तम्—'हरति हरिणचित्तं का कथा चेतनानाम्' इत्यादि। ते के इत्याह—ये मूढाः शब्दार्थमात्रमपि शब्दस्य घटपदादेरर्थस्तन्मात्रमपि न विदन्ति न जानन्ति। परमार्थस्य तु कैव कथेत्यर्थः॥

लभ्यः स कुत्र सुजनः स्वकृतीः प्रदर्श्य
भ्रूकन्दलीयुगलमाकलयन्ति यस्य।

नेत्रोत्पलोपरि परिस्फुरदुत्तरङ्ग-
भृङ्गावलिद्वितयविभ्रमभृत्कवीन्द्राः ॥ १८ ॥

लभ्य इति । कविभिः स सुजनः सहृदयजनः कुत्र लभ्यः । चेल्लभ्यस्तर्हि भाग्यवत्ते-त्यर्थः । स सुजनः क इत्याह—स्वकृतीः स्वकाव्यानि अग्रे प्रदर्श्य यस्य सुजनस्य भ्रूक-न्दलीयुगलं भ्रूलतायुग्मं नेत्रेत्यादि विशिष्टमाकलयन्ति पश्यन्ति । नेत्रे एवोत्पले तयो-रुपरि परिस्फुरत् यदुत्तरङ्गं चपलं भृङ्गावलिद्वितयं भृङ्गपङ्क्तिद्वयं तस्य विभ्रमं विलासं बिभर्तीति तादृग्भ्रूलतायुग्मम् । स्वकृतीः प्रदर्श्य हर्षोत्तरलितभ्रूलतः सहृदयजनः कविवरैर्दुर्लभ इत्यर्थः ॥

स्फारेण सौरभभरेण किमेणनाभे-
स्तद्घानसारमपि सारमसारमेव ।
स्रक्सौमनस्यपि न पुष्यति सौमनस्यं
प्रस्यन्दते यदि मधुद्रवमुक्तिदेवी ॥ १९ ॥

स्फारेणेति । उक्तिदेवी वाग्देवी मधुद्रवं रसायनरसद्रवं यदि प्रस्यन्दते प्रकर्षेण स्र-वति तदा स्फारेणोद्भटेन सौरभभरेण सौगन्ध्यातिशयेन एणनाभेः कस्तूरिकायाः किं भवति । न किंचित्तेन कार्यमित्यर्थः । तदा तद्घानसारं घनसारस्य कर्पूरस्येदं घानसार-मपि सारमसारमेव भवति । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिषु' इत्यमरः । वरे उत्कृष्टे । तदा सुमनसां पुष्पाणामियं सौमनसी स्रक् मालापि सौमनस्यं प्रमोदं न पुष्यति न वर्धयति ॥

संसारमारवपथप्रथमानखेद-
विच्छेदकोविदमिदं कविकर्म जीयात् ।
विस्मारितं यदमुना यमुनासनाथं
पाथः प्रसिद्धमपि वैबुधसैन्धवं नः ॥ २० ॥

संसारेति । संसार एव मारवपथो मरुमार्गः । मरुर्निर्जलो देशः । 'समानौ मरुध-न्वानौ' इत्यमरः । तत्र प्रथमानो वर्धमानो यः खेदस्तस्य विच्छेदे कोविदं निपुणं इद-मित्यध्यक्षं श्रीशिवभक्तिरसामृतसिक्तमित्यर्थः । जीयात् जयतु । तत्कुत इत्याह—यद्यस्मात्कारणादमुना निपुणकविकर्मणा यमुनासनाथं प्रसिद्धमपि यामुनीयमिहानया (?) संगतं वैबुधसैन्धवं विबुधसिन्धोरिदं देवनद्याः पाथो वारि विस्मारितम् । जनस्येति शेषः । श्रीशिवभक्तिरसामृतसिक्तनिपुणकविकर्मास्वादनेनैव संसारमरुभ्रमणोत्थतापखेद-विच्छेदः । किं गङ्गायमुनासंगमसेवनेनेति भावः ॥

गाम्भीर्यशालिनि शुचावमृतौघशीते
नीते सदा सदनतां मदनान्तकेन ।

यस्यैकपिङ्गलगिरेरिव मानसेऽन्त-

र्र्थाः स्फुरन्ति स विना सुकृतैः क्व लभ्यः ॥ २१ ॥

गाम्भीर्येति । जनेन स कविर्विना सुकृतैः पुण्यैः क्व लभ्यः । स क इत्याह—गाम्भीर्यशालिनि प्राकृतैरलब्धाभिप्राये शुचावनघे अमृतौघवत्सुधाप्रवाहवच्छीते अत एव मदनान्तकेन श्रीशंभुना सदनतां निजालयतां नीते यस्य मानसे चित्ते एकपिङ्गलगिरेर्वैश्रवणाद्रेः कैलासस्येव मानसे मानसाख्ये सरोवरे गाम्भीर्यशालिनि निम्नताशोभिनि शुचौ निर्मले अमृतौघेन वारिप्रवाहेण शीते । मनःपक्षे—अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यास्त्रयः । मानससरोवरपक्षे—अर्थाः पदार्था नानाविधा अन्तः स्फुरन्ति विलसन्ति प्रतिबिम्बत्वेन लगन्ति च ॥

यस्य द्युसिन्धुलहरीशुचयो न कस्य

दृष्टिप्रसादमवलोकयतोऽर्पयन्त्यः ।

गावः सुधारसमुचः प्रसरन्ति दिक्षु

विश्वैकभूषणमसौ जयति द्विजेन्द्रः ॥ २२ ॥

यस्येति । असौ द्विजेन्द्रो जन्मना वैदिकसंस्कारेण च द्वाभ्यां जातो द्विजो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । असौ क इत्याह—यस्येत्यादि । यस्य द्विजेन्द्रस्य महाकवेर्द्युसिन्धुलहरीवद्गङ्गातरङ्गवच्छुचयो निर्मला निर्दोषाः, तथा कस्य न अवलोकयतो विचारयतो दृष्टेर्ज्ञानस्य प्रसादं प्रसन्नतामर्पयन्त्यो ददत्यः, तथा सुधारसमुचोऽमृतरसमुचो गावो वाचो दिक्षु स्फुरन्ति स द्विजेन्द्रः कवीन्द्रो जयतीत्यर्थः । अथ च स द्विजानां नक्षत्राणामिन्द्रो द्विजेन्द्रश्चन्द्रो जयति । सोऽपि विश्वैकभूषणीभूतः । स क इत्याह—यस्य चन्द्रमसो गङ्गातरङ्गवन्निर्मलाः कस्य न जनस्य दृष्टीनां नेत्राणां प्रसादममृतमयत्वादर्पयन्त्यो ददत्यः, तथा सुधारसमुचोऽमृतमुचो गावो रश्मयो दिक्षु प्रसरन्ति ॥

संयोगमेत्य परमर्थपरिष्कृतस्य

पादान्तगोऽपि गुरुतां लघुरेति यस्य ।

तं शंकरस्तुतिपरं परिशुद्धवृत्तं

सुश्लोकमाप्य मुदमेति न कस्य चेतः ॥ २३ ॥

संयोगमिति । तं परिशुद्धवृत्तं परिशुद्धं वृत्तं सच्चरित्रं यस्य तादृशम् । सुश्लोकं सुशोभनः श्लोको यशो यस्य तम् । 'श्लोको यशसि पद्ये च' इत्यमरः । एवंविधं शंकरस्तुतिपरं श्रीशिवनुतिसक्तं जनमाप्य कस्य न चेतो मुदं हर्षमेति । अपि तु सर्वस्य । तं कमित्याह—यस्य शंभुभक्तस्य संयोगं समागममेत्य पादान्तगः पादयोश्चरणयोरन्तं

१. 'सुकृतैरलभ्यः.' इति ख-पाठः. २. 'परमार्थ' इति ख-पाठः. ३. 'सुविशुद्ध' इति क-पाठः.

समीपं गच्छति तादृशो लघुरपि प्राकृतोऽपि जनो गुरुतां गौरवमेति प्राप्नोति । यस्य कथंभूतस्य परमत्यर्थमर्थेन धनेन परिष्कृतो भूषितस्तस्य । आढ्यस्येत्यर्थः । अथ च तं शंकरस्तुतिपरं शंभुस्तोत्रलीनं सुशोभनं श्लोकं चतुष्पादीलक्षितं परिशुद्धवृत्तं परिशुद्धं वृत्तं छन्दो वसन्ततिलकशार्दूलविक्रीडितादि यस्य तमाप्य कस्य न चेतो मुदमेति । 'वृत्तं छन्दश्चरित्रयोः' इति विश्वः । तं सुश्लोकं कम् । अर्थेन वाच्येन परिष्कृतस्य शोभितस्य यस्य श्लोकस्य परमग्रन्थं संयोगमेत्य लघुरपि वर्णो 'ह्रस्वं लघु' इति वैयाकरणपरिभाषया प्रसिद्धो गुरुतां गुर्वक्षरभावं 'दीर्घो गुरुः' इति परिभाषितमेति प्राप्नोति । तथा पादान्तगोऽपि श्लोकचरणान्तस्थितो लघुर्वर्णो गुरुतां गुर्वक्षरतामेति प्राप्नोति । 'संयोगे गुरुः' पादान्ते लघुरपि गुरुतां भजत इति च्छन्दःशास्त्रे परिभाषितम् ॥

इह हि महिमा मायामोहप्ररोहतिरोहित-
त्रिजगदगदंकारः सारस्वतः [१]प्रथते सताम् ।
प्रभवति जरामृत्युव्याधिप्रबन्धनिबन्धन-
व्यसनजनितव्यापत्तापक्लमापगमाय यः ॥ २४ ॥

इह हीति । हि निश्चये । माया अविद्या श्रीशिवतत्त्वाज्जगद्भेदप्रथा तया यो मोहोऽज्ञानम् । सैव मोहो वा । तस्य प्ररोह उद्भवस्तेन तिरोहितं समावृतं यत्त्रिजगत्तस्यागदंकारश्चिकित्सकः । तन्निवारक इत्यर्थः । 'रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यश्चिकित्सके' इत्यमरः । एवंभूतः सारस्वतः सरस्वत्या वाग्देव्याः संबन्धी महिमा निपुणकविकर्मोल्लासरूपः सतां विदुषां प्रथते विस्तारमेति । स क इत्याह—यो वाग्देवीमहिमा प्रभवति समर्थो भवति । कस्मै । जरा विस्रसा च मृत्युश्च व्याधिश्च जरामृत्युरूपो व्याधिर्वा तस्य यः प्रबन्धस्तस्य निबन्धनेनानुसंधानेन जनिता या व्यापद्विशेषेणापत्तस्यास्तापेन यः क्लमः क्लेशस्तस्यापगमायात्यन्तदुःखनिवृत्त्यै ॥

चमत्कारोत्कर्षं कमपि कमनीयं विमृशतां
दिशन्ती सा काचिज्जयति कविवाचां परिणतिः ।
[२]यदास्पृष्टे चेतस्यमृतमिति निःश्रेयसमिति
प्रियं धामेत्युच्चैः पदमिति समुद्यन्ति मतयः ॥ २५ ॥

चमत्कारेति । विमृशतां विचारयतां कमप्यनिर्वाच्यं कमनीयं चमत्कारोत्कर्षं दिशन्ती सा काचिदनिर्वाच्या कविवाचां कविवरवचसां परिणतिः प्रौढत्वमया जयति सर्वोत्कृष्टा आस्ते । सा केत्याह—यया कविप्रौढोक्त्या श्रीशिवभक्तिरसामृतसिक्तया आस्पृष्टे स्पृष्टे चेतसि इदमेवामृतमिति इदं निःश्रेयसं कैवल्यमिदमेवेति प्रियं ब्रह्मादिकारणातीतत्वात्प्रेमास्पदमिदमेव स्थानमिति तेजो वेति इदमुच्चैः पदं द्वादशान्तपदस्थित-

१. 'प्रथतेतराम्' इति क-पाठः. २. 'यदातुष्टे' इति ख-पाठः.

स्वात्तपदस्य इदमेवोच्चैःपदमिति च मतयः समुद्यन्ति उत्पद्यन्ते । शिवैकताध्यायिनां भजमानानामित्यर्थः ॥

मधुस्यन्दी मन्दीकृतविपदुपाधिर्भवमरु-
भ्रमक्लेशावेशप्रशमकमनीयो विजयते ।
[1]अखण्डश्रीखण्डद्रवनवसुधासारसरसः
प्रसादो वाग्देव्याः प्रवरकविकाव्यामृतवपुः ॥ २६ ॥

मध्विति । एवंभूतो वाग्देव्याः सरस्वत्याः प्रसादो विजयते सर्वोत्कृष्टो भवति । 'विपराभ्यां जेः' इति नित्यमात्मनेपदम् । किंभूतः । मधु रसायनरसं स्यन्दते तादृशः, तथा मन्दी कृता विपदेवोपाधिर्विपदा वा उप समीपे आधिर्मनःपीडा येन सः । तथा भवः पुनरावृत्तिरूपः संसार एव मरुर्जलरहितो गहनो देशस्तस्य भ्रमेण यः क्लेशावेशस्तस्य प्रशमे कमनीयः काङ्क्षणीयः । तथा अखण्डः पूर्णो यः श्रीखण्डस्य मलयजस्य द्रवो रसः स च नवसुधासारश्च तद्वत्सरसः । पुनः किंभूतः । प्रवरकविकाव्यामृतवपुः महाकविकाव्यामृतमेव वपुर्यस्य सः । श्रीसरस्वत्या मूर्तं शरीरं महाकविकाव्यमेवावगन्तव्यमित्यर्थः ॥

घनानन्दस्यन्दोद्गतविपुलबाष्पार्द्रनयनं
[2]सलीलभ्रूवल्लीवलनविवलद्भालपुलिनम् ।
उदञ्चद्रोमाञ्चस्तबकितकपोलं विदधते
सुधार्द्रा धन्यानां वदनमनवद्याः कविगिरः ॥ २७ ॥

घनेति । अनवद्या निर्दोषाः पददोषार्थदोषरहिताः सुधार्द्रा अमृतसिक्ताः कविगिरो महाकविवाचो धन्यानां भाग्यवतां शिवभक्तिरसामृतसिक्तचेतसां वदनं मुखमेवंविधं विदधते कुर्वन्ति । कीदृगित्याह—घनो विगलितवेद्यान्तरो य आनन्दः परमानन्दस्तेन यः स्पन्दः कम्पः । 'स्यन्द' इति पाठे परमानन्दप्रवाहस्तेनोद्गत उत्पन्नो यो बाष्पस्तेनार्द्रे नयने यस्य तत् । परमानन्दाश्रुपूरार्द्रलोचनमित्यर्थः । पुनः किंभूतम् । सलीलं सखेलं यद्भ्रूवल्लीवलनं भ्रूलताचलनं तेन विवलद्विशेषेण वलद्भालमेव ललाटमेव पुलिनं यत्र तत् । सलीलभ्रूलतापरिवलनोर्ध्वपरिवृत्तललाटस्थलमित्यर्थः । पुनः किंभूतम् । उदञ्चदुल्लसन्यो रोमाञ्चस्तेन स्तबकितौ सस्तबकौ कृतौ कपोलौ गण्डौ यस्य तत् ॥

धन्यानाममृतद्रवन्ति हृदये कर्णे वलन्मल्लिका-
लंकारस्तबकन्ति कण्ठपुलिने मुक्ताकलापन्त्यपि ।
शैलान्दोलितदुग्धसिन्धुलहरीभङ्गाभिरामोद्गमाः
श्यामाकामुकखण्डमण्डनकथासंदर्भगर्भा गिरः ॥ २८ ॥

१. 'अखण्डं' इति ख-पाठः. २. 'सलीलं' इति ख-पाठः.

धन्येति । श्यामाकामुकखण्डः खण्डेन्दुः स एव मण्डनं भूषणं यस्य स तस्य श्रीशिवभट्टारकस्य कथासंदर्भो गर्भे यासां ता गिरः कविवरवाचो धन्यानां भाग्यवतां हृदये अमृतद्रववदाचरन्ति । क्विबन्तो धातुत्वं न जहाति लिङ्गत्वं च प्रतिपद्यते । 'सर्वप्रातिपदिकानां क्विप् वा वक्तव्यः' । तथा तेषां कर्णे वलंश्वासौ मल्लिकालंकारस्तबको जातीस्तबकालंकारस्तद्वदाचरन्ति । तथा कण्ठपुलिने कण्ठतटे मुक्ताकलापवन्मुक्ताहारवदाचरन्ति । किंभूता गिरः । शैलेन मन्दरेणान्दोलितो मथितो यो दुग्धसिन्धुः क्षीरार्णवस्तस्य लहरीभङ्गवदभिराम उद्गमो यासां ताः । एतद्वृत्तार्थच्छायानुसारेण ममापीदं वृत्तम्—'या हीरन्तकि कैरवन्तकि सतां कण्ठेषु हारन्तकि प्रौढेन्दोः किरणन्तकि प्रतिदिशं कैलासशैलन्तकि । गीर्वाणाधिपकुञ्जरन्तकि भुवि त्वत्किंकरस्येह ताः कस्यापीश जयन्तकि त्रिजगति ख्याताः परं कीर्तयः' ॥

धन्यानां भणितिच्छलेन वदनेषूद्यन्ति हृत्कर्णिका-
धाम्नः सूक्तिसुधावबोधविधुतापीडस्य चण्डीपतेः ।
किं जूटाहिकिरीटरत्नरुचयः किं स्रग्रजःसूचयः
किं मौलीन्दुमरीचयः किममरस्रोतस्वतीवीचयः[1] ॥ २९ ॥

धन्यानामिति । धन्यानां शिवभक्तिरसामृतसिक्तचेतसां कविवराणां वदनेषु भणितिच्छलेन प्रौढोक्तिच्छलेन तेषामेव हृत्कर्णिकाधाम्नः हृदेव कर्णिका तस्मिन्धाम स्थानं यस्य तादृशस्य चण्डीपतेः श्रीशिवस्य तेषामेव सूक्तिसुधावबोधेन प्रौढोक्त्यमृताकर्णनेन विधुतापीडस्य विधुतमौलेर्जूटाहिकिरीटरत्नरुचयः कपर्दफणिमुकुटरत्नद्युतयः किमुद्यन्त्युद्गच्छन्ति । किं वा श्रीशिवस्यैव स्रग्रजःसूचयः स्रजां मालानां रजांसि तान्येव सूचय उद्गच्छन्ति । किं वा शंभोर्मौलीन्दुमरीचयः किं वा अमरस्रोतस्वतीवीचयो देवनदीवीचयः ॥

सान्द्रानन्दकरे धृतामृतकरे नास्त्येष[2] राकाकरे
न प्रौढप्रसरे निसर्गशिशिरे स्वर्गापगानिर्झरे ।
गाढप्रेमभरे[3] स्मरज्वरहरे नोद्दामरामाधरे
यः शंभोर्मधुरे स्तुतिव्यतिकरे ह्लादः सुधासोदरे ॥ ३० ॥

सान्द्रेति । सुधायाः सोदरे सहोदरे मधुरे शंभोः स्तुतिव्यतिकरे स्तुतीनां व्यतिकरस्तस्मिन् यो ह्लादः परमानन्दः एष धृतामृतकरे धृता अमृतमयाः करा रश्मयो येन तादृशे, तथा सान्द्रानन्दकरे सान्द्रो य आनन्दस्तं करोतीति तादृशे राकाकरे पूर्णचन्द्रेऽपि परमानन्दो नास्ति । तथा प्रौढप्रसरे प्रौढः प्रसरो निर्गमो यस्य तादृशे निसर्गशिशिरे

१. 'स्रोतस्विनी' इति ख-पाठः. २. 'नास्त्येव' इति क-पाठः. ३. 'प्रेमतरे' इति ख-पाठः.

स्वभावतः शिशिरेऽपि स्वर्गापगानिर्झरे स्वर्गङ्गाप्रवाहे एष ह्लादो नास्ति । तथा गाढः प्रेमभरः स्नेहातिशयो यस्य तस्मिन् स्मरज्वरहरे कामरोगापहे उद्दामरामाधरे लौहित्यादिगुणोद्भटे कान्ताधरोष्ठेऽपि स परमानन्दो नास्ति ॥

ओजस्वी[1] मधुरः प्रसादविशदः संस्कारशुद्धोऽभिधा-
भक्तिव्यक्तिविशिष्टरीतिरुचितैरर्थैर्धृतालंकृतिः[2] ।
वृत्तस्थः परिपाकवानविरसः सद्वृत्तिरप्राकृतः
शस्यः कस्य न सत्कविर्भुवि यथा तस्यैव सूक्तिक्रमः ॥ ३१ ॥

ओजस्वीति । सत्कविर्महाकविः विशेषतः शिवभक्तिरसामृतसिक्तचेताः कस्य न शस्यः स्तुत्यः किंभूत ओजस्वी महातेजस्वी तथा मधुरो रम्यः प्रसादेन श्रीशिवानुग्रहेण विशदो निर्मलः । तथा संस्कारेणोपनयनादिसंस्कारेण शुद्धः तथा अभिधा अभिधानं नामधेयं भक्तिः शंभुभक्तिः व्यक्तिः प्रसिद्धिः ताभिर्विशिष्टा रीतिः प्रथा यस्य सः । तथा उचितैर्निजविद्योपार्जितैरर्थैर्धनैर्धृता अलंकृतिर्भूषा येन । तथा वृत्तस्थः वृत्ते आचारे स्थितः । परिपाकवान् गाम्भीर्यगुणवान् न विरसः अविरसः वैरस्यरहितः सद्वृत्तिः सती वृत्तिर्जीविका यस्य तथा अप्राकृतः सत्कविः । को यथा क इव । यथाशब्द इवार्थे । तस्यैव सत्कवेः सूक्तिक्रमः काव्यपरिपाटीरूपः । यथा सोऽपि ओजस्वी ओजोगुणवान् । तथा मधुरो माधुर्याख्यगुणवान् । प्रसादविशदः प्रसादाख्यशब्दगुणेन विशदो निर्मलः । संस्कारेण लोकवृत्तशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणोत्पन्नव्युत्पत्त्या शुद्धः । तथा अभिधा मुख्यः शब्दव्यापारः भक्तिर्भाक्तो गौणोपचारः व्यक्तिर्व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः ताभिर्विशिष्टा रीतिर्वैदर्भी यस्य उचितैरर्थैर्वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यैस्त्रिभिर्धृता अलंकाराः पुनरुक्तवदाभासादयः शब्दालंकाराः उपमादयश्चार्थालंकारा येन सः । वृत्तेषु वसन्ततिलकशार्दूलविक्रीडितादिवृत्तेषु तिष्ठति तादृशः । परिपाकवानतिप्रौढः । तथा अविरसो वर्णनीयोचितरसयुक्तः सरसः । तथा सत्यः शोभना वृत्तयः कैशिक्याद्या यस्य सः । तथा अप्राकृतः न प्राकृतं प्राकृतभाषारूपं यत्र सः ॥

प्राप्ता कल्पलतेव चेद्भगवती वागीश्वरी कैरपि
प्राक्पुण्यैः स्वपरोपकारकरणप्रौढा पुनर्दुर्लभा ।
अज्ञैस्तज्ज्ञजनोपदेशविहितावज्ञैर्दुराशाहतै-
रस्ता दुर्मदकर्दमे फलति किं पापं सशापं विना ॥ ३२ ॥

प्राप्तेति । कैरपि कृतिभिर्जनैः प्राक्पुण्यैः प्राचीनानेकजन्मोपार्जितपुण्यवशाद्वागीश्वरी भगवती कल्पलतेव स्वर्द्रुमलतेव सकलेष्टदात्री चेद्यदि प्राप्ता तर्हि सा वाग्देवी स्वस्य परस्य चोपकारकरणे विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दरूपोपकारकरणे प्रौढा पुनर्दुर्लभास्ति ।

1. 'तेजस्वी' इति क-पाठः. २. 'धृतालंकृतिः' इति क-पाठः.

सैव पुनरज्ञैः कुकविभिस्तज्ज्ञास्तत्त्वज्ञा ये जनास्तेषामुपदेशे कृतावज्ञैः । तथा दुराशया वित्तलोभेन हतास्तैर्दुर्मदकर्दमे दुर्मदो दुर्विदग्धः शठः श्रीशिवभक्तिपराङ्मुखश्च स एव कर्दमः पङ्कस्तत्रास्ता क्षिप्ता । तत्प्रशंसयेत्यर्थः । सशापं सह शापेन वर्तते यत्तादृशं पापं विना किं फलति । तदेव प्रत्युत फलतीत्यर्थः ॥

विस्रब्धं विलसन्त्युपस्कृतपदन्यासा विलासालसा
साहंकारमकारणारिभिरभिध्याताभिजाताकृतिः ।
क्षिप्ता दृप्तनृपान्धकूपकुहरे दाशैरिवाशाग्रह-
ग्रस्तैः सूक्तिनिभेन तारकरुणं गौरीदृशी रोदिति ॥ ३३ ॥

विस्रब्धमिति । विस्रब्धं सविश्वासं एष मां सम्यक् संरक्ष्य स्थान एव गमयतीति विलसन्ती निजोल्लासान्कुर्वती । तथा उपस्कृतः शब्दार्थोभयालंकारयुक्तः पदानां सुप्तिङन्तानां न्यासो यस्याः । तथा विलासैर्नवनवनिपुणकविकर्मभिरलसा संभृता । यद्वा न विलासेष्वलसा मन्दा अविलासालसा । विलासवतीत्यर्थः । तथा अभिजाताकृतिः अभिजाता सुकुमारा कुलोद्भवा चाकृतिर्यस्याः ईदृश्यपि गीर्वाणी अकस्मात् साहंकारं समदमकारणारिभिर्निष्कारणवैरिभिः कुकविभिरभिध्याता दुष्टत्वेन चिन्तिता तैरेव पुनराशाग्रहग्रस्तैर्वित्ताशालोभग्रस्तैर्दाशैः किरातैरिव शसयोरैक्याद्दासैश्चेटैरिव वा दृप्तनृपान्धकूपकुहरे दृप्ताः समदा अपरीक्षका ये नृपा अत एव अन्धकूपास्तेषां कुहरं विवरं तस्मिन् क्षिप्ता अत एव सूक्तिनिभेन प्रौढोक्तिव्याजेन तारमत्युच्चैः करुणं दीनं च रोदिति । अथ च गौर्धेनुर्विस्रब्धं साश्वासं एष मां रक्षतीति विलसन्ती उपस्कृतः सशोभः पदन्यासश्चरणन्यासो यस्याः अत एव विलासेनालसा अभिजाता कृतिः ईदृशी कामधेनुः कुलोद्भवा अकस्मादकारणवैरिभिर्वनचण्डालैरन्धकूपविवरे क्षिप्ता तारमत्युच्चैः करुणं दीनं च रोदितीति ॥

उष्णं निःश्वसिति क्षितिं विलिखति प्रस्तौति न प्रेयसः
प्रीतिं सूक्तिभिरीशितुः करतले धत्ते कपोलस्थलम् ।
वाग्देवी[1] हृदयज्वरेण गुरुणा क्रान्ता[2] हताशैर्वृथा
नीताविष्कृतकोपनिष्कृपनृपस्तोत्रत्रपापात्रताम् ॥ ३४ ॥

उष्णमिति । वाग्देवी वाग्देवता हताशैर्धनलवलोभग्रस्ताशैः कुकविभिर्वृथा व्यर्थम् आविष्कृतेति । कदर्यभावेनाविष्कृतः कोपो यैस्ते तादृशा ये निष्कृपा निर्दया नृपाः कुनृपास्तेषां यत्स्तोत्रं प्रशंसारूपं तत्र या त्रपा मन्दाक्षं तत्पात्रतां नीता गुरुणा महता हृदयज्वरेणाक्रान्ता सती उष्णं निःश्वसिति निःश्वासान्क्षिपति । तथा क्षितिं भूमिं वि-

१. 'वागीश्वरी' इति ख-पाठः. २. 'क्रान्ता' इति ख-पाठः.

लिखति धरण्यां रेखाः करोति । तथा ईशितुर्वाक्पतेः सूक्तिभिः शोभनोक्तिभिः प्रेयसोऽतिप्रियस्यापि वस्तुनः प्रीतिं न प्रस्तौति नारभते । तथा करतले कपोलं धत्ते । तस्मादेतदवधार्यते श्रीशंभुचरणस्तुतिसूक्तिभिर्निजवाणीसाफल्यं कविभिर्विधेयमिति ॥

अस्थाने गमिता लयं हतधियां वाग्देवता कल्पते
धिक्काराय पराभवाय महते तापाय पापाय वा ।
स्थाने तु व्ययिता सतां प्रभवति प्रख्यातये भूतये
चेतोनिर्वृतये परोपकृतये प्रान्ते शिवावाप्तये ॥ ३५ ॥

अस्थान इति । हतधियां धनलोभेन प्रमादेन वा ग्रस्तधिषणानां कुकवीनां वाग्देवता वाणी अस्थाने कुत्सितस्थाने दुर्विदग्धे शठे विशेषतः श्रीशिवशासनपराङ्मुखे लयं प्रलयं गमिता । हतधीभिरेवेत्यर्थः । ईदृशी वाणी धिक्काराय धिगितिकरणं निन्दारूपं तस्मै तथा महते पराभवाय । प्रत्युत तादृशो दुर्विदग्धाभिसंज्ञितो गुरोरपि पराभवं विदध्यात् । तथा तापाय पश्चात्तापाय । पापाय दुष्कृतायापि । तादृशस्य कुमार्गेऽपि लीनचित्तत्वात्प्रत्युतोपदेशकस्य दुष्कृतस्पर्शापत्तेः । स्थाने तु । तु इति पक्षान्तरे । सद्भिः पण्डितैः स्थाने गुरोराज्ञाकारिणि कृतज्ञे सरले सहृदये सर्वथा शिवशासनैकनिरते व्ययिता सती सतां विदुषां गुरूणां प्रख्यातये तन्नाम प्रख्यापनाय, भूतये संपत्त्यै, चेतोनिर्वृतये मनःसौख्याय, परोपकृतये शिष्यप्रशिष्यमुखेन परोपकाराय तथा प्रान्ते पश्चात्समये शिवस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपस्य निःश्रेयसस्य प्राप्तये भवति ॥

एतत्स्तोत्रसमाप्तौ ग्रन्थकृत्प्रथमं प्राचीनमहाकवीनां निपुणकविकर्मावधारणेन निजौचित्यम् 'एताः पूर्व-' इत्यादि श्लोकार्धेन वर्णयित्वापि तान्सर्वथा शिवभक्तिपराङ्मुखांस्तृणवदवधूयानेकजन्मपरम्परोपार्जितसुकृतावाप्तश्रीशिवभक्तिरसायनपानव्यसनिनां कृतिनां निजकाव्यस्य स्वयमतिस्पृहणीयतया निजवाण्याः साफल्यं प्रतिजानीते—

एताः पूर्वकविप्रणीतविविधग्रन्थामृतास्वादन-
क्रीडादुर्ललितं हरन्ति हृदयं वाचः कथं धीमताम् ।
केषांचित्पुनरीश्वरस्तुतिपदव्याहारहेवाकिनां
यास्यन्ति स्पृहणीयतां भुवि भवक्लेशस्पृशां मादृशाम् ॥ ३६ ॥

एता इति । एता मदीया वाचो धीमतां सुमनसां हृदयं मनः कथं हरन्ति । तेषां हृद्याः कथं भवन्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—हृदयं किंभूतम् । पूर्वकवीत्यादि । पूर्वकविभिः कालिदासप्रभृतिभिः प्रणीता ये विविधा ग्रन्थाः संदर्भास्त एवामृतं तस्यास्वादस्तत्र या क्रीडा तस्यां दुर्ललितं तदास्वादे नित्याभ्यस्तम् । 'नित्याभ्यस्तं दुर्ललितम्' इति कोषः । तर्हि एतज्ज्ञात्वापि तव कोऽत्र संदर्भः कर्तव्य इति व्यसनातिशय इत्याह—केषांचिदिति । केषांचित्कतिपयानां विरलानां मादृशां भवक्लेशस्पृशां संसृतिजक्लेशस्पृशां शिवस्तुतिपदव्याहारहेवाकिनां श्रीशिवस्तुत्यर्थपदानि यानि सुप्तिङन्तानि तेषां व्याहारः सम्यक्कथनं तत्र हेवाकोऽभिलाषो विद्यते येषां तादृशां पुनः स्वयमेवेत्यर्थात् ।

स्वयमेव स्पृहणीयतां भुवि भूमौ यास्यन्ति । एतद्वृत्तार्थाभिप्रायेण ममापीदं वृत्तम्— 'शिवमुद्दिश्य हि मन्ये धन्यो हालाककर्तापि । न पुनस्तदनुद्देशी संस्कृतबहुशास्त्रकर्तापि' ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ कविकाव्यप्रशंसास्तोत्रं पञ्चमम् ।

षष्ठं स्तोत्रम् ।

अथातो हराष्टकं षष्ठं स्तोत्रमारभमाण आह—

जयत्यखिलखेचरप्रवरमौलिरत्नप्रभा-
प्ररोहपरिपीवरीकृतनखांशुपादाम्बुजः ।
विशालनयनत्रयीरचितधामधामत्रयी-
तिरस्कृतजगत्त्रयीपरिणतान्धकारो हरः ॥ १ ॥

जयतीति । एवंभूतो हरः श्रीशिवो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । किंभूतः । खे स्वर्गे चरन्तीति खेचरा देवा अलक्ष्यभासः । 'खानि स्वर्गेन्द्रियाकाशाः' इति मङ्खः । तेषां ये प्रवरा ब्रह्मविष्णुशक्रादयस्तेषां मौलिषु मुकुटेषु यानि रत्नानि पद्मरागमणयस्तेषां प्रभाप्ररोहा दीप्त्युत्थरश्म्यग्राणि तैः परिपीवरीकृता मांसलीकृता नखांशवो नखकिरणाः स्वभावतोऽतिलोहिता ययोस्तादृशे पादाम्बुजे पादकमले यस्य सः । पुनः किंभूतः । विशाला अतिविस्तीर्णा । सूर्यचन्द्रवह्नीनामपि तत्रासंकुचितस्थत्वात् । तादृशी चासौ नयनत्रयी नेत्रत्रयी तस्यां रचितं धाम स्थानं यया सा तादृशी चासौ धामत्रयी धाम्नां सूर्यचन्द्रवह्नीनां त्रयी तया तिरस्कृतं जगत्त्रय्यां परिणतं प्रौढमन्धकारं येन सः ॥

जयत्यमरदीर्घिकासलिलसेकसंवर्धित-
प्रचण्डनयनानलग्लपिततीव्रतापव्यथः ।
अचिन्त्यचरितोज्ज्वलज्ज्वलदनन्यसाधारण-
प्रभावमहिमाहितत्रिभुवनोपकारो हरः ॥ २ ॥

हरो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । किंभूतः । अचिन्त्येति । अचिन्त्यानि चिन्तितुमशक्यानि यानि चरितानि तैरुज्ज्वलो ज्वलन्देदीप्यमानो योऽनन्यसाधारणो न पराधीनो यस्तस्य प्रभावस्य महिमा महत्त्वं तेनाहितः कृतस्त्रिभुवन उपकारो येन सः । अत्राचिन्त्यचरितत्वे हेतुमाह—अमरदीर्घिकेत्यादि । अमराणां देवानां दीर्घिका पुष्करिणी स्वर्गङ्गा तस्या यत्सलिलं तस्य सेकः सेचनं तेन संवर्धितः प्रागल्भ्यं नीतो यो नयनानलो नेत्राग्निस्तेन ग्लपिता शासिता तीव्रा कठिना तापव्यथा भवमरुभ्रमणजतापस्य आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपस्य त्रिविधस्य तापस्य व्यथा येन सः । अत्र सलिलसेकादग्नेः प्रशम एव भवति तत्रापि तेन नयनाग्नेर्यत्प्राबल्येन ज्वलनमित्येकमद्भुतम् । तत्रापि तेनैव नयनाग्निना तापव्यथाशम इत्यद्भुतं द्वितीयम् । अग्निना तु तापः प्रथत एवेति भावः ॥

जयत्यचलकन्यकाललितदोर्लतालिङ्गित-
स्फुरद्गरलकालिकाकलितकान्तकण्ठस्थलः ।
तडिद्वलयलङ्घितोल्लसदमोघमेघभ्रम-
प्रमत्तगुहबर्हिणोपहृतनृत्तहृष्टो हरः ॥ ३ ॥

हरः श्रीशिवो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । किंभूतः । अचलेत्यादि । अचलकन्यकायाः पार्वत्या या ललिता रम्या दोर्लता भुजलता तयालिङ्गितं स्फुरद्गरलकालिकाकान्तं कलितकालकूटाख्यविषविशेषकालिमकान्तं कण्ठस्थलं यस्य स तादृशः । पुनः किंभूतः । तडिद्वलयेन विद्युद्वलयेन लङ्घितः क्रान्तो य उल्लसन्नमोघः सनीरो मेघः । अतिश्यामल इत्यर्थः । तस्य भ्रमेण प्रमत्तो यो गुहस्य कार्तिकेयस्य बर्हिणो मयूरस्तेन उपहृतं स्वीकृतं यन्नृत्तं तेन तुष्टः । अत्र नीलकण्ठस्य सजलनीरद उपमानम् । अचलकन्यकादोर्लतायास्तडिद्वलयमुपमानम् । भ्रान्तिमदलंकारः ॥

जयत्यविरलोच्छलद्गरलवह्निहेतिच्छटा-
सटालफणभीषणक्षपणपाशमोक्षक्षमः ।
उदारकरुणारसप्रसरसारसिक्ताशयः
प्रपन्नविपदर्णवोत्तरणकर्णधारो हरः ॥ ४ ॥

हरः श्रीशंभुर्जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । किंभूतः । अविरलमुच्छलदुद्गच्छद्यद्गरलं विषं स एव वह्निस्तस्य या हेतिच्छटा शिखापङ्क्तिस्तया सटालाः सटाभिरिव युक्ता ये फणास्तैर्भीषणो यः क्षपणपाशो यमपाशः । 'क्षपणौ यमनिर्धनौ' इति कोषः । तस्मान्मोक्षः । शरणागतानामित्यर्थः । तस्मिन्क्षमः समर्थः । पुनः किंभूतः । उदारो यः करुणारसः कृपामृतरसस्तस्य यः प्रवाहस्तस्य सारेण सिक्त आशयो यस्य सः । पुनः शंभुः किंभूतः । प्रपन्नाः शरणार्थमागतास्तेषां यो विपदर्णव आपत्समुद्रस्तस्योत्तरणे पारनिर्वाहे कर्णधारो नाविकः । 'कर्णधारस्तु नाविकः' इत्यमरः ॥

इदानीं परमेश्वरस्यापदानं वर्णयन्नाह—

जयत्युदधिनिःसरद्गरनिगारलब्धाभय-
प्रमोदभरनिर्भरत्रिदशदैत्यवृन्दस्तुतः ।
रसातलतलोद्गतज्वलदलङ्घ्यलिङ्गोल्लस-
न्महामहिममोहितद्रुहिणवासुदेवो हरः ॥ ५ ॥

जयत्युदधीति । हरः श्रीशंभुर्जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । किंभूतः । उदधेः क्षीरोदधेर्निःसरन्यो गरः कालकूटाख्यो विषभेदस्तस्य यो निगारो निगलनं तेन यल्लब्धमभयं त्रिजगद्दाहकतादृशविषभयाभावस्तेन यः प्रमोदभरो हर्षभरस्तेन निर्भरं पूर्णं यत्त्रिदशदैत्यवृन्दं तेन स्तुतः । अन्यदप्यपदानमाह—रसातलेत्यादि । रसातलतलात्पातालतलाद-

१. 'कालिमा' इति क-पाठः.

नादि उद्गतं यदलङ्घ्यमलङ्घनीयं लिङ्गमनलस्कन्धरूपं तस्योल्लसंश्वासौ महामहिमा तेन मोहितौ द्रुहिणवासुदेवौ ब्रह्मविष्णू येन सः। तथा हि—'तवैश्वर्यं यत्नाद्यदुपरि विरिञ्चो हरिरधः परिच्छेत्तुं यातावनलमनलस्कन्धवपुषः। ततो भक्तिश्रद्धाभरगुरु गृणद्भ्यां गिरिश यत्स्वयं तस्थे ताभ्यां तव किमनुवृत्तिर्न फलति॥' इति श्रीपुष्पदन्तगणाधीशविरचिते महिम्नः (पार)स्तवराजे। द्रुह्यत्यसुरेभ्यो द्रुहिणो ब्रह्मा। वसन्त्यस्मिन्सर्वे देवा वासुः स चासौ देवः। वसुदेवनृपनन्दनो वासुदेवः॥

अन्यदपि प्रभोरपदानमाह—

जयत्यतुलविक्रमोन्मिषदखर्वगर्वज्वर-
ज्वलच्चपलमन्मथोन्मथनभग्नभोगस्पृहः।
दशास्यभुजमण्डलीतरलितैकपिङ्गाचल-
त्रसद्गिरिसुताहठग्रथितकण्ठपीठो हरः॥ ६॥

अतुलविक्रमेणोन्मिषन्नुल्लसन्नखर्वोऽनल्पो यो गर्वज्वरो दर्पज्वरस्तेन ज्वलन्यश्चपलो मन्मथः कामस्तस्योन्मथनं दाहेन भस्मीकरणं तेन भग्ना निवारिता भोगस्पृहा आत्मनो येन सः। कामदहन इत्यर्थः। पुनरपादानमाह—दशास्येति। दशास्यस्य दशमुखस्य रावणस्य या भुजानां विंशतिसंख्यानां मण्डली पङ्क्तिस्तया तरलित उत्थापितो य एकपिङ्गाचलो वैश्रवणाद्रिः कैलासस्तत्र त्रसन्ती सत्रासा चासौ गिरिसुता पार्वती तया हठेन बलात्कारेण ग्रथितमालिङ्गितं कण्ठपीठं यस्य सः। तथाहि—'अमुष्य त्वत्सेवासमधिगतसारं भुजवनं बलात्कैलासेऽपि त्वदधिवसतौ विक्रमयतः। अलभ्या पातालेऽप्यलसचलिताङ्गुष्ठशिरसि प्रतिष्ठा त्वय्यासीद्ध्रुवमुपचितो मुह्यति खलः॥' इति श्रीगणाधीशपुष्पदन्तोक्तिः॥

पुनरपदानमाह—

जयत्यकलितोल्लसन्मदभरोद्धरान्धासुर-
प्रतिष्करणसान्त्वनप्रथितनिग्रहानुग्रहः।
जगत्त्रयभयंकरत्रिपुरघोरदावावली-
सलीलकवलीकृतिप्रलयवारिवाहो हरः॥ ७॥

एवंभूतो हरः श्रीशंभुर्जयति। किंभूतः। अकलितः······। कलतिर्धातुः कामधेनुरित्यभियुक्ताः। उल्लसन्यो मदभरस्तेनोद्धुर उद्भटश्चासावन्धासुरोऽन्धकासुरस्तस्य प्रतिष्करणं हिंसनं सान्त्वनं च ताभ्यां प्रथितौ निग्रहानुग्रहौ यस्य सः। तथा किंभूतः। जगत्त्रयेति। जगत्त्रये त्रिजगति भयंकराणि त्रिपुराणि त्रिपुरासुरपुराणि त्रीणि तान्येव घोरा चासौ दावावली दावाग्निपङ्क्तिः। 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः। तस्याः सलीलं कवलीकृतिर्निर्वापणं तत्र प्रलयवारिवाहः कल्पान्तमेघः। संवर्तक इत्यर्थः। आरोपः। त्रिपुरदाहक इत्यर्थः॥

जयत्यघवनाशनिः सुमतिमाधवीमाधवः
कृपामृतपयोनिधिर्भवमहार्णवैकप्लवः ।
विपत्तृणसमीरणः प्रणयिचित्तचिन्तामणिः
समस्तभुवनोदयप्रलयकेलिकारो हरः ॥ ८ ॥

हरः श्रीशिवो जयति । अत्रारोपः—श्रीशंभुः कः । अघवनाशनिः । अघमेव वाङ्मनःकायकृतं त्रिविधं पापमेव वनं काननं तत्राशनिर्दम्भोलिः । पुनः श्रीशिवः कः । सुमतिरेव माधवीलता तस्या माधवो वसन्तः । विकासक इत्यर्थः । पुनः कः । कृपैवामृतं तस्य पयोनिधिः समुद्रः । पुनः कः । भवः संसार एव महार्णवस्तत्र एकप्लव एक उडुपः । पुनश्च कः । विपदेव तृणं तत्र समीरणो वातः । निवारक इत्यर्थः । पुनः कः । प्रणयिनां यच्चित्तं तात्स्थ्याल्लक्षण्या चित्तस्थं तत्र चिन्तामणिः । यथेप्सितप्रद इत्यर्थः । पुनः । समस्तानि यानि भुवनानि सचत्वारिंशच्छतद्वयप्रमितानि तेषां यावुदयप्रलयौ सर्गनाशौ तावेव केलिस्तं करोतीति तादृशः । परम्परितरूपकम् । इति भद्रम् ॥

इति श्रीशारदाचरणसरोजरजःकणपवित्रस्थलव्यास्तव्यविपश्चिद्वरराजानकशंकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ हराष्टकं नाम षष्ठं स्तोत्रम् ।

सप्तमं स्तोत्रम् ।

अथातः सेवाभिनन्दनाख्यं सप्तमं स्तोत्रमारभमाण आह—

निशान्तनिद्रेव दशेव शैशवी नवीनवध्वाश्चकितेव दृक्छटा ।
सुरस्रवन्तीव कथेव शांभवी कवीन्द्रवाङ्निर्वृतिमातनोतु वः ॥ १ ॥

कवीनां निपुणकविकर्मकृतामिन्द्रा महाकवयस्तेषां वाणी वो युष्माकं निर्वृतिं निःश्रेयसमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिमातनोतु विस्तारयतु । केव । निशाया अन्तोऽवसानं तत्र निद्रा स्वाप इव । सापि यथा निर्वृतिं सुखं करोति । पुनश्च केव । शिशोरियं शैशवी दशा अवस्थेव बाललीलेव । तत्र बालस्य सर्वतो निश्चिन्तत्वादित्यर्थः । पुनश्च केव । नवीनवध्वा नवोढायाः स्त्रियश्चकिता सत्रासा । वरमुद्दिश्य झगिति वक्रविलोकनात्सापि तथैव । पुनश्च केव । सुरस्रवन्ती स्वर्नदी गङ्गेव । सापि स्नानजलपानादिना निर्वृतिं करोति । एताभ्योऽप्युपमाभ्यः सर्वोत्कृष्टामुपमामाह—पुनः केव । शांभवी परमशिवसंबन्धिनी कथेव श्रीशिवमुद्दिश्य प्रबन्धकल्पनेव । 'प्रबन्धकल्पना कथा' इत्यमरः । मालोपमालंकारः ॥

प्रस्तुतं वर्णयति—

अलौकिकाह्लादनिबन्धनं मनःप्रसादनं स्वानुभवैकसाक्षिकम् ।
प्रकाशतां वो हृदि पारमेश्वरं महो रहस्यं सुकवेर्गिरामिव ॥ २ ॥

पारमेश्वरं परमेश्वरसंबन्धि महः सच्चिदानन्दघनज्योतिःस्वरूपं वो हृदि हृदये प्रकाशतां

प्रकटीभवतु । किंभूतम् । अलौकिकेति । लोके भवो लौकिकः । न लौकिकोऽलौकिकः । तादृशश्चासावानन्दः परमानन्दस्तं निबध्नातीति । अपूर्वं परमानन्दमुत्पादयतीत्यर्थः । पुनः किंभूतम् । मनःप्रसादनम् । मनः प्रसादयति मायावरणाद्याच्छिद्य निर्मलीकरोति । पुनः किंभूतम् । स्वानुभव एवैकः साक्षी यस्य तत् । किमिव । कवेर्महाकवेर्गिरां वाचां रहस्यमिव । गुरुसंप्रदायादवगतमित्यर्थः । तदपि किंभूतम् । अलौकिको य आह्लादो विगलितवेद्यान्तरः परमानन्दस्तन्निबन्धनम् । तथा मनःप्रसादनम् । स्वानुभवैकसाक्षिकं च । अन्यैर्दुर्बोधत्वादित्यर्थः ॥

स यस्य चापात्सपदि च्युतोऽच्युतः शिखाभिरुग्रो विशिखः शिखावतः ।
पुराण्यकार्षीदपुराणि भैरवो भयानि भिन्द्यादभवो भवः स वः ॥ ३ ॥

स भवः श्रीशंभुः अविद्यमानो भव उत्पत्तिर्यस्य सः । अनादित्वात् । वो युष्माकं भयानि ऐहिकामुष्मिकानि भिन्द्यात् । स क इत्याह—यस्य श्रीशंभोः स प्रसिद्धोऽच्युतो विष्णुर्विशिखः शरस्त्रिपुरदाहार्थं शरीभूतो यस्यैव चापाद्धनुषः । मन्दराद्रेरिति शेषः । धनुर्भूतान्मन्दराद्रेश्च्युतः पतितः । तथाहि महिम्नः स्तवराजे—'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति' इत्यादि । शिखावतोऽग्नेः । मार्गणफलभूतादिति शेषः । शिखाभिः पुराणि त्रिपुरस्वरूपाणि अपुराणि अनगराण्यकार्षीद्व्यधित । अत्र च्युतः अच्युत इति, विशिखः शिखाभिरुग्र इति, पुराणि अपुराणि इति भवति विरोधाभासोऽलंकारः ॥

स यस्य पृष्ठे चरणार्पणं वृषा वृषाधिरोहे कलयत्यनुग्रहम् ।
त्रिलोकनाथः स गिरा सुधावृषा वृषाकपिस्तापमपाकरोतु वः ॥ ४ ॥

स त्रिलोकनाथो वृषाकपिः श्रीशिवः । 'वृषाकपी वह्नि(विष्णु)शिवावग्निरिन्द्रो दिवाकरः' इति मङ्खः । वो युष्माकं तापमाध्यात्मिकाद्यं त्रिविधमपाकरोतु । कया । गिरा वाचा । किंभूतया । सुधावृषा सुधां वर्षतीति सुधावृट् तया । स क इत्याह—वृषा इन्द्रः । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । पृष्ठे स्वस्य पृष्ठे यस्य चरणार्पणं चरणस्य श्रीशिवपादस्यार्पणं न्यासमनुग्रहं महाप्रसादं कलयति जानाति । कदा । वृषाधिरोहे वृषस्य वृषभस्य शंभुवाहनस्याधिरोह आरोहणे ॥

स यस्य पादद्वयमिद्धशासनः सदा समभ्यर्चति पाकशासनः ।
प्रभुः प्रसादामलया दृशा स नः क्रियाद्विपद्भङ्गमनङ्गशासनः ॥ ५ ॥

स प्रभुः अनङ्गं शासति हन्तीति । 'शासु हिंसायाम्' धातुः । अनङ्गशासनः श्रीशिवः प्रसादेन कृपानुग्रहेणामलया निर्मलया दृशा दृष्ट्या नो विपदो जरामरणोत्थव्यापदस्तासां भङ्गो नाशस्तं क्रियात् करोतु । स क इत्याह—पाकशासनो दितिगर्भाणां शासनो घातक इन्द्रः इद्धं दीप्तं शासनमाज्ञारूपं यस्य स तादृशो यस्य श्रीशिवस्य पादद्वयमङ्घ्रियुगं सदा समभ्यर्चति सम्यक् सावधानचित्ततयाभ्यर्चति पूजयति ॥

---

१. 'प्रसन्नभावः स गिरा सुधावृषा' इति ख-पाठः.

चमूर्जयन्भीजनकानका न काः स यस्य सूनुः क्लमहा महामहाः ।
जटाः स बिभ्रत्तरुणारुणारुणाः श्रियः क्रियाद्वः शुभयाभयाभयाः ॥ ६ ॥

शुभया आभया नित्यप्रभया दीप्त्या उपलक्षितः श्रीशंभुः अविद्यमानं भयं नाशभयं यासां ताः श्रियो लक्ष्मीरूपा वो युष्माकं क्रियात् । स श्रीशिवः किंभूतः । जटा बिभ्रत् । कीदृशीः । तरुणारुणारुणाः तरुणो योऽरुणः सूर्यः । 'मिहिरारुणपूषणः' इत्यमरः । तद्वदरुणा रक्ताः । यतो 'धूर्जटिर्नीललोहितः' इत्यत्र 'नीलः कण्ठे लोहितः केशेषु' इति स्वामी । जटा बिभ्रत् । कपिलकेशो भगवान् इत्यागमः । स क इत्याह—महामहाः महन्महस्तेजो यस्य स महामहा अतितेजस्वी । क्लमहा क्लमं भक्तजनस्य दुःखं हन्तीति तादृशः । तथा का न चमूर्जयन् । अर्थाद्दैत्यानां चमूः सेनाः । किंभूता । भीजनकानकाः भियं परसैन्यस्य जनयन्तीति भीजनका आनकाः पटहा यासु ताः । एवंभूता अपि चमूर्जयन्यस्य सूनुः स कुमारः सेनानीर्भवति ॥

मयि ध्रुवं[1] दृग्भवता बतावता कृपामृतार्द्रा महिता हिताहिता ।
अतस्तवास्तप्रमयामया मया कृता नुतिः सातिशयाशयाशया ॥ ७ ॥

ध्रुवं निश्चये । हे शंभो इति शेषः । कृपामृतार्द्रा कृपैवामृतं तेनार्द्रा सरसा । तथा महिता पूजिता । सकलजगत्येवेत्यर्थः । तथा हिता हितकारिणी च (दृक्) अवता रक्षता भवता त्वया मयि ध्रुवं निश्चयेनाहिता निहिता (बत) अतो हेतोरस्तप्रमयामया प्रमयो मृत्युः । 'प्रमयोऽस्त्री दीर्घनिद्रा हिंसा संस्था निमीलनम्' इत्यमरः । आमयो रोगः । अस्तौ दूरीकृतौ प्रमयामयौ मृत्युरोगौ यया सा । अस्तः प्रमयो मृत्युरेव वा रोगो महारोगो यया तादृशी तव नुतिः स्तुतिः (मया) कृता । कया । सातिशयाशयाशया । सह अतिशयेन दयादाक्षिण्यादिगुणोत्कर्षेण वर्तते योऽसावाशयः तत्र या आशा परमेश्वरानुग्रहेण शिवाभेदप्रथापरिज्ञानाख्याशा तया ॥

अनभ्रवर्षप्रतिमं विमत्सरा नरा जरारुङ्मरणार्तिभीरवः ।
मुधा[2] सुधासूतिवतंसशंसनं विहाय धावन्ति रसायनाय किम् ॥ ८ ॥

विमत्सरा विगतो मत्सरः परोत्कर्षासहनं येषां ते । शान्तमनस्का इत्यर्थः । तथा जरा रुजो नाना व्याधयः मरणं कालधर्मश्च तैर्या आर्तिः पीडा तस्या भीरवस्त्रस्ता नरा रसायनाय । जरामृत्युहरणार्थमौषधं रसायनम् । 'कल्प' इति भाषायां प्रसिद्धम् । तस्मै किं मुधा व्यर्थं धावन्ति । किं कृत्वा । सुधासूतिवतंसशंसनं सुधासूतिश्चन्द्रोऽवतंसे यस्य स चन्द्रावतंसः श्रीशिवः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः । तस्य श्रीशिवस्य शंसनं स्तुतिं विहाय । किंभूतम् । अनभ्रवर्षेण प्रतिमा यस्य तत् । अनभ्रवर्षवदकस्मात्तदनुग्रहेणाप्तम् । श्रीशिवस्तुतिरसायनामृतेन हि मृत्युत्रासापगमः । अतः केवलं जरापमृत्युमात्रहरणसमर्थेन रसायनेन किं कार्यमिति भावः ॥

मणिः सुसूक्ष्मोऽपि यथोल्बणं विषं कृशोऽपि वह्निः सुमहद्यथा तृणम् ।
शिशुर्मृगेन्द्रोऽपि तथा गजव्रजं तनुः प्रदीपोऽपि यथा तमोभरम् ॥ ९ ॥

---

१. 'ध्रुवं या भवता' इति क-पाठः. २. 'सुधा' इति ख-पाठः.

यथाल्पमप्यौषधमुन्मदं गदं यथामृतं स्तोकमपि क्षयाद्भयम् ।
ध्रुवं[1] तथैवाणुरपि स्तवः प्रभोः क्षणादघं दीर्घमपि व्यपोहति ॥१०॥(युग्मम्)

मणिः सुसूक्ष्मेति, यथाल्पमिति च युग्मम् । ध्रुवं निश्चये । अणुरप्यतिसूक्ष्मोऽपि वृत्तैकमात्रः पदैकमात्रः यया कयापि भाषया कृतो वा स्वल्पोऽपि प्रभोस्त्रिजगदीशस्य श्रीशिवस्य स्तवो दीर्घमप्यनेकजन्मशतोपार्जितमप्यघं वाङ्मनःकायोपार्जितं पापं क्षणाद्व्यपोहति विशेषेणापोहति दूरीकरोति । कः कमिवेत्याह—यथा सुसूक्ष्मोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मोऽपि मणिर्गारुत्मताख्यो मणिभेद उल्बणमुद्भटं विषं गरं व्यपोहति । यथा वा कृशोऽपि कणिकामात्रोऽपि वह्निरग्निः सुमहद्बहुभारसमुचितं तृणं व्यपोहति दहति । यथा वा शिशुरेकद्विमासीयोऽपि मृगेन्द्रः सिंहो गजव्रजं हास्तिकं व्यपोहति हन्ति । तनुरत्यन्तसूक्ष्मोऽपि प्रदीपो यथा तमोभरं समस्तमन्धकारं व्यपोहति हन्ति । यथा वाल्पमपि रक्तिकामात्रमप्यौषधमुन्मदं महोग्रं रोगमपोहति हन्ति । यथा च स्तोकमपि चुलकमात्रमप्यमृतं रसायनं क्षयं जरामृत्युसमर्थं रोगं क्षयं यक्ष्माणं महारोगं वा । 'यक्ष्मा क्षयः शोषः' इत्यमरः ।। युग्मम् ॥

अमन्दसंदर्भगभीरविभ्रमः प्रगल्भवैदर्भपरिश्रमः[2] क्रमः ।
अवश्यमासाद्य गुणोचितं विभुं बिभर्ति सौभाग्यमभङ्गुरं गिरः ॥ ११ ॥

कवेरिति शेषः । कवेर्धन्यस्य अमन्दो महान्यः संदर्भः प्रबन्धस्तत्र गभीरः कुशाग्रीयधिषणैरेव गम्यो विभ्रम उल्लासो यस्य स तादृशः । तथा प्रगल्भः प्रौढो वैदर्भो विदर्भदेशजः परिश्रमो वैदर्भीरीतिरचनापरिश्रमो यस्य सः । गिरो वाण्याः क्रमः परिपाट्या विन्यासो गुणैस्त्रिजगदनुग्रहसंसाराम्बुध्युत्तारणादिगुणैरप्युचितं योग्यं विभुं परमेशमासाद्य प्राप्यावश्यमभङ्गुरं पूर्णं सौभाग्यं बिभर्ति । यथा कामिन्याः क्रमो व्यवहारः सगुणं कामिनमासाद्य सौभाग्यं परमं बिभर्ति तथेत्यर्थः । 'गुणोर्जितं' इति पाठे गुणैः सर्वज्ञतात्रस्यादिभिः षड्भिरूर्जितं सबलमित्यर्थः ॥

अधुना तद्वैपरीत्येन कविवाण्याः शोच्यतां वृत्तत्रयेणाह—

यथा हि शीलेन विना कुलाङ्गना यथा विवेकेन विना मनीषिता ।
सदर्थबोधेन विना यथा श्रुतिर्महीभुजंगेन विना यथा मही ॥ १२ ॥
यथा विना द्यौररविन्दबन्धुना विना शशाङ्केन यथा[3] निशीथिनी ।
विदग्धवर्गेण[4] विना यथा सभा विना विभूतिर्विनयेन वा यथा ॥१३॥

---

१. 'एवं तथैवाणुरपि' इति ख-पाठः. २. 'प्रसन्नवैदर्भ' इति ख-पाठः. ३. 'निशीथिनी यथा' इति ख-पाठः. ४. ख-पुस्तके 'विदग्धवर्गेण–' इत्यादेः, 'कृपाविपाकेन–' इत्यादेश्चार्धस्य व्यत्ययोऽस्ति.

कृपाविपाकेन विना यथा मतिर्यथा सुपुत्रेण विना गृहस्थितिः।
तथैव शोच्या हरिणाङ्कशेखरस्तवोपयोगेन विना सरस्वती ॥ १४ ॥

(तिलकम्)

यथा हि शीलेनेति, यथा विना द्यौरिति, कृपाविपाकेनेति, तिलकम्। शीलेन सदाचारेण विना यथा कुलस्त्री शोच्या शोचनीया भवति, विवेकेन कार्याकार्यविचारेण विना यथा मनीषिता वैदुष्यं शोच्या भवति, यथा च श्रुतिः श्रवणं सदर्थबोधेन संस्तात्त्विको योऽर्थस्तस्य बोधो ज्ञानं तेन विना यथा शोच्या भवति। 'भुजङ्गः खिङ्गसर्पयोः। कामुकेऽपि' इति मङ्खः। महीभुजंगेन पृथ्वीपतिना नेत्रा विना यथा पृथ्वी शोच्या, अरविन्दबन्धुना कमलबान्धवेन रविणा विना यथा द्यौर्वियच्छोच्या, यथा शशाङ्केन चन्द्रमसा विना निशीथिनी रात्रिः शोच्या भवति, विदग्धवर्गेण विदग्धानां मनीषिणां निपुणकविकर्मकृतां वर्गेण समूहेन विना यथा सभा परिषच्छोच्या भवति। विभूतिर्महैश्वर्यमपि विनयेन क्षमापरपर्यायेण विना यथा शोच्या, मतिर्धिषणा कृपाया दीनजनोपकाररूपाया विपाक आधिक्यं तेन विना यथा शोच्या, सुपुत्रेण गुणवता तनयेन विना गृहस्थितिः। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्य (?) इति गृहशब्देन गृहस्थ उच्यते। गृहस्थितिर्गृहस्थस्थितिर्गृहमर्यादा वा यथा शोच्या, तथैव हरिणाङ्कशेखरस्तवोपयोगेन चन्द्रशेखरस्तुत्युपयोगेन विना सरस्वती। कवेरिति शेषः। कविवाणी तथैव शोच्येत्यर्थः। 'भगवत्पदाम्बुजस्तवोपयोगेन' इति च पाठो दृश्यते। कुनृपतिप्रभृतिस्तुतिरूपं प्रलापं विहाय श्रीशिवस्तुत्यमृतरसासिक्तचेतोभिः कविवरैस्तत्स्तुतिकथास्वेवाहर्निशं यत्नो विधेय इत्यर्थः ॥ तिलकम् ॥

इदानीं सकलं विहाय श्रीशिवभक्तिप्रसङ्गेण मनो विनोदयति—

रमापि देवी मम नो मनोरमा क्षमापि मामभ्यवपत्तुमक्षमा[1]।
मम क्षमैका भगवत्परा पुनर्भवार्तिभङ्गे सरसा सरस्वती ॥ १५ ॥

रमादेवी लक्ष्मीरपि मम संयतचित्तस्य मनोरमा हृद्या न। तथा क्षमापि। अत्रापि देवीत्यध्याहारः। 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमे' इत्यमरः। क्षमादेवी पृथ्वीदेव्यपि मामभ्यवपत्तुमाश्वासयितुम्। जन्मजरामरणार्दितमातुरमित्यर्थः। सापि न क्षमा न समर्था। अत्र सिद्धान्तपक्षमाह—ममैषा सरस्वती वाणी सरसा सह रसेन तदेकताभावनारसेन वर्तते या सा तादृशी भवार्तिभङ्गे भवस्य जन्मनः। उपलक्षणमेतत्। भवार्तेर्जन्ममरणार्तेर्भङ्गस्तस्मिन्सैवैका मम वाणी क्षमा भवति। आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिविधायिनी सैवैका भवतीत्यर्थः ॥

अचेतनो यः किल कुस्थितिप्रियः पृथग्विधोपाधिशतक्षताशयः।
निषेव्यते पादतले स यद्गिरिश्चिरं मुनीन्द्रैरपि शुद्धमानसः[2] ॥ १६ ॥

---

१. 'अभ्यवपातुं' इति क-पाठः. २. 'शुद्धमानसैः' इति ख-पाठः.

निसर्गतः सत्पथगर्हितस्थितिर्मलीमसो जिह्मगतिश्च यः फणी ।
स कुण्डली यन्मणिमौलिमण्डितो महाभुजंगः पृथुभोगभागपि ॥ १७ ॥
यदप्यजस्रं जडसंगमोचितः स्वभावतुच्छः शशभृत्कलामयः ।
कलङ्कमुक्तं वहते सुधामयं विधूतदोषोदयमुज्ज्वलं वपुः ॥ १८ ॥
स एष गौरीश्वरसंश्रयात्मनः फलोद्गमः कल्पमहामहीरुहः ।
अमुं समासादयितुं हितायतिर्यतेत को नाम न चेतनो जनः ॥ १९ ॥
(संदानितकम्[1])

अचेतन इति, निसर्गत इति, यदपीति, स एष इति, चतुर्भिः संदानितकम् । संदानितकं चतुर्भिर्वृत्तैरेकान्वयसंबन्धेन । गौरीश्वरोऽर्धनारीश्वरः स्वेच्छया श्रीशिवः तस्य संश्रयो वाङ्मनःकायकर्मभिस्तत्पादाश्रयणं स एवात्मा स्वरूपं यस्य स तादृशात् । कल्पयति सकलाभीष्टकल्पनाः प्रार्थयितुर्जनस्य कल्पः कल्पश्चासौ महामहीरुट् महावृक्षः । हलन्तो महीरुह्शब्दः । तस्मात्कल्पमहामहीरुहः श्रीशिवाश्रयणकल्पवृक्षात् स एष अचेतन इत्यादिवृत्तत्रये वर्णितः फलोद्गमो भवति । स एष क इत्याह—अचेतन इत्यादि। किल प्रसिद्धौ । अचेतनो निश्चेतनः । स्थावरत्वात् । तथा च कुर्भूमिः कौ भूमौ स्थितिः सैव प्रिया हृद्या यस्य । तथा पृथग्विधानि नानाविधानि यान्युपाधिशतानि उप समीपे आधयः पीडा वनगजदुष्टसत्त्वादिकृतास्तेषां शतेन क्षत आशयो मध्यं यस्य स ईदृशो यो गिरिः शैलः कैलासः स श्रीशिवनिवासस्थानौचित्यात् । किंभूतः । शुद्धमानसः शुद्धं मानसं मानसाख्यसरोविशेषो यस्य सः । मुनीन्द्रैश्चिरं बहुकालं पादतले पादाः प्रत्यन्तपर्वतास्तेषां तले यन्निषेव्यते स एष गौरीश्वरसंश्रयणकल्पवृक्षफलोद्गम इत्यर्थः । अथ च यः किल मर्त्योऽचेतनो मन्दबुद्धिः कुत्सिता चासौ स्थितिर्मर्यादा सैव प्रिया यस्य स तादृशः तथा पृथग्विधानि यान्युपाधीनां छिद्राणां शत्रुविहितपराभवानेकविधव्याधिरूपाणां शतानि तैः क्षत आशयश्चित्तं यस्य स तादृशोऽपि गौरीश्वरचरणाम्बुरुहैकाश्रयः सञ्शुद्धमानसः शुद्धं मानसं चित्तं यस्य स तादृशः सन्मुनीन्द्रैरपि पादतले चरणतले निषेव्यते स एष शंभुचरणाश्रयणकल्पवृक्षफलोद्गम इत्यर्थः ॥ निसर्ग इति । फणी निसर्गतः स्वभावतः सत्पथे राजमार्गादौ गर्हिता कुत्सिता गतिर्यस्य। भुजंगत्वात्। तथा मलीमसः श्यामवर्णः । जिह्मगतिः कुटिलगतिश्च भवति सोऽपि फणी नाग एवंविधविशेषणविशिष्टो यो ज्ञातः । किंभूतः । कुण्डली "आसीनस्य कुण्डलमिवास्येति कुण्डली' इति पूर्वे । वयं तु—कुण्डलमनुकरोतीति कुण्डलशब्दात्प्रातिपदिकात्स्वार्थणिजन्ताद् घञर्थणिजर्थके कुण्डली इति ब्रूमहे" इति रायमुकुट्याम् । मणिमौलिमण्डितो मणियुक्तश्चासौ मौलिस्तेन मण्डितः शोभितः । तथा महाभुजंगः भुजं कुटिलं गच्छतीति भुजंगः महांश्चासौ भुजंगः फणिराजः । तथा पृथुभोगान् पृथुफणान् पृथुभोगं शरीरं वा

---

१. ख-पुस्तके 'संदानितकम्' इत्यस्य स्थाने 'चक्कलकम्' इत्यस्ति.

भजतीति तादृशो वासुकिर्यदीयमौल्याश्रयणाज्जात इत्यर्थः । अथ च यो निसर्गतः स्वभावात्सतां विदुषां पथे गर्हिता निन्दिता स्थितिर्यस्य स तादृशो भवति । तथा मलीमसो मलिनाशयः । जिह्मं न्याय्याद्विपरीतं गच्छतीति तादृशोऽपि यदाश्रयणात् कुण्डली कुण्डले कर्णकुण्डले यस्य स तादृशः । तथा मणियुक्तमौलिमण्डितः । तथा महाभुजंगो महाकामी । पृथुभोगान्महतो विषयान्भजति तादृशोऽपि भवति स एष गौरीश्वरसंश्रयणकल्पवृक्षस्य फलोद्गमो भवतीत्यर्थः ॥ यदपीति । अजस्रं सदैव जडेन जलेन । लडयोरैक्यात् । अब्धेर्जातत्वात्सततं जलसंगमे उचितः । तथा कलामय एककलामयः । अत एव स्वभावेन तुच्छः । एवंभूतो यद्विधूतदोषोदयं विधूतो दूरीकृतो दोषा रात्रावुदयो येन । दिवा च रात्रावपि तत्रभासनात् । तथा सुधामयममृतमयमुज्ज्वलं शुभ्रं वपुर्यद्वहति स एष गौरीश्वरसंश्रयणकल्पवृक्षोत्थफलोद्गम इत्यर्थः । अथ च योऽपि नरो जडानां मूढानां संगमे उचितस्तथा स्वभावेन तुच्छो नीचप्रकृतिः तथा कलामयः शिल्पी सोऽपि गौरीश्वरचरणाश्रयणात्कलङ्केन पातकादिकलङ्केन निर्दयतया वा मुक्तं सुधामयममृतमयमिव विधूतो गतो दोषाणामुदयो यस्य तत्तादृशमुज्ज्वलं वपुर्वहति यत्स एष श्रीशिवानुग्रहफलोद्गम इत्यर्थः । इदानीं पूर्वोक्तार्थसमुच्चयेन सहृदयजनं बोधयत्यवशिष्टवृत्तार्धेनामुमित्यादिना—हि निश्चये । अमुं गौरीश्वराश्रयं हिता आयतिरागामिकालो यस्य स तादृशः को नाम सचेतनश्चेतनावाञ्जनः समासादयितुं प्राप्तुं न यतेत यत्नवान्भवेत् ॥ संदानितकम् ॥

निदाघनिर्दग्धमहामरुभ्रमक्लमच्छिदो मार्गमहीरुहादपि ।
कलिन्दकन्यासलिलौघसंगतत्रिमार्गगाम्भोभरसंप्लवादपि ॥ २० ॥
सरस्वतीसौभगसारसंभृतप्रसन्नगम्भीरपदक्रमादपि ।
कुरङ्गनाभीघनकुङ्कुमाङ्कितस्तनाङ्गनालिङ्गनविभ्रमादपि ॥ २१ ॥
अमन्दमानन्दसुधारसद्रवं स्रवन्नवन्ध्यं भवदुःखिते हृदि ।
इयत्यमुष्मिन्भुवनाध्वनि ध्वनिर्नमः शिवायेति चमत्करोति मे ॥ २२ ॥

(तिलकम्)

निदाघेति, सरस्वतीति, अमन्देति, तिलकम् । इयति दूरे भुवनाध्वनि भूलोकमार्गे भुवनाध्वनि वा आगमशास्त्रप्रसिद्धेऽमुष्मिन् श्रीशिवचरणाम्बुजभावनयोक्तो नमः शिवायेतिशब्दो भवदुःखिते भवेत्युपलक्षणम् । भवादिदुःखिते जन्मजरामरणादिदुःखिते मे मम हृदि हृदये अवन्ध्यं सफलम् । परं विश्रान्तिदायित्वात् । अमन्दमानन्दसुधारसद्रवं परमानन्दामृतरसप्रवाहं स्रवन्मे मम एतेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशाच्चमत्करोति अत्यन्तं चमत्करोति । एतेभ्यः केभ्य इत्याह—निदाघेति । 'अथ ग्रीष्मे निदाघः स्वेदतापयोः' इति··· । निदाघेन ग्रीष्मोत्थसंतापेन निर्दग्धो यो महामरुर्महान्निर्जलो देशः । 'समानौ

---

१. 'सलिलौघलङ्घित' इति ख-पाठः.

मरुधन्वानौ' इत्यमरः। तत्र ये भ्रमन्तो जनास्तेषां क्लमः खेदस्तं छिनत्तीति तादृशान्मार्गमहीरुहान्मार्गे छायातरोरप्यमन्दानन्ददायी नमः शिवायेति शब्द इत्यर्थः। तथा कलिन्दकन्यायाः कालिन्द्या यमुनायाः सलिलौघेन संगतो मिलितो यस्त्रिमार्गगाम्भोभरो गङ्गासलिलौघस्तस्य यः संप्लवो जलपूरस्तस्मादपि, तथा सरस्वत्या वाग्देव्या यः सौभगसारः सूक्तिपाटवं तेन संभृतः पूर्णो यः प्रसन्नः प्रसादगुणयुक्तो गम्भीरो मन्दधिषणैर्दुरवबोधाभिप्रायः कविक्रमः कविपदक्रमस्तस्मादपि, तथा कुरङ्गनाभी एणनाभी कस्तूरिका सा च घनं कुङ्कुमं कश्मीरजं च ताभ्यामङ्कितौ स्तनौ यस्यास्तादृशी या अङ्गना वरस्त्री तस्या आलिङ्गनस्य विलासो दृढालिङ्गनमालिङ्गनमेव वा विलासस्तस्मादप्यमन्दमानन्दरसामृतद्रवं स्रवन्नित्यर्थः॥ तिलकम्॥

विचिन्तयञ्जीवनमेव जीवनं समर्थयन्पार्थिवमेव पार्थिवम्।
विभावयन्वैभवमेव वै भवं कदाश्रये शंकरमेव शंकरम्॥ २३॥

अहं कदा कस्मिन्काले शुभसमये शंकरं शं कैवल्यमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपं करोति शंकरः। तं शंकरं श्रीशिवभट्टारकं श्रये शरणं व्रजामि। किं कुर्वन्। जीवनं जीवधारणं जीवनं सलिलमर्थाच्चपलं प्रवहद्विचिन्तयञ्जानन्। यद्वा जीवनं जलं विभुसंबन्धि गङ्गाजलम्। 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः। जीवनमाप्यायकं स्वदेहधारणतृप्तिकरं विचिन्तयन्। कोऽर्थः। गङ्गाजलमात्रपानेनैव देहतर्पणं करिष्य इति चिन्तयन्नित्यर्थः। तथा पार्थिवं राजानं पृथिव्या मृद्रूपया पञ्चमहाभूत[व्यापि]मुख्यया निर्मितः पार्थिवस्तादृशं विशेषेण चिन्तयन्। यद्वा पार्थिवं मृण्मयं लिङ्गमेव पार्थिवं वदान्यं राजानं समर्थयन्दृढीकुर्वन्। य(एत)दुक्तं भवति—मृण्मयशिवलिङ्गार्चनेनैव सर्वमनोरथपूरणं भविष्यति किंचिन्मात्रदायिनृपतिसेवनं न विधास्य इति संभावयन्नित्यर्थः। 'अश्लीलं किमपि पुरुषार्थप्रसवि ते' इत्युक्तेः। तथा वै प्रसिद्धौ। भवं संसारं वैभवमाधिपत्यमेव कतिपयदिनस्थायिनमसारं विचिन्तयन्। अथवा भवं संसारं वैभवं विभुसंबन्धि एव विभावयन् विशेषेण भावयन्। 'सर्वं शिवमयं जगत्' इति निश्चिन्वन्सन्कदा परमेश्वरमाश्रय इति॥

वरं भवेदप्यवरं कलेवरं परं हराराधनसाधनं हि यत्।
न तु क्रतुध्वंसिनिषेवणोत्सवं विनिघ्नती मुक्तिरयुक्तिपातिनी॥२४॥

अपिशब्दो भिन्नक्रमः। अवरमधमं वस्तुतो विचार्यमाणेऽपवित्रमेव तत्कलेवरं शरीरं वरमुत्कृष्टमतीवमान्यं भवति। तत्किमित्याह—यत्कलेवरं परं केवलं हराराधनसाधनं हरस्याराधनं साधयतीति तादृशम्। धन्यं तदेवेत्यर्थः। न पुनर्मुक्तिः (?) वरं मा भवत्वित्यर्थः। अत्र हेतुमाह—'क्रतुध्वंसी वृषध्वजः' इत्यमरः। क्रतुध्वंसिनः श्रीशिवस्य निषेवणं वाङ्मनःकायकर्मभिर्नित्यमुपासनं स एवोत्सवो महोत्सवस्तं विनिघ्नती विशेषेण घ्नती। श्रीशंभुसेवानन्दं हन्यमानेत्यर्थः। अन्यच्च किंभूता। अयुक्त्या अकस्मादेव युक्तिं विना श्रीशिवानुग्रहेणापतन्ती। अपि मुक्तिर्न वरा श्रेष्ठेत्यर्थः। कलेवरे शिरःकरचरणादिभिः परमेश्वरसेवा तावत्साध्यते मुक्तिस्तु निर्देहत्वाच्छिवार्चाविघ्नकारिणो-

त्याशयः। तथा चैतद्वृत्ताभिप्रायानुसारेण ममापि वृत्तमिदम्—'वीक्षे न यत्र नयनत्रितयाभिरामं राकेन्दुतर्जि मुखमीश्वर तावकीनम्। दासस्य नाथ कृपया भवता वितीर्णं सायुज्यमीदृगपि वेद्मि विडम्बनं मे॥' इति॥

इदानीं 'वरं भवेदप्यवरं कलेवरं' इत्यस्यैव वृत्तस्याभिप्रायं विस्तरेण समर्थयति—

क्व नीलकण्ठायतनोपसर्पणस्फुटोपकारौ चरणौ महागुणौ।
क्व चाङ्गनोद्वर्तनचर्चनादिभिः पुरारिपूजार्पणतत्परौ करौ॥ २५॥
क्व नाम नामग्रहणोत्सवं विभोरभि प्रवृत्ता रसना दिने दिने।
क्व चाद्रिपुत्रीपतिपादपङ्कजस्फुरद्रजोराजिविराजितं शिरः॥ २६॥
क्व दृक्चिरं पारितचन्द्रशेखरस्वरूपसौभाग्यविलोकनस्पृहा।
क्व संतताकर्णितदर्पकद्विषद्विचित्रचारित्रपवित्रिता श्रुतिः॥ २७॥
क्व निर्धुतानल्पविकल्पविप्लवत्रिलोचनध्याननिबन्धनं मनः।
क्व चापवर्गोऽयममार्ग एव यः स्मरारिसेवासुखसर्वसंपदाम्॥२८॥
इदं विदन्तः सुधियो भियोज्झिताः समाधिमाधिच्छिदमाश्रिता अपि।
प्रभुप्रणामस्तुतिचिन्तनार्चनस्फुटोपयोगं बहु मन्वते वपुः॥ २९॥
(पञ्चभिः कुलकम्)

क्व नीलकण्ठेति, क्व नामेति, क्व दृक्चिरमिति, क्व निर्धूतेति, इदं विदन्त इति, पञ्चभिः कुलकम्। इदं विदन्तोऽपीति। अष्टाङ्गेन योगेनात्ममनसोरैक्यं समाधिः। तथा चोक्तम्—'अम्बुसैन्धवयोरैक्यं यथा भवति योगतः। तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरभिधीयते॥' इति। समाधिः तं उप समीपे आधयो जन्मजरामरणादिपीडा उपाधयः। तान्भिनत्तीति तादृशं समाधिमाश्रिता अपि भिया संसारजत्रासेनोज्झिता अपि सुधियो विमलधिय इदं पूर्वोक्तप्रकारेण निर्णीतं विदन्तो जानन्तो वपुः शरीरमेव बहु मन्वते। अत्र हेतुमाह—प्रभुस्त्रिजगदीशः परमेश्वरस्तस्य यः प्रणामोऽष्टाङ्गः, स्तुतिः कीर्तनम्, चिन्तनं तदेकताध्यानम्, अर्चनं च तेषु स्फुटो व्यक्तः तान्येव वा स्फुटो व्यक्त उपयोगः प्रयोजनं यस्य स तादृशम्। इदं किं विदन्त इत्याह—क्व नीलकण्ठेति। नीलकण्ठस्य श्रीशिवभट्टारकस्य यदायतनं स्वयंभ्वादिस्थानेषु देवागाररूपं तत्र यदुपसर्पणं समीपगमनं तेन स्फुट उपकारो ययोस्तौ अत एव महान्गुण उक्तलक्षणो ययोस्तौ चरणौ पादौ। भक्तानामिति शेषः। क्व भवतः, स्मरारिसेवायाः सुखं परमानन्द एव सर्वसंपदः तासाममार्गोऽगोचरोऽपवर्गो मोक्षः क्व वा भवति। 'दुःखेभ्योऽपवर्जनमपवर्गः' इति स्वामी। इत्यग्रिमे चतुर्थे वृत्ते संबन्धः। एतादृशौ चरणौ क्व। कदाचित्परमेश्वरानुग्रहेण लब्धायामपि

१. 'वापवर्गो' इति ख-पाठः. २. 'वदन्तः' इति ख-पाठः.

मुक्तौ श्रीशिवैक्यावाप्तेर्निर्देहत्वेन श्रीशिवप्रणामस्तुत्यादिसेवाविघ्नकारिणी मुक्तिः केत्यर्थः। तथा श्रीशंभुध्यानोक्तप्रकारेण मनोदार्ढ्याय विहितबहिःप्रतिमादौ भावनया अञ्जनं सौवीरं च, उद्वर्तनं सुगन्धद्रव्यचूर्णेन निर्मलीकरणं च, चन्दनकुङ्कुमघनसारादिभिश्चर्चनमनुलेपनं च, तदादिभिः पुरारिपूजार्पणे श्रीशंभुपूजावितरणे करौ पाणी क, क चापवर्गो मोक्षः ॥ तथा रसना जिह्वा क भवति । किंभूता । प्रवृत्ता । कं अभि । नामग्रहणोत्सवमभि । कस्य । विभोः परमेश्वरस्य । कदा । दिने दिने । ईदृशी जिह्वा क, अपवर्गः क । तथा अद्रिपुत्रीपतिपादपङ्कजयोः पार्वतीकान्तपादपद्मयोः स्फुरच्च तद्रजस्तस्य राजिः पङ्क्तिस्तया विराजितं शोभितं शिरः क, क चापवर्गः ॥ तथा पारिता निष्पादिता चन्द्रशेखरस्य श्रीशिवस्य सकलस्य प्रतिमाचित्रादौ स्वं च तद्रूपं स्वरूपं तस्य यत्सौभाग्यं सुभगत्वं तस्य विलोकनं तत्र स्पृहा यया सा पारितचन्द्रशेखरस्वरूपसौभाग्यविलोकनस्पृहा । दृग्दृष्टिः क च भवति, क चापवर्गः । तथा संततं प्रतिक्षणमाकर्णितं श्रुतं यद्दर्पकद्विषद्विचित्रचारित्रं स्मरारिविचित्रचरित्रं यया सा तादृशी श्रुतिः कर्णः क, क चापवर्गः ॥ तथा निर्धुतास्त्यक्ता अनल्पा विकल्पानां चिन्ताभराणामनेकप्रकाराणां विप्लवा उपद्रवा विकल्पा एव विप्लवा वा येन तत् तादृशं त्रिलोचनध्याननिबन्धनं श्रीशिवभट्टारकध्यानैकनिरतं मनश्चित्तं क, क चापवर्गो मोक्षः श्रीशिवसेवापरमानन्दसंपदामगोचरः ॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

किमङ्ग मङ्गल्यमनङ्गभङ्गदप्रसादनादन्यदधन्य मन्यसे ।
यदर्थमर्थक्षतिकृत्सुदुष्करप्रयाससाध्येषु मखेषु खिद्यसे ॥ ३० ॥
इमा हिमानीविमला हविर्भुजां प्रभुप्रसादप्रभवा विभूतयः ।
करोषि यत्तर्पणमात्रकाम्यया दयास्पदप्राण्युपघातपातकम् ॥ ३१ ॥
सखे सखेदस्य धनार्जनं प्रति प्रतिग्रहाध्यापनयाजनादिभिः ।
प्रयाति ते वायुरिवायुरिङ्गितं विहन्ति हन्त क्रतवे तवेहितम् ॥ ३२ ॥
अतः स्वतःप्रार्थितसंपदां पदं कदर्थनाहीनमदीनमेनसा ।
निदानमानन्दभुवः स्वयंभुवो भजस्व पादाम्बुजसेवनोत्सवम् ॥ ३३ ॥
([3]चक्कलकम्)

किमिति । अङ्गेति संबोधने । हे अङ्ग अधन्य अभाग्यग्रस्त, अनङ्गभङ्गदप्रसादनात्स्मरारिप्वाराधनादन्यत्किं मङ्गल्यं मङ्गले संसाराम्बुधिनिस्तरणरूपे साधु वस्तु मन्यसे । कुतस्तत् । तत्किं यदर्थमित्यादि । हे अधन्यजन, अर्थक्षतिकृतो धनक्षयकराः सुदुष्करा ये प्रयासाः प्रयत्नास्तैः साध्येषु मखेषु क्रतुषु यदर्थं त्वं खिद्यसे । बहुकष्टसाध्यानेकक्रतुभिर्यत्पुण्यं तदेकश्रीशिवनामस्मरणमात्रेणावाप्यमित्यर्थः ॥ इमा इति । महद्भिर्मं हि-

---

१. 'संपदास्पदं' इति ख-पाठः. २. 'पूजनोत्सवम्' इति ख-पाठः. ३. 'चक्कलकम्' इति ख-पुस्तके नास्ति.

मानी तद्वद्धवलास्तेषां हविर्भुजां देवानामिमा विभूतयः संपदोऽणिमाद्यष्टकरूपा प्रभुप्रसादप्रभवाः श्रीशिवानुग्रहलभ्यास्तत्प्रसादेनैव लभ्याः। तेषां हविर्भुजां केषामित्याह—हे अधन्येत्यध्याहारः। यत्तर्पणमात्रकाम्यया येषां देवानां तर्पणमात्रस्य संतर्पणमात्रस्य काम्या अभिलाषस्तया हेतुभूतया दयास्पदं दयाकरणपात्रं ये प्राणिनः पशवस्तेषामुपघातेन हिंसया पातकं करोषि। यत्प्रसादलेशादणिमाद्या अष्टौ विभूतयो देवैरपि प्राप्तास्तस्यैवाराधनं किं न करोषीत्यर्थः॥ सखे इति। हे सखे, प्रतिग्रहो दानादिः, अध्यापनं शिष्याणाम्, तथा याजनम्, तान्यादौ येषां तैः कर्मभिर्धनस्यार्जनं प्रति सखेदस्य सयत्नस्य ते वायुरिव प्रतिक्षणं सदागतिरायुः प्रयाति गच्छति। अतस्ते तवेहितं पूर्वोक्तमध्यापनादिचेष्टितं कर्तृ इङ्गितमभिप्रेतम्। श्रीशिवाराधनमित्यर्थः। निहन्ति। कस्य। तव। ईहितं किमर्थम्। ऋतवे यज्ञाय। पूर्वोक्तवृत्ताभिप्रायस्यैवैतत्समर्थनम्॥ अत इति। सखे इत्यध्याहारः। हे सखे, अतः पूर्वोक्तकिमङ्ग मङ्गल्येत्यादि वृत्तत्रयार्थाभिप्रायाद्धेतोः स्वतः प्रार्थितानां संपदामणिमाद्यष्टविभूतीनां पदं स्थानं कदर्थनया पीडया हीनम्, एनसा पातकेनाप्यदीनं न दीनम्, तथा आनन्दस्य परमानन्दस्य भुव उत्पत्तेर्निदानमादिकारणम्, स्वयंभुवोऽनादेः श्रीपरमशिवस्य पादाम्बुजसेवनोत्सवं पदब्जसेवोत्सवं भजस्व॥ चक्कलकम्॥

अक्लेशपेशलमलङ्घ्यकृतान्तदूत-
हुंकारभङ्गभिदुरं[१] दुरितेन्धनाग्निम्।
को नाम नामयहरं हरपादपद्म-
सेवासुखं सुमतिरन्वहमाद्रियेत॥ ३४॥

अक्लेशेति। अविद्यमानाः क्लेशाः पञ्च अविद्यादयो यस्मिंस्तत्तादृशं पेशलं कोमलं च। अक्लेशेनानायासेन पेशलं वा। तथा अलङ्घ्या अनिवार्या ये कृतान्तदूता रविजदूतास्तेषां हुंकारस्तेन भङ्गः कम्पस्तस्य भिदुरं भेदनशीलम्। तथा दुरितं पापमेवेन्धनं काष्ठं तस्याग्निम्। दाहकमित्यर्थः। तथा आमयं जन्मजरामरणमहारोगं हरति तादृशम्। हरपादपद्मसेवासुखं श्रीशिवपादाब्जसेवासुखं को नाम न सुमतिर्धीमानन्वहं प्रत्यहमाद्रियेत। अपि तु सर्व एवाद्रियेतेत्यर्थः॥

रोमन्थमन्थरकुरङ्गशताश्रितेषु
भागीरथीशिशिरशीकरशीतलेषु।
रोहन्महार्हफलकन्दलसुन्दरेषु
बद्धास्पदास्तुहिनभूधरकंदरेषु॥ ३५॥
धन्याः समाधिमवधानधना धनादि-
संबन्धबन्धमवधूय धियाधियन्तः[२]।

---

१. 'भङ्गिभिदुरं' इति ख-पाठः. २. 'धिया धयन्तः' इति ख-पाठः.

ज्योतिः परं गलदनल्पविकल्पजाल-
मालोकयन्ति भगवन्तमनन्तमन्तः ॥ ३६ ॥ (युग्मम्)

रोमन्थेति द्वाभ्यां युग्मम् । रोमन्थेन चर्वितचर्वणेन मन्थराण्यलसानि यानि कुरङ्ग-शतानि कुरङ्गाणां बिन्दुचित्राणां मृगभेदानां शतानि तैराश्रितेषु सेवितेषु तथा भागीरथ्याः स्वर्णद्याः शिशिरशीकरैः शीतलजलकणैः शीतलेषु । तथा रोहन्ति महार्हाण्युत्तमानि फलानि कन्दलानि मूलानि च तैः सुन्दरेषु । 'कन्दली वीरुत्तद्भेदमृगभेदयोः । कपालमूलयोः' इति मङ्खः । एवंविधेषु तुहिनभूधरस्य हिमालयस्य कंदरेषु गुहासु । 'दरी तु कंदरा वा स्त्री' इत्यमरः । बद्धमास्पदं निवासो यैस्ते ॥ धन्या भाग्यवन्तः अवधानधना अवधानमेकाग्रतैव धनं येषां ते धनादिसंबन्धबन्धं धनादेः आदिशब्देन कान्तासुतादेः संबन्ध एव बन्धो बन्धनं तमवधूय त्यक्त्वा समाधिमात्ममनसोरैक्यं धिया बुद्ध्या अधियन्तोऽधिगच्छन्तः गलदनल्पं महद्विकल्पानां जालं यत्र तत् परं ज्योतिः परज्योतीरूपं परमात्मानं भगवन्तं परमशिवमनन्तमपारमन्तर्हृदि अवलोकयन्ति । ज्ञानचक्षुषेत्यर्थः ॥ युग्मम् ॥

धन्या भजन्ति नृपवेश्मसु वेत्रिवक्त्र-
हुंकारकातरधियस्तरुणेन्दुमौलिम् ।
वैराग्यनिर्वृतमनस्विजनावकीर्ण-
स्वर्गापगापुलिनबाललतालयेषु ॥ ३७ ॥

धन्या इति । नृपवेश्मसु राजसद्मसु वेत्रिणां द्वाःस्थानां यानि वक्त्राणि तैर्हुंकारः मा याह्यन्तरिति हुंकरणं तेन कातरा दीना धीर्बुद्धिर्येषां तादृशाः प्राग्धन्या भाग्यवन्तो जनाः । पुनर्विरक्तो वैराग्येण निर्वृतः संयतचित्तश्चासौ मनस्विजनस्तेनावकीर्णानि यानि स्वर्गापगापुलिनानि गङ्गातटानि तेषु या बाला लतास्तासामालयेषु स्थानेषु पर्णशालादिकेषु तरुणेन्दुमौलिं बालेन्दुचूडामणिं श्रीशिवं भजन्ति । वाङ्मनःकायकर्मभिराराधयन्तीत्यर्थः ॥

सन्तः स्मरन्ति शशिखण्डशिखण्डसेवा-
हेवाकिनः सुरसरित्पुलिनस्थलेषु[1] ।
लक्ष्मीलवोल्लसदमन्दमदावलेप-
भूपालबालिशविलङ्घनविप्लवानाम् ॥ ३८ ॥

सन्त इति । सन्तः पण्डिताः । 'सन्सुधीः कोविदो बुधः' इत्यमरः । सज्जनाश्च । शशिखण्डः शिखण्डे यस्य स तस्य श्रीशिवस्य सेवायां हेवाकिनो व्यसनिनः सुरसरित्पुलिनस्थलेषु गङ्गातीरभूमिषु लक्ष्मीलवेनोल्लसन्नमन्दो मदेनावलेपोऽहंकारो येषां ते तादृशा ये

१. 'स्थलीषु' इति ख-पाठः.

भूपालास्त एव बालिशा मूर्खाः बालिशभूपाला भूपालबालिशा वा। परनिपातः। तेषां विलङ्घनान्यवमानास्तान्येव विप्लवास्तेषां कर्मभूतानां स्मरन्ति। स्मृत्यर्थकर्मणि षष्ठी॥

इदं मधुमुखं विषं हरति जीवितं तत्क्षणा-
दपथ्यमिदमाशितं व्यथयते विपाके वपुः।
इदं तृणगणावृतं बिलमधो विधत्ते क्षणा-
द्यदत्र मलिनोल्बणैर्द्रविणमर्जितं कर्मभिः॥ ३९॥

अतः प्रतनुवैभवोद्भवदखर्वगर्वक्षमा-
पतिप्रणयसंभवं भुवि विडम्बनाडम्बरम्।
विहाय सुरवाहिनीपुलिनवासहेवाकिनो
भजन्ति कृतिनस्तमीरमणखण्डचूडामणिम्॥ ४०॥ (युग्मम्)

इदमिति द्वाभ्याम्। अतो हेतोः प्रकर्षेण तनु अचिरस्थायि यद्वैभवं विभुत्वं तेनोद्भवन्नखर्वो महान्गर्वोऽहंकारो येषां तादृशा ये क्षमापतयो नृपास्तेषां प्रणयो याच्ञा। 'प्रणयो याचनार्थना' इति कोषः। ततः संभवो यस्य स तादृशं विडम्बना उपहासस्तस्या आडम्बरमाटोपं विहाय त्यक्त्वा सुरवाहिनीपुलिने गङ्गातीरे वासो वसतिस्तत्र हेवाकिनो व्यसनिनः कृतिनो विपश्चितः सहृदयास्तमीरमणखण्डचूडामणिं श्रीशिवं भजन्ति सेवन्ते। अतः कुत इत्याह—अत्रास्मिन्संसारे अत्र जगति वा मलिनानि राजसतामसप्रकृतित्वादत्यन्तमलीमसानि उल्बणान्युद्भटानि च तादृशैः कर्मभिः करणभूतैः। मनुष्यैरिति शेषः। मनुष्यैः कर्तृभिर्यद्द्रविणं धनमर्जितमुपार्जितं तदिदं मधुमुखं विषम्। 'वसन्तदैत्यचैत्रमधूका मधवो मधु। मद्यं पुष्परसं क्षौद्रं मधुरे वाच्यलिङ्गकः॥' इति मङ्खः। मधुमधुरं मुखमामुखं यस्य तत्। मधुमधुरं विषं स्थावरमादौ चर्वणे मधुरं परिपाकेऽन्तर्दाहकारि तत्क्षणाज्जीवितं हरति यथा तथैव मलीमसानि कर्माण्यादावत्यन्तमधुराणि परिपाके निरयभ्रंशप्रदानीत्यर्थः। तथा मलीमसोल्बणैः कर्मभिर्यद्द्रविणमुपार्जितमिदमाशितं भक्षितमपथ्यं यथा कफपित्ताधिक्ये माषमत्स्यादिभक्षितमामुखे स्वादु विपाके पुनर्वपुः शरीरं व्यथयते तद्वत्। तथा मलिनोल्बणैः कर्मभिर्मनुष्यैर्यद्धनमुपार्जितं तदिदं तृणगणावृतं तृणसमूहादिकैर्गुप्तं बिलं कूपादिप्रायं तदेवोपवेशनात्क्षणादेवाधो विधत्ते॥ युग्मम्॥

किं भूयोभिः [1]परुषविषयैः श्रीविकारैरसारैः
किं वा भूयः पतनविरसैः स्वर्गभोगाभिलाषैः।
मन्ये नान्यद्भवभयविपत्कातराणां नराणां
मुक्त्वा [2]भक्तिं भगवति भवे शस्यमाशास्यमस्ति॥ ४१॥

१. 'परुषविषमैः' इति ख-पाठः. २. 'मुक्तिं' इति ख-पाठः.

दूरोदश्चच्चटुललहरीहारिहस्तव्युदस्त-
व्यापत्तापत्रिदशतटिनीमज्जनोन्मज्जनेषु ।
श्रद्धाबन्धं शशधरशिरःपादराजीवसेवा-
हेवाकैकव्यसनमनसस्तेन तन्वन्ति सन्तः ॥ ४२ ॥ (युग्मम्)[1]

किमिति । असारैर्निःसारैर्भूयोभिर्बहुभिः परुषविषयैः परुषाः कठिनाः । परिपाकेऽत्यन्तविरसत्वात् । विषयाः शब्दाद्या भोगाश्च तैः किं वा । असारैः क्षणप्रभावदाशुगामिभिः श्रीविकारैरैहिकैर्लक्ष्मीविकारैः किं भवति । न किंचित् । तर्हि स्वर्गभोगा एवाशास्यास्तदपि न किंचिदित्याह— किं वेत्यादि । स्वर्गे ये भोगा रसायनपानाप्सरोगणाम्लानमालाद्यास्तेषामभिलाषास्तैरप्यामुष्मिकैर्भोगैः किं वा भवति । अत्र हेतुमाह— भूयः पुनः पतनेन स्वर्गाद्भ्रंशेन विरसा नीरसास्तैः । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति स्मृतेः । तैरपि किमित्यर्थः । तदिदमुपसंहारेणावश्यं कर्तव्यं मनसि कृत्वाह—मन्ये नान्यदित्यादि । अहं मन्ये निश्चयेन जानामि । भवादित्युपलक्षणम् । भवादेर्जन्मजरामरणादेर्भयं त्रासस्तदेव विपत्कालकर्णी तया कातराणां दीनानां ग्रस्तानां नराणां देहिनां भवति । अस्मादुपासिता निःश्रेयसोदया (?) इति भावः । तस्मिन्भगवति भवे परमेश्वरे भक्तिं वाङ्मनःकायकर्मभिस्तदेकताध्यानासक्तिं विना अन्यदाशास्यं काङ्क्षणीयं वस्तु नास्ति । तदेव प्रतिक्षणमाकाङ्क्षणीयमिति भावः ॥ दूरोदश्चदिति । तेन पूर्वोक्तहेतुना सन्तो विचक्षणाः साधवः शशधरशिरःपादराजीवसेवाहेवाकैकव्यसनमनसः शशधरशिरश्चन्द्रमौलेः श्रीशिवस्य ये पादराजीवे पादकमले तयोः सेवायां यो हेवाकस्तदेकं व्यसनमैकाग्र्यं यस्य तादृङ्मनो येषां ते तादृशाः सन्तो दूरमुदश्चन्त्यो याश्चटुललहर्यश्चपललहर्यस्ता एव हस्ताः पाणयस्तैर्व्युदस्तौ व्यापद्विपत्तिस्तापो मरुभ्रमणादिजः व्यापज्जन्मजरामरणादिमहाव्याधिर्वा ताप आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिको वा त्रिविधः । तौ व्यापत्तापौ यया सा । तादृशी चासौ सुरतटिनी स्वर्णदी गङ्गा तस्यां यानि मज्जनान्युन्मज्जनानि च तेषु । अपिशब्द आर्थः । मज्जनोन्मज्जनेष्वेव श्रद्धाबन्धं भक्तिदार्ढ्यं तन्वन्तीति भद्रम् ॥

इति श्रीशारदाचरणसरोजरजःकणपवित्रस्थलवास्तव्यविपश्चिद्वरराजानकशंकरकण्ठात्मजराजानकरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ सेवाभिनन्दनं नाम सप्तमं स्तोत्रम् ।

अष्टमं स्तोत्रम् ।

कल्याणिनः सुरगिरेरिव संश्रितस्य
लक्ष्म्या हरेरिव रवेरिव दीप्तिभाजः ।

---

१. 'युग्मम्' इति पुस्तकद्वयेऽपि नास्ति.

पद्यस्य शंभुविषयस्य जयन्ति पादा
ये मण्डयन्ति च पुनन्ति च विष्टपानि ॥ १ ॥

कल्याणिन इति । शंभुः श्रीशिवो विषयः स्थानं यस्य तच्छंभुविषयम् । तादृशस्य पद्यस्य श्लोकस्य । 'पद्यं श्लोके स्तुतौ पद्या पद्यः शूद्रो निगद्यते' इति विश्वः । पद्यस्य श्लोकस्य पादाश्चत्वारश्चरणा जयन्ति सर्वोत्कृष्टा भवन्ति । ते क इत्याह—ये पादाः श्लोकस्य विष्टपानि भुवनानि । विशन्त्यस्मिन्विष्टपं भुवनम् । मण्डयन्ति भूषयन्ति पुनन्ति च पवित्रीकुर्वन्ति च । पद्यस्य श्लोकस्य किंभूतस्य । कल्याणं मङ्गलमस्यास्तीति कल्याणि तस्य । 'कल्याणमक्षये हेम्नि कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । श्लोकस्य पादाः कस्येव । सुरगिरेर्देवगिरेः कल्याणिनः कल्याणमक्षयं सुवर्णमस्यास्तीति कल्याणी तादृशस्य कल्याणिनः । सुरगिरेर्मेरोर्यथा पादाः प्रत्यन्तपर्वता विष्टपानि भूषयन्ति पवित्रयन्ति च । तथा पद्यस्य पादाः कस्य क इव । हरेर्विष्णोः पादाः पादप्रक्रमा बलिबन्धनावसरे त्रयो विक्रमा इव। तेऽपि जयन्ति भूषयन्ति च। हरेः किंभूतस्य। संश्रितस्य । कया। लक्ष्म्या हरिप्रियया । पद्यस्य किंभूतस्य । लक्ष्मीर्वर्णशोभा तया संश्रितस्य । तथा श्लोकपादाः क इव कस्य । रवेः सूर्यस्य पादा रश्मय इव । यथा रवे रश्मयो जगन्ति मण्डयन्ति पुनन्ति च । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इति कोषः । रवेः किंभूतस्य। दीप्तिः किरणद्युतिं भजतीति दीप्तिभाक्। तस्य । पद्यस्य किंभूतस्य । दीप्तिभाजः । दीप्तिः कान्तिः । दीप्तिः सत्त्वरूपोऽर्थगुणादिर्यस्य तद्दीप्तिभाक् । तादृशस्य । अत्र च 'पद्यस्य' इति पदं विरुद्धमतिकृदिति तस्मात् 'वृत्तस्य' इति पाठः साधुः । 'वृत्तं मध्ये नगे (?) पद्ये चरित्रे वर्तने मृते' इति मङ्खः ॥

याः पङ्किलेन कलिलेन वियोजयन्ति
नित्योज्ज्वलेन कुशलेन च योजयन्ति ।
ता धूर्जटेरमरनिर्झरिणीतरङ्ग-
भङ्गाभिरामगतयः स्तुतयो जयन्ति ॥ २ ॥

या इति । अमरनिर्झरिणीतरङ्गभङ्गवत् गङ्गातरङ्गभङ्गवदभिरामा गतिर्यासां ताः शंभोः श्रीशिवस्य स्तुतयो जयन्ति सर्वोत्कृष्टा भवन्ति । ता का इव । याः स्तुतयः पङ्को विद्यते यस्य तत्पङ्किलं तेन कलिलेन मालिन्येन । कालुष्येणेत्यर्थः । भक्तजनमिति शेषः । भक्तजनं वियोजयन्ति । निष्पापं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा या नित्योज्ज्वलेन निर्मलेन कुशलेन मङ्गलेन च भक्तजनं योजयन्ति । सकुशलं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

संसारदारुणदवानलदह्यमान-
वाक्चित्तकायकुशलीकरणौषधानि ।

श्रीभुक्तिमुक्तिवशकर्मणि कार्मणानि
　　शंभोर्जयन्ति नुतिचिन्तनपूजनानि ॥ ३ ॥

संसारेति । नुतिः स्तुतिश्च चिन्तनं ध्यानं च पूजनमर्चनं च नुतिचिन्तनपूजनानि श्रीशंभोः श्रीशिवस्य जयन्ति सर्वोत्कृष्टानि भवन्ति । एतानि कानीत्यारोपेणाह—संसारेति । संसार एव दारुणो दवानलो दावाग्निः । दाहकत्वात् । तेन दह्यमाना ये वाक्चित्तकायास्तेषां कुशलीकरणे उल्लाघत्वकरणे औषधानि महौषधानि । तथा पुनः कानि । श्रीभुक्तीति । श्रीर्लक्ष्मीः भुक्तिर्भोगपरम्परारूपा मुक्तिरात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिश्च । तासां वशकर्म वशीकरणं स्वीकरणं तत्र कार्मणानि वशीकरणचूर्णानि ॥

दोषाकरस्य शिरसि स्थितिमुत्तमाङ्ग-
　　च्छेदं विधेरविरहं नरवाहनस्य ।
भस्मीकृतिं त्रिपुरपाशधरस्मराणां
　　वश्यं दिशां च दशकं दशकंधरस्य ॥ ४ ॥

दोषाकरेत्यादि पञ्चभिः कुलकम् । ईश्वरस्य परमेश्वरस्य निरङ्कुशं निरनुरोधमप्रतिहतमप्रतिघातं तदेतत्स्वातन्त्र्यं जयति सर्वोत्कृष्टं भवति । तत्किमित्याह—येन स्वातन्त्र्येण क्रीडन्निव खेलन्निव दोषाकरस्य दोषा रात्रिं करोतीति दोषाकरश्चन्द्रस्तस्य । अथ च दोषाणामाकरो दोषाकरस्तस्य । अत्रापिशब्द आर्थः । दोषाकरस्यापि शिरसि स्थितिं धारणं व्यधित तज्जयतीति संबन्धः । तथा उत्तमाङ्गच्छेदं शिरश्छेदं वामकनिष्ठाङ्गुलिनखेन विधेः पितामहस्यापि येन स्वातन्त्र्येण व्यधित । तथाहि—'तवैश्वर्यं यत्नाद्यदुपरि विरिञ्चो हरिरधः परिच्छेत्तुं यातावनलमनलस्कन्धवपुषः' इत्येतस्मिन्नेव वृत्ते ब्रह्मणोऽसत्यवादिनः शिरश्छेदः परमेश्वरेण कृत इति पौराणिकाः । तथा येन स्वातन्त्र्येण नरवाहनस्य । 'रुद्रदत्तनरवाहनत्वान्नरवाहनः' इति रायमुकुट्याम् । नरवाहनस्य कुबेरस्याप्यविरहं सख्यं व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येण त्रिजगज्जयिनामपि त्रिपुरपुराणि च पाशधरो यमश्च स्मरः कामश्च तेषां भस्मीकृतिं व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येण दशकंधरस्य श्रीशिवभक्तशिरोमणेर्वश्यमधीनं दिशां दशकमपि व्यधित ॥

शौर्यानलस्य परशुव्यजनेन दीप्तिं
　　रामस्य बाहुपरिघप्रतिघं मघोनः ।
हैमं मरुत्तनृपतेर्दिवसानि सप्त
　　वर्षं सुदर्शनसमर्पणमच्युतस्य ॥ ५ ॥

तथा येन स्वातन्त्र्येण रामस्य परशुरामस्य स्वभक्तस्य परशुमायुधविशेषं प्रसादीकृत्य स परशुरेव व्यजनं तालवृन्तं तेन तस्यैव जामदग्न्यस्य शौर्यानलस्य शौर्याग्नेर्दीप्तिं व्य-

---

१. 'भङ्गं' इति ख-पाठः.

धित । तथा येन स्वातन्त्र्येण मघोन इन्द्रस्य बाहुपरिघप्रतिघं दक्षिणबाहुर्गलस्तम्भं व्यधित । तथा सप्तदिवसानि सप्तदिनावधि मरुत्तनृपतेर्मरुत्ताख्यराज्ञः । पुर इति शेषः । हैमं वर्षं सुवर्णवर्षणं व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येणाच्युतस्य विष्णोः सुदर्शनसमर्पणं सुदर्शनाख्यचक्रप्रसादीकरणं व्यधित । अत्रापि 'तवैश्वर्यं यत्नाद्यदुपरि' इति वृत्ते ॥

श्वेतस्य कण्ठपुलिनात्समवर्तिपाश-
प्रोत्सारणं नयननिर्हरणं भगस्य ।
दुग्धाब्धिदानमुपमन्युमुनेः क्रियासु
दक्षस्य विघ्नकरणं मखदीक्षितस्य ॥ ६ ॥

तथा श्वेतस्य श्वेताख्यनृपतेरन्तकत्रासे स्वयंभूलिङ्गमालिङ्गन्तः कण्ठपुलिनात्कण्ठतटात्समवर्तिपाशप्रोत्सारणं यमफणिपाशप्रोत्सारणं येन स्वातन्त्र्येण व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येणोपमन्युमुनेरुपमन्युनाम्नो मुनेर्बालस्य क्षीराब्धिदानं क्षीरसमुद्रदानं व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येण मखे क्रतौ निमन्त्रितसर्वदेवतागणे दीक्षितस्य दक्षस्य दक्षप्रजापतेः क्रियासु कर्मसु विघ्नं व्यधित ॥

शूलाधिरोहण[1]पराभवमन्धकस्य
पूष्णो हनुग्रहमनुग्रहमर्जुनस्य ।
नन्दीश्वरस्य रविजादभयं भुजंग-
भङ्ग्याभिमानमथनं मुनिमानिनीनाम् ॥ ७ ॥

तथा येन स्वातन्त्र्येणान्धकस्यान्धकासुरस्य शूले वधार्थे काष्ठमये वधदण्डेऽधिरोहणमारोहणमेव पराभवस्तं व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येण पूष्णो रवेर्हनुः कपोललग्ना । 'कपोलौ तत्परा हनुः' इत्यमरः । हन्वोर्ग्रहो हनुग्रहस्तं व्यधित । तथार्जुनस्य पार्थस्यानुग्रहं जयद्रथकर्णादिमहारथजेतृत्वाख्यं व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येण नन्दीश्वरस्य गणाधीशस्य रविजाद्यमादभयं त्राणं व्यधित । तथा येन स्वातन्त्र्येण मुनिमानिनीनां मुनिस्त्रीणां भुजंगभङ्ग्या भुजंगस्य कामुकस्य भङ्गिर्विच्छित्तिस्तयाभिमानस्य चारित्राभिमानस्य मथनं व्यधित ॥

किं वा[2]परं द्रुहिणकृष्णहरत्वमेत्य
सर्गस्थितिप्रशमनानि जगत्त्रयस्य ।
क्रीडन्निव व्यधित येन निरङ्कुशं त-
त्स्वातन्त्र्यमप्रतिहतं जयतीश्वरस्य ॥ ८ ॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

---

1. 'रोपण' इति क-पाठः. 2. 'चापरं' इति ख-पाठः.

किं वापरं बहु ब्रूमः श्रीशिवभट्टारकः सकलमूर्तिर्द्रुहिणकृष्णहरस्त्वं ब्रह्मविष्णुरुद्रत्वमेत्य जगत्त्रयस्य त्रिजगतः सर्गस्थितिप्रशमनानि सृष्टिस्थितिलयान् येन स्वातन्त्र्येण व्यधित । क्रीडन्निवेति सर्वत्र संबध्यते । तत्स्वातन्त्र्यं जयतीति संबन्धः । अन्यत्र उत्तमाङ्गच्छेदं विधेरित्यादि । श्रीशंभोरवदानानि पुराणेषु प्रसिद्धानीति तदूहोऽत्र न लिखितः ॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

इतः प्रभृति पञ्चविंशतिश्लोकैर्महाकुलकमाह—

यस्यातिघोरगरलादपि कण्ठपीठा-
त्संजीवनौषधमुदेति वचो नतानाम् ।
यस्य ज्वलद्घनकृशानुशिखोल्बणापि
वर्षत्यमोघममृतद्रवमेव दृष्टिः ॥ ९ ॥

यस्येति । अतिघोरगरलं कालकूटाख्यविषविशेषो यस्मिंस्तादृशादपि यस्य परमेश्वरस्य कण्ठपीठात्संजीवनौषधं संजीवनाख्यौषधं वचो नतानां भक्तिप्रह्वानां संजीवनं मा भैष्टेत्यादिकमुदेति । अग्रे पञ्चविंशतितमे श्लोके तं विभुं शरणमाश्रयामीति संबन्धः । एवमग्रिमश्लोकेष्वपि । तथा घना या कृशानुशिखा अग्निशिखा ताभिरुल्बणा उद्भटापि दृष्टिस्तृतीयनेत्ररूपा नतानां भक्तिप्रह्वानाममृतद्रवमेव सुधारसमेवामोघं वर्षति । इत्येतदत्याश्चर्यं यदतिदारुणविषादपि जीवनमग्नेरप्यमृतप्रवाहप्रसर इति भावः ॥

दंष्ट्राकरालमपि घोरमघोरवक्त्रं
यस्य प्रपन्नभयभञ्जनभङ्गिमेति ।
यस्याङ्गभस्मकणिकाश्चरणाश्रितेषु
कर्पूरधूलिपटलश्रियमाश्रयन्ति ॥ १० ॥

दंष्ट्रेति । दंष्ट्राभिः करालं विकरालमपि यस्य सकलनाथस्य पञ्चमुखस्य घोरं कठिनम् । नीलोत्पलाभमिति शेषः । (अघोराख्यं वक्त्रं) प्रपन्नानां शरणागतानां भयस्य भञ्जनं तस्य भङ्गिर्विच्छित्तिस्तामेति । अद्भुतमेतत् । दंष्ट्राकरालादपि परमेश्वराघोरवक्त्राद्भक्तभयभङ्गः । एतदघोरवक्त्रध्यानमपि दशमुखेन वदनपञ्चकस्तुतौ कथितं यथा— 'कालाभ्रभ्रमराञ्जनद्युतिनिभं व्यावृत्तपिङ्गेक्षणं भालेन्दूज्ज्वलितं हिमांशुवदनप्रोद्भिन्नदंष्ट्राङ्कुरम् । सर्पप्रोतकपालशुक्तिशकलव्याकीर्णसच्छेखरं वन्दे दक्षिणमीश्वरस्य कुटिलभ्रूभङ्गरौद्रं मुखम् ॥' इति । यस्य चाङ्गे भस्मकणिका विभूतिकणाश्चरणाश्रितेषु भक्तजनेषु कर्पूररजःपटलश्रियमाश्रयन्ति तं विभुं शरणं श्रयामीति संबन्धः ॥

यस्यापि कृष्णभुजगा भुजगा भजन्त-
मिन्दीवरस्रज इव प्रविनन्दयन्ति ।

किं चाङ्गसङ्गि मरुदीरितमेति यस्य
मुण्डं नमत्स्वमलमङ्गलकम्बुशोभाम् ॥ ११ ॥

यस्येति। भुजानष्टादश गच्छन्तीति भुजगाः कृष्णभुजगाः कृष्णसर्पा इन्दीवरस्रज इव नीलोत्पलमाला इव भजन्तं भक्तजनं प्रकर्षेण विनन्दयति तोषयन्ति। किं चाधिकं वच्मि यस्य विभोरङ्गसङ्गि अङ्गे सङ्गो विद्यते यस्य तन्मुण्डं ब्रह्मशिरःकपालं मरुदीरितं मरुता ईरितं प्रध्मातम्। अत एव ध्वनदित्यर्थात्। नमत्सु भक्तेष्वमलमङ्गलकम्बुशोभाममलो निर्मलो मङ्गलार्थं यः कम्बुः शङ्खस्तस्य शोभामेति प्राप्नोति। रसवदलंकारोऽत्र ध्वन्यते। एवमग्रेऽपि॥

यस्येभचर्म घनशोणितपङ्कलिप्त-
मङ्गेषु मङ्गलदुगूलविलासमेति।
यस्यापि तापविधुरेषु करे कपाल-
मालम्बतेऽमृतकमण्डलुखण्डलीलाम् ॥ १२ ॥

यस्येति। यस्य विभोर्घनं यच्छोणितपङ्कं तेन लिप्तमिभचर्म गजचर्म मङ्गलदुगूलविलासं मङ्गलार्थं दुगूलम्। 'बहुमूल्यं महाधनम्। क्षौमं दुगूलं स्यात्' इत्यमरः। 'दुह्यते क्षुमाया आकृष्यते' इति क्षीरस्वामी। वैदेशिकादर्शेषु प्रायशो 'दुकूलं' इत्येव पाठो दृश्यते। तत्र प्राचीनकविभिरपि तथैव ग्रन्थेषु स्वकृतेषु पाठो लिखितः। तथापि महाकविश्रीजयदेवमिश्रेण गीतगोविन्दे दुगूलशब्द उपन्यस्तः। यथा—'केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले। मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुगूले॥' इति। मङ्गलदुगूलस्य विलासमेति प्राप्नोति। तथा यस्य विभोः करे कपालमपि। अपिशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः। तापात्रय आध्यात्मिकाद्यास्त एव तापास्तैर्विधुरा विह्वलास्तेष्वमृतेन पूर्णो यः कमण्डलुः कुण्डी तस्य लीलां विलासं श्रयति तमहं श्रयामीति संबन्धः।

यत्पादपांसुपरिमर्शशुचि श्मशानं
श्रीशैलनैमिषमुखान्यधरीकरोति।
यत्संस्तवादविकलं कुशलं कपाल-
पाली करोति कृतिनां कमलावलीव ॥ १३ ॥

यदिति। यस्य विभोः पादयोः पांसू रजस्तेन यः परिमर्शः स्पर्शस्तेन शुचि पवित्रीकृतं सत् श्मशानं पितृवनं श्रीशैलः सिद्धगिरिर्नैमिषं तीर्थविशेषस्ते मुखे येषां तानि तीर्थान्यधरीकरोति तिरस्करोति। तथा यस्य विभोः संस्तवात्परिचयात्स्पर्शरूपात्कपालानां कालाग्निरुद्ररूपेण महाप्रलयादौ संहतानां ब्रह्मविष्ण्वादिमुण्डानां पाली पङ्क्तिः।

---

१. 'खट्वाङ्गसङ्गि' इति ख-पाठः. २. 'लीलाम्' इति क-पाठः. ३. 'पङ्कपिङ्ग' इति ख-पाठः.

'पाली स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु' इति मङ्खः । कृतिनां विपश्चितां धन्यानां कमलावलीव पद्मश्रेणीवाविकलं पूर्णं कुशलं करोति तं शरणमाश्रयामि ॥

यं देवमस्तशिरसं सुरभर्तुरङ्के
लङ्केशवैरिकरवीजिततालवृन्तम् ।
आसीनसुप्तसुखितं शतरुद्रियादि-
मन्त्रैः स्वरेण मधुरेण गृणाति वेधाः ॥ १४ ॥

यस्येति । सुरभर्तुरिन्द्रस्याङ्के अस्तं न्यस्तं शिरो येन स तादृशम्। तथा लङ्केशवैरिणो दशमुखशत्रोर्विष्णोर्यः करो हस्तस्तेन वीजितं तालवृन्तं यस्य स तादृशम् । तथासीनस्य सुप्तमासीनसुप्तम् । आसीनसुप्तेनासीनीभूतनिद्रया जानुनिद्रया त्रिजगदुपकाराय त्रिपुरान्धकादिसंहारार्थविहितयुद्धोद्भूतातिखेदागतया सुखितं सन्तं यं देवमीश्वरं वेधा ब्रह्मा शतरुद्रियादिमन्त्रैः 'षट्षष्टिर्नीलसूक्तं च पुनजर्पति षोडशीम्' इत्यादिलक्षणलक्षितैर्वैदिकैर्मन्त्रैर्मधुरेण स्वरेणोदात्तानुदात्तादिना सप्तविधेन गृणाति स्तौति । तं विभुं शरणमाश्रयामि ॥

हेलावलीढभुवनत्रितयेन येन
गीर्णाः पुरंदरमुकुन्दरवीन्दवोऽपि ।
यस्य ज्वलद्विपुलभालविलोचनाग्नि-
ज्वालावलीशलभतामगमत्स कालः ॥ १५ ॥

हेलेति । स कालोऽन्तकः । अपिशब्द आर्थः । अन्तकोऽपि यस्य श्रीशिवस्य विपुले विस्तीर्णे भाले ललाटे यो विलोचनाग्निस्तृतीयनेत्रानलस्तस्य या ज्वालानामावली तत्र शलभतां पतङ्गत्वमगमत् । स कालः क इत्याह—येन कालेन हेलावलीढभुवनत्रितयेन हेलयावलीढं ग्रस्तं भुवनत्रितयं येन स तादृशेन सता पुरंदरमुकुन्दरवीन्दवोऽपि इन्द्रविष्णुसूर्यचन्द्रा अपि गीर्णा निगीर्णाः । प्राग्वत्संबन्धः ॥

श्वेतं विधोरुदयहेतुमवेत्य पक्षं
कालं च यः क्षयकरं दृशमाश्रितस्य ।
श्वेतं दयाविशदयाशु दृशानुगृह्य
कालं दृशैव नयति स्म शमं विपक्षम् ॥ १६ ॥

श्वेतमिति । यो विभुर्दृशं दृष्टिं वामलोचनरूपामाश्रितस्य विधोश्चन्द्रस्योदयहेतुं श्वेतं पक्षं शुक्लपक्षमवेत्य ज्ञात्वा । कालं पक्षं कृष्णं पक्षं च विधोः क्षयकरं ज्ञात्वा । अत एव श्वेतकालयोरनुग्रहनिग्रहौ शब्दश्लेषेणान्यथा संभावयति—श्वेतं दयेति । अत एव हेतोः

१. 'शरभतां' इति क-पाठः. २. 'अवेक्ष्य' इति ख-पाठः.

श्वेतं श्वेतनामानं नृपं रविजत्रासेन स्वयंभुलिङ्गमालिङ्गन्तमाशु शीघ्रमेव त्राहीतिनिवेदनानन्तरमेवानुगृह्य दृशैव तृतीयलोचनरूपया यमं शमं भस्मावशेषतां नयति स्म । किंभूतम् । विपक्षं रिपुं पूर्वोद्दिष्टपक्षविपरीतं च । तमहं शरणं श्रयामीति संबन्धः ॥

चक्री मुखाग्रविलसज्ज्वलनोग्रजिह्वा-
लीढाम्बरः क्षितिधरेन्द्रधनुर्धरस्य ।
यस्यागमन्निधनसाधनतां पुराणां
बाणीकृतश्च रणमूर्ध्नि गुणीकृतश्च ॥ १७ ॥

चक्रीति । यस्य श्रीशिवस्य रणमूर्ध्नि सङ्ग्रामशिरसि चक्री चक्रं सुदर्शनाख्यमस्यास्तीति चक्री विष्णुर्बाणीकृतः शरीकृतः शरभावं संपन्नः । तथा चक्रं कुण्डलाकारत्वमस्यास्तीति चक्री (सूर्यो) वासुकिश्च । 'चक्री व्यालः सरीसृपः' इत्यमरः । 'चक्रिणौ हरिपन्नगौ' इत्यप्यमरः । गुणीकृतः । गुणो ज्या । अगुणो गुणः संपन्नः । धनुषो ज्याभूतश्च । पुराणां त्रिपुराख्यासुराणां निधनसाधनतां मृत्युनिमित्ततामगमत् । प्राप्येत्यर्थः । द्वावपि विशिनष्टि—मुखाग्रेति । चक्री विष्णुः शरभूतः कीदृक् । मुखस्य शरफलस्याग्रं तत्र विलसञ्ज्वलनः साक्षादग्निस्तस्य या उग्राः कठिना ज्वालाः शिखास्ताभिर्लीढं व्याप्तमम्बरं येन सः । चक्री (सूर्यो) वासुकिश्च । धनुर्गुणः किंभूतः । मुखस्य वदनस्याग्रं तत्र विशेषेण लसन्त्यो या ज्वलनवदग्निवदुग्रा जिह्वा रसनास्ताभिर्लीढमम्बरं युद्धवर्त्म येन सः । यस्य विभोः किंभूतस्य । क्षितिधराणां पर्वतानामिन्द्रो मन्दराख्यो गिरिः स एव धनुस्तं धारयतीति तादृशस्य ॥

चक्रायुधं विशिखतामुडुचक्रवर्ति-
चक्राभिधानसुहृदौ रथचक्रभावम् ।
नीत्वासृजत्त्रिदशधाम्नि रसातले च
यो हर्षशोकमयमश्रु पुराङ्गनानाम् ॥ १८ ॥

चक्रेति । यो विभुश्चक्रायुधं विष्णुं विशिखतां शरभावं नीत्वा प्रापय्य तथा उडूनां नक्षत्राणां चक्रवर्ती इन्दुः चक्राभिधानसुहृत्सूर्यस्तौ च रथचक्रभावं क्षोणीरूपस्य रथस्य चक्रद्वयभावं नीत्वा त्रिदशधाम्नि देवालये स्वर्गे पुराङ्गनानां पुरे नगरे या अङ्गनाः कामिन्यः । पौराङ्गना इत्यर्थः । तासां हर्षमयमश्रु असृजत् । तथा रसातले पाताले च पुराङ्गनानां पुराणां त्रिपुराख्यासुराणां या अङ्गनास्तासां शोकमयमश्रु असृजत् । तासां भर्तृवधाच्छोकाश्रूद्गमो जात इत्यर्थः ॥

आरूढरीढमपि येन समर्पितेन
प्रीतिं रतिं च हृदि विस्मरति स्म कामः ।

---

१. 'इव' इति ख-पाठः.

तं दृष्टिपातमधिगम्य बिभर्ति यस्य
प्रीतिं रतिं च हृदि को न सुसिद्धकामः ॥ १९ ॥

यस्य विभोस्तं दृष्टिपातमधिगम्य को न भक्तजनो हृदि हृदये प्रीतिमानन्दं रतिं सुखं च धत्ते । रतिं क्रीडां वा धत्ते। अपि तु सर्व एवेत्यर्थः। किंभूतः। सुसिद्धकामः सुसिद्धः परिपूर्णः कामो मनोरथो यस्य । तं दृष्टिपातं कमित्याह—आरूढेति । आरूढरीढमिति क्रियाविशेषणम् । आरूढा उत्पन्ना रीढा अवज्ञा यत्र तम् । 'रीढावमाननावज्ञा' इत्यमरः। आरूढरीढं सावहेलमपि हृदि समर्पितेन दत्तेन येन शरेण प्रीतिं प्रीतिनाम्नीं भार्यां रतिं रतिनाम्नीं च भार्यामपि कामोऽनङ्गो विस्मरति स्म । 'रतिप्रीती कामभार्ये' इति लक्ष्यदर्शनात् । तथाहि कविवरजह्लणकृते सोमपालविलासे—'शङ्खपद्मनिधी यूनां कम्बुकण्ठ्याः पयोधरौ । शृङ्गारानङ्गभृङ्गारौ रतिप्रीतिसमुद्गकौ ॥' अस्यार्थः श्रीराजानकरुचकविरचितायामलंकारानुसारिण्याम्—'भृङ्गारौ हेमकलशौ । रतिप्रीती कामभार्ये अपि । निधेः सर्वस्वायमानत्वाद्रूपकमेव दृष्टम् । कम्बुसदृशरेखत्वेन कण्ठो यस्याः (?)' इति । तं शरणं श्रयामीति प्राग्वत्संबन्धः ॥

कृष्णोपदर्शितपथः पृथुलोष्मभीष्म-
श्लाघ्यं दधद्वपुरुपात्तवनान्तवासः ।
व्याधाकृतेरपि धनंजय एव यस्य
दृग्गोचरे कृतपदो महसा दिदीपे ॥ २० ॥

धनंजय एवाग्निरेव यस्य विभोर्दृग्गोचरे तृतीयनयनगोचरे कृतं पदं स्थानं येन स तादृङ् महसा तेजसा दिदीपे दीप्तोऽभूत् । अथ च यस्य विभोर्महेश्वरस्यार्जुनानुग्रहाय व्याधाकृतेः शबररूपिणोऽपि दृग्गोचरे नेत्रवर्त्मनि कृतपदो धनंजय एवार्जुन एव पार्थानां मध्ये समरसत्त्वे दिदीपे । 'हुतभुक्पार्थयोः स्याद्धनंजयः' इति मङ्खः । द्वावपि विशिनष्टि—धनंजयोऽग्निः किंभूतः । कृष्णो धूम्र उपदर्शितः पन्थाः पथो वा यस्य स कृष्णवर्त्मा अग्निरिति प्रसिद्धः । अकारान्तोऽपि पथशब्दोऽस्ति । तथा बहुलोष्मणा भीष्मं भयानकं श्लाघ्यं च वपुर्देहं दधत् । पुनः किंभूतः । उपात्तो वनस्य नीरस्यान्ते समीपे वासिनी गङ्गासत्कस्य अन्तः समीपं वासस्तत्र कृतः स्थानं (?) येन सः । 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । धनंजयोऽर्जुनः किंभूतः । कृष्णोपदर्शितपथः कृष्णेन श्रीकृष्णेनोपदर्शितः पन्था 'विना श्रीशिवप्रसादं जयद्रथवधः प्रातर्न संभाव्यः' इति श्रीकृष्णोपदेशरूपो यस्य सः । तथा उपात्तो वनान्तेऽरण्ये वासो येन स तादृशः । दुर्योधनेन दुरोदरच्छद्मनापहृतराज्यत्वात् । तमहं शरणं श्रयामीति संबन्धः ॥

युक्तं सुधाकरसुधाकरकद्युसिन्धु-
तोयादि यन्मनसि तापमपाकरोति ।

१. 'समिद्ध' इति ख-पाठः.

यस्याङ्गसङ्गि शवभस्मकपालमाला-

हालाहलाहिदहनाद्यपि हृद्यमेव ॥ २१ ॥

तदेतद्युक्तम् । किमित्याह—सुधाकरश्चन्द्रः । सुधाकरकः सुधाकमण्डलुः । 'कमण्डलौ दाडिमेना करकः करिकः पुनः । मद्यभाण्डे च करका भवेद्वर्षोपले द्वयोः ॥' इति मङ्खः । द्युसिन्धुस्तस्यास्तोयं गङ्गाजलं तदादिर्यस्य तत् तापं त्रिजगत्सर्गादिव्यापारजं संतापं यस्य विभोर्मनस्यपाकरोति दूरीकरोति । यदिति भिन्नपदं वा । यस्य मनसि सुधाकरादि तापं यदपाकरोति तदेतद्युक्तम् । अद्भुतं त्वेतदित्याह—यस्य महेश्वरस्याङ्गसङ्गि शवभस्म च कपालमाला च हालाहलं कालकूटाख्यं विषं च अहयो वासुक्यादयश्च दहनोऽग्निस्तृतीयनेत्रस्थस्तदाद्यपि हृद्यमेव ॥

मूर्तिः क्रिमेः शतपदी श्रवणं प्रविष्टा

दृष्टा रुजामसुहृतं सृजती जनानाम् ।

सौरी तनुर्ननु सहस्रपदी यदीय-

नेत्रस्थिता हरति मृत्युभयं श्रितानाम् ॥ २२ ॥

मूर्तिरिति । जनेनेति शेषः । श्रवणं कर्णं प्रविष्टा शतपदी शतं पदानि सूक्ष्माणि यस्याः सा तादृशी क्रिमेः कीटस्य मूर्तिर्भाषया 'कर्णसर्पिणी'नाम्नी । 'कर्णजलौकाशतपद्युभे' इत्यमरः । जनानां लोकानामसुहृतं असून्प्राणान्हरतीत्यसुहृत्तां रुजं सृजत्युत्पादयन्ती जनेन दृष्टा । अत्राप्यत्यद्भुतमाह—ननु निश्चये । यदीयं यस्य विभोरिदं यदीयं नेत्रं दक्षिणं तत्र स्थिता सहस्रपदी सहस्रं पदानि पादाः किरणाश्च यस्याः सा । पदशब्दोऽपि दृश्यते लक्ष्ये । तादृशी सहस्रपदी सौरी सूरस्य रवेरियं सौरी । 'सूरसूर्यार्यमादित्य-' इत्यमरः । सूर्यस्य सहस्रांशुत्वात् । सहस्रपदी तनुर्यत्तृतीयनेत्रस्थिता श्रितानां शरणमापन्नानां मृत्युभयं हरति । तदेतच्चित्रमित्यर्थः । तं शरणं श्रयामीति संबन्धः ॥

आकर्ण्य यः कृपणमार्तवचः कृपाब्धि-

राधूतमूर्धसुरनिर्झरिणीकणौघैः ।

उत्सङ्गसंगतगिरीन्द्रसुताकुचाग्र-

संसक्तमौक्तिकमणीन्द्विगुणीकरोति ॥ २३ ॥

कृपाब्धिर्दयासमुद्रो यः श्रीशिव आर्तवचः 'कृपणमतिदीनं पाहि परमेश्वर' इत्याकर्ण्य श्रुत्वा तद्वचसो मनसि निलीनत्वाद्दययाधूतः कम्पितो यो मूर्धा तत्र या सुरनिर्झरिणी गङ्गा तस्याः कणौघैर्जलकणौघैरुत्सङ्गसंगताङ्कस्थिता गिरीन्द्रसुता पार्वती तस्याः कुचाग्रे संसक्ता ये मौक्तिकमणयो मुक्तारत्नानि तान्द्विगुणीकरोति । तमहं शरणं श्रयामीति संबन्धः ।

---

1. 'दयाब्धिः' इति ख-पाठः.

उद्गाढभक्तिविधुरव्यपनीततीव्र-
दोषान्धकारमतिमात्रशुचिप्रकाशम् ।
पीयूषमुद्वमति यस्य विविक्तवर्णं
कर्णान्तगामि वचनं च विलोचनं च ॥ २४ ॥

एतादृशं यस्य विभोर्वचनं तथा विलोचनं नेत्रं च । जातावेकवचनम् । लोचनत्रयं च पीयूषममृतमुद्वमति स्रवति । द्वे अपि विशिनष्टि—यस्य विभोर्वचनं किंभूतम् । उद्गाढात्यन्तदृढा भक्तिर्वाङ्मनःकायकर्मभिस्तदेकताध्यानासक्तिर्येषां तादृशा ये विधुरा भवभयार्तास्तेषां व्यपनीतः श्रीशिवभेदप्रथावबोधरूपो दोष एवान्धकारो येन तत् । पुनः किंभूतम् । अतिमात्रं शुचि निर्मलं पवित्रं च । तथा प्रकाशं व्यक्तम् । तथा विविक्ताः पृथक्पृथक्स्थिता वर्णा अक्षराणि यस्मिंस्तत् । तथा कर्णान्तगामि । भक्तजनस्येत्यर्थः । विलोचनं लोचनत्रयमपि किंभूतम् । उद्गाढात्यन्तदृढा भक्तिर्विच्छित्तिर्ययोस्तौ विधुरवी विधुश्चन्द्रो रविः सूर्यश्च तौ । ताभ्यां विधुरविभ्यामपनीतो दोषाया रात्रेरन्धकारो येन तत् । रविचन्द्रयोर्दक्षिणवामनेत्रस्थितत्वाद्विभोः । पुनः किंभूतम् । अतिमात्रं शुचेरग्नेः प्रकाशो यस्मिन् । तथा विविक्ताः पृथक्पृथक्स्थिता वर्णाः श्वेतकृष्णलोहिता यस्मिंस्तत् । तथा कर्णान्तगामि कर्णान्तायतमित्यर्थः ॥

पात्रीभवन्ति न यदङ्घ्रिसरोजरेणु-
मैत्रीपवित्रशिरसः स्थिरसत्यवाचः ।
साटोपकोपविकटभ्रुकुटिच्छटाना-
मुत्तालकालभटवक्त्रविभीषिकाणाम् ॥ २५ ॥

स्थिरा सत्यवाग्येषां ते स्थिरसत्यवाचो यस्य प्रभोरङ्घ्रिसरोजरेणूनां चरणकमलरजसां मैत्र्या परिचयेन पवित्रं शिरो येषां ते तादृशा धन्या जनाः सह आटोपेनाडम्बरेण वर्तते यः स चासौ कोपस्तेन विकटा विस्तीर्णा भ्रुकुटिच्छटा यासु तासाम् । उत्ताला उद्भटा ये कालभटा यमकिंकरास्तेषां वक्त्रेषु या विभीषिका भयविकृतिसंदर्शनानि तासाम् । यद्वा उत्तालं त्वरितं कृत्वा या विभीषिकास्तासां न पात्रीभवन्ति । कठिनयमभटवक्त्रभीतिसंदर्शनविकृतीर्न पश्यन्तीत्यर्थः ॥

सूक्तिं शुचिं श्रवणयोरमृतं स्रवन्तीं
वक्त्रामभङ्गुरगुणां महतीं वहन्तः ।
गायन्ति यं श्रितवतः परिशुद्धवंश-
विद्या यशांसि कवयः परिवादकाश्च ॥ २६ ॥

---

१. 'यद्गाढ' इति ख-पाठः. २. 'भ्रुकुटीछलानां' इति ख-पाठः. ३. 'वहन्तीं' इति क-पाठः. ४. 'शंसन्ति' इति क-पाठः.

कवयो निपुणकविकर्मकर्तारः परिवादका वैणिकाश्च यस्य (श्रीशिवस्य) यशांसि महद्पदानोद्भूतानि गायन्ति । कस्य यं विभुं श्रितवतः श्रीशिवभक्तजनस्य । द्वावपि विशिनष्टि—महतीं सूक्तिं शोभनोक्तिं वहन्तः । किंभूताम् । शुचिं विमलां निर्दोषाम् । तथा श्रोतृसहृदयजनस्य श्रवणयोरमृतं स्रवन्तीम् । तथा वक्रामुपचारवक्रपदयुक्ताम् । वक्रभणितिमित्यर्थः । 'वक्रभणितिः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणी समुज्ज्वला भक्तिः' इत्यालंकारिकाः । तथा अभङ्गुरा दृढा गुणा ओजःप्रसादमाधुर्याणि यस्यां तादृशी । किंभूताः कवयः । वंशः कुलम्, विद्या च चतुर्दशविधा, ते परिशुद्धे येषाम् । परिवादका वैणिकाश्च किंभूताः । महतीं शततन्त्रीकामेकविंशतितन्त्रीकां वा वीणां वहन्तः । किंभूतां महतीम् । सूक्तिं शोभना उक्तिर्यस्यास्ताम् । तथा शुचिं सुस्वराम् । श्रोतृकर्णयोरमृतं स्रवन्तीम् । वक्रां कुटिलाम् । अभङ्गुरा दृढा गुणास्तन्त्र्यो यस्यास्ताम् ॥

यत्सेवकस्य मदनोल्बणबाणपूग-
क्रान्तालिकान्तविकसत्तिलकोज्ज्वलश्रीः ।
सेव्या[1] भवत्यवसरे कलकण्ठनाद-
हृद्या वधूः कुसुमितोपवनस्थली च ॥ २७ ॥

यस्य श्रीशंभोः सेवको भक्तजनस्तस्यावसरे रहःस्थानावसरे कुसुमिता ऋतुमती अवसरे ऋतौ गर्भग्रहणकाले वा सेव्या भवति । तथा कुसुमिता प्रफुल्ला कुसुमयुता उपवनस्थली च अवसरे सेव्या भवति । उभे अपि विशिनष्टि—वधूः किंभूता । मदनस्य कामस्योल्बणः कठिनो यो बाणपूगः शोषणमोहनसंदीपनतापनोन्मादनाख्यपञ्चबाणानां पूगस्तेन क्रान्ता । तथा अलिकस्य ललाटस्यान्तः । 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । तत्र विकसन्तो तिलकस्य चित्रकस्योज्ज्वला श्रीः शोभा यस्याः सा । तथा कलो मधुरो यः कण्ठनादः स्वरस्तेन हृद्या । उपवनस्थली च किंभूता । मदना वृक्षविशेषा उल्बणा उन्नताश्च बाणा वृक्षविशेषाः पूगाश्च वृक्षविशेषास्तैः क्रान्ता व्याप्ता । तथा अलिभिर्भ्रमरैः कान्तश्चासौ विकसंश्च तिलको वृक्षभेदः । यः कान्ताकटाक्षैर्विकसति । तेनोज्ज्वला रम्या श्रीर्यस्याः । तथा कलकण्ठानां कोकिलानां नादेन कुहूरुतेन हृद्या रम्या ॥

यस्मिन्नखिन्नमनसो व्यसनावसन्न-
संतापशान्तिकृतसंमतयो[2] वसन्ति ।
कात्यायनी च करुणा च कला च चान्द्री
स्निग्धा च दृक्सुरसरिच्च सरस्वती च ॥ २८ ॥

यस्मिन्भगवत्येताः कात्यायनीप्रभृतयोऽखिन्नमनुद्वेगं मनो यासां ताः । तथा व्यसनेन भवमरुभ्रमणजसंतापकष्टेनावसन्नाः खेदिता ये भक्तलोकास्तेषां संतापशान्तौ

---

१. 'देव्या' इति ख-पाठः. २. 'संगतयः' इति क-पाठः.

कृता संमतिरेकीभूय सम्यक्प्रकारेण मतिर्याभिस्ता वसन्ति । एता का इत्याह—कात्यायनीत्यादि । कात्यायनी भगवती । करुणा कृपा । चान्द्री कला । सुरसरिद्गङ्गा । स्निग्धा सदया दृक् । सरस्वती वाग्वादिनी च ॥

संतापसंपदपहारपटूनि सिद्ध-
सिन्धोरिवेन्दुधवलानि जलानि यस्य ।
आकल्पयन्ति मदयन्ति पवित्रयन्ति
संजीवयन्ति च जगन्ति भृशं यशांसि ॥ २९ ॥

सम्यक्ताप आध्यात्मिकादिर्भवमरुभ्रमणजो वा तस्य संपत् तदपहारे दूरीकरणे पटूनि प्रगल्भानि । तथा इन्दुधवलानि सुधांशुवद्धवलानि सिद्धसिन्धोर्गङ्गाया जलानीव जगन्ति त्रीण्यपि भृशमाकल्पयन्ति भूषयन्ति मदयन्त्यानन्दयन्ति पवित्रयन्ति संजीवयन्ति च ॥

दुष्कालसंकटकटाहकदर्थितानां
तीव्राभिमानमनसां घनसारभांसि ।
भिन्दन्त्यमन्दहरिचन्दनबिन्दुवृन्द-
संदोहदोहदमहो चरितानि यस्य ॥ ३० ॥

यस्य विभोश्चरितानि रविजभयत्रस्तश्वेतनृपाभयप्रदानादीनि घनसारभांसि । 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः कर्पूरः' इत्यमरः । घनसारवत्कर्पूरवद्भा दीप्तिर्येषां तानि । दुष्टश्चासौ कालो वर्तमानतुरीययुगसमयः स एव संकटकटाहः संकुचितकटाहस्तेन कदर्थिता व्यथितास्तत्र वा ये तेषाम् । तीव्राभिमानमनसां मनस्विजनानां तीव्राभिमानयुक्तं मनो येषां ते । अमन्दा बहवो ये हरिचन्दनबिन्दवः । 'हरि कपिलं तद्वर्णत्वात् । हरेरिन्द्रस्य वा चन्दनं हरिचन्दनम्' इति रायमुकुट्याम् । 'श्रीखण्डाख्यम्' इति स्वामी । तेषां वृन्दम् । संदोहो वृन्दप्रवाहस्तत्र दोहदमभिलाषं भिन्दन्ति वारयन्ति ॥

तीरारविन्दमकरन्दधृतप्रसङ्ग-
भृङ्गाङ्गनागुमगुमारवगीतिगर्भम् ।
गायन्ति यस्य चरितं हरितामधीशा
धीशालिनः कमलिनीपुलिनस्थलीषु ॥ ३१ ॥

अहो आश्चर्यम् हरितामधीशा दिक्पाला दश । 'सूर्याश्वेषु हरित्पुंसि नीले त्रिषु दिशि स्त्रियाम्' इति मङ्खः । धीशालिनो धिया शालन्ते तादृशाः कमलिनीनां पुष्करिणीनां देवकासाराणां पुलिनस्थल्यस्तीरभूमयस्तासु । 'कमलिनी स्यात्कासारे पद्मिनी-

---

१. 'निन्दन्ति' इति ख-पाठः. २. 'प्रसङ्गात्' इति क-पाठः.

पद्मयोरपि' इति विश्वः । तीरे अरविन्दानि कमलानि । 'फुल्लारविन्द' इति पाठः । फुल्लानि यान्यरविन्दानि पद्मानि तेषां मकरन्दे परागे धृतः प्रकर्षेण सङ्गो याभिस्ता भृङ्गाङ्गना अलिन्यस्तासां यो गुमगुमारवः । गुमगुमेति शब्दानुकरणम् । गुमगुमेत्यारवः स एव गीतिर्गर्भे यस्य तत् । यस्य विभोः पूर्वोक्तानेकापदानस्तुतिरूपं चरितं गायन्ति ॥

व्यक्तोज्ज्वलालिकचितं मुखमायताक्षं
विस्तीर्णकर्णिकमनर्गलरूढनालम् ।
यं शंसतोऽधिवसति स्वयमुक्तिदेवी
राजीवसद्मकमलाविजिगीषयेव ॥ ३२ ॥

स्वयमेवोक्तिदेवी वाग्देवी यं विभुं शंसतो भक्तजनस्य मुखं वदनमधिवसत्याश्रयति । कयेव । राजीवसद्मकमलाविजिगीषयेव पद्मालयलक्ष्मीजिगीषयेव । भक्तजनवदनं कमलं च द्वे अपि विशिनष्टि—मुखं किंभूतम् । व्यक्तमुज्ज्वलं धवलं चालिकं ललाटम् । 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । तेन चितं व्याप्तम् । तथा आयते अक्षिणी नेत्रे यस्य तत् । तथा विस्तीर्णा कर्णिका कर्णाभरणं यस्य तत् । तथा अनर्गलं विषमतारहितं रूढं नालं कण्ठो यस्य तत् । राजीवं पद्मं च किंभूतम् । व्यक्ता उज्ज्वलाश्चालयो भ्रमरास्तैः कचितं शोभितम् । 'व्यक्तोज्ज्वलालि' इति भिन्नपदं वा । तथा आयतान्यक्षाणि पद्मबीजानि यस्य तत् । 'रथांशेऽक्षो दैत्यभेदे पाशकद्यूतयोरपि । बीजे बिभीतके कर्षे स्रोतोग्रे क्लीब इन्द्रिये ॥ सौवर्चले' इति मङ्खः । तथा विस्तीर्णा कर्णिका यस्य तत् । 'कर्णिका कर्णभूषणे । करिहस्ताङ्गुलौ पद्मकोषे' इत्यमरः । तथा अनर्गलं रूढं नालं वृन्तं यस्य तत् । लक्ष्म्या पद्ममधिष्ठितमिति तत्स्पर्धया शब्दश्लेषेण तत्समानगुणं श्रीशिवभक्तमुखमाश्रयामीत्यर्थः ॥

आपन्नबान्धवमवन्ध्यवचोविलास-
मासन्नम[1]ज्जननमज्जनसान्त्वनेषु ।
देवं सुधाकरकिशोरकृतावतंसं
तं संश्रितार्तिहरणं शरणं श्रयामि ॥ ३३ ॥

(पञ्चविंशत्या कुलकम्)

आपन्नानां शरणागतानां बान्धवस्तम् । तथा अवन्ध्यः सफलो मनोतिगवरप्रदानाद्वचनानां विलासो यस्य तम् । केष्वित्याह—आसन्नेत्यादि । आसन्नं मज्जनं भवोदधौ मायामोहतरङ्गाकुले ब्रुडनं येषां ते तादृशा ये नमन्तो भक्तिप्रह्वा जनास्तेषां सान्त्वनानि 'मा भैष्ट' इत्याद्याश्वसनानि तेषु । तथा सुधाकरकिशोरो बालचन्द्रस्तेन कृत अवतंसो

---

१. 'सज्जन' इति ख-पाठः.

यस्य स तम् । तथा संश्रितानां शरणोपनतानामार्तिस्तं हरतीति तादृशं विभुं श्रीशिवभट्टारकं शरणं श्रयामीति पूर्वेण सह संबन्धः ॥ पञ्चविंशत्या कुलकम् ॥

देवं श्रयामि तमहं मुकुटोरगेन्द्र-
स्फूर्जत्फणामणिसहस्रमिषेण यस्य ।
भालानलेन सुरसिन्धुजलोक्षितेन
प्रोन्मुक्तमङ्कुरसहस्रमिवाचकास्ति ॥ ३४ ॥

अहं तं देवं श्रीशंभुं शरणं श्रयामीति संबन्धः । तं कमित्याह—मुकुटेत्यादि । यस्य श्रीशिवस्य मुकुटे य उरगेन्द्रः सहस्रफणः शेषस्तस्य याः फणास्तासु मणयस्तत्सहस्रस्य मिषेण व्याजेन सुरसिन्धुजलोक्षितेन गङ्गाजलसेचितेन भालानलेन ललाटस्थतृतीयनेत्राग्निना प्रोन्मुक्तमङ्कुरसहस्रमिवाचकास्ति शोभते । सेकादनन्तरं हि प्रणेहोत्पत्तिर्भवति । अद्भुतं जलसेचनादग्निशिखोद्दीपनम् ॥

सानुग्रहोत्तमगणाश्रितपादमूलं
मूर्ध्ना धृताभ्रसरितं सतुषारमूर्तिम् ।
आसेवितं विषधरैः कटकेषु ताप-
शान्त्यै गिरीशमतिहृद्यगुहं श्रयामि ॥ ३५ ॥

अहं गिरीशम् । 'गिरेः कैलासस्येशो गिरीशः' इति रायमुकुटीकारः । 'गिरेः कैलासस्येश उपभोग्यत्वाद्गिरीशः' इति सौगतमुनिटीकायाम् । अथ च गिरीणां पर्वतानामीशो गिरीशो हिमवांस्तम् । रूपकम् । हिमवन्तमिव वा । तापस्याध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपस्य शान्त्यै श्रयामि । अन्योऽप्यतितापशान्त्यै हिमवन्तं श्रयति । उभावपि विशिनष्टि—गिरिशं श्रीशिवं किंभूतम् । सहानुग्रहेण प्रसादेन वर्तन्ते ये ते सानुग्रहा उत्तमानां प्रधानानां गणाः समूहाः । 'समवायश्चयो गणः' इत्यमरः । तैराश्रितं पादयोश्चरणयोर्मूलं यस्य तम् । तथा मूर्ध्ना शिरसा धृता अभ्रसरिद्गङ्गा येन स तम् । तुषारा शीतला अमृतमयी मूर्तिर्यस्य स तुषारमूर्तिश्चन्द्रः । सह तुषारमूर्तिना चन्द्रेण वर्तते यः स तम् । तथा कटकेषु कङ्कणेषु विषधरैः सर्पैरासेवितम् । तथा अतिहृद्योऽतिशयेन प्रियो गुहः षण्मुखो यस्य तम् । हिमवन्तमपि कीदृशम् । सानून्शेखरान्गृह्णन्तीति सानुग्रहा ये गणा रुद्रानुचरा नन्दिभृङ्गिरिटाद्यास्तैराश्रितं पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां मूलं यस्य स तम् । पुनः किंभूतम् । मूर्ध्ना शिरसा धृताभ्रसरितं धृतगङ्गम् । धृतान्यभ्राणि मेघा याभिस्ता गृहीतमेघाः सरितो नद्यो यत्र तमिति वा । पुनः किंभूतम् । सतुषारा सहिमा मूर्तिर्यस्य सः । हिमाश्रयत्वात् । तम् । पुनः किंभूतम् । कटकेषु पर्वतनितम्बेषु । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । विषधरैः सर्पैर्जलधरैर्मेघैर्वा । 'मेघानां ह्यद्रयो मित्राणि' इत्युक्तत्वात् । आसेवितम् । पुनः किंभूतम् । अतिहृद्या गुहा देवखातबिलानि यस्य स तम् । विषशब्दो जलवाचकश्च ॥

यः क्षीरनीरनिधिमङ्घ्रितले सुधाम्भः-
कुम्भं करे शिरसि देवनदीमदीनाम् ।
हर्तुं बिभर्ति भविनामणुकर्ममाया-
मूलं मलत्रयमयं तमहं श्रयामि ॥ ३६ ॥

अयमहं तमीश्वरं श्रयामीति संबन्धः । यः श्रीशंभुरङ्घ्रितले पादतल क्षीरनीरधिं क्षीरोदधिं बिभर्ति। तथा सुधाकुम्भं सुधाकलशं च करे पाणौ बिभात । 'देवं सुधाकलशसोमकरं' इति ध्यानोक्तेः। तथा अदीनामुद्भटाम्।तरङ्गभङ्गेत्यर्थः। गङ्गां च शिरसि बिभर्ति। अत्र विभोर्निजाङ्गेषु चरणादिषु त्रिष्वमृतरसापूर्णमहाशीतलक्षीरोदध्यादिवस्तुत्रयधारणे उत्प्रेक्षाध्वनिपूर्वकहेतुं युक्तमाह । किं कर्तुम् । भविनां जन्मिनामणुकर्ममायामूलमणुः पुद्गल आत्मा, कर्म शुभाशुभम्, माया अविद्यापरपर्यायं परमात्मनः परमशिवाद्विश्वस्य भेदप्रथारूपमज्ञानम्, सैव मूलं कारणं यस्य तत्तादृशं मलत्रयमाणवमायीयकार्मरूपं हर्तुं दूरीकर्तुम् । अत्रेवशब्दस्यार्थत्वाद्गम्यमानोत्प्रेक्षा । हर्तुमिव बिभर्तीति भावः ॥

यस्यापगा स्रगिव सौमनसी जटासु
यः कौमुदीं विरचनामिव मूर्ध्नि धत्ते ।
देवीं वराभयकरामपि यो बिभर्ति
प्रीतः शिवां दृशमिव प्रभुमाश्रये तम् ॥ ३७ ॥

अहं त्वां प्रभुं त्रिजगदधीशं श्रीशिवमाश्रये शरणं भजामि । तं कमित्याह—यस्य प्रभोर्जटास्वापगा आपेन अप्संबन्धिना वेगेन गच्छतीत्यापगा नदी गङ्गा सौमनसी । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । स्रगिव मालतीकुसुममालेव । अनायासकारिणी हृद्या च जटासु भातीति शेषः । तथा यः प्रभुः कौमुदीं कुमुदस्य कैरवस्येयं प्रियत्वात्कौमुदी ज्योत्स्ना तां विरचनामिव विलेपनमिव मूर्ध्नि शिरसि धत्ते । तथा यः प्रभुः शिवां देवीं वरश्चाभयं च वरमुद्रा चाभयमुद्रा च करयोर्वामदक्षिणयोर्यस्याः सा वराभयकरा । तथा चोक्तं श्रीस्वच्छन्दतन्त्रराजे—'वामं भुजं प्रसार्यैव जानूपरि निवेशयेत् । प्रसृतं दर्शयेद्दक्षं वरः सर्वार्थसाधकः ॥ अग्रे प्रसारितो हस्तः श्लिष्टशाखो वरानने । पराङ्मुखं च तं कृत्वा अभयः परिकीर्तितः ॥' इति । कमिव । दृशमिव । प्रीतः संस्तुष्टः सन्यथा दृशं धत्ते । दृष्टिः सापि कीदृशी । वरं देवाद्वृतमभीष्टमभयं भयाभावं च करोतीति वराभयकरा ताम् ॥

गौरीं गजास्यजननीं हिमवत्प्रसूतिं
सद्यः पवित्रित जगत्त्रितयां य एकः ।

---

१. 'सिद्धनदीं' इति ख-पाठः.

कात्यायनीं सुरधुनीं च विभुर्बिभर्ति
निर्वाणदं शरणमेमि तमिन्दुमौलिम् ॥ ३८ ॥

अहं तमिन्दुमौलिं चन्द्रशेखरं श्रीशिवं निर्वाणदमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपं मोक्षं ददातीति निर्वाणदस्तादृशं शरणं रक्षितारमेमि व्रजामि । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । तं कमित्याह—यो विभुः कात्यायनीं गौरीं पार्वतीम् । 'गौर्यजातरजःकन्या पार्वती त्रिषु पाण्डुनि । पीतेऽरुणे च' इति मङ्खः । सुरनदीं गङ्गां च बिभर्ति धारयति । किंभूतां गौरीं पार्वतीम् । गजास्यजननीं गजास्यस्य गणपतेर्जननी ताम् । तथा हिमवतो गिरीन्द्रात्प्रसूतिरुत्पत्तिर्यस्यास्ताम् । तथा सद्य एव स्मरणदर्शनाद्यनन्तरमेव पवित्रितं जगत्रितयं यया । गङ्गापक्षे गौरीं विमलां धवलां च । अन्यत्समानम् ॥

क्वाप्युद्धृतक्रतुविधातृमृगोत्तमाङ्ग-
मुत्सङ्गसंगतमृगं क्वचिदोषधीशम्[१] ।
क्रूरं क्वचिन्मृगवधैकरतिं किरातं
वातं क्वचिन्मृगरथं विभुमाश्रयामि ॥ ३९ ॥

अहमेवंभूतं विभुं त्रिजगदधीशं स्वतन्त्रमाश्रयामि । शरणमिति शेषः । किंभूतम् । क्वापि कस्मिन्नपि काले उद्धृतमुच्चैर्हृतं छेदितं विधातुर्ब्रह्मणो मृगस्य मृगरूपस्योत्तमाङ्गं शिरो येन स तम् । तथा हि पुराणेषु प्रसिद्धम्—ब्रह्मा स्वां दुहितरं संध्यामतिरूपवतीं विलोक्य कामोद्रेकाद्बलात्तामुपगन्तुमुद्यतः । सा च पिता भूत्वा मामयमुपगच्छतीति लज्जया मृगी बभूव । ततस्तां तथाभूतां दृष्ट्वा ब्रह्मापि मृगरूपमधारयत् । तच्च दृष्ट्वा त्रिजगन्नियन्त्रा महेश्वरेण श्रीशिवभट्टारकेणायं प्रजानाथो धर्मप्रवर्तको भूत्वाप्येतादृशं जुगुप्सितमाचरतीति महतापराधेन दण्डनीयो मयेति पिनाकमाकृष्य शरः प्रक्षिप्तः । तेन ब्रह्मणः शिरश्छिन्नम् । तन्मृगशिरो नक्षत्ररूपं बभूवेति । तथा क्वचित्कदाचित्काले उत्सङ्गे मध्यभागे संगतो मिलितो मृगोऽत्र शशो यस्य स तादृशमोषधीशं चन्द्रं चन्द्ररूपम् । चन्द्रमूर्तिधरमित्यर्थः । अष्टसु मूर्तिषु मध्ये चन्द्रमूर्तिधरत्वात् । तथा क्वचिन्मृगाणां हरिणादीनां वधे एका रतिः सुखं यस्य स तादृशं किरातरूपम् । तथा क्वचिद्वातं वायुरूपं वायुमूर्तिधरम् । अष्टसु मूर्तिषु वायुमूर्तिधरत्वादपि विभोः । वातं किंभूतम् । मृगरथं मृगो रथभूतो यस्य स तादृशम् । पृषदश्व इति वायोः प्रसिद्धेः । तदेवं भगवाञ्श्रीशिवभट्टारकोऽनेकरूपः स्वतन्त्र इत्यर्थः । क्वचिन्मृगस्य वधात्क्वचिद्रक्षणादत्र स्वतन्त्रत्वं विभोः ॥

उद्दामदोषमपि दीर्घगुणं भुजंग-
भोगोपगूढमपि रूढशिखिप्रसङ्गम्[२] ।

१. 'दधदोषधीशम्' इति क-पाठः. २. 'शिवप्रसङ्गम्' इति ख-पाठः.

कापालिकव्रतसमेतमपि[1] द्विजेन्द्र-
चूडामणिं विभुमनङ्कुशमाश्रयामि ॥ ४० ॥

अहं निरङ्कुशं केनापि न निरुद्धं स्वतन्त्रं स्वेच्छया यथाभिलषितविधायिनं विभुमाश्रयामि। एतदेवाह—किंभूतम्। उद्दामदोषमुद्दामान उद्भटास्त्रिपुरान्धकासुराद्यनेकदैत्यवधोद्धुरा दोषो भुजा अष्टादश यस्य तम्। दोष्शब्दो हलन्तः। 'अष्टादशभुजं देवं नीलकण्ठं सुतेजसम्' इत्यागमोक्तिः। तथा दीर्घा गुणा अणिमादयोऽष्टौ अनन्यसामान्यशौर्यादिगुणा वा यस्य तम्। यश्चोद्दामदोषः स कथं सगुणो भवतीति विरोधः। अन्यार्थत्वेन तदभावः। तथा किंभूतम्। भुजंगभोगा वासुकिनागादिकायास्तैरुपगूढमालिङ्गितमपि रूढ उत्पन्नः शिखिनोऽग्नेस्तृतीयनेत्रस्थस्य प्रकर्षेण सङ्गो यस्य स तादृशम्। यश्च सर्पभोगोपगूढः स कथं रूढः शिखिभिर्मयूरैः सह प्रसङ्गो यस्य स तादृशो भवति। मयूराणामहिभुक्त्वादिति विरोधः। अन्यार्थत्वेन तदभावः। तथा कपालैर्महाप्रलयादौ कालाग्निरुद्ररूपधारिणा श्रीशिवभट्टारकेण संहृतब्रह्मादीनां कपालैर्दीव्यति कापालिकस्तस्य व्रतेन समेतस्तादृशमपि द्विजेन्द्रचूडामणिं द्विजानां नक्षत्राणामिन्द्रो द्विजेन्द्रश्चन्द्रः स चूडामणिर्यस्य स तादृशम्। योऽपि कापालिकव्रतधरः स कथं द्विजेन्द्राणां विप्रवराणां चूडामणिर्भवतीति विरोधः। अन्यार्थत्वेन विरोधाभावः॥

अङ्के धृताङ्गनमनङ्गकृताङ्गभङ्गं
विश्वाधिनाथमथ खण्डकपालपाणिम्।
उग्रं शिवं हरमघोरमजं[2] च सद्यो-
जातं च विस्मयनिधिं विभुमाश्रयामि ॥ ४१ ॥

अहं विभुं त्रिलोकनाथं श्रीशिवं विस्मयनिधिमत्याश्चर्याश्रयमाश्रयामि। एतदेव विशेषणमहिम्ना स्पष्टयति—अङ्केत्यादि। किंभूतम्। धृताङ्गनम्। प्रशस्तान्यङ्गानि यस्याः सा अङ्गना देवी स्वातन्त्र्यशक्तिरूपा। धृता अङ्गना येन स तम्। कुत्र। अङ्के निजाङ्के। वामभाग इत्यर्थः। तथा किंभूतम्। अनङ्गस्य कामस्य कृतोऽङ्गभङ्गो दाहेन भस्मीकरणरूपो येन तम्। अत्र योऽङ्के निजाङ्गसविधे धृतस्त्रीकः स कथं कृतानङ्गभङ्गो भवतीत्याश्चर्यम्। तथा किंभूतम्। विश्वाधिनाथं विश्वं ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तं तस्याधिनाथोऽधिको नाथस्तम्। पुनः किंभूतम्। खण्डकपालपाणिम्। खण्डं कपालं ब्रह्मकपालं पाणौ यस्य स तादृशम्। यश्च विश्वाधिनाथो जगति सम्राड् भवति स कथं खण्डकपालपाणिः खण्डघटकर्परपाणिर्भवति। तथा किंभूतम्। उग्रम्। 'उच समवाये' धातुः। उच्यति प्रलयकाले रौद्रत्वात्क्रुधा समवैतीत्युग्रः। उद्गतः सर्वोपरि वर्तते वा उग्रस्तम्। तथा शिवम्। भक्तलोकानां भवोदध्युत्तरणरूपशिवकारित्वात्। यश्चोग्रः क्रूरो भवति स कथं शिव इ-

१. 'समीपमपि' इति ख-पाठः. २. 'हरममोघ' इति क-पाठः.

त्याश्चर्यम् । तथा कं विभुम् । हरम् । प्रलये कृत्स्नं हरतीति हरस्तम् । तथा अघोरम् । परचैतन्यानन्दघनाद्वयमहाभैरवात्मकस्वस्वरूपे प्रत्यभिज्ञापकत्वात् । तथानाश्रितसदाशिवेश्वरादिरूपभेदात्मपदप्रदत्वादघोरः परमानन्दप्रदस्तम् । यश्च हरो भवति स कथमघोरो न घोरः परमसुखदायीत्याश्चर्यम् । तथा अजम् । न जातोऽजोऽभवोऽनादिर्ब्रह्मादिकारणानामपि कारणत्वात्सत्तामात्ररूपः । तथा सद्यस्तत्क्षणमेव जातः शिवादिक्षित्यन्तविश्वस्य निजप्रतिबिम्बभूतस्य नवनवोल्लासात्सद्योजातरूपः । ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातानां पञ्चब्रह्मणां मध्ये सद्योजातस्तद्रूपमित्यर्थः । यश्चाजः स कथं सद्यो जातो भवतीत्याश्चर्यम् । एतेषां सर्वेषां पदानामन्यार्थत्वेऽविरोधः ॥

अस्मिन्भवाध्वनि महाविषमेऽसमेषु-
रोषादितस्करतिरस्करणैकवीरम् ।
भीरुः श्रयामि शरणं क्षणदाकुटुम्ब-
लेखाशिखामणिमनुत्तमशक्तिमीशम् ॥ ४२ ॥

अहमस्मिन्भवाध्वनि संसाराध्वनि महाविषमेऽत्यन्तदुर्गमे भीरुः सन्नसमेषुर्विषमेषुः कामः रोषः क्रोधस्तदाद्या ये तस्करा दस्यवस्तेषां तिरस्करणेऽत्यन्तदमने एकवीरमीशं परमेश्वरमनुत्तमशक्तिमविद्यमान उत्तमो यस्यास्तादृशी शक्तिः स्वातन्त्र्यशक्तिर्यस्य स तादृशं क्षणदा कुटुम्बलेखाशिखामणिं परमेश्वरं श्रयामि । एतद्वृत्तानुसारेण ,ममापि वृत्तमेकम् । यथा—'पञ्चेषुणा हृतविवेकधनं कृतान्तपञ्चास्यघोरतरहुंकृतिकातरं माम् । पञ्चेन्द्रियारिकृतवञ्चनपञ्चभद्रं पातुं क्षमोऽस्ति किल पञ्चमुखः स देवः ॥' इति । 'पञ्चभद्र उपप्लुतः' इत्यमरः । अन्यत्स्पष्टम् ॥

किं मेरुमन्दरमुखैर्गिरिभिर्गरीया-
न्कैलास एव जगदेकगुरुर्गिरीशः ।
यस्याभयंकरमसंकरमस्तशङ्क-
मङ्कं सुटङ्कमकलङ्कमलं करोति ॥ ४३ ॥

मेरुः स्वर्णाचलः मन्दरो मन्थाचलस्तत्प्रभृतिभिर्गिरिभिः किम् । न किंचित्कृत्यमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह—कैलास एव गिरिर्गरीयानत्यन्तं गुरुर्गौरववान्भवति । अत्र हेतुमाह—स कैलासः कः । यस्य कैलासस्य गिरेरभयंकरं रक्षितारम् । सर्वसत्त्वानामिति शेषः । असंकरम् अविद्यमानः संकरोऽवकरो मार्जनीक्षिप्तधूल्यादिर्यस्य तम् । 'संकरोऽवकरस्तया । क्षिप्ते' इत्यमरः । तथा सुटङ्कम् शोभनष्टङ्को विच्छित्तिरूपो यस्य स तम् । तया अकलङ्कं विमलमङ्कं मध्यं जगतामेकगुरुरेकः शासको गिरीशो गिरेः कैलासस्येशो गिरीशः श्रीशिवोऽलंकरोति भूषयति । निजनिवासानुग्रहेणेत्यर्थः ॥

उल्लङ्घ्य शासनमनन्यजशासनस्य
कोऽप्यन्यशासनमुपासितुमेति निष्ठाम् ।

हित्वा वनं हि नवनागरपर्णपूर्ण-
मुष्ट्रः श्रयत्यवटमेव सकण्टकौघम् ॥ ४४ ॥

अनन्यजशासनस्य कामरिपोः श्रीशंभोः शासनं शास्त्रमुल्लङ्घ्य कोऽपि मूढो विरलोऽन्यशासनमन्यशास्त्रमुपासितुं निष्ठां स्थितिमेति । अत्र दृष्टान्तमाह--हित्वेत्यादि । हि यस्मात्कारणान्नवान्यार्द्राणि यानि नागरपर्णानि ताम्बूलवल्लीदलानि तैः पूर्णं वनं हित्वा त्यक्त्वा उष्ट्रः उष्यते दह्यते मरावुष्ट्रः क्रमेलकः सकण्टकौघं सुतीक्ष्णकण्टकमवटमेव भृगुमेव श्रयति । 'प्रपातस्त्ववटो भृगुः' इत्यमरः । अवन्त्यस्माल्लोका इत्यवटः । अत्र चोष्ट्र इति पदांशे श्रुतिकटुत्वेऽपि भक्तिविषये न दोषः । एतद्वृत्ताशयानुसारेण ममापीदं वृत्तमेकम्—'हृद्यं विहाय शिवशास्त्ररसायनं यो धत्तेऽन्यशासनमतश्रवणेऽभिलाषम् । हित्वाभ्रसिन्धुजलमिन्दुकलावदातं चुण्टीजलं पिबति कुण्ठमतिः स मर्त्यः ॥' इति ॥

यदाकदापि यत्रकुत्रापि येनकेनचित्प्रसङ्गेन श्रीशिवसेवा विहिता सर्वाभीप्सितदैवेत्याह—

अन्यार्थमप्युपहिता शितिकण्ठसेवा
लोकस्य कल्पलतिकेव फलत्यवश्यम् ।
उद्दीपिता खलु परस्य कृतेऽपि येन
तस्यापि दर्शयति दीपशिखार्थसार्थम् ॥ ४५ ॥

अन्यो यजमानादिः प्रेरकोऽर्थः प्रयोजनं यत्र तदन्यार्थमप्युपहिता कृता शितिकण्ठस्य श्रीशंभोः सेवा लोकस्य पूजकस्य कल्पलतिकेव सर्वाभीष्टफलप्रदावश्यं फलत्येव । अत्रापि दृष्टान्तमाह—उद्दीपितेति । खलु निश्चये । येन चानेनान्यस्य लोकस्य कृते दीपशिखा उद्दीपिता तस्याप्युद्दीपकस्याप्यर्थसार्थं घटपटादिपदार्थजातं दर्शयति ॥

यद्यर्चितः[1] स भगवानपि जीविकार्थं
तत्रापि किल्बिषविपाकमपाकरोति ।
योऽपि द्युसिन्धुपयसि प्लवते निदाघ-
घर्मच्छिदे भवति सोऽपि हि धौतपापः ॥ ४६ ॥

स भगवाञ्श्रीशिवः । अपरिभिन्नक्रमः । जीविकार्थं जीवनोपायार्थमपि केनापि यद्यर्चितस्तत्रापि तस्यार्चकस्य किल्बिषविपाकमपाकरोति नाशयति । अत्र दृष्टान्तयति—द्युसिन्धुपयसि त्रिपथगावारिणि निदाघघर्मच्छिदे ग्रीष्मोष्मशमनाय योऽपि प्लवते मज्जते सोऽपि धौतपापो निर्धूतपातको भवति । हि निश्चये ॥

पूर्वोक्तमपि पुनरपि समर्थयति—

कुर्वन्ति भक्तिमपरैरपि ये नियुक्ता
भर्गस्य तेऽपि भवदुर्गतिमुत्सृजन्ति ।

---

१. 'यद्यर्थितः' इति ख-पाठः.

स्तन्यार्थमप्युपहिता पृथुकस्य धात्री
पात्रीभवत्यखिलभोगसुखासिकानाम् ॥ ४७ ॥

अपरैरन्यैर्नियुक्ता दत्ताज्ञा अपि ये मर्त्या भर्गस्य श्रीशंभोर्भक्तिं कुर्वन्ति तेऽपि भवदुर्गतिं जन्मजरामरणव्यापदमुत्सृजन्ति त्यजन्ति । अत्र च दृष्टान्तमाह—स्तन्यार्थमिति । आढ्यजनेनेति शेषः । आढ्यजनेन पृथुकस्य बालकस्य स्तन्यप्रदानायोपहिता गृहीतापि धात्री उपमाता । 'धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि' इति शाश्वतः । अखिलभोगसुखासिकानां सर्वभोगाश्च सुखासिकाः सुखेनासनक्रियाश्च तासां पात्रीभवति । ताः प्राप्नोतीत्यर्थः । 'उपचिता' इत्यपि पाठः ॥

दम्भादपि ध्रुवमनङ्गजितः प्रयुक्तः
सेवाविधिः [1]प्रमदसंपदमादधाति ।
वेश्याजनस्य न सुखाय किमङ्गराग-
मालादुगूलधवलः कृतकोऽपि वेषः ॥ ४८ ॥

ध्रुवं निश्चये । दम्भादपि दम्भेनापि प्रयुक्तः कृतोऽनङ्गजितः स्मरारेः पूजाविधिः प्रमदसंपदं परमानन्दसमृद्धिमादधात्युत्पादयति । अत्रापि दृष्टान्तमाह—वेश्येति । अत्रापि परार्थे विहित इति शेषः । परार्थे विहितोऽप्यङ्गरागो विलेपनं च मालाश्च दुगूलं धौतकौशेयं च तैर्धवल उज्ज्वलः कृतकोऽपि वेषो नेपथ्यं वेश्याजनस्य रूपाजीवाजनस्य सुखाय निजसुखाय किं न भवति । भवत्येवेत्यर्थः ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण श्रोतृजनं सम्यग्बोधयित्वा पूत्कृत्य वक्ष्यमाणमाह—

तस्मादुपेत विभुमेव यथातथापि
मुक्तिर्न चेद्भवति किं न गलन्त्यघानि ।
यः स्वेच्छयैव निपतत्यमृतह्रदेऽन्त-
र्मज्जत्यसौ न यदि तत्किमुदेत्यसिक्तः ॥ ४९ ॥

भोः सहृदया इति शेषः । भोः सहृदयाः, पूर्वोक्तशासनाद्विभुमेव परमकारुणिकं श्रीशंभुमेव येनकेनापि प्रकारेण स्वेच्छया प्रेरणया वा केनापि प्रसङ्गेन वा शरणमुपेत व्रजत । किं बहुनेत्यर्थः । भवतां चेत्सुदुर्लभा मुक्तिरात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्निजभाग्यमहिम्ना न भवति तर्ह्यघानि पातकानि प्राक्तनजन्मवृन्दार्जितानि किं न गलन्ति न दूरीभवन्ति । भवन्त्येव । अत्र प्रमाणमाह—यः पुरुषो निजेच्छयैवामृतह्रदे सुधाह्रदे निपतत्यसौ पुरुषश्चेत्तत्र सुधाह्रदे न मज्जति न ब्रुडति तर्ह्यसिक्तोऽमृतबिन्दुसिक्तः किमुदेति । नोदेति । अमृतरसबिन्दुसिक्त एवोदेतीत्यर्थः ॥

१. 'प्रमदसम्मद' इति ख-पाठः.

क्षीराब्धेरवहेलया वितरणं निर्यन्त्रणं वर्षणं
हेम्नः क्रुद्धकृतान्तमुक्तफणभृत्पाशग्रहोद्बर्हणम् ।
यच्चाप्युत्कटकालकूटकवलीकारादि कर्माद्भुतं
क्रीडामात्रकमेव यस्य तदसौ देवः कथं वर्ण्यते ॥ ९० ॥

यस्य देवस्य श्रीशिवस्य तदेतत्क्रीडामात्रकमेव बालस्य यथा क्रीडनकक्रीडा तथैव भवति । स देवः । 'दिवु क्रीडायाम्' धातुः । दीव्यतीति देवः शिवादिक्षित्यन्ताशेषसृष्ट्यादिक्रीडापरः परशिवः कथमस्माभिश्चर्मचक्षुर्भिर्वर्ण्यते । तदेतत्किमित्याह—यत्क्षीराब्धेः क्षीरोदधेरवहेलया सावहेलनं वितरणं दानम् । बालस्योपमन्युमुनेरित्यर्थः । तथा यन्निर्यन्त्रणमव्युच्छिन्नं हेम्नो जाम्बूनदस्य वर्षणं सप्तदिनानि वृष्टिः । मरुत्तस्य नृपतेः पुर इत्यर्थः । तथा यत्क्रुद्धेन कृतान्तेन यमेन मुक्तः प्रक्षिप्तो यः फणभृत्पाशः सर्पपाशस्तेन यो ग्रहो दृढग्रहणं तस्मादुद्बर्हणं मोचनम् । श्वेताख्यनृपतेरित्यर्थः । यच्चोत्कटो महोद्भटश्चासौ कालकूटो विषभेदस्तस्य कवलीकारो निगरणं समुद्रमथनावसरे । तदादि कर्माद्भुतमपदानं यस्य ॥

स्वच्छन्दस्य यदृच्छया गमयतः प्रेङ्खोलतां[1] भ्रूलता-
माज्ञानुग्रहलाभकत्थनघनस्पर्धानुबन्धोद्धुराः ।
सोष्माणः कलयन्ति यस्य कलहं सेवासु देवासुरा
देवस्यास्य महेश्वरस्य महिमश्लाघाविधौ के वयम् ॥ ९१ ॥

अस्य देवस्य शिवादिक्षित्यन्ताशेषसृष्ट्यादिक्रीडापरस्य महेश्वरस्य परमशिवस्य महिम्नः श्लाघाविधौ महत्त्वस्तुतिविरचने के वयं भवामः । यस्य महिमावबोधे ब्रह्मविष्ण्वादयोऽप्यसमर्थास्तत्रास्माकं का गतिरित्यर्थः । अस्य कस्येत्याह—स्वच्छन्दस्येति । यस्य विभोः स्वच्छन्दस्य स्वातन्त्र्यशक्तियुक्तस्य यदृच्छया निजेच्छाया शक्त्या भ्रूलतां प्रेङ्खोलतां मनाग्दोलारूपतां चाञ्चल्यं गमयतः प्रापयतः सतः आज्ञैवानुग्रहो महान् प्रसादस्तस्य लाभेन कत्थनं विकत्थनं तेन घनः परस्परं स्पर्धाया अनुबन्धोऽविच्छेदस्तेनोद्धुराः । अत एव सहोष्मणा वर्तन्ते ये ते देवासुरा ब्रह्मादिदेवा असुराश्च कलहं कलयन्ति कुर्वन्ति । ममैवानुग्रहस्त्रिजगदीशेन कृतो ममैवेति ॥

उर्वीनीरसमीरणारुणशिखिव्योमात्मसोमात्मकै-
रष्टाभिर्विभवैर्बिभर्ति भुवनं भोक्ता च भोग्यश्च यः ।
ब्रूमस्तस्य किमीश्वरस्य महतः स्वैरी स्वकैरेव यः
स्फारैर्ब्रह्मपुरंदरप्रभृतिभिः शारैरिव क्रीडति ॥ ९२ ॥

---

१. 'प्रेङ्खोल्लतां' इति पुस्तकद्वयपाठः.

तस्य महत ईश्वरस्य ब्रह्मादिकारणानामपि कारणस्य किं ब्रूमः। महिमानमिति शेषः। तस्य कस्येत्याह—यः परमेश्वरो भोक्ता स्वतन्त्रकर्तृरूपो भोग्यः कार्यरूपश्चो-व्योदिभिः क्षितिजलपवनादिभिः। अरुणः सूर्यः। शिखी अग्निः। अष्टाभिर्मूर्तिभिर्भु-वनं त्रिजगद्बिभर्ति धारयति रक्षति पुष्णाति च। यश्च विभुः स्फारैर्निजोल्लासरूपैरंशै-र्ब्रह्मपुरंदरप्रभृतिभिर्ब्रह्मेन्द्रादिभिः स्वकैः स्वेच्छयोत्थापितैः शारैरिवाक्षैरिव स्वयमेवो-त्थापितनिर्नाशितैः क्रीडनकैरिव स्वैरी स्वातन्त्र्यशक्तियुक्तः सदा खेलति क्रीडतीति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरक-महाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ शरणाश्रयणं नामाष्टमं स्तोत्रम्।

नवमं स्तोत्रम्।

दीपोत्करै रविरुचां परिपूरणेयं
नीहारवारिभिरिदं भरणं पयोधेः।
अस्मादृशां मितदृशां नियतैर्वचोभिः
प्रस्तूयते भव तव स्तवचापलं यत् ॥ १ ॥

रूयते स्तूयते त्रिलोक्या इति रविः। तस्य रवेस्त्रिजगच्चक्षुषो या रुचः सहस्रपरि-मिता रश्मयस्तासां दीपोत्करैर्गृहमणिसमूहैरियं परिपूरणा। विडम्बनायैव भवतीत्यर्थः। तथा पयोनिधेर्महार्णवस्य नीहारवारिभिरवश्यायजलैरिदं भरणं परिपूर्णीकरणम्। तदपि विडम्बनाय। इयं परिपूरणा, इदं च भरणं किमित्याह—हे भव, भवत्यस्माच्छिवादि क्षित्यन्तं समस्तमिति भवः। परमशिवः। तत्संबोधनं हे भव। मितदृशां मिता दृग् ज्ञानं येषां ते तादृशामत्यल्पज्ञानवतामस्मादृशां वराकाणाम्। 'दृग्बुद्धौ दर्शने च स्त्री' इति मङ्खः। चर्मचक्षुषां नियतैः परिमितैर्वचोभिस्तव स्तवचापलं स्तुत्युद्योगिता यत्प्र-स्तूयत आरभ्यते तद्विडम्बनायैवेत्यर्थः। निदर्शनालंकारः ॥

अत्रापराध्यति गिरो हरधृष्टतेय-
मेषा निसर्गमुखरा मुखरागिणी यत्।
प्रौढिं परामनुपयत्यपि वाञ्छति त्वां
स्वामिन्हठादिव परं पुरुषं ग्रहीतुम् ॥ २ ॥

अत्र विषये। ममेति शेषः। मम गिरो वाण्या इयं धृष्टता प्रागल्भ्यम्। एवशब्द आर्थः। धृष्टतैवापराध्यति। अत्र कुत्रेत्याह—यद्यस्मात्कारणात् हे स्वामिन्, एषा मम

---

१. 'तव भव' ख. २. 'अनुनयन्त्यपि' ख.

गीः परामुत्कृष्टां प्रौढिं पदार्थे वाक्यरचनादिरूपो गुणविशेषः प्रौढिस्तामनुपयत्यपि अप्राप्नुवन्त्यपि निसर्गेण स्वभावेन मुखरा अत्यन्तवाचाटा मुखे आमुख एव रागः किंचिद्वर्णनाभिलाषो यस्या ईदृशी सती यद्धठादिव बलादिव परमुत्कृष्टतरं परात्परतरं पुरुषं परमात्मानं परमशिवं त्वां ग्रहीतुं यद्वाञ्छति तत्तस्या धृष्टतैवापराध्यतीत्यर्थः । अथ च काचित्स्वभावतो वाचाटा मुख एवानुरागवती च परां बाल्यात्परां प्रौढिं यौवनावस्थामप्राप्नुवत्यपि परमन्यं पुरुषं कामुकं यद्वाञ्छति तत्र तस्या धृष्टतैवापराध्यतीत्यर्थः ॥

यद्वा भवत्यसुलभो भवदाश्रितस्य
शस्यः स कोऽपि महिमा न हि मादृशोऽपि ।
स्वच्छन्दमन्दमपि यत्र पदं त्वदुक्षा
धत्ते मही भवति हेममयी हि तत्र ॥ ३ ॥

यद्वा पक्षान्तरे । अथवा हे स्वामिन्, मादृशोऽपि वराकस्य यदाश्रितस्य भवन्तं विभुमाश्रितस्य अर्थान्ममैव शस्यः स्तुत्यः स कोऽप्यनिर्वाच्यो महिमा असुलभो दुर्लभो न भवति । हि निश्चये । किं तु सुलभ एवेत्यर्थः । ममैवैष महिमा भवदाश्रितत्वाद्गिरः । दृष्टं चैतत् । हे विभो, त्वदुक्षा भवदीयवाहनशाक्वरो यत्र स्वच्छन्दं स्वतन्त्रं मन्दमपि पदं धत्ते तत्र मही हेममयी जाम्बूनदमयी भवति । हि निश्चये ॥

भीष्मो विषादपि विषादपिनद्धमेत-
च्चेतश्चकार सविकारमकारणारिः ।
मोहामयस्तमयमस्तमयं नयामि
स्वामिंस्तव स्तवरसायनसेवनेन ॥ ४ ॥

विषाद्गरलादपि भीष्मो घोरः अकारणारिर्निष्कारणवैरी मोहामयः । 'मीङ् हिंसायाम्' । आमिनोति हिनस्ति बलमामयः । मोहोऽविद्यापरपर्यायमज्ञानमेवामयो रोगः । विषादपिनद्धं विषादेन दुःखेन पिनद्धं परिवलितं सविकारमनेकचिन्ताजालदोषदुष्टमेतन्मदीयं चेतश्चकार । हे स्वामिन्परमेश्वर, अयमहं तव विभोः स्तवः स्तुतिरेव रसायनं जरामरणव्याधिहरं महौषधं तस्य सेवनेन तमामयं मोहामयमस्तमयं नाशं नयामि । रसायनसेवया हि महामयः शाम्यति ॥

एष स्तवस्तव नवप्रमदोपदेश-
मादेशयञ्जयति कोऽपि गुरुर्गिरीशः ।
सद्यः पुरः स्फुरति मे दुरतिक्रमेण
यत्संक्रमक्रमवशेन वचोधिदेवी ॥ ५ ॥

हे गिरीश । गिरेः कैलासस्येशस्तस्यामन्त्रणं हे गिरीश शंभो, नवप्रमदोपदेशमादे-

शयन्कुर्वन्कोऽप्यनिर्वाच्यमहिमा गुरुर्महान्दैशिकश्च तव विभोः स्तवः स्तुतिरूपो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । एष क इत्याह—यस्य स्तवस्य संक्रमस्तत्त्वार्थान्तःप्रवेशः स एव संक्रमः सोपानं तस्य क्रमस्तद्वशेन मे मम वाणी सद्यः पुरोऽग्रे स्फुरति । किंभूतेन । दुरतिक्रमेण दुरारोहेण । दैशिकोऽपि शिष्यस्य मनसि धारणयान्तःप्रवेशेन संक्रमणदीक्षां विधत्त इत्यागमोक्तिः ॥

नास्य स्पृहास्ति सरसाय रसायनाय
नायन्त्रितेन्दुवदनावदनामृताय ।
निर्बन्धमेति तु भवत्सविधे विधेहि
निर्बन्धमन्धकरिपो तदिदं मनो मे ॥ ६ ॥

हे अन्धकरिपो परमेश्वर, अस्य मम मनसः सरसं सह रसैः षड्भिः स्वादुप्रभृतिभिर्वर्तते यत्तत्सरसम् । षड्रसममृतमित्यायुर्वेदे। सरसाय रसायनायामृताय स्पृहा नास्ति । तथा अयन्त्रितमव्युच्छिन्नमिन्दुवदनावदनामृतं चन्द्रमुखीमुखामृतं तस्मै । तु पक्षे । हे विभो, भवतः सविधं निकटं तत्र निर्बन्धं हेवाकमेति । अतो हे विभो, इदं मे मम मनो बन्धाद्भवबन्धान्निर्मुक्तं निर्बन्धं विमुक्तमायाबन्धं वा विधेहि कुरु ॥

आभाति शक्रनगरी न गरीयसी मे
प्रीतिं च सिञ्चति न कांचन काञ्चनाद्रिः ।
जाने परं हर शरण्यमरण्यमेव
यत्र त्वदङ्घ्रिनलिनार्चननिर्वृतिः स्यात् ॥ ७ ॥

हे हर, शक्रनगरी अमरावती गरीयसी अतिशयेन गुर्वी मे मम न आभाति । तथा काञ्चनाद्रिश्च मेरुगिरिश्च कांचन प्रीतिं न सिञ्चति । तुष्टिं नोत्पादयतीत्यर्थः । हे विभो, यत्रारण्ये त्वच्चरणपङ्कजपूजासुखं स्यात्तदेवारण्यं शरण्यं शरणे साधु परं केवलं जाने । परमुत्कृष्टं वा ॥

पुष्पेषुदोहदवशा[1]दवशा भृशं या
बभ्राम वामनयनाभुजमञ्जरीषु ।
सा सांप्रतं दृगलिनी [2]बलिनी व्यनक्ति
त्वद्भक्तिकल्पलतिकाफलभोगतृष्णाम् ॥ ८ ॥

बलं विद्यते यस्याः सा बलिनी । सा मे मम दृगलिनी दृग्दृष्टिरेवालिनी भ्रमरी सांप्रतमिदानीं तव भक्तिर्वाङ्मनःकायैस्तदेकविषयतासक्तिः सैव कल्पलतिका तस्याः फलं परमानन्दरूपं तस्य भोगे तृष्णामभिलाषं व्यनक्ति प्रकटीकरोति । सा केत्याह—येत्या-

---

१. 'अवशं' क. २. 'बलिनीं' ख.

दि । पुष्पेषुः प्रसूनेषुः कामस्तस्य दोहदवशादभिलाषहेतोरवशास्वतन्त्रा या मे दृग्भ्रमरी वामनयनाभुजमञ्जरीषु कामिनीभुजलतासु भृशमत्यर्थं बभ्राम । अथ च यालिनी मञ्जरीषु लतासु पुष्पेषु कुसुमेषु दोहदवशात् पुष्पफलप्रदानौषधं दोहदस्तद्वशादुत्पन्नेषु भृशं बभ्राम सा कल्पलतिका भोगेच्छां प्रकटीकरोति ॥

अधुना परमेश्वरानुग्रहेण कदाचित्प्राप्यायाः शिवभक्तेर्महिमानं स्तौति—

किं निर्मिता मुकुटचन्द्रकलां निपीड्य
किं वा शिरःशरणनिर्झरिणीजलेन ।
किं वा करस्थकलशामृतसंप्लवेन
भक्तिस्त्वया प्रणयिनां भवतापशान्त्यै ॥ ९ ॥

हे हरेति प्रस्तुतम् । मुकुटस्थेन्दुकलां निपीड्येयं भक्तिर्वाङ्मनःकायकर्मभिस्त्वदेकविषयासक्तिः प्रणयिनां शरणापन्नानां भवतापशान्त्यै संसारमरुभ्रमणजतापोच्छित्त्यै त्वया कृपया किं निर्मिता । किं वा शिरः शरणं स्थानं यस्याः सा निर्झरिणी गङ्गा तस्या जलेनातिशीतलेन निर्मिता । किं वा करस्थः कलशस्तदमृतप्रसेकेन । एवं नो चेत्स्याद्भवे जन्मन्यतिकठिनेऽध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकरूपतापत्रयहर्त्री भविनां कथं स्यादित्यर्थः ॥

स्वामिन्विचित्रचरितस्य तवापदान-
गीतामृतेषु दृढरूढरतिर्ममेयम् ।
दूरीकृतान्यसरणिर्हरिणीव वाणी
सत्यं पदात्पदमपि क्षमते न गन्तुम् ॥ १० ॥

हे स्वामिञ्शंभो, विचित्राणि नानाविधानि चरितानि त्रिपुरदाहान्धकासुरवधश्वेताभयदानक्षीराब्धिदानादीनि यस्य स तादृशस्य तवापदानगीतामृतेष्वद्भुतकर्मगीतसुधारसेषु दृढं गाढं रूढोत्पन्ना रतिः परमानन्दो यस्याः सा ममेयं वाणी दूरीकृतान्यसरणिर्दूरीकृता अन्यसरणयोऽन्यमार्गाः श्रीशिवशासनादन्ये यया सा तादृशी सती तत्रैव गीतामृते जातरतिः पदात्पदमेकपदमपि गन्तुं न क्षमते । सत्यमेतत् । केव । हरिणीव । सापि गीतेषु रूढरतिः पदादेकं पदमपि गन्तुं न क्षमते । 'हरति हरिणचित्तं का कथा देवतानां रमयति च महेशं को वराको नरेशः' इति संगीतशास्त्रोक्तेरिति ॥

आश्वासनं यमभयाकुलतामृतानां
संजीवनं भवदवव्यथया मृतानाम् ।
आलम्बनं सुकविराजगिरामृतानां
संकीर्तनं जयति ते चरितामृतानाम् ॥ ११ ॥

---

१. 'तवावदान' ख.

यमः कालस्तस्य भयेन त्रासेन याकुलता तां यमभयाकुलताम्रृतानां गतानाम्। 'ऋ गतौ' धातुः। तथा भवदवव्यथया भवो जन्म। उपलक्षणमेतत्। जन्मजरामरणरूपो यो दवो दवाग्निस्तेन या व्यथा तया मृतानां कथाशेषतां गतानाम्। तथा सुकवीनां राजानः सुकविराजा महाकवयस्तेषां गिरां वाचामालम्बनमाधारभूतम्। किंभूतानां गिराम्। ऋतानां सत्यानाम्। 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः। हे स्वामिन्, ते तव चरितामृतानां चरितान्येवामृतानि तेषां संकीर्तनं जयति सर्वोत्कृष्टं भवति॥

दानं तरङ्गतरलः किल दुग्धसिन्धु-
[1]र्मुक्तिः करालतरकालभयात्प्रसादः।
त्यागोऽपि सप्त दिवसानि सुवर्णवृष्टिः
किं किं न चारुचरितं भवतः प्रशस्यम्॥ १२॥

हे विभो, चारु रम्यं भवतः परमेश्वरस्य किं किं न चरितं जनेन प्रशस्यं स्तुत्यम्। तदेवाह—तत्रानन्यसामान्यतया प्रसिद्धान्दानप्रसादत्यागान्माहेश्वरानाह—दानं चेत्परीक्ष्यमीश्वरस्य तर्हि किलेत्यागमे तरङ्गैस्तरलश्चलो दुग्धसिन्धुः क्षीरार्णवो दानम्। उपमन्युमुनेर्बालस्येत्यर्थः। तथातिभयानककालत्रासान्मोचनं मुक्तिः प्रसादोऽनुग्रहः। श्वेताख्यनृपतेरित्यर्थः। तथा सप्तदिवसानि सुवर्णवृष्टिः कनकवर्षणं मरुत्तनृपतेः पुरे। एष त्यागः। अतः किं किं न चरित्रं विभोः स्तुत्यम्। अत्र च दानत्यागयोर्विशेषः—पात्रापात्रविवेकेन यद्वितरणं तद्दानम्। तदभावेन यद्वितरणं स त्याग इति। यत्तु—'त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने' इत्यमरसिंहेन स्वकोष उक्तं तत्सामान्येन तज्ज्ञैरूह्यम्॥

[1]स्वामिन्रजः परिचितं चपलस्वभावं
जात्या मलीमसमिदं हृदयं मदीयम्।
त्वत्पादपद्मविषये [2]कृतपक्षपातं
धत्ते प्रमोदभरनिर्भरभृङ्गलक्ष्मीम्॥ १३॥

भोः स्वामिन्, रजसा पापेन रजोगुणेन परिचितं स्पृष्टम्। तथा चपलः स्वभावो यस्य तम्। तथा जात्या आजन्मतो मलीमसं कलुषम्। इदं मदीयं हृदयं मनस्त्वत्पादपद्मविषये भवदीयचरणाम्बुजस्थले कृतः पक्षपातः स्नेहो येन तादृशं सत्प्रमोदभरेण परमानन्दभरेण निर्भरः पूर्णो यो भृङ्गश्चञ्चरीकस्तस्य भङ्गिं विच्छित्तिं धत्ते। भृङ्गोऽपि रजसि परागे परिचितस्तथातिचपलस्वभावः। जात्या मलीमसः कृष्णवर्णोऽपि। तथा पद्मे कमले दृढः पक्षाणां सूक्ष्मपक्षाणां पातो यस्य तादृशो भवति॥

---

१. ख-पुस्तकेऽस्याग्रिमस्य च श्लोकस्य व्यत्ययः. २. 'दृढपक्षपातं' क-ख.

त्वां वामदेवमपि दक्षिणमाश्रितेषु
सर्वत्र शंकर वसन्तमपि स्मरारिम् ।
[1]अप्यन्तकोपशमहेतुमनन्तकोप-
शान्त्येककारणमचिन्त्यगतिं श्रयामि ॥ १४ ॥

हे शंकर कैवल्यदायिन्, अहं त्वां विभुमचिन्त्यगतिं अचिन्त्या मनोतिगाद्भुता गतिर्यस्य स तं श्रयामि । एतदेवाह—वामदेवमिति । त्वां किंभूतमपि वामदेवमपि । 'लोकाचारविपरीतत्वाद्वामश्चासौ देवः' इति रायमुकुटीकारः । वामः सुन्दरो देवः । संसारवामत्वाद्वेति वामदेव इति··· । पुनः किंभूतम् । आश्रितेषु शरणागतेषु दक्षिणमनुकूलम् । 'अनुकूले दक्षिणस्त्रिषु ऋजौ दक्षिणदिग्भवे' इति मङ्खः । यो वामो भवति स कथं दक्षिण इति विरोधः । अन्यार्थत्वे तदभावः । तथा त्वां किंभूतम् । सर्वत्र सचराचरे जगति वसन्तं निवसमानम् । शतृप्रत्ययेनास्य सिद्धिः । तथा किंभूतम् । स्मरारिं कामदहनम् । अथ च यो वसन्तः ऋतुराट् । वसति कामोऽत्र वसन्तः । 'तॄभूवहिवसि–' इत्यादिना झच् । वसन्तः पुष्पसमयः ऋतुराट् स कथं स्मरस्य कामस्यारिरिति विरोधः । अन्यार्थत्वे तदभावः । पुनः किंभूतमपि । अन्तकोपशमहेतुमपि अन्तकस्योपशमः शान्तिस्तस्यैकहेतुम् । पुनः किंभूतम् । अनन्तोऽव्युच्छिन्नो यः कोपस्तस्य शान्तेर्दूरीकरणस्यैककारणम् । यश्चान्तकोपशमहेतुः स कथमनन्तकोपशमहेतुरिति विरोधः । अन्यार्थत्वे तदभावः ॥

क्वापि प्रसीदसि दिशन्विशदं प्रकाशं
क्वापि प्रयच्छसि घनावरणोपरोधम् ।
कुर्मः किमत्र महनीयमहामहिम्नो
नास्त्येव नाम नियतिर्नभसः प्रभोश्च ॥ १५ ॥

हे स्वामिन्, क्वापि कुत्रापि विशदमत्यन्तनिर्मलं प्रकाशं चित्प्रकाशं दिशन्वितरन्प्रसीदस्यनुग्रहं करोषि । धन्यस्य कस्यापि गाढभक्तिरतस्येत्यर्थः । पुनः क्वापि कुत्रापि घनं यदावरणं मायावरणं तेन य उपरोधः सर्वतः संरोधस्तं प्रयच्छसि । तत्तस्माद्वयमत्र किं कुर्मः । नाम निश्चये । नियतिर्नियमनं परेण विहितं स्तवनीयमहामहत्त्वस्य प्रभोः श्रीशिवस्य नभस आकाशस्य च नास्ति । अत्रार्चितं (?) द्वयोरिति प्रभोर्नभसश्चेत्युच्यमाने नभसोऽपि श्रीशिवभट्टारकस्यैकमूर्तित्वात्तदंशेऽपि पूर्वमुद्दिष्टे न दोषः । नभोऽपि क्वचिदनभ्रत्वात्प्रकाशम्, तथा क्वापि घनानां मेघानामावरणेन समन्तादाच्छादनेनोपरोधो यस्य तादृशं च भवति ॥

---

१. 'अत्यन्तकोप' क.

चित्तं नतापदुपतापहृतिप्रवृत्ति
भीताभयार्पणपणप्रवणां च वाणीम् ।
लोकोपकारपरतन्त्रमिदं वपुश्च
कस्त्वत्परः परमकारुणिको बिभर्ति ॥ १६ ॥

हे स्वामिन्, परमकारुणिकोऽत्यन्तदयालुस्त्वत्परस्त्वदन्यः कः । नतानां भक्तिप्रह्वाणामापज्जन्मजरामरणव्याधिश्च, उपतापश्च त्रिविध आध्यात्मिकादितापः । यद्वा आपदा य उपतापस्तस्य हृतौ हरणे प्रवृत्तं चित्तं मनो बिभर्ति । त्वमेको दयालुस्त्रिजगदुद्धरणैकहेतुरित्यर्थः । तथा त्वत्परः को भीतानां करालकालभ्रुकुटीत्रस्तानां यदभयार्पणं स एव पणो नियमस्तत्र प्रवणा लीना प्रगल्भा वा वाणी तां च को बिभर्ति । तथा त्वत्परः को लोकानां त्रयाणां लोकानां य उपकारस्त्रिभुवनविध्वंसकारित्रिपुरान्धकासुरादिवधेनाभयदानं तत्र परतन्त्रं परविधेयमिदं वपुः शरीरं सकलमूर्तिना भवता त्रिजगदुपकाराय 'अष्टादशभुजं पञ्चवदनं' इत्यादिध्यानोक्तं कस्त्वत्परो बिभर्ति ॥

चित्तं विषादमगमन्न परं प्रसाद-
मौज्झद्विचारमुचितं न बहिः प्रचारम् ।
लेभे न कुत्र विवरं प्रवरं न बोध-
मेतत्त्वयैव भगवन्धृतविप्रयोगम् ॥ १७ ॥

हे भगवन्नैश्वर्यादिषट्कयुक्त, त्वयैव प्रभुणा कृतो विप्रयोगो विश्लेषो येन तत्तादृशरूपं सदिदं-मदीयं मनो विषादं दुःखं प्राप । न पुनः प्रकाशं चित्प्रकाशम्(प्रसादम्) । तथा त्वयैव कृतविप्रयोगं कृतविरहमेतन्मम चित्तमुचितमवश्यकर्तव्यं विचारं विवेकमौज्झत् तत्याज । न च बहिः प्रचारं समाधिधारणाविघातिनं बाह्यजनसङ्गमौज्झत् । तथा त्वयैव प्रभुणा धृतविप्रयोगमेतन्मम चित्तं कुत्र न विवरं छिद्रं लेभे, अपि तु सर्वत्र । न पुनः प्रबोधं तत्त्वज्ञानावबोधं लेभे । अथ च धृतविप्रयोगं विश्च प्रश्च विप्रावुपसर्गौ ताभ्यां योगो विप्रयोगः । धृतो 'वि' इत्यस्य, 'प्र' इत्यस्य च योगः संयोगो येन तत् । त्वयैव कृतमित्यर्थः । अत्र च वृत्ते त्रिषु चरणेषु विषादमित्यत्र विरुपसर्ग आदिः, प्रकाश(प्रसाद मित्यत्र प्र उपसर्गः । तथा विचारमित्यत्र विः, प्रचारमित्यत्र प्रः । विवरमित्यत्र विरुपसर्ग आदौ प्रवरमित्यत्र च प्र उपसर्गः । एतादृशं विप्रोपसर्गयुतप्राप्त्यप्राप्तियुतं त्वयैव भगवता कृतमित्यर्थः ॥

अश्रान्तमान्तरमशान्तरजोविकारं
सारङ्गकेतुमुकुट स्फुटमन्धकारम् ।

१. 'प्रकाशं' क.

युक्तं यदन्धयति यद्बधिरीकरोति
कोऽतिप्रसङ्ग इति तत्र न तर्कयामि ॥ १८ ॥

'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इति मङ्खः । सारङ्गो हरिणः केतौ यस्य स सारङ्गकेतुश्चन्द्रः । स मुकुटे यस्य स तत्संबोधनं हे सारङ्गकेतुमुकुट श्रीशंभो, शान्तः शमं गतो रजोविकारो रजोगुणविकारो यस्य तत् तादृशं स्फुटं प्रकटमान्तरमन्धकारं तमः। 'अन्धकारोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आन्तरं तमः । अज्ञानरूपमित्यर्थः । पुरुषं यदन्धयति कार्याकार्यविवेकानवलोकेनान्धयति तदिदं युक्तम् । रजोविकारेण धूलिविकारेण युक्तं तमः पुरुषमन्धयत्येव । तदेवान्तरमन्धकारं पुरुषं यद्बधिरीकरोत्येडीकरोति स कोऽतिप्रसङ्गः । अतिशयेन प्रसक्तिरित्यर्थः । को भवति । बाह्यमन्धकारं रजसा धूल्या विमिश्रं पुरुषमन्धयति, न तु बधिरीकरोति । एतत्त्वान्तरमज्ञानरूपं तमः पुरुषमन्धं बधिरं च करोत्येवेत्यर्थः ॥

लीलाविलोलललनानयनान्तवास-
मासाद्य यः क्व न भनक्ति मनस्विनोऽपि ।
सोऽयं निविश्य विमले हृदये मदीये
धिङ्मर्ममर्म न भिनत्ति कथं मनोभूः ॥ १९ ॥
स्वामिन्नसन्तमिव तत्र वसन्तमेव
स त्वामवैति किमिदं यदि वा किमन्यत् ।
दग्धोऽपि यं पुनरवाप्य बिभर्ति गर्वं
सर्वंकषो विजयते स तव प्रसादः ॥ २० ॥ (युग्मम्)

लीलाविलोलेति युग्मम् । यो मनोभूर्मनसिजः । मनोभूरिति साभिप्रायम् । न बहिः कुतोऽप्यागत इति । लीलया विलासेन विलोलं तरलं यल्ललनानयनं कामिनीलोचनं तस्यान्तोऽपाङ्गः स एव वासो निवासस्तमासाद्य प्राप्य मनस्विनोऽपि वयं संयतचित्ता इति मानिनोऽपि क्व न भनक्ति । 'भञ्जो आमर्दने' धातुः। मनोभङ्गेन जयति । धिगस्तु। सोऽयं मनोभूः कामो विमले श्रीशिवभट्टारकभक्त्यासक्तत्वान्मलरहिते । अपिशब्द आर्थः । विमले इत्येतदग्रिमवृत्ते प्रकटयाति । 'विपुले' इत्यपि पाठः । विमलेऽपि मदीये हृदये निविश्य मर्ममर्म कथं न भिनत्ति । भिनत्त्येवेत्यर्थः । मनोभुवस्त्रिलोकविजयित्वादिति भावः ॥

हे स्वामिन्, स कामो मनोभूस्तत्र मदीये हृदये विमलेऽपि वसन्तमेव त्वां विभुमसन्तमिव असन्नवर्तमानस्तमसन्तमिव त्वां स्वामिनं यदवैति जानाति तदिदं किम् । यदि वा पक्षान्तरे अथवा किमन्यत् । तत्त्वं तत्र ब्रूमः—यं प्रसादं तव पुनरवाप्य दग्धोऽपि भवन्नेत्राग्निना भस्मीकृतोऽपि स मनोभूर्यद्गर्वमहंकारं हरकिंकरलक्ष्यीकरणाहंकारं त्रिज-

गजयित्वाहंकारं वा बिभर्ति सर्वंकषः सर्वं कषति व्याप्नोतीति सर्वत्रिजगज्जयित्वरूपः प्रसादोऽनुग्रहस्तवैव स तस्य कामस्य विजयते सर्वोत्कृष्टो भवति ॥ युग्मम् ॥

श्रीखण्डचन्दननिघृष्टकुरङ्गनाभि-
कर्पूरकुङ्कुमकरम्बशुभाङ्गरागम् ।
उद्यन्नवीनकदलीदलसौकुमार्यं
बिभ्रत्यनङ्गनटमङ्गलरङ्गमङ्गम् ॥ २१ ॥

फुल्लारविन्दवदना विकसच्छिरीष-
मालाभुजाभिनवनीलसरोजनेत्रा ।
ब्रह्मास्त्रमप्रतिहतं विहिता हिताय
पुष्पायुधस्य कुसुमैरिव माधवेन ॥ २२ ॥

नाथेति जीवितहरेति दयापरेति
सप्रेमकोपमतिकोमलमालपन्ती ।
गाढानुरागविवृताखिलगूढभाव-
मावर्जयन्त्यविषयैर्वचसां विलासैः ॥ २३ ॥

किं वापरं कुपितनिर्घृणपञ्चबाण-
बाणौघभिन्नहृदया परिरभ्य गाढम् ।
मुग्धाजनस्य सहजामवजित्य लज्जा-
मौत्सुक्यसान्द्रमधरामृतमर्पयन्ती ॥ २४ ॥

आक्षिप्तसिन्धुमथनोत्थमहामृतौघ-
भावत्कभक्तिरसपारणनित्यतृप्तम् ।
प्रत्याहृतेन्द्रियमवाप्तसमाधिसौख्यं
न त्वत्परं हरति सा हरिणेक्षणापि[1] ॥ २५ ॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

श्रीखण्डेति पञ्चभिः कुलकम् । हे स्वामिन्, विशेषणविशिष्टा सा प्रसिद्धा हरिणेक्षणापि मृगाक्ष्यपि त्वयि परमेश्वरे परमासक्तं न हरति न वशीकर्तुं क्षमते। कं त्वत्परम् । आक्षिप्तेत्यादि । आक्षिप्तो निर्जितः सिन्धुमथनोत्थः क्षीरोदमथनोत्थो महानमृतौघः सुधाप्रवाहो येन स तादृशो यो भावत्कभक्तिरसो भवदीयभावनारसस्तस्य पारणमाहार-

---

१. 'हरिणायतक्षी' क.

स्तेन नित्यतृप्तस्तादृशम्। तथा प्रत्याहृतानि प्रत्याहाराख्ययोगाङ्गेन प्रत्याहृतानीन्द्रियाणि येन स तम् । तथा अवाप्तं समाधेरात्ममनसोरैक्यस्य सौख्यं परमानन्दो येन तादृशम् ॥ हरिणेक्षणा किंभूता। श्रीखण्डचन्दनं श्रीखण्डाख्यश्चन्दनविशेषस्तेन निघृष्टानि यानि कुरङ्गनाभिः कस्तूरी, कर्पूरं, कुङ्कुमं कश्मीरजं चैतानि तेषां करम्बो मेलनं तेन शुभो रम्योऽङ्गरागो यस्य तत्। तथा उद्यन्नवीनं कदलीदलं कदलीलतादलं तद्वत्सौकुमार्यं यस्य तत्। तथा अनङ्गः काम एव नटस्तस्य मङ्गलार्थे रङ्गं स्थानभूतमङ्गम्। जातावेकवचनम्। बिभ्रती धारयन्ती ॥ पुनः किंभूता हरिणेक्षणा। फुल्लं यदरविन्दं नलिनं तत्सदृशं वदनं यस्याः सा। तथा विकसन्ति यानि शिरीषाणि शिरीषकुसुमानि तेषां माला तत्सदृशे भुजे भुजलते यस्याः सा। तथाभिनवं नवोत्पलं यन्नीलसरोजं नीलोत्पलं तत्तुल्ये नेत्रे यस्याः। अत एव माधवेन वसन्तेन। 'माधवस्तु वसन्ते स्याद्वैशाखे गरुडध्वजे' इति विश्वः। कुसुमैररविन्दशिरीषनीलोत्पलैः कुसुमायुधस्य कामस्य स्वसख्युर्हिताय। जगद्वशीकरणरूपं हितं तदर्थमप्रतिहतमनाहतं ब्रह्मास्त्रं पाशुपतास्त्रं विहितेव। ब्रह्मास्त्रमित्यस्य 'वेदाः प्रमाणं श्रुतयः प्रमाणम्' इतिवदजहल्लिङ्गता ॥ 'हे नाथ स्वामिन्,' इति सस्नेहमतिकोमलमालपन्ती। तथा जीवितहरेति जीवितमपि हरति क्षणमपि वियोगेन जीवितहरस्तत्संबोधनं हे जीवितहरेति सकोपम्, तथा दयापर दयालो इति सप्रेम, अतिकोमलमालपन्ती । तथा गाढानुरागेण दृढप्रेम्णा विवृतः प्रकटीकृतोऽखिलो गूढो भावो निजाभिप्रायो यत्र तत्। क्रियाविशेषणमेतत्। एवं वचसामविषयैरगोचरैरनिर्वाच्यैर्विलासैर्विभ्रमैरावर्जयन्ती वशीकुर्वती। प्रियतममन इत्यर्थः ॥ किं वा परमन्यद्ब्रूमः—कुपितेत्यादि । हरिणेक्षणा किंभूता। कुपितः प्रेयसोः परस्परप्रेम्णि कतिपयक्षणविलम्बात्कुपितः अत एव निर्घृणः, निर्दयो यः पञ्चबाणः कामस्तस्य बाणानां पञ्चानामोघः समूहस्तेन भिन्नं हृदयं यस्याः सा। एवंभूता सती गाढं दृढं परिरभ्याश्लिष्य मुग्धाजनस्य बालाजनस्य सहजां स्वाभाविकीं लज्जां त्रपामवजित्य सान्द्रमुत्कण्ठया घनं कृत्वा अधरामृतमधरपानामृतमर्पयन्ती। प्रियतमस्येति शेषः। केचित्तु 'सहजां स्वाभाविकीं लज्जामवजित्य कामावेगान्मुग्धाजनस्य बालाजनस्याप्यधरामृतमर्पयन्तीति व्याचख्युः' तद्विचार्यम् । नाथेति पूर्वोदीरितवृत्ते एतदर्थप्रयोजनात् ॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

हेलावलन्मलयमारुतकम्पितानां
शीर्णैः फलैः स्वयमरण्यमहीरुहाणाम् ।
वृत्तिर्हरस्मरणघूर्णितचेतसः क्व
दीनं मुखं क्व च पुरः कुमहीपतीनाम् ॥ २६ ॥

हेलया शनैर्वलंश्चासौ मलयमारुतो दक्षिणानिलस्तेन कम्पितानामरण्यमहीरुहाणां वनशाखिनां स्वयं शीर्णैः फलैर्वृत्तिः शरीरयात्रा क्व। कस्य। हरस्मरणघूर्णितचेतसः हर-

स्मरणेन घूर्णितमत्युत्कण्ठया तत्रैव घूर्णच्चेतो मनो यस्य स तादृशस्य भक्तजनस्य। एतत्क प्राक्तनानेकजन्मार्जितपुण्यपरम्परया लभ्यम् । तथा कुमहीपतीनां कुनृपाणामग्रे याचनया दीनं मुखं क । अत्यन्तगर्ह्यमित्यर्थः ॥

नेत्रत्वमीश तव मूर्तिविलोकनेषु
वाक्त्वं भवच्चरितचर्वणविभ्रमेषु ।
त्वत्संकथाश्रवणकर्माणि कर्णभाव-
मिच्छन्ति गन्तुमपराणि[१] ममेन्द्रियाणि ॥ २७ ॥

हे ईश जगदधीश, ममापराणि नेत्रेन्द्रियादन्यानि कर्णादीनि तव स्वच्छस्य निष्कलस्यापि दीनानुकम्पया सकलमूर्तेर्मूर्तिविलोकनेषु देवप्रतिमादर्शनेषु नेत्रत्वं गन्तुमिच्छन्ति । वयमप्येतद्दर्शनोत्सवे नेत्रभिवाम इत्यर्थः । तथा मम वागिन्द्रियादपराणि नेत्रादीनीन्द्रियाणि हे स्वामिन्,भवच्चरितं त्रिपुरदाहकालदहनाद्यद्भुतं कर्म तच्चर्वणमास्वादनं तद्विभ्रमेषु विलासेषु वाक्त्वं जिह्वात्वं गन्तुमिच्छन्ति । अत्रापि प्राग्वत् । तथा मम कर्णादपराणीन्द्रियाणि नेत्रादीनि च त्वत्संकथाश्रवणकर्मणि कर्णभावं गन्तुमिच्छन्ति । रसवदलंकारः ॥

यच्छत्रचामरसिता कृतिनां विभूतिः
स स्वल्प एव भगवन्भवतः प्रसादः ।
त्वत्साम्यमेव[२] तु सतामधिकस्ततोऽपि
यद्वल्कलं च वसनं विपिनं च वासः ॥ २८ ॥

कृतिनां पुण्यवतां छत्रमातपत्रं च चामरं च ताभ्यां सिता धवला विभूतिर्यद्भवति हे भगवन् त्रिजगदधीश, स तव प्रसादस्तेषां स्वल्प एवात्यल्प एव । हे भगवन् , तु पक्षान्तरे । सतां विपश्चितां धन्यानां त्वत्साम्यं भवत्सायुज्यं ततोऽपि पूर्वस्मात्प्रसादादप्यधिकं भवति । अत्यन्तदुर्लभत्वात् । अधुना ततोऽप्युत्तरपक्षमाह—ततोऽपि तस्मादपि भवत्सायुज्यावाप्तेरप्यधिकोऽयमेव महान्प्रसादः यद्भवच्चरणाम्बुजध्यानासक्तचेतसः शरीरिणो वल्कलं भूर्जत्वग्वसनं वस्त्रम् तथा विपिनं वास आवासो यद्भवति । भवत्सायुज्यपरानन्दादपि गाढतरभवत्सेवारसमहामहनीयपरानन्द इति भावः। तथा चैतदाशयानुसारेण ममापि वृत्तम्—'वीक्षे न यत्र नयनत्रितयाभिरामं राकेन्दुतर्जि मुखमीश्वर तावकीनम् । दासस्य नाथ कृपया भवता वितीर्णं सायुज्यमीदृगपि वेद्मि विडम्बनं मे ॥' इति ॥

त्वत्पादपङ्कजरजश्छुरितौ च पाणी
वाणी भवच्चरितचर्वणगर्विता च ।

१. 'इतराणि' ख. २. 'तत्साम्यं' ख.

चित्तं भवद्गुणगणस्मरणव्रतं च
भूयो भवन्ति मम चेदहहास्मि धन्यः ॥ २९ ॥

अतिशयेन बहु भूयः । क्रियाविशेषणमेतत् । एतानि त्रीणि भूयो नितरां त्वदासक्तानि चेद्भवन्ति तर्ह्यहं धन्यो नितरां भाग्यवानस्मि । अहह आनन्दे । ''अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' इति मेदिनी'' इति रायमुकुट्याम्. एतानि त्रीणि कानि । पाणी वाणी चित्तं च । पाणी हस्तौ कथंभूतौ । भूयो नितरां त्वच्चरणपङ्कजरजोव्याप्तौ । वाणी कथंभूता । भूयो भवच्चरितानां त्रिपुरवधादीनां चर्वणमास्वादनं तेन गर्विता साहंकारा । तथा चित्तं किंभूतम् । भूयो नितरां भवद्गुणगणानां स्मरणं तदेव व्रतमवश्यकर्तव्यं यस्य तत् । यथा च मम वाङ्मनःकायाः श्रीशिवभट्टारकचरणाब्जसेवारसासक्ताः स्युस्तथा आशासे इत्यर्थः । एतद्वृत्ताभिप्रायेण च ममापि गाथाचतुष्टयम्—'शंकरपूजननिरतौ पाणी शर्वस्य तीर्थगौ पादौ । शंभुकथाश्रवणपरौ कर्णौ नित्यं च भूयास्ताम् ॥', 'हरमूर्ति दर्शनपरं चक्षुर्भवपादवासनाघ्रायि । घ्राणं रसनं च मम श्रीकण्ठगुणाभिधायकं भूयात् ॥', 'नीलगलस्पर्शवशान्माद्यतु मम संततं च त्वक् । शिवचिन्तनकारि परं चित्तं नित्यं च भूयान्मे ॥', 'किमपरमधुना वक्ष्ये यत्कर्म कृतं करोमि कर्तास्मि । शुभमशुभं वा कृपया तस्यैव शिवार्चनं भूयात् ॥' इति ॥

भिक्षाशनोऽपि भगवंस्त्वमकिंचनोऽपि
जीर्णश्मशाननिलयोऽपि दिगम्बरोऽपि ।
किं वापरं वरद घस्मर भस्मरूक्ष-
गात्रोऽपि सन्मम विभुः प्रतिजन्म भूयाः ॥ ३० ॥

हे भगवन् वरद, तथा हे घस्मर प्रलयकाले त्रिजगद्भक्षक परम शिव, किं वापरमन्यद्ब्रूमः । भिक्षैव माधुकरी भिक्षैवाशनं यस्य स तादृशोऽपि, तथा अकिंचनोऽपि न विद्यते किंचन यस्य स दरिद्रोऽपि, तथा जीर्णं पुराणं च तच्छ्मशानं पितृवनमालयो निवासो यस्य स तादृशोऽपि, तथा दिगम्बरोऽपि दिग्वासा अपि, तथा भस्मरूक्षगात्रोऽपि भस्मना रूक्षं गात्रं कलेवरं यस्य स तादृशोऽपि सन् प्रतिजन्म जन्मनि जन्मनि त्वं त्वमेव विभुः स्वामी मम भूयाः । एतद्वृत्तानुसारेण ममाप्येकं वृत्तम्—'लक्ष्मीकान्तमुरःस्थकौस्तुभमणिं भ्राजिष्णुपक्षावलौ राजन्तं गरुडे सुरालयकृतावासं भजन्तेऽपरे । मच्चेतस्तु दिगम्बरे स्मरहरे स्फारास्थिमालाधरे पादाब्जश्रितशंकरे पितृवनागारे निलीनं सदा ॥' इति ॥

याचे न किंचिदपरं वसतिर्गिरीन्द्रे
कैलासनाम्नि भवदध्युषिते ममास्तु ।

१. 'च' ख. २. शाकरो वृषः. ३. 'भवताध्युषिते' ख.

किं वा न तत्र भगवन्मम ये सखाय-
स्तेऽन्येऽपि सन्ति गवयाः कपयः कुरङ्गाः ॥ ३१ ॥

अहं भगवन्तं श्रीशिवमपरं न किंचिद्याचे किं त्वेतदेव। एतत्किम्। कैलासाख्ये गिरीन्द्रे पर्वतवरे भवता स्वामिनाधिष्ठिते मम भवदनुग्रहेण वसतिरस्तु। हे भगवन्, ये मम सखायः सुहृदस्ते तत्र किं न सन्ति अवश्यं सन्त्येव। मादृशाः श्रीशिवभक्तिरसामृतसिक्तचेतसस्तत्र शैले सन्त्येव। किं वान्येऽपि तत्र कैलासे पर्वतेन्द्रे गवया मृगविशेषाः कपयो वानराः अन्येऽपि कुरङ्गा मृगास्तत्र सखायः किं न सन्त्येव। अयं भावः—यः पर्वतेन्द्रः कैलासः श्रीशिवचरणाम्भोजरजःपवित्रितस्थलस्तत्र गवयैः कपिभिः कुरङ्गैः सह वासोऽप्यन्याभ्यः सुरभूमिभ्यो देवसभाधिष्ठिताभ्योऽधिकानन्दप्रदो मम रोचते। अत्र रसवदलंकारो ध्वन्यते॥

वाचाममी न विषये विषयेषु येषु
तृष्णान्वभावि विषमा विषमाकिरन्ती।
तन्मां भजोज्ज्वलविलोलविलोचनान्त-
विन्यासभा[1]सुरसुधारसुधारसेन ॥ ३२ ॥

अमी विषयाः पञ्चेन्द्रियानुभूताः शब्दाद्या भोगा वाचां विषये गोचरे न सन्ति। अमी के इत्याह—विषं गरलमासमन्तात्किरन्ती विकिरन्ती तृष्णा येषु विषयेषु मयान्वभावि अनुभूता। तत्तस्मात्कारणात् हे स्वामिन्, उज्ज्वलो धवलो विलोलश्च यो नयनान्तः। नेत्रत्रिभागावलोकनरूप इत्यर्थः। तस्य विन्यासः पातः स एव भासुरः सुधारः शोभनधारः सुधारसः पीयूषरसस्तेन मां पूर्वोक्तविषदग्धं तृष्णातुरं भज। दयस्वेत्यर्थः॥

नानुग्रहस्तव विना त्वयि भक्तियोगं
नानुग्रहं तव विना त्वयि भक्तियोगः।
बीजप्ररोहवदसावनयोर्न कस्य
भूत्यै परस्परनिमित्तनिमित्तिभावः ॥ ३३ ॥

अत्र एवशब्द आर्थः। हे स्वामिन्, तव भक्तियोगमेव विना तवानुग्रहः प्रसादो न भवति। तथा तवैवानुग्रहं विना त्वयि भक्तियोगो न भवति। अनयोस्तवानुग्रहभक्तियोगयोर्बीजप्ररोहवद्बीजाङ्कुरवदसौ परस्परं निमित्तनिमित्तिभावः कार्यकारणभावः कस्य न भूत्यै विभूत्यै भवति। यथा बीजादङ्कुरोत्पत्तिः अङ्कुरादपि प्रवर्धमानाद्बीजोत्पत्तिरेवं भवत्प्रसादभक्तियोगयोरपीत्यर्थः॥

---

१. 'भास्वर' क.

शान्तं मनो यदि यमैर्नियमैः किमन्यै-
र्वाणी यदि प्रियहिता स्तुतिचाटुभिः किम् ।
कारुण्यमस्ति यदि किं व्रतहोमदानै-
र्भक्तिर्भवे यदि किमन्यसुखाभिलाषैः ॥ ३४ ॥

यदि मनः शान्तं परहिंसापरद्रव्यस्पृहादिभ्यो निवृत्तं तर्हि यमैर्बहिः शौचाचारादिभिः, नियमैर्व्रतादिभिश्चान्यैः किम् । न किंचित्कृत्यमित्यर्थः । तथा कस्यापि वाणी सूक्तिः प्रिया मधुरा हिता च हितोपदेशकारिणी च यदि भवति तर्हि स्तुतिचाटुभिः स्तुतिरूपाणि यानि चाटूनि तैः किम् । तथा कारुण्यं भूतानुकम्पा यदि भवति तर्हि व्रतं कृच्छ्रचान्द्रायणादि, होमः शान्तिककर्मादिः, दानं च तैः किम् । न किंचिदित्यर्थः । तथा भवे श्रीशिवे यदि भक्तिर्वाङ्मनःकर्मभिस्तदासक्तिर्यदि भवति तर्ह्यन्यसुखेष्वस्थिरेष्वभिलाषैः किम् । न किंचित् । विगलितवेद्यान्तरपरमानन्ददायिनी श्रीशिवभक्तिरेवाशास्येत्यर्थः ॥

भुक्तं विकल्पकवलैः सुरलोकसौख्य-
मालोकिता विविधशास्त्रदृशैव मुक्तिः ।
पीता सुधा श्रवणशुक्तिपुटैः समक्ष-
मास्वादिता पुनरियं शिवभक्तिरेव ॥ ३५ ॥

विकल्पः कुतर्कोहः स एव कवलं ग्रासो येषां ते विकल्पकवला वैकल्पिकाः केचिन्मन्दधियः । तैः कर्तृभिः सुरलोकसौख्यमप्सरःसुधापाननन्दनोद्यानविहारादि भुक्तं मुक्तिरालोकिता विचारिता । सौख्यमिति 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवदजहल्लिङ्गं कर्म । स्वर्गभोग एव मुक्तिरिति तैर्निर्णीतमित्यर्थः । अधुना स्वमतमाह—अस्माभिरिति शेषः । अस्माभिस्तु विविधानि यानि शास्त्राणि शिवशासनानुसारीणि तेषां दृग् ज्ञानं तया शिवभक्तिरेव परमेश्वरभक्तिरेव मुक्तिरालोकिता निर्णीता । किंभूता पुनः शिवभक्तिः । समक्षं साक्षादेव सुधा अमृतं पीता तदासक्तमनोभिः पीता । कैः । श्रवणशुक्तिपुटैः श्रवणान्येव शुक्तयः पानपात्राणि तत्पुटानि तैः ॥

दीर्घाण्यघान्यधिशुचीव भवन्त्यहानि
हानिर्बलस्य शरदीव नदीजलस्य ।
दुःखान्यसत्परिभवा इव दुःसहानि
हा निःसहोऽस्मि कुरु निःशरणेऽनुकम्पाम् ॥ ३६ ॥

ममेति शेषः । हे विभो, अधिशुचि आषाढमास इव अहानि दिवसानि दीर्घाणि मम अघानि पातकानि भवन्त्येव सन्त्येव । तथा शरदि शरत्काले नदीजलस्येव बलस्य

देहसामर्थ्यस्य मम हानिः प्रतिदिनमस्ति। तथा मम असतां दुर्जनानां हेतूनां परिभवास्तैः कृता यथा परिभवा दुःसहास्तथैव मम दुःखानि दुःसहानि। हा कष्टे। अहं निःसह एतत्कष्टासहोऽस्मि। तस्मान्मयि निःशरणेऽनुकम्पां दयां कुरु॥

निर्भर्त्सितो विपदि बन्धुरिवाभिमानी
मा नीरसं स्पृशतु नाम मनो विवेकः।
विद्यां निदाघ इव घर्मरुचिर्हिमानी-
मानीय नाशमुपतापयते तु मोहः॥ ३७॥

नाम निश्चये। विपदि विपत्काले शरणार्थमागतोऽभिमानी अहंकृतो बन्धुरिव विवेकः कार्याकार्यविचारो नीरसं शास्त्राभ्यासरसं विनाकृतं मम चित्तं मा स्पृशतु न स्पृशताम्। तु पक्षान्तरे। मोहोऽज्ञानं निदाघे ग्रीष्मे घनरुचिः सूर्य इव हिमानीं हिमसंततिं नाशमानीय प्रापय्य यथा जनमुपतापयते तथा विद्यां तत्त्वज्ञानमयीं विद्यां नाशमानीय मनश्चित्तमुपतापयते संतापयति। अर्थान्ममैव। एतद्वृत्तं प्राचीनादर्शेषु न दृश्यते तथापि व्याख्यातम्॥

तस्मादुपैति न तनुस्तरसावसायं
सायंतनी प्रतिपदिन्दुकलेव यावत्।
तावत्कृपां कुरु हतोऽस्म्यहमंहसायं
सा यन्त्रिता मयि तवास्तनयेन येन॥ ३८॥

हे स्वामिन्, तस्माद्धेतोः। ममेति शेषः। सायंतनी सायं संध्याकाले भवा सायंतनी प्रतिपदिन्दुकला पर्वेन्दुकलेव तनुस्तरसा बलेन शीघ्रं वा ....यावन्न हतोऽस्मि। तेन केनेत्याह—अस्तनयेन अस्तो दूरीकृतो नयो नीतिर्येन तत्तादृशेन येनांहसा पापेन। ममेति शेषः। तव सा कृपा मयि विषये यन्त्रिता। निरुद्धेत्यर्थः॥

अभ्येति मृत्युभटसंहतिरस्तकम्पा
कम्पामहे मनसि यां विनिवेशयन्तः।
एका गतिर्गिरिश तत्र तवानुकम्पा
कं पात्रतां नयति या न शुभोदयानाम्॥ ३९॥

भोः स्वामिन्, यां यमभटसंहतिं मनसि विनिवेशयन्तो वयं कम्पामहे अस्तकम्पा अस्तस्त्यक्तः कम्पो यया सास्तकम्पा निर्भया यमभटश्रेणी अभ्येति समीपमेति। तत्र विषये तवैव सानुकम्पा दया ममैका गतिः। सानुकम्पा का। या तवानुकम्पा शुभोदयानां शुभानां मङ्गलानामुदयाः शुभानि चोदयाश्च तेषां वा कं न भक्तजनं पात्रतां नयति॥

यन्निःस्पृहोऽप्यजनयस्तनयं कुमारं
मारं विधाय शलभं नयनानलस्य।
तत्ते परार्थमिति विश्रुतमा कुमारं
मा रंहसा जहिहि देहि तदेहि वाचम् ॥ ४० ॥

निःस्पृहोऽपि निष्कामोऽपि हे स्वामिन्, मारं म्रियन्तेऽनेन विरहिणो मारः कामस्तं नयनानलस्य नेत्राग्नेः शलभं पतङ्गं विधाय कुमारं षडाननं यत्सुतमजनय उत्पादितवानसि तच्चरितं तव परार्थं परप्रयोजनं तारकासुराद्देवांस्त्रातुमाकुमारं बालपर्यन्तं विश्रुतं प्रसिद्धम्। तत्तस्माद्विभो, त्वं रंहसा वेगेन एहि मा जहिहि। मामित्यर्थः। मां मा त्यज। वाचमभयप्रदानार्थं देहि ॥

सर्वस्वमेव मम दत्तमहाप्रहारा
हारामलं हर हरन्त्यरयो विवेकम्।
रक्षाकरी तव कृपात्र कृतावहारा
हा राजशेखरमणेः पुरतो हतोऽहम् ॥ ४१ ॥

हे विभो हर, दत्ता महान्तः प्रहाराः क्षतानि यैस्तेऽरयः। आन्तरा इति शेषः। शत्रवः षट् कामादयः। हारवदमलं धवलतरं निर्मलं विवेकं कार्याकार्यविचारं सर्वस्वं सर्वस्वभूतम्। हा कष्टे। तव राजशेखरमणेः। 'राजा नृपे शशाङ्के च' इति मङ्खः। चन्द्रचूडामणेः। अथ च राज्ञां नृपाणां चूडामणेः सार्वभौमस्य तव पुरतस्तत्सर्वस्वं मम हरन्ति। अत्र विषये तवैव कृपा दया रक्षाकरी। किंभूता। कृतोऽवहारोऽवहेला यया सा। हा कष्टं राजशेखरमणेरपि पुरतोऽहं हतः। चौरैर्मुषित इत्यर्थः ॥

देवालये वसतिमर्थयते कपोतः
सिन्धौ वणिग्भजति वृत्तिमशङ्कपोतः।
पृष्ठे श्रियं वहति नित्यमनेकपोऽत-
स्त्वद्भक्तिमेमि सरसीमिव भेकपोतः ॥ ४२ ॥

हे विभो, कपोतः पारावतो देवालये देवगृहे वसतिं प्रार्थयते। तथा सिन्धौ समुद्रे वणिक् पोतवणिक् वृत्तिं स्थितिं जीवनोपायं भजति सेवते। किंभूतः। अशङ्कः पोतो यस्य। तथानेकपो द्विपो वाहनभूतः पृष्ठे नित्यं श्रियं लक्ष्मीं वहति। 'पद्मां गजगतां नुमः' इत्यागमोक्तेः। अतो हेतोरहं त्वद्भक्तिमेमि प्राप्नोमि। कः कामिव। भेको मण्डूकः सरसीमिव ॥

लब्धा धृतिर्दिवि कदाचन वासवेन
सैन्येन सा परिवृतेन न वासवेन ।
नो वा बलेन भुवि पीतनवासवेन
त्वां भेजुषो भवति याभिनवा सवेन ॥ ४३ ॥

हे विभो, सवेन यज्ञेन त्वां विभुं भेजुषः सेवमानस्याभिनवा नूतना या धृतिर्भवति सा धृतिः स्थितिर्वासवेनेन्द्रेण कदाचन न लब्धा । जातुचिन्न लब्धेत्यर्थः । किंभूतेन वासवेन । परिवृतेन परिवलितेन । केन । सैन्येन बलेन । किंभूतेन सैन्येन । वासवेन वसूनामष्टानां देवयोनीनामिदं वासवं तेन ।.................. ॥

या दुर्लभा दिवि महर्षभयान कस्य
कालस्य या निधनधाम भयानकस्य ।
वाचा तया कृतनतेरभयानकस्य
तुल्यश्रियार्पयसि शं शुभया न कस्य ॥ ४४ ॥

हे महर्षभयान, महांश्चासौ ऋषभः शाङ्करो वाहनं यस्य तत्संबोधनं हे महर्षभयान । या तव वाक् दिवि स्वर्गे कस्य ब्रह्मणः । कशब्दो ब्रह्मवाचकः । 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । कस्य ब्रह्मणो दुर्लभा । ब्रह्मणोऽपि दुर्लभेत्यर्थः । तथा या वाक् भयानकस्य घोरस्य कालस्य कृतान्तस्य निधनस्य मरणस्य धाम स्थानं भवति । कृता नतिर्येन स कृतनतिः । तस्य भक्तजनस्य कृतेऽभयस्यानकः पटहस्तस्य तुल्यश्रिया सदृशशोभया । तया शुभया अतिमधुरया शुभप्रदया च वाचा कस्य न भक्तिप्रह्वजनस्य शं कल्याणमर्पयसि ददासि । अपि तु सर्वस्यैव ॥

यं वीक्षसे क्षतमहाकलिकाल सन्तं
क्लिष्टं कृतीकृतबृहत्कलिकाल सन्तम् ।
इन्दोरिवामृतमयी कलिका लसन्तं
बालावलोकयति सोत्कलिकालसं तम् ॥ ४५ ॥

हे क्षतमहाकलिकाल महान्कलिः कलहो यस्य स महाकलिः तादृशश्चासौ कालः कृतान्तो महाकलिकालः । क्षतो महाकलिकालो येन स तादृशः । तथा हे स्वामिन् कीदृश, कृतीकृतमहाकलिकाल । 'कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते' इति विश्वः । कृतं कृतयुगम् । अकृतं कृतं कृतः कृतीकृतः कृतयुगीकृतो बृहत्कालिकालस्तुरीययुगसमयो येन स तस्य संबोधनं कृतीकृतबृहत्कलिकाल । क्लिष्टं सन्तं खेदितं वर्तमानं सन्तं साधुं भक्तजनं यद्वीक्षसे प्रसन्नदृशा ईक्षसे । इन्दोश्चन्द्रमसोऽमृतमयी कलेव मनोहरा सोत्कलिका सो-

त्कण्ठा बाला षोडशहायना वरस्त्री लसन्तं क्रीडन्तमलसं लक्ष्मीमदेन सालसं तं भवद्दृष्टिगोचरीभूतं भक्तजनमवलोकयति पश्यति। स्नेहार्द्रया दृशेति शेषः॥

मुक्तावलीव रहिता शिव नायकेन
मुक्ता भवद्गणसभेव विनायकेन।
वाणी त्वया परिहृताखिलनायकेन
संभाव्यते हृदयसंवननाय केन॥ ४६॥

हे शिव निःश्रेयसप्रद, नायकेन। मध्यमो मणिर्नेता च नायकः। 'नायको ...... भूम्न्युत्तमे द्वयोः' इति मङ्खः। नायकेन हारमध्यमणिना रहिता मुक्तावलीव मुक्तालतेव। विनायकेन गणपतिना विना भगवद्गणानां नन्दिमहाकालभृङ्गिरीटप्रभृतीनां सभेव अखिलस्य त्रिजगतो नायकेन स्वामिना परिहृता त्यक्ता वाणी हृदयसंवननाय हृदयस्य चेतसः संवननं वशीकरणं तदर्थं केन जनेन संभाव्यते। न केनापीत्यर्थः। श्रीशिवस्तुतिसूक्तिविनाकृता कविवाणी सर्वैरनादरणीयेत्यर्थः॥

यस्योचितः प्रथितमान समाधिनान्त-
स्तेनार्तिमुद्वहति मानसमाधिनान्तः।
शुद्धां मतिं स्पृशति पांसुलभावलेप-
स्तत्राप्युपैषि न कृपां सुलभावलेपः॥ ४७॥

हे प्रथितमान प्रथितो मानोऽभिमानो यस्य तस्य संबोधनं प्रथितमान। यस्य आधेर्मनःपीडापर्यायस्य समाधिना आत्ममनसोरैक्येन योगाभ्यासोचितेनान्तो नाश उचितो युक्तः। तेनाधिना मनःपीडया। 'आधिर्ना मानसी पीडा' इत्यमरः। अन्तरन्तरे मानसं चित्तमार्तिं पीडामुद्वहति। हे प्रथितमान स्वामिन्, पांसुलो मलिनश्चासौ भावोऽभिप्रायस्तेन लेपः शुद्धां विमलां सात्त्विकीं मतिं बुद्धिं स्पृशति। हे स्वामिन्, तत्रापि एवमपि सति कृपां दयां नोपैषि। मादृशे जन इति शेषः। त्वं किंभूतः। सुलभावलेपः सुलभोऽवलेपोऽवगणना यस्य। सावलेप इत्यर्थः॥

कामं भवेऽत्र बहवः सुभगस्वभावा
भावा भवन्तु मम तु द्वितयं स्पृहायै।
शब्दार्थपाकरुचिरा[1] कविराजगीर्वा
गीर्वाणसिन्धुधरभक्तिरभङ्गुरा वा॥ ४८॥

हे स्वामिन्, कामं निश्चये। अत्रास्मिन्भवे संसारे बहवो भावाः पदार्थाश्चन्द्रमुखी-

1. 'मात्ररुचिरा' ख.

चन्द्रिकाचन्दनोद्यानसौधादयः सुभगस्वभावा रमणीयस्वभावा भवन्तु । सन्त्वित्यर्थः । तु पक्षान्तरे । एतद्द्वितयमेव मम स्पृहायै अभिलाषाय भवति । ममाभीप्सितमेतदेव द्वयमित्यर्थः । एतत्किमित्याह—शब्दार्थेति । शब्दस्त्रिविधः—वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकभेदभिन्नः । अर्थोऽपि त्रिविधः—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपः । तयोर्यः पाकः प्रौढिस्तेन रम्या कविराजगीर्महाकविवाणी वा । गीर्वाणसिन्धुधरो गङ्गाधरः श्रीशिवस्तस्य भक्तिरभङ्गुरा-नश्वरा वा । द्वौ वाशब्दौ द्वयोरपि प्राधान्याभिधायकौ । महाकविवाणी श्रीशिवभक्तिश्चेत्येतद्द्वयमेव ममाभीप्सितमित्यर्थः ॥

ज्योत्स्नाछटाभिरिव देव चकोरकस्य
भास्वत्प्रभाभिरिव पङ्कजकोरकस्य ।
दैवीभिरद्भिरिव बर्हिकिशोरकस्य
प्रीतिर्न ते नुतिकथाभिरघोर कस्य ॥ ४९ ॥

हे अघोर घोरो जन्मजरामरणत्रासदः । न घोरोऽघोरः शिवप्रदः कल्याणदायी तस्य संबोधनं हे अघोर, देव दीव्यति क्रीडति क्रीडनकैरिव ब्रह्मादिभिर्देवस्तस्य संबोधनं हे देव अघोर, चकति चन्द्रामृतपायित्वाद्विषं प्रतिहन्ति । 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' । 'चकिकठिभ्यामोरन्' । चकोरः । कनि चकोरकः । 'चकति तृप्यते ज्योत्स्नया इति चकोरः । कनि चकोरकः' इति स्वामी । एष स्वनामप्रसिद्धो ज्योत्स्नापायी पक्षिविशेषः । तस्य चकोरकस्य यथा ज्योत्स्नाछटाभिश्चन्द्रिकालहरीभिः प्रीतिर्भवति । यथा च भास्वत्प्रभाभिः सूर्यप्रभाभिः पङ्कजकोरकस्य पद्ममुकुलस्य प्रीतिः । यथा च बर्हिकिशोरकस्य मयूरपोतकस्य दैवीभिः देवस्य मेघस्येमा दैव्यस्ताभिरद्भिर्मेघजलैः प्रीतिः । 'देवः सुरे घने राज्ञि दैवमाख्यातमिन्द्रियम्' इति शाश्वतः । तथा ते तव नुतिकथाभिः स्तुतिकथाभिः कस्य न प्रीतिर्भवति ॥

वृत्तं क्व ते सकलवाङ्मनसातिवृत्तं
चेतः स्खलद्गति भवावरणात्क्व चेतः ।
वित्रासवन्तमिति मामनुदत्पवित्रा
भक्तिः स्तुतिस्तव कृतेयमतः सुभक्तिः ॥ ५० ॥

हे विभो, वाङ्मनसातिवृत्तं वाक्च मनश्च ते वाङ्मनसी ते अतिवृत्तमतिक्रान्तं ते तव वृत्तं चरितं क्व भवति । तथा इतो भवावरणात् भवे जन्मन्यावरणमाच्छादकमज्ञानरूपं तस्मात् स्खलन्ती गतिर्यस्य तच्चेतो मनः अर्थान्मम क्व भवति । इत्यतो हेतोर्विशेषेण त्रासवन्तं मां पवित्रा तव भक्तिरनुदत् । 'णुद प्रेरणे' । प्रेरयामास । अतो हेतोर्मया तव स्वामिनः स्तुतिः कृता । किंभूता स्तुतिः । सुभक्तिः शोभना भक्तिर्विच्छित्तिर्यस्याः ॥

वन्दामहे च विविधं विवदामहे च
लज्जामहे च कलुषाणि भजामहे च ।
ईहामहे च कुवचांसि सहामहे च
दह्यामहे च दुरितैर्जठरस्य हेतोः ॥ ९१ ॥

वन्दामह इति। कुनृपतीनित्यर्थात्। वयं कुनृपतीन्वन्दामहे। अत्रापि जठरस्य हेतोरिति संबन्धः। तथा विविधं नानाविधं विवदामहे च विवादं कुर्महे च। वादिभिः सहेति शेषः। जठरस्य हेतोः। तथा क्वापि लज्जामहे। तथा वयं कलुषाणि मलिनानि वस्तूनि पापानि वा भजामहे सेवामहे च। तथा ईहामहे च चेष्टां शुभाशुभां कुर्मः। तथा वयं कुवचांसि खलानामिति शेषः। सहामहे च। तथा वयं दुरितैः कुकर्मोपार्जितैः पापैरन्तर्दह्यामहे च। जठरस्य हेतोरुदरपूरणार्थम् ॥

लब्धं चिरेण सुकृतैरचिरस्थिरं च
मानुष्यकं पुनरिदं सुलभं न चेति ।
जानीम एव च न च स्वहितं विधातु-
मीहामहे वयमहो बत यद्भविष्याः ॥ ९२ ॥

चिरेणानेकजन्मार्जितसुकृतैः पुण्यैर्लब्धमचिरस्थिरं स्वल्पकालस्थायि इदं मानुष्यकं मनुष्यत्वं मनुष्यजन्म पुनः सुलभं नास्तीति वयं जानीम एव। चशब्दोऽवधारणे। तथापि स्वहितं दुस्तरभवार्णवोत्तरणोपायं विधातुं कर्तुं न चेहामहे काङ्क्षामहे। अहो। बत आश्चर्ये। 'खेदानुकम्पासंतोषनिश्चयामन्त्रणे बत' इत्यमरः। अत्याश्चर्यमित्यर्थः। वयं यद्भविष्या दैवपरा भवामः। 'यद्भविष्यो दैवपरः' इति क्षीरस्वामी ॥

तस्मादवश्यमवशानविशङ्कमेव
भोगोपभोगरसिकानसमाप्तकृत्यान् ।
यावन्न धीवर इवैत्य तिमीनकस्मा-
न्मृत्युः क्षणादशरणान्हरते हठेन ॥ ९३ ॥
तावत्प्रसीद कुरु नः करुणाममन्द-
माक्रन्दमिन्दुधर मर्षय मा विहासीः ।
ब्रूहि त्वमेव भगवन्करुणार्णवेन
त्यक्तास्त्वया कमपरं शरणं व्रजामः ॥ ९४ ॥ (युग्मम्)

तस्मादिति युग्मम्। तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोरवशानस्वतन्त्रान् भोगोपभोगे रसिकान् न

समाप्तं संपादितं कृत्यं संसारोत्तरणोपायरूपं यैस्तान् अशरणान् शरणरहितान् । अर्थादस्मान् अवश्यं निश्चितमविशङ्कमकस्मादेत्यागत्य धीवरः कैवर्त इव तिमीन्मत्स्यान्मृत्युर्हठेन क्षणाद्यावन्न हरते हे स्वामिन्निन्दुधर चन्द्रमौले, प्रसीद प्रसन्नो भव नोऽस्माकं करुणां कृपां कुरु । तथा अमन्दं महान्तमाक्रन्दं विलापं मर्षय शृणु । मां मा विहासीः मा त्याक्षीः । दधाति मत्स्यानिति धीवरः । 'धीवरपीवर–' इत्यादिना ष्वरच् । कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । पुनरपि दीनमाक्रन्दं करोति—हे स्वामिन्, त्वमेव ब्रूहि वद कृपासमुद्रेण त्वया त्यक्ताः कमपरं शरणं व्रजामः ॥ युग्मम् ॥

जातस्य मृत्युरिति चेत्स न लङ्घितः किं
श्वेतेन शीतकरशेखर नन्दिना च ।
ताभ्यामसौ यदि जितो विपुलैस्तपोभि-
रस्माकमल्पतपसां त्वनिवार्य एव ॥ ९९ ॥

तर्ह्यर्चनान्तसमये तव पादपीठ-
मालिङ्ग्य निर्भरमभङ्गुरभक्तिभाजः ।
निद्रानिभेन विनिमीलितलोचनस्य
प्राणाः प्रयान्तु मम नाथ तव प्रसादात् ॥ ९६ ॥ (युग्मम्)

हे शीतकरशेखर चन्द्रमौले, 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे नानुशोचितुमर्हसि ॥' इति पुराणोक्तेर्जातस्योत्पन्नस्य जन्तोर्मृत्युरिति चेद्वदन्ति सन्तस्तर्हि श्वेतेन श्वेताख्यनृपतिना नन्दिना च शैलादिना गणवरेण स मृत्युः किं न लङ्घितो नोत्तीर्णः किम् । ताभ्यां श्वेतनन्दिभ्यामसौ मृत्युर्विपुलैर्विस्तीर्णैस्तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणव्रतविशेषैर्यदि जितः । तु पक्षान्तरे । अल्पतपसामस्माकं कर्तृणामसौ मृत्युस्तर्ह्यनिवार्य एव । 'तव्यानीय···काराणां षष्ठी कर्मणि वा स्मृता ॥' इति कर्तरि षष्ठी ॥

पुनरपि श्रीशिवभक्त्युत्कर्षेण निजमात्मानं समर्थयति—तर्हीति । यदि मृत्युर्दुर्निवारस्तर्हि हे नाथ मृत्युंजय, अर्चनान्तसमयेऽभङ्गुरभक्तिभाजो गाढतरभक्तियुतस्य तवैव पादपीठं निर्भरं दृढमालिङ्ग्य निद्राव्याजेन विशेषेण निमीलिते लोचने येन स तादृशस्य मम भवत्प्रसादेन प्राणाः प्रयान्तु निर्गच्छन्तु ॥

एते न किं निबिडबन्धभृतो भुजंगाः
किं वा न वक्रिमविलासविकासभाजः ।
किं तु क्रमादपचिताः पदगुम्फहीनाः
सूक्तामृतानुकरणे कथमुत्सहन्ते ॥ ९७ ॥

तस्माद्भयंकरमदः फणिकर्णपूर-
हेवाकदुर्व्यसनमस्तनयं विहाय ।
स्वामिन्निमाः श्रवणयोः प्रणयोपचार-
गर्भा गिरश्चतुरमाभरणीकुरुष्व ॥ ९८ ॥

एतेनेति युग्मम् । हे श्रीशिव, एते भुजंगा वासुकिप्रभृतयः अर्थात्तवातिप्रियाः निबिडो दृढो यो बन्धो ग्रन्थिस्तं बिभ्रतीति । तथा एते भुजंगाः शेषादयो वक्रिम्णः कौटिल्यस्य विलासस्तस्य विकासस्तं भजन्त इति तादृशाः किं वा न भवन्ति । भवन्त्येवेत्यर्थः । किं तु पक्षान्तरे । एते भुजंगा मम भक्तिरसोद्युक्तचेतसः सूक्तामृतानुकरणे सूक्तामृतोपमायां कथमुत्सहन्ते कथं प्रभवन्ति । अत्र हेतुमाह—यत एते भुजंगाः क्रमात्पदन्यासादपचिता हीनाः । तथा पदगुम्फेन चरणरचनया वर्जिताः । सर्पाणां गूढपादत्वात् । एतद्विशेषणद्वयविशिष्टत्वं यतो मदीयसूक्तामृतस्य नास्ति अतो हेतोर्मदीयसूक्तामृतस्योत्कर्ष इत्यर्थः । तथाहि—अत्र निबिडेति विशेषणद्वयेन भुजंगसूक्तामृतयोः समत्वम् । तथा मम सूक्तामृतमपि निबिडो यो बन्धो रचनाभेदस्तं बिभर्तीति निबिडबन्धभृत् । तथा वक्रिमविलासभागपि भवति । वक्रिमविलासो वक्रिमभणितिः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणी समुज्ज्वला उक्तिः । विलासस्य विकासो विस्तरस्तं भजतीति तादृग्भवति सूक्तामृतमपि मम । किं त्वित्यनेन मदीयसूक्तामृतमपि क्रमादुद्दिष्टक्रमादपचितं हीनं न भवति । किं तु सक्रममेवेत्यर्थः । दुष्क्रमस्यार्थस्य दुष्टत्वात् । तथा मदीयसूक्तामृतं पदगुम्फेन पदबन्धेन हीनं न भवति । यथोचितपदबन्धमित्यर्थः । अतश्च भुजंगा मम सूक्तामृतानुकरणे कथं क्षमन्त इत्यभिप्रायः ॥ हे स्वामिन्, अस्तस्त्यक्तो नयो यत्र तत् । क्रियाविशेषणमेतत् । अदः भयंकरं फणिनः सर्पा एव कर्णपूरास्तेषु हेवाक एव दुष्टं व्यसनं विहाय त्यक्त्वा प्रणयो याच्ञा उपचारः पूजा तौ गर्भे यासां ता इमा मम गिरश्चतुरं शीघ्रमाभरणीकुरुष्व । आभरणानि कर्णाभरणानि संपादयेत्यर्थः ॥ युग्मम् ॥

स्वामिन्नबान्धवतया बत या तवेयं
वाणी मया निजगदे जगदेकबन्धोः ।
तामन्तकान्तकर शंकर शंसतो मे
कर्णे कुरुष्व करुणां करुणाम्बुराशे ॥ ९९ ॥

हे अन्तकान्तकर मृत्युंजय, करुणाम्बुराशे दयासमुद्र, शंकर, शंसतः स्तुवतो मे मम करुणां दीनां तां वाणीं कर्णे कुरुष्व । तां वाणीं किमित्याह—हे स्वामिन्, बध्नाति स्नेहपाशेन बन्धुः । जगतामेकबन्धोस्तवाग्रे । बत अनुकम्पायाम् । अबान्धवतया आश्वासनकारणबन्धुराहित्येनोपलक्षितेन मया इयं या वाणी निजगदे उक्ता ॥

पश्यन्तमन्धमभिमानिनमस्तमानं
विस्तीर्णकर्णमपि या बधिरं करोति ।
सार्तिर्न नर्तयति किं कुनृणामिव श्री-
स्तस्मात्क्षमस्व भगवन्नतिलङ्घनानि ॥ ६० ॥

हे भगवन् महेश्वर, या आर्तिः रिक्तहस्ततया धनिनं प्रति वीप्सया याच्ञापर्याया पश्यन्तं वीक्षमाणमपि सम्यक् । पुरुषमिति शेषः । पुरुषमन्धमदृशं करोति । अन्धीकरोतीत्यर्थः । तथा अभिमानिनमपि साहंकारमपि गतमानं करोति । तथा विस्तीर्णकर्णमपि सम्यक्श्रवणसमाहितकर्णमपि बधिरमेडं करोति । सा आर्तिः कुनृणां कुपुरुषाणामिव श्रीर्यथा तं कुपुरुषं किं न नर्तयाति । तथा मामपि किं न नर्तयतीत्यर्थः । हे भगवन्, तस्माद्धेतोरतिलङ्घनानि स्वामिनिवेदनायुक्तासंबद्धप्रलापरूपाणि क्षमस्व ॥

अथ कतिपयवृत्तैः कालोपालम्भकुलकमारभमाण आह—

उच्छृङ्खलं खलमलङ्घ्यबलं ज्वलन्त-
मन्तः कृतान्तमविकल्पमनल्पदर्पम् ।
आशङ्क्य शंकरचरित्रपवित्रचित्र-
सूक्तिष्वपि स्थिररुषं प्रति बोधयामः ॥ ६१ ॥

वयं कर्तारः कृतान्तं रविजं प्रति बोधयामः । यथा उचितकर्मकृत्स भवति तथा तं प्रति बोधयामः । किं कृत्वा । तमेव कृतान्तं स्थिररुषं दीर्घरोषमाशङ्क्य विज्ञाय । कास्वपि । शंकरस्य श्रीशंभोश्चरितानि त्रिपुरदाहादीनि तैः पवित्राश्चित्रा रम्या याः सूक्तयः प्रौढोक्तयस्तास्वपि । पुनः किंभूतम् । उच्छृङ्खलमनियन्त्रणम् । तथा खलं खं शून्यं लाति खलः, खलति चलति वा निग्रहाय खलः पिशुनस्तम् । तथा अलङ्घ्यबलम् । त्रिजगति केनाप्यलङ्घनीयसामर्थ्यम् । तथा अन्तः क्रोधाग्निना ज्वलन्तम् । तथा अविकल्पं समवर्तित्वान्निर्विकल्पम् । तथा अनल्पदर्पं महादर्पयुक्तम् ॥

प्रत्यग्रकर्कशमशल्कमुदर्कपथ्यं
तथ्यं सतोषमपदोषमरोषपोषम् ।
संधित्सवस्तव कृतान्त हितं मितं च
यद्ब्रूमहे तदवधारय सावधानः ॥ ६२ ॥

हे कृतान्त, सह अवधानेन एकाग्रतया वर्तते यः स तादृक् त्वं तदवधारय । अवधारणं निश्चयः । तत्किमित्याह—तव हितं तथा मितं स्वल्पमपि बह्वर्थं यद्ब्रूमहे । पुनः किंभूतम् । प्रत्यग्रकर्कशं प्रत्यग्रे आमुखे कर्कशं कटु । पर्यवसाने मधुरमित्यर्थः । तथा अशल्कं निर्दोषमकलुषम् । तथा उदर्के आगामि फले पथ्यं परिणामहितम् । तथा तथ्यं

सत्यम्। सतोषं सहर्षम्। अपगता दोषा यस्य तत्। अविद्यमानो रोषेण पोषश्च यस्य तत्। वयं किंभूताः। संधित्सवस्त्वया सह संधिं कर्तुमभीप्सवः॥

अन्यत्र दर्शय निरङ्कुश हुंकृतानि
कीनाश नाशय दुराशय माभिमानम्।
नाथीकृतेन्दुमुकुटानपि नाम मन्ये
निर्भर्त्सयिष्यसि हतैव तवेयमाशा॥ ६३॥

हे निरंकुश निर्निरोध, कीनाश कृतान्त। कुत्सितं नाशयति कीनाशस्तत्संबोधनम्, कीनाशः क्षुद्रस्तत्संबोधनं च। 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकार्षिकयोस्त्रिषु' इत्यमरः। हे दुराशय, दुष्ट आशयो यस्य तत्संबोधनम्। त्वमन्यत्र जने हुंकृतानि निर्भर्त्सनहुंकारान्दर्शय। त्वमभिमानं निजाभिमानं मा नाशय। एतदेवाह—हे क्षुद्र कृतान्त। नाम निश्चये संभावनायां वा। त्वं कर्ता किं मन्ये मन्यसे। अहं कर्ता नाथीकृतेन्दुमुकुटान्, नाथीकृतश्रीशिवभट्टारकानपि निर्भर्त्सयिष्यसि निर्भर्त्सयिष्यामि तवेयमाशा हतैव निन्दितैव। अत्र मन्ये निर्भर्त्सयिष्यसीत्यत्र प्रहासे पुरुषव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वम्। यथा—'रेरे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिरप्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि। किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमामेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारां निधौ॥' अत्र पुरुषव्यत्ययस्य पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः। रेरे इति। स्थिरं प्रेम यत्र तं महिमानं प्रमुच्येत्यन्वयः। चञ्चलाभ्यां लोचनाभ्यामाविष्कृता रुचिरभिलाषो यत्र तदिति चेतोविशेषणम्। लोचनाभ्यामाविष्कृतरुचित्वाच्चेतसो लोचनचेतसोर्द्वयोरपि निन्द्यत्वम्। हतां निन्दिताम्। किं मन्यसे विहरिष्यामीति मध्यमोत्तमपुरुषयोरुत्तममध्यमपुरुषव्यत्ययः। तथा चानुशासनं सूत्रम्—'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च।' इति। रे चेतः, किं त्वमेवं मन्यसे यदहमनया सह विहरिष्यामीति पुरुषव्यत्ययः। एतद्वृत्तानुसारेण ममापीदं वृत्तमेकम्। यथा—'नित्यं दुर्ललितोऽसि दीनदमने त्वं चेत्तथापि ध्रुवं रे रे कालकराल मुञ्च विमते व्यर्थां दुराशामिमाम्। किं मन्ये प्रहरिष्यसे जनमिवानाथं बतैनं हठात्ख्यातं शंकरकिंकरं त्रिभुवने प्रेमैकपात्रं विभोः॥' अत्रापि प्रहासे अहं प्रहरिष्यामीति पुरुषव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वं ज्ञेयम्॥

येनेश्वरेण महता विहितागसस्ते
कृत्वापि शासनमकारि पुनः प्रसादः।
तत्सेवका वयमतस्तव विद्विषोऽपि
यद्ब्रूमहे हितमदो मनुषे रुषेति॥ ६४॥

रे काल, विहितागसः कृतापराधस्यापि तव शासनं दाहरूपं कृत्वापि महता ईश्वरेण महेश्वरेण दयालुना तव पुनः प्रसादः सजीवीकरणरूपो विहितस्तस्यैव सेवका दासा वयम्। अतो हेतोस्तव विद्विषोऽपि शत्रवोऽपि वयं यद्धितं ब्रूमहे तत्त्वं रुषेति ईदृग्वचनं रुषैव ममैते वदन्तीति मनुषे जानीषे॥

रे दुर्विनीत खल काल पुरा पुरारे-
र्यामाप्तवानसि निजाविनयप्रशास्तिम्[1] ।
श्रुत्वैव तां धृतिमतामपि कम्पमेति
चेतः कथं पुनरुपक्रमसे तदेव ॥ ६५ ॥

रे इति हीनसंबोधने । रे दुर्विनीत दुर्विनययुक्त, रे खल दुर्जन अधम काल, पुरारेर्मृत्युंजयसकाशात् पुरा निजाविनयस्य शंकरैककिंकरविभीषिकारूपस्य प्रशास्तिं शासनं दाहरूपमाप्तवानसि । तां तव प्रशास्तिं श्रुत्वैव धृतिमतां सधैर्याणामपि चेतः कम्पमेति । रे काल, कथं पुनस्तदेव निजदुर्विनीतत्वं प्रक्रमसे आरभसे ॥

पाणौ पिधेहि पवनाशनपाशमाशु
नास्तीह ते पुरुषपाश रुषोऽवकाशः ।
निःसंकरेषु शरणीकृतशंकरेषु
रे काल कातरभयंकर किं करोषि ॥ ६६ ॥

कुत्सितः पुरुषः पुरुषपाशस्तस्य संबोधनं हे पुरुषपाश । 'याप्ये पाशप्' । 'कुपुरुष' इत्यपि पाठो दृश्यते (?) । कुत्सितः पुरुषस्तस्यामन्त्रणं हे कुपुरुष, तं पाणौ हस्ते पवनाशनपाशं सर्पपाशमाशु शीघ्रं पिधेहि । इह विषये तव रुषोऽवकाशः स्थानं न भवति । हे कातरभयंकर । कातरेषु भयंकरस्तस्यामन्त्रणम् । रे इत्यधमामन्त्रणे । निःसंकरेषु संकरान्निष्क्रान्तेषु तथा शरणीकृतशंकरेषु किं करोषि । न किंचित्करोषीत्यर्थः । एतद्वृत्तार्थानुसारेण ममापि वृत्तद्वयं यथा—'अन्यत्र प्रसरति ते कृतान्त शक्तिर्नैतेषु क्वचिदपि शंभुकिंकरेषु । एकस्य प्रणयनतस्य पालनार्थं निर्दग्धस्त्वमसि पुरा पुरारिणा यत् ॥', 'क्रोधोद्धुरो जलधरध्वनिधीरघोरहुंकारतर्जितसमस्तजनो नितान्तम् । शर्वाङ्घ्रिभक्तिकवचेन समावृतस्य किं मे करिष्यति यमोऽपि स दण्डहस्तः ॥'

व्यापारय स्वपुरुषं पुरुषं परेषु
मा रोषमङ्कुरय शंकरकिंकराणाम् ।
किं[2] विस्मृतं विषधरायुध निर्निरोध-
क्रोधप्रबोधपटहं हरहुंकृतं ते[3] ॥ ६७ ॥

हे कीनाश, स्वपुरुषं स्वानुचरं स्वदूतं परेषु शंकरकिंकरेभ्योऽन्येषु व्यापारय प्रेषय । त्वं शंकरकिंकराणां शंभुसेवकानां रोषं मा अङ्कुरयोत्पादय । हे विषधरायुध । वि-

---

१. 'निजाविनयस्य शास्तिम्' ख. २. 'किं विस्मृतोऽसि भुजगायुध' ख. ३. 'तत्' ख.

सत्यम् । सतोषं सहर्षम् । अपगता दोषा यस्य तत् । अविद्यमानो रोषेण पोषश्च यस्य तत् । वयं किंभूताः । संधित्सवस्त्वया सह संधिं कर्तुमभीप्सवः ॥

अन्यत्र दर्शय निरङ्कुश हुंकृतानि
कीनाश नाशय दुराशय माभिमानम् ।
नाथीकृतेन्दुमुकुटानपि नाम मन्ये
निर्भर्त्सयिष्यसि हतैव तवेयमाशा ॥ ६३ ॥

हे निरंकुश निर्निरोध, कीनाश कृतान्त । कुत्सितं नाशयति कीनाशस्तत्संबोधनम्, कीनाशः क्षुद्रस्तत्संबोधनं च । 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकार्षिकयोस्त्रिषु' इत्यमरः । हे दुराशय, दुष्ट आशयो यस्य तत्संबोधनम् । त्वमन्यत्र जने हुंकृतानि निर्भर्त्सनहुंकारान्दर्शय । त्वमभिमानं निजाभिमानं मा नाशय । एतदेवाह—हे क्षुद्र कृतान्त । नाम निश्चये संभावनायां वा । त्वं कर्ता किं मन्ये मन्यसे । अहं कर्ता नाथीकृतेन्दुमुकुटान्, नाथीकृतश्रीशिवभट्टारकानपि निर्भर्त्सयिष्यसि निर्भर्त्सयिष्यामि तवेयमाशा हतैव निन्दितैव । अत्र मन्ये निर्भर्त्सयिष्यसीत्यत्र प्रहासे पुरुषव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वम् । यथा—'रेरे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिरप्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि । किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमामेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारां निधौ ॥' अत्र पुरुषव्यत्ययस्य पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः । रेरे इति । स्थिरं प्रेम यत्र तं महिमानं प्रमुच्येत्यन्वयः । चञ्चलाभ्यां लोचनाभ्यामाविष्कृता रुचिरभिलाषो यत्र तदिति चेतोविशेषणम् । लोचनाभ्यामाविष्कृतरुचित्वाच्चेतसो लोचनचेतसोर्द्वयोरपि निन्द्यत्वम् । हतां निन्दिताम् । किं मन्यसे विहरिष्यामीति मध्यमोत्तमपुरुषयोरुत्तममध्यमपुरुषव्यत्ययः । तथा चानुशासनं सूत्रम्—'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ।' इति । रे चेतः, किं त्वमेवं मन्यसे यदहमनया सह विहरिष्यामीति पुरुषव्यत्ययः । एतद्वृत्तानुसारेण ममापीदं वृत्तमेकम् । यथा—'नित्यं दुर्ललितोऽसि दीनदमने त्वं चेत्तथापि ध्रुवं रे रे कालकराल मुञ्च विमते व्यर्थां दुराशामिमाम् । किं मन्ये प्रहरिष्यसे जनमिवानाथं बतैनं हठात्ख्यातं शंकरकिंकरं त्रिभुवने प्रेमैकपात्रं विभोः ॥' अत्रापि प्रहासे अहं प्रहरिष्यामीति पुरुषव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वं ज्ञेयम् ॥

येनेश्वरेण महता विहितागसस्ते
कृत्वापि शासनमकारि पुनः प्रसादः ।
तत्सेवका वयमतस्तव विद्विषोऽपि
यद्ब्रूमहे हितमदो मनुषे रुषेति ॥ ६४ ॥

रे काल, विहितागसः कृतापराधस्यापि तव शासनं दाहरूपं कृत्वापि महता ईश्वरेण महेश्वरेण दयालुना तव पुनः प्रसादः सजीवीकरणरूपो विहितस्तस्यैव सेवका दासा वयम् । अतो हेतोस्तव विद्विषोऽपि शत्रवोऽपि वयं यद्धितं ब्रूमहे तत्त्वं रुषेति ईदृग्वचनं रुषैव ममैते वदन्तीति मनुषे जानीषे ॥

रे दुर्विनीत खल काल पुरा पुरारे-
र्यामाप्तवानसि निजाविनयप्रशास्तिम् ।[1]
श्रुत्वैव तां धृतिमतामपि कम्पमेति
चेतः कथं पुनरुपक्रमसे तदेव ॥ ६९ ॥

रे इति हीनसंबोधने । रे दुर्विनीत दुर्विनययुक्त, रे खल दुर्जन अधम काल, पुरारेर्मृत्युंजयसकाशात् पुरा निजाविनयस्य शंकरैककिंकरविभीषिकारूपस्य प्रशास्तिं शासनं दाहरूपमाप्तवानसि । तां तव प्रशास्तिं श्रुत्वैव धृतिमतां सधैर्याणामपि चेतः कम्पमेति । रे काल, कथं पुनस्तदेव निजदुर्विनीतत्वं प्रक्रमसे आरभसे ॥

पाणौ पिधेहि पवनाशनपाशमाशु
नास्तीह ते पुरुषपाश रुषोऽवकाशः ।
निःसंकरेषु शरणीकृतशंकरेषु
रे काल कातरभयंकर किं करोषि ॥ ६६ ॥

कुत्सितः पुरुषः पुरुषपाशस्तस्य संबोधनं हे पुरुषपाश । 'याप्ये पाशप्' । 'कुपुरुष' इत्यपि पाठो दृश्यते (?) । कुत्सितः पुरुषस्तस्यामन्त्रणं हे कुपुरुष, तं पाणौ हस्ते पवनाशनपाशं सर्पपाशमाशु शीघ्रं पिधेहि । इह विषये तव रुषोऽवकाशः स्थानं न भवति । हे कातरभयंकर । कातरेषु भयंकरस्तस्यामन्त्रणम् । रे इत्यधमामन्त्रणे । निःसंकरेषु संकरान्निष्क्रान्तेषु तथा शरणीकृतशंकरेषु किं करोषि । न किंचित्करोषीत्यर्थः । एतद्वृत्तार्थानुसारेण ममापि वृत्तद्वयं यथा—'अन्यत्र प्रसरति ते कृतान्त शक्तिर्नैतेषु क्वचिदपि शंभुकिंकरेषु । एकस्य प्रणयनतस्य पालनार्थे निर्दग्धस्त्वमसि पुरा पुरारिणा यत् ॥', 'क्रोधोद्धुरो जलधरध्वनिधीरघोरहुंकारतर्जितसमस्तजनो नितान्तम् । शर्वाङ्घ्रिभक्तिकवचेन समावृतस्य किं मे करिष्यति यमोऽपि स दण्डहस्तः ॥'

व्यापारय स्वपुरुषं पुरुषं परेषु
मा रोषमङ्कुरय शंकरकिंकराणाम् ।
किं[2] विस्मृतं विषधरायुध निर्निरोध-
क्रोधप्रबोधपटहं हरहुंकृतं ते[3] ॥ ६७ ॥

हे कीनाश, स्वपुरुषं स्वानुचरं स्वदूतं परेषु शंकरकिंकरेभ्योऽन्येषु व्यापारय प्रेषय । त्वं शंकरकिंकराणां शंभुसेवकानां रोषं मा अङ्कुरयोत्पादय । हे विषधरायुध । वि-

---

१. 'निजाविनयस्य शास्तिम्' ख. २. 'किं विस्मृतोऽसि भुजगायुध' ख.
३. 'तत्' ख.

षधरः सर्प एवायुधं पाशरूपं यस्य स तस्यामन्त्रणम्। हे काल, निर्निरोधो निर्यन्त्रणो यः क्रोधस्तस्य प्रबोधस्तत्र पटहं पटहरूपं हरहुंकृतं मृत्युंजयहुंकृतं ते किं विस्मृतम्। 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः॥

कीनाश बालिश निरङ्कुश निर्विमर्श
निस्त्रिंश निष्करुण निःशरणेषु चेत्त्वम्।
निष्कारणं निरनुरोध करोषि रोषं
तत्किं चिकीर्षसि महेश्वरसंश्रितेषु॥ ६८॥

हे कीनाश, बालिश मूढ, निरङ्कुश निर्यन्त्रण, निर्विमर्श विगतकार्याकार्यविवेक, निस्त्रिंश निर्मर्याद, निष्करुण निर्दय, हे काल, त्वं चेन्निःशरणेष्वशरणेष्वगतिकेषु। हे निरनुरोध। निर्गतः कस्याप्यनुरोधो यस्य तस्यामन्त्रणम्। तादृशेषु चेद्रोषं करोषि तर्हि महेश्वरसंश्रितेषु नाथीकृतशंकरेषु तत्किं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि॥

कुर्वन्विरोधमनिरोधमबान्धवेषु
धत्से मुधा यम समुद्धतकंधरत्वम्।
तीव्रापराधविधुरेष्वपि साधवो हि
बाधां विधातुमधमेष्वपि न क्षमन्ते॥ ६९॥

यमयति जनम्, यमलजातत्वाद्वा यमस्तत्संबोधनं हे यम, अबान्धवेष्वाश्वासकविनाकृतेषु विरोधं कुर्वन् समुद्धतकंधरत्वं स्तब्धग्रीवत्वं त्वं मुधा व्यर्थं धत्से। अनाथेष्वपि लोकेषु दयालवः प्रभवो यतः सन्तीत्यर्थः। दृष्टं चैतत्। हि निश्चये, यस्मात्कारणाद्वा। तीव्रापराधविधुरेषु भीतेष्वपि अधमेष्वपि पामरजनेष्वपि बाधां पीडां स्वमुखेन परमुखेन वा विधातुं कर्तुं न क्षमन्ते न सहन्ते। तथा च चाणक्यः—'उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः। अपकारिषु यः साधुः स साधुरिति कथ्यते॥' इति॥

यत्प्राणिषु प्रभवसि प्रसभं प्रहर्तुं
प्राप्य प्रभोः प्रमथनाथपितुः प्रसादम्।
तत्प्राकृतस्य दुरितस्य दुरुत्तरस्य
तेषां फलं तव किमन्तक पौरुषं तत्॥ ७०॥

रे काल, प्रमथनाथपितुः प्रमथानां गणानां नाथो गणपतिस्तस्य पिता जनकस्तस्मान्महेश्वरात्प्रभोः प्रसादं प्राप्य यत्त्वं प्राणिषु जन्तुषु प्रसभं बलात्प्रहर्तुं प्रभवसि तत्तेषां प्राणिनां दुरुत्तरस्य दुस्तरस्य प्राकृतस्य दुरितस्य फलम्। प्राक्तनदुरितपरिपाकेन तत्ते-

षां फलम् । हे अन्तक, तत्ते पौरुषं किम् । 'अन्तं करोतीत्यन्तकः । तत्करोतीति णिजन्तात् ण्वुल्' इति रायमुकुट्याम् । तत्संबोधनम् ॥

तत्तथ्यमेव किमकारणकण्टकं त्वां
यद्धर्मराज इति काल जनाः स्तुवन्ति ।
लोका न किं जगदमङ्गलमूल कोषं
शंसन्ति मङ्गलविहंगम इत्युलूकम् ॥ ७१ ॥

"कलति प्राणिनां धर्माधर्माविति कालः । 'कल संख्याने' भौवादिकाद्बहुलवचनाद्घञ् ।" इति रायमुकुटीकारः । 'कलयत्यायुः' इति स्वामी । हे काल, जना अकारणकण्टकं निष्कारणवैरिणं त्वां यद्धर्मराज इति स्तुवन्ति । धर्मश्चासौ राजा चेति, धर्मप्रधानो वा राजा धर्मराजः । टच् । 'धर्मस्य राजा' इति स्वामी । .... दृष्टं चैतत् । जना जगदमङ्गलस्य मूलकोषं मूलकोषभूतमुलूकं घूकम् । उलति नेत्राभ्यां दहत्युलूकः । 'ऊर्ध्वं लोकात्' इति नैरुक्तः । तमुलूकं मङ्गलविहङ्गम इति यच्छंसन्ति कथयन्ति । भद्रमुखीवद्विपरीतलक्षणया मङ्गल उलूकः । 'स्यान्मङ्गलः कुजे घूके मङ्गलं कुशले स्मृतम्' इति शाश्वतः ॥

त्वां जीवितेश इति यत्स्तुवते रुदत्यः
कापालिकाः शवदहो गुरवो द्विजाश्च ।
तद्युक्तमन्तक यतः परमः सुहृत्त्वं
तेषामकारणरिपुस्त्वसुहृत्परेषाम् ॥ ७२ ॥

हे अन्तक यम, रुदत्यो मृतमुद्दिश्य रोदनं कुर्वत्यः स्त्रियः 'अहन् हारी' इति विदेशे प्रसिद्धाः कश्मीरेषु 'नीरीश्य' इति प्रसिद्धाः । कापालिकाः प्रसिद्धाः । शवं कुणपं दहन्तीति शवदहः ।गुरव आगमशास्त्रोदितान्त्येष्टिकर्मकुशलाः । द्विजाश्च वेदोक्तपराची (?)-कर्मनिपुणाः । एते सर्वे यत्त्वां जीवितेश इति जीवितस्येशो जीवितेश इति स्तुवन्ति तद्युक्तम् । तत्कुत इत्याह—यतो हेतोस्तेषां रुदत्यादिद्विजान्तानां परमः सुहृत् मित्रमसि । अतस्त्वां ते जीवितस्येशो नाथः प्राणप्रिय इति स्तुवन्ति । हे यम, परेषां तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽन्येषामकारणरिपुर्निर्हेतुवैरी असुहृत् असून् हरतीत्यसुहृद्भवसि ते त्वां जीवितस्येशो नेता प्राणहर इति स्तुवन्ति । यश्च सुहृत्स कथमसुहृद्भवतीति विरोधः । अन्यार्थत्वे तदभावः ॥

क्लिश्यन्त्यवश्यमपमार्जनभूतयाग-
निर्याणकर्मचरमेष्टिशिवक्रियाद्यैः ।
ये दैशिकाः परमकारुणिकाः परार्थे
त्वां श्राद्धदेव इति ते रविज स्तुवन्ति ॥ ७३ ॥

हे रविज, मृतमुद्दिश्यावश्यमेवापमार्जनं पञ्चगव्योष्णोदकादिभिर्मृतस्नपनमपमार्जनम् । भूतयागश्चितिवास्तुयागः । निर्याणकर्म । चरमेष्टिः । शिवक्रिया च—'तत्र दग्ध्वा शवं मुख्यं कल्पितं वा मृतोद्धृतौ । स्नात्वा दूर्वाक्षतजलैः प्रेते दत्त्वा जलाञ्जलिम् ॥ क्रिया कार्या नदीतीरे तीर्थे वाथ शिवाश्रमे ।' इत्याद्यागमशास्त्रे प्रसिद्धा शिवक्रिया तदाद्यैः । आदिशब्देन तन्त्रोक्तविधिना दशाहादिकर्म । तैः कर्मभिः परमकारुणिका अतिदयालवो ये दैशिका गुरवः परार्थे क्लिश्यन्ति क्लेशं भजन्ते ते त्वां श्राद्धदेव इति स्तुवन्ति । श्राद्धं पितृक्रिया । तदंशभागित्वात्पितृपतित्वाद्वा श्राद्धदेव इति रायमुकुटीकारः ॥

देशं न यत्त्यजति सन्तमसन्तमन्तं
ध्वान्तं नयंस्तव पिता समवर्त्यतोऽर्कः ।
त्वं सत्स्वसत्स्वपि समं प्रहरस्यतोऽपि
संघः स्तुवन्ति समवर्तिनमन्तक त्वाम् ॥ ७४ ॥

कोपं विधाय तव येन कृतः प्रसाद-
स्तत्सेवकेष्वपि चिकीर्षसि यत्प्रसादम् ।
किं तत्र वर्तयसि मां समवर्त्यतोऽपि
त्वं स्तूयसे विषमवर्त्यपि मर्मविद्भिः ॥ ७५ ॥ (युग्मम्)

हे अन्तक, तव पिता जनकोऽर्कः । देवैरर्च्यत इत्यर्कः सूर्यः ध्वान्तमन्धकारमन्तं नयन्सन् यत्सन्तं शोभनं देशमसन्तमशोभनमपि न त्यजति अतः समवर्ती अर्क एव भवतीत्यर्थः । त्वं तु सत्सु साधुष्वसत्स्वसाधुष्वपि समं प्रहरस्यतः समवर्ती स्तूयसे । त्वं किंभूतोऽपि । विषमवर्त्यपि साध्वसाधुविचाररहितोऽपि मर्मविद्भिर्मर्मज्ञै रहस्यवेदिभिः समवर्ती स्तूयस इत्यर्थः । निन्दारूपा स्तुतिः । किं तु येन शंभुना तव प्रसादः कृतः । किं कृत्वा । आदौ क्रोधं कृत्वा । तस्य सेवकेष्वपि त्वं प्रसादमनुग्रहं चिकीर्षसि कर्तुं किमिच्छसि यदि चेन्मां प्रति किं वर्तयसि ॥ युग्मम् ॥

भालस्थलानि कलयस्यमलेन्दुमौलि-
पादारविन्दमकरन्दसितानि येषाम् ।
त्वं मानवानसि विमानय मा नयज्ञ
तन्मानवानवसि रौद्र यदि स्वमौद्रम् ॥ ७६ ॥

हे नयज्ञ । नयं कार्याकार्यविवेकं जानातीति नयज्ञस्तत्संबोधनं हे नयज्ञ, त्वं मानवानसि मानोऽभिमानोऽस्य विद्यते मानवान् तादृगसि । हे रौद्र, स्वमौद्रं मुद्रा एव मौ-

१. 'देशं नयन्मृशति संतमसं तमन्त' ख. २. 'सत्यं' ख. ३. 'संतत्र' ख.

द्रम् । स्वार्थेऽण् । स्वमानमुद्रां यद्यवसि रक्षसि तदा तान्मानवान्मनुष्यान्मा विमानय मा सावमानान्कुरु । तान्कानित्याह—भालेत्यादि । अमलाः स्वच्छा ये इन्दुमौलिपादारविन्दमकरन्दाश्चन्द्रमौलिपादपद्मरेणवस्तैः सितानि शुभ्राणि येषां नृणां धन्यानां भालस्थलानि ललाटस्थलानि कलयसि पश्यसि ॥

दुर्वृत्तदर्पशमनाच्छमनोऽसि यत्त्वं
यद्वा यमोऽस्यधमसंयमनात्तदन्यत् ।
मन्ये मदं शमयितुं प्रभवस्तवैव
त्वामेव वा यमयितुं भवभक्तिभाजः ॥ ७७ ॥

हे अन्तक, दुर्वृत्तानां दुराचाराणां दर्पोऽहंकारस्तच्छमनाद्यत्त्वं शमनोऽसि तथाधमानां पापिनां संयमनात् यमयतीति यमः यत्त्वमसि तदन्यत् । अयुक्तिमदित्यर्थः । अत्र स्वमतमाह—अहमिति मन्ये । युक्तिमदेतदित्यर्थः । यद्भवे महेशे भक्तिभाजस्तवैव मदं शमयितुं प्रभवः समर्थाः । तथा त्वामेव यमयितुं ते प्रभवः । श्रीशिवभक्ता एव तव शमना यमाश्चेत्यर्थः ॥

उद्वृत्तमन्तक नृशंस भृशं सगर्व
शर्वस्तव व्यवसितेष्वपि चेष्टसे यत् ।
तद्भावि भाविभवभैरवभैरवोग्र-
भालानलोद्भवपराभवकृत्पुनस्ते ॥ ७८ ॥

हे नृशंस पुरुषघातक, भृशमत्यर्थं सह गर्वेण वर्तते यः स सगर्वः । तस्यामन्त्रणं हे सगर्व साहंकार, अन्तक यम, त्वं कर्ता शर्वस्तव व्यवसितेष्वपि शंभुभक्त्युद्युक्तेष्वपि भृशं यदुद्वृत्तं चेष्टसे । उद्वृत्तमिति क्रियाविशेषणम् । उत्क्रान्तमुल्लङ्घितं वृत्तमाचारो यत्र तत् । तदुद्वृत्तव्यापारविधानं भानां दीप्तीनां विभावः । भाशब्द आकारान्तः । भाविभावेन भैरवो भयानको यो भैरवोग्रभालानलस्तस्मादुद्भवो यस्य स तादृग्यः पराभवो दाहरूपस्तं करोतीति तादृशं पुनस्ते तव भावि । भविष्यतीत्यर्थः ॥

किं वान्यदर्कज विशङ्क विशङ्कटास्य
हास्यं चिकीर्षसि यदीश्वरसंश्रयाणाम् ।
तन्मा कृथा न हि तवाश्रितवत्सलोऽसौ
सानुग्रहोऽप्यनुचितं क्षमते महेशः ॥ ७९ ॥

(कालोपालम्भकुलकम्)

विगता शङ्का यस्य स विशङ्कस्तस्यामन्त्रणं हे विशङ्क, तथा विशङ्कटं विकरालमास्यं यस्य स तस्य संबोधनं हे विशङ्कटास्य, अर्कज यम, किं वान्यद्ब्रूमः । तवेति शेषः ।

यत्त्वमीश्वरसंश्रयाणां नाथीकृतेन्दुमुकुटानां हास्यमुपहासं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि तन्मा कृथाः । तवोचितं वच्मीत्यर्थः । हि यस्मात्कारणादसौ महेश्वरस्त्रिलोकनाथो दयालुराश्रिताः शरणागता वत्सला अतिप्रिया यस्य स तादृक्सानुग्रहोऽपि सप्रसादोऽपि तवानुचितं पूर्वोक्तं न क्षमते न सहते । यद्वा दग्धस्यापि तव ब्रह्मादिप्रार्थनया सजीवीकरणेन सानुग्रहोऽपीदमनुचितं न सहत इत्यर्थः ॥ कालोपालम्भकुलकम् ॥

भालस्थलीव तिलकेन वधूकटाक्ष-
विक्षोभितेन तिलकेन वनावलीव ।
विज्ञप्तिरेणतिलकेन विभावरीव
शोभां वसन्ततिलकेन बिभर्ति शंभोः ॥ ८० ॥

तिलकेन विशेषकेण । 'तिलकं तु विशेषकम्' इति कोषः । भालस्थलीव ललाटस्थलीव यथा शोभां बिभर्ति । यथा च वधूकटाक्षविक्षोभितेन वध्वा वरकामिन्या यः कटाक्षो नेत्रान्तस्तदालोकनेन विशोभितेन प्रफुल्लेन तिलकेन वृक्षविशेषेण वनावली वनपङ्क्तिः शोभते । 'आलिङ्गनैः कुरबकस्तिलकः कटाक्षैः शिञ्जाननूपुरपदाहननैरशोकः । गण्डूषसीधुपतनैर्बकुलोऽङ्गनानामभ्येति माधवमये समये विकासम् ॥' इति । यथा चैणतिलकेन मृगाङ्केण चन्द्रेण विभावरी रात्रिः शोभते तथेयं मम विज्ञप्तिः श्रीशंभोः कृता वसन्ततिलकेन वृत्तविशेषेण शोभां बिभर्ति । 'ख्याता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥

निजावस्थां प्रभोर्निवेदयति—

वासः क्षीणदशं वयश्च करणग्रामं मनश्चाक्षमं
निःसारेषु दुरीश्वरेष्वपचितेरुद्वेगमङ्गेष्वपि ।
व्यर्थं वेश्म नृजन्म चाखिलमिदं कल्याणशून्यं वपुः
कोषं चोद्वहतः कुरुष्व करुणां चित्ते गिरं च श्रुतौ ॥ ८१ ॥

ममेत्यध्याहारः । क्षीणा दशा वस्त्रान्ता यस्य तत्तादृशं वासः । तथा क्षीणा दशा बाल्यादयोऽवस्था ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा आयुर्दायदशा वा यस्य तत्तादृशं वयश्च देहावस्थाविशेषमुद्वहतो धारयतः करुणां दीनां गिरं श्रुतौ कर्णे कुरुष्व स्वामिन्नित्यर्थः । तथा करुणां कृपां चित्ते कुरुष्व । एवमग्रेऽपि । 'अथो दशा वर्तिरन्ते तु वाससो भूमनि स्त्रियाम्' इति मङ्खः । 'देहावस्था वयः पक्षी' इति च । तथा करणग्रामं करणानां बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां ग्रामः समूहस्तमक्षममसमर्थं निजव्यापारासमर्थम्, न क्षमा क्षान्तिर्यस्य तत्तादृशमक्षमं मनश्चोद्वहतः । तथा निःसारेष्वनुदारचित्ततयान्तःशून्येषु दुरीश्वरेषु कुनृपतिषु सत्सु अपचितेरपमानादुद्वेगं दैन्यमुद्वहतः । तथापचितेः क्षीणत्वादङ्गेषु करचरणादिषूद्वेगमुच्चैर्वेगं जरया सकम्पत्वादुद्वहतः । तथा इदं वेश्म व्यर्थं वि-

गता अर्था धनानि यस्य तत्तादृशमुद्वहतः तथा व्यर्थं निरर्थकं पारलौकिकमार्गशम्बलरूपसुकृतलेशाकरणाद्व्यर्थमखिलं नृजन्म मनुष्यजन्म चोद्वहतो मम । तथा इदं वपुः शरीरं कल्याणशून्यं कल्याणेन मुक्त्युपायरूपेण मङ्गलेन शून्यम्, कोषं गञ्जागारं च कल्याणेन सुवर्णेन शून्यमुद्वहतो मम करुणां कृपां चित्ते कुरुष्व करुणां दीनां च गिरं श्रुतौ कर्णे कुरुष्व ॥

अज्ञस्तावदहं न मन्दधिषणः कर्तुं मनोहारिणी-
श्चाटूक्तीः प्रभवामि यामि भवतो याभिः कृपापात्रताम् ।
आर्तेनाशरणेन किं तु कृपणेनाक्रन्दितं कर्णयोः
कृत्वा सत्वरमेहि देहि चरणं मूर्धन्यधन्यस्य मे ॥ ८२ ॥

हे स्वामिन्, तावत्प्राथम्ये अहमज्ञो भवामि अत एव मन्दधिषणो मन्दबुद्धिरहं याभिः स्तुतिभिर्भवतः स्वामिनः कृपापात्रतां प्रेमास्पदत्वं यामि, ता मनोहारिणीर्मनोज्ञाश्चाटूक्तीः कर्तुं न प्रभवामि न समर्थो भवामि । किं तु पक्षान्तरे । अशरणेन विगतशरणेनार्तेन कृपणे दीनेनाक्रन्दितं कर्णयोः कृत्वा सत्वरमविलम्बेन एहि। अधन्यस्याभाग्यवतो मम मूर्धनि शिरसि चरणं पादकमलं देहि निधत्स्व ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ कृपणाक्रन्दनं नाम नवमं स्तोत्रम् ।

दशमं स्तोत्रम् ।

जयति चित्तचकोरकचन्द्रिका सुकृतिनां वदनाब्जरविच्छविः ।
श्रवणबर्हिणवर्षणवर्तनी हरिणकेतुकलामुकुटस्तुतिः ॥ १ ॥

हरिणकेतुकलामुकुटस्य चन्द्रकलामुकुटस्य श्रीशिवभट्टारकस्य स्तुतिर्जयति सर्वोत्कृष्टा भवतीति संबन्धः । सा का । सुकृतिनां विशिष्टपुण्यभाजां चित्तमेव चकोरकः स्वनामप्रसिद्धो ज्योत्स्नापायी पक्षिविशेषः । तस्य चन्द्रिका ज्योत्स्नेत्यारोपः । तथा तेषामेव सुकृतिनां वदनमेवाब्जं पद्मं तस्मिन् रविच्छविः सूर्यप्रभाधन्यानां मुखारविन्दविकासविधायिनीत्यर्थः । तथा तेषामेव श्रीशंभुकथाकर्णनोत्सुकानां श्रवणानि कर्णा एव बर्हिणा मयूरास्तेषु वर्षणवर्तनी वृष्टिधारा ॥

पुनरपि रूपकेण श्रीशिवभट्टारकस्तुतिप्रशंसां करोति—

जयति भक्तिलतानवमाधवः सुकृतपादपपक्वफलोद्भवः ।
विपदुपद्रवविक्लवबान्धवः सुकविसूक्तिवधूवदनासवः ॥ २ ॥

भवमहार्णवनिस्तरणप्लवः प्रवरसूरिमयूरघनारवः ।
हृदयदाहहृतावमृतद्रवः कुमुदिनीरमणाभरणस्तवः ॥ ३ ॥ (युग्मम्)

कुमुदिनीरमणाभरणस्तवश्चन्द्राभरणस्य श्रीशिवस्य स्तवो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । स कः । भक्तिलतानवमाधवः । कायवाङ्मनोभिस्तदुपासनासक्तिर्भक्तिः सैव लता तस्या नवः प्रत्यग्रागतो माधवो वसन्तः । विकासक इत्यर्थः । पुनः कः । सुकृतं प्राक्तनानेकजन्मार्जितं पुण्यमेव पादपः शाखी तस्य यत्पक्कं परिपाकवत्फलं तस्योद्भव उदयः । पुनश्च कः । विपज्जन्मजरामरणव्याधिरूपैवोपद्रव उपप्लवस्तेन ये विक्लवास्तेषां बान्धवः । आश्वासक इत्यर्थः । पुनः कः । सुकवीनां महाकवीनां या सुशोभना प्रौढा उक्तिः सैव वधूर्वराङ्गना तस्य वदनासवो मुखासवः । पुनः कः । भवः संसार एव महार्णवस्तस्मान्निस्तरणं तत्र प्लवः पोतः । पुनः कः । प्रवरा वरेण्या ये सूरयः पण्डितास्त एव मयूरास्तेषां घनारवः प्रावृषेण्यमेघशब्दः । पुनः कः । अमृतद्रवः । कुत्र । हृदयस्य दाहस्तस्य हृतिस्तस्याम् ॥

वृत्तेनैकेन कविकाव्यप्रशंसां करोति—

मधुरमिन्दुमुखीवदनादपि क्लमहरं सुरसिन्धुजलादपि ।
त्रिभुवनाधिपतिस्तुतिपावनं जयति सत्कविसूक्तिरसायनम् ॥ ४ ॥

सत्कविसूक्तिरसायनं सत्कवीनां महाकवीनां शोभनाः प्रौढा या उक्तयस्ता एव रसायनममृतं जयति सर्वोत्कृष्टं भवति । किंभूतम् । त्रिभुवनाधिपतेस्त्रिलोकनाथस्य या स्तुतिस्तया पावनं पवित्रम् । इन्दुमुखीवदनादपि चन्द्रवदनामुखादपि मधुरं रमणीयम् । 'स्वादे रम्ये च मधुरं' इति । तथा सुरसिन्धुजलादपि गङ्गाजलादपि क्लमहरं खेदहृत् । भवमरुभ्रमणजक्लमहरं च ॥

नवनवभ्रमरस्वनशोभिनी भवमरुभ्रमघर्मशमक्षमा ।
हृदयनन्दचन्दनकन्दली जयति शंकरभक्तिरभङ्गुरा ॥ ५ ॥

अभङ्गुरा अव्युच्छिन्ना शंकरभक्तिः श्रीशिवभक्तिर्जयति सर्वोत्कृष्टा भवति । सा का इत्यारोपेण विशेषयति—हृदयमेव नन्दनं देवोद्यानं तत्र चन्दनकन्दली चन्दनलता हृदयस्य नन्दनं परमानन्दस्तत्र वा । किंभूता श्रीशिवभक्तिः । नवाः प्रत्यग्राश्च ते नवाः स्तवास्त एव भ्रमरास्तेषां स्वनेन शब्देन शोभते तादृशी । पुनः किंभूता । भवः संसार एव मरुर्निर्जलो देशस्तत्र भ्रमेण यो घर्मस्तस्य शमे क्षमा । चन्दनलतापि नवनवालिस्वनशोभिनी मरुभ्रमघर्मशमक्षमा च भवति ॥

अथ कथंचन रूढमपि क्षणं मनसि वीक्ष्य विवेकनवाङ्कुरम् ।
बहुविधव्यसनौघविघट्टितं सपदि विज्ञपयामि जगद्गुरुम् ॥ ६ ॥

अथानन्तरं कथंचन कष्टे सति मनसि चित्ते रूढमपि क्षणं विवेकनवाङ्कुरं विचाररू-

पनव्याङ्कुरं बहुविधं यद्व्यसनं कामक्रोधादि तदेव ओघा जलपूरस्तेन विघट्टितं संलग्नं सपदि तत्क्षणमेव जगद्गुरुं जगन्नाथं श्रीशिवं विज्ञपयामि निवेदयामि ॥

अपि जगद्विदितः करुणापरः परहिताहितमूर्तिपरिग्रहः।
किमिति हंसि न हंस हृदम्बुजे कृतपदो विपदः शरणार्थिनाम् ॥ ७ ॥

हे हंस परमात्मन्परमशिव। 'खगयोगिभिदोर्हंसो निर्लोभनृपसूर्ययोः। विष्णौ प्राणे चात्मनि च' इति मङ्खः। जगद्विदितस्त्रिजगत्प्रसिद्धोऽपि। करुणापरो दीनदयालुः। तथा परहितार्थं भवोदधिमग्नजगदुद्धरणार्थमाहितो धृतो मूर्तिपरिग्रहः सकलनाथरूपस्त्वं शरणार्थिनां शरणागतानाम्। मादृशामित्यर्थः। हृदम्बुजे हृत्सरोजे कृतपदः कृतस्थितिः किमिति विपदो जन्मजरामरणत्रासविपदो न हंसि। हंसोऽप्यम्बुजे पद्मसमीपे कृतस्थितिर्दर्शनेनार्थिनां विपदो हन्तीति ज्योतिर्विदः ॥

यदि भवान्विदधीत हृदि स्थितिं व्यसनसंपदसौ प्रसरेत्कथम्।
यदि न सा प्रसरेत्प्रसजेत्कथं बुधजनोऽप्यसमञ्जसकर्मसु ॥ ८ ॥

हे स्वामिन्, भगवान्परमकारुणिको यदि हृदि स्थितिं कुर्वीत तदासौ व्यसनसंपज्जन्मजरामरणरूपव्यसनसंपत्। व्यसनानां कामक्रोधादीनां वा संपत् कथं प्रसरेत्। यदि च सा न प्रसरेत्तदा बुधजनोऽपि विपश्चिज्जनोऽप्यसमञ्जसकर्मस्वसमीचीनकर्मसु कथं प्रसजेत्प्रसक्तो भवेत् ॥

इतः परं वृत्ताष्टादशकेन महाकुलकमारभमाण आह—

इह बृहद्भिरुदग्रपरिग्रहग्रहगृहीतमतिर्व्यसनोद्गमैः।
यदि न कातरतां परतन्त्रतामफलतां खलतां च भजेज्जनः ॥ ९ ॥

हे महेश परमेश, इह जगति बृहद्भिर्व्यसनोद्गमैर्मृगयाक्षपानादिभिरुदग्रो महान्परिग्रहग्रहो ग्रहणहेवाकस्तेन गृहीता मतिर्यस्य स जनः कातरतां दैन्यं परतन्त्रतां पराधीनत्वमफलतां व्यर्थतां खलतां दौर्जन्यं च यदि न भजेत्तदा भवत्पदारविन्दपूजाव्यसनपरमानन्दविश्रान्तिमपहाय को विभूतिलेशोन्मिषन्मदकंदर्पविकारकदर्थनां सहेतेत्यग्रे स्थितेन संबन्धः। एवमग्रेऽपि ॥

यदि भजेत न सज्जनसञ्जनव्यसनसर्पदनल्पकृपास्पदम्।
हृदयमिन्दुमयूखसुखाहतिव्यतिकरद्रुतचन्द्रमणिश्रियम् ॥ १० ॥

जनस्येति शेषः। सज्जनानां सञ्जनं सङ्गः। 'संगमव्यसन' इति पाठे सज्जनसङ्ग एव व्यसनं तेनोल्लसन्ती अनल्पा महती कृपा तस्या आस्पदं स्थानं जनस्य हृदयमिन्दुमयूखानां चन्द्रकिरणानां सुखेन या आहतिस्तस्या व्यतिकरेण संपर्केण द्रुतस्य चन्द्रकान्तस्य श्रियं यदि न भजेत सेवेत तदेति पूर्ववत्संबन्धः ॥

अभिलषेयुरनर्गलदुर्गतिप्रसरदीर्घनिदाघनिपीडिताः ।
यदि घनागमवन्न धनागमं प्रणयिनस्तृषिता हरिणा इव ॥ ११ ॥

प्रणयिनोऽर्थिनो जना अनर्गला अव्युच्छिन्ना या दुर्गतिर्जन्मजरामरणव्यापत् बहिर्व्यापारेण वा कालकर्णी तस्याः प्रसर एव दीर्घो निदाघस्तेन निपीडिता व्यथितास्तृषिता हरिणा घनागममिव धनागमं यदि नाभिलषेयुस्तदा ॥

यदि न पीनघनस्तनभङ्गुरत्रिवलिभङ्गितरङ्गितमध्यमाः ।
इह हरेयुरपाङ्गविलोकितैर्धृतरतिप्रमदाः प्रमदा मनः ॥ १२ ॥

पीनाः पीवरा घना दृढा ये स्तनास्तैर्भङ्गुरं त्रिवलिभङ्गि तरङ्गितं मध्यममुदरं यासां ताः । तथा धृतरतिप्रमदाः धृतौ रतिप्रमदौ परमसुखसंतोषौ याभिस्ताः प्रमदा वरकामिन्य इह जगत्यपाङ्गविलोकितैर्नेत्रत्रिभागावलोकनैर्यदि न मनश्चित्तं हरेयुस्तदा ॥

बलवदिन्द्रियतस्करसंकुले विषयभीमभुजंगमभीषणे ।
दुरितदीर्घदवानलदुःसहे बहलमोहतमोहतसंविदि ॥ १३ ॥
कृतधियोऽपि भवाध्वनि धावतः प्रबलकर्मरयापहृतात्मनः ।
अवसरे प्रहरेयुरमी न चेन्मदनमानमुखाः परिपन्थिनः ॥ १४ ॥

(युग्मम्)

बलवन्ति यानीन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि तान्येव तस्करा दस्यवस्तैः संकुले भृते । तथा विषयाः पञ्च शब्दाद्यास्त एव भीमा भुजंगा अहयस्तैर्भीषणे भयंकरे । तथा दुरितं दिनाद्दिनमुपचीयमानं दीर्घो दवानलो दवाग्निस्तेन दुःसहे । तथा बहलो यो मोहोऽविद्यापरपर्यायमज्ञानं तदेव तमो ध्वान्तं तेन हता संविच्चैतन्यप्रकाशो यस्मिन्नेवंविधे भवाध्वनि संसारदीर्घाध्वनि धावतो जनान् । प्रबलेन कर्मवायो रयेण वेगेनापहृत आत्मा येषां ते तादृशान् । अवसरे शिवैकताध्यानावसरेऽमी मदनमानमुखाः कामाहंकारक्रोधाद्याः परिपन्थिनो दस्यवो यदि न प्रहरेयुस्तदा । गर्भे युग्मम् ॥

उपचितोऽभिनवाम्रदलावलीकवलनाकुलकोकिलकूजितैः ।
यदि न तर्जयितुं प्रभवेन्मधौ मदनदिग्विजयोद्यमडिण्डिमः ॥ १५ ॥

अभिनवान्याम्रदलानि रसालदलानि तेषामावलिः पङ्क्तिस्तस्याः कवलने आस्वादे आकुला ये कोकिलास्तेषां कूजितैः कुहूशब्दैरुपचितो वर्धितो मदनस्य कामस्य दिग्विजयोद्योगे डिण्डिमः पटहः । जनानिति शेषः । जनांस्तर्जयितुं 'मदाज्ञाकारिणः प्रतिक्षणं भवत' इति यदि न प्रभवेद्यदि न शक्नुयात् । "डिण्डीति शब्दं मिनोति डिण्डिमः । 'अन्येषामपि' इति डः" इति रायमुकुटीकारः ॥

यदि मधौ मधुपानमदोन्मदभ्रमरगायनगुञ्जितगीतयः।
सुखलवानुभवाय कृतस्पृहं हर हरेयुरिमं न मनोमृगम् ॥ १६ ॥

हरति पापानि सर्वाणीति हरः। तत्संबोधनं हे हर, मधुनः किञ्जल्कस्य पानं तेनोन्मदाः सहर्षा ये भ्रमरास्त एव गायनास्तेषां गुञ्जितान्येव गीतयः सुखलवस्यानुभवाय कृतलोभमिमं मनोमृगं चित्तहरिणं मधौ वसन्ते यदि न हरेयुस्तदा। सुखलवेति वचनं परिणामे सर्वस्यैव दुःखकारित्वात् ॥

अभिनवस्तबकस्तनसंनताः पवननर्तितपल्लवपाणयः।
यदि न बन्धनिबन्धनमृध्नुयुर्मधुपगुञ्जितमञ्जुगिरो लताः ॥ १७ ॥

एवंविधा लता वल्लयः विशेषणसाम्याल्लता एव वराङ्गना यदि न ऋध्नुयुः समृद्धिं प्राप्नुयुः। लताकामिन्यः किंभूताः। अभिनवा ये स्तबकास्त एव स्तनास्तैः संनताः। तथा पवनेन मलयानिलेन नर्तिताः पल्लवा एव पाणयः करा यासाम्। तथा मधुपानां रोलम्बानां गुञ्जितमेव मञ्जुर्मधुरा गीर्यासां ता लताः। किम्। बन्धनिबन्धनम्। मनोमृगस्येति शेषः। मनोमृगबन्धनिबन्धनभूताः। समासोक्तिरलंकारः। तदा ॥

यदि शुचौ मनसीव न मानिनां घनमनेहसि तापमुपावहेत्।
सरजसो हरितस्तरुणैः करैरविरलं परिरिप्सुरहर्पतिः ॥ १८ ॥

तरुणैर्नवैः करैः किरणैरेव हस्तैः सह रजसा धूल्या वर्तन्ते यास्ताः सरजसः सधूलिकाः सह रजसा आर्तवेन वर्तन्ते यास्ताश्च सरजसो रजस्वलाश्च। 'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः। हरितो दिशोऽविरलं गाढं परिरिप्सुः परिरब्धुमालिङ्गितुमिच्छुरहर्पतिः सूर्यः समासोक्तिबलेन कामी च मानिनां मानवतां 'वयं कामिनीसविधं न यास्यामः' इति मानिनां शुचौ निर्मले मनसि चित्त इव शुचौ ग्रीष्मे अनेहसि ग्रीष्मकाले यदि घनं तापं संतापमुत्पादयेत्। अत्रापि समासोक्तिरलंकारः। तदा। पूर्ववत्संबन्धः॥

पृथुलसज्जघनोरुपयोधरा गुरुमरुच्चपलाकुलिताम्बराः।
यदि भवेयुरिमा न घनागमे मृगदृशश्च दिशश्च धृतिच्छिदः ॥ १९ ॥

इमा मृगदृशो मृगाक्ष्यो दिशो हरितश्च घनागमे प्रावृषि धृतिच्छिदो धैर्यच्छिदो यदि न भवेयुः। द्वे अपि विशिनष्टि—मृगदृशः किंभूताः। जघनं च ऊरू च पयोधरौ च तज्जघनोरुपयोधरम्। प्राण्यङ्गानां समाहारः। पृथु महत् लसज्जघनोरुपयोधरं यासां ताः। पुनः किंभूताः। गुरुणा महता मरुता वायुना चपलमाकुलितमम्बरं वासो यासां ताः। दिशश्च किंभूताः। पृथुला महान्तः सज्जा घना उरवः पयोधरा मेघा यासां ताः। तथा गुरुणा महत्ता वातेन चपलया विद्युता चाकुलितमम्बरमाकाशं यासु ताः। समुच्चयालंकारः ॥

सुरभिगन्धिसहासमुखाम्बुजा धृतमनोहरहंसकविभ्रमाः ।
यदि न मज्जनधाम नतभ्रुवः शरदि संस्मरयेयुरगापगाः ॥ २० ॥

एवंभूता अगापगाः पर्वतनद्यः शरदि शरत्समये । पुरुषानिति शेषः । पुरुषान् कर्मभूतान् नतभ्रुवः कर्मभूता यदि न संस्मरयेयुः संस्मृताः प्रयुञ्जीरन् । अगापगाः किंभूताः । सुरभिगन्धयुक्तं सहासं विकासयुक्तं मुखमग्रं येषां तादृशान्यम्बुजानि यासु ताः । नतभ्रूणां पक्षे ताः कथंभूताः । सुरभिगन्धि सुगन्धं सहासमीषद्धासयुक्तं मुखं वदनमेवाम्बुजं यासां ताः।············पुनः किंभूताः । धृतो मनोहरो रम्यो हंसा एव हंसकास्तेषां विभ्रमो याभिस्ताः । ··············'हंसकः पादकटकः' इत्यमरः । अगापगाः किंभूताः । मज्जनधाम मज्जनस्य स्नानस्य धाम गृहम् । नतभ्रुवोऽपि किंभूताः । मज्जनस्य भवाब्धौ ब्रुडनस्य स्थानम् । शब्दश्लेषोपमया स्मृतिरलंकारः ॥

यदि न दीर्घतमाः समवाप्नुयुः सहसि दुर्विषहोल्बणवायवः ।
धृतघनोष्मबृहत्तरुणीस्तनस्मरणकारणतामपि रात्रयः ॥ २१ ॥

सहसि हेमन्ते । 'स······ च बले मार्गशीर्षहेमन्तयोः पुमान्' इत्यमरः । दुर्विषह उल्वण उद्भटो वायुर्यासु ताः तथा दीर्घतमा अतिदीर्घा रात्रयो निशाः धृतघन ऊष्मा यैस्ते तादृशा ये बृहन्तस्तरुणीस्तनास्तेषां स्मरणे कारणतां यदि न समवाप्नुयुः तदापूर्वोक्तेन संबन्धः ॥

यदि भवेन्न घनावरणोद्गमग्लपितधामनि धामनिधौ बहिः ।
तपसि चेतसि च व्यसनाकुले तपसि रूढरसोऽप्यलसो जनः ॥ २२ ॥

तपसि कृच्छ्रादिव्रते रूढो रसो यस्य स तादृशो जनस्तपस्विजनोऽपि व्यसनाकुले वीनां पक्षिणामसनं हिमवायुना संकुचितपक्षतया दूरीभवनं तेनाकुले तपसि शिशिरे । 'तपस्तु शिशिरे माघे क्लीबं कृच्छ्रादिके व्रते' इति मङ्खः । तथा चेतसि च सर्वलोकस्य व्यसनैर्मृगयाक्षपानादिभिराकुले सति जनोऽलसो यदि न भवेत् । तथा कस्मिंश्च सति बहिर्घनानां मेघानां यदावरणं सर्वत आच्छादनं तस्योद्गमस्तेन ग्लपितं धाम यस्य स तस्मिन् धामनिधौ सूर्ये सति ॥

तदखिलापदुपोद्धरणक्षमं समधिगम्य दुरापमिदं पुनः ।
पवनवेल्लितबालमृणालिनीदलचलज्जलबिन्दुनिभं वपुः ॥ २३ ॥
भवभवत्पदपङ्कजपूजनव्यसनसौमनसीमपहाय कः ।
इह सहेत विभूतिलवोन्मिषन्मदकदर्यविकारकदर्थनाम् ॥ २४ ॥

(युग्मम् । अष्टादशभिः कुलकम्[1])

---

१. 'अष्टादशभिः कुलकम्' इति क-पुस्तके नास्ति.

इदमुदञ्चति मेघमयं महत्पिहितभास्वदमन्दमहस्तमः ।
घनबलोऽपि स काल उपस्थितस्तदिह हंस पदं कुरु मानसे ॥ २५ ॥

हे हंस परमात्मन् परमशिव । 'हंसो विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मनि मत्सरे ॥ निर्लोभनृपतौ हंसः शरीरमरुदन्तरे ।' इति विश्वः । मेघमयमित्यत्र मे, अघमयमित्यपि पदच्छेदः । हे हंस परमात्मन्, राजहंसच, पिहितमाच्छादितं भास्वत्कान्तिमत् अमन्दं बहु महस्तेजो ज्ञानस्वरूपं येन तत्तादृशं महत्तमो विषादात्मकस्तमोगुण उदञ्चत्युल्लसति । घनं सान्द्रं बलं सामर्थ्यं यस्य स तादृशः स कालः कृतान्तः, महाबली तुरीययुगसमयो वा काल उपस्थितः सविधं प्राप्तः । तत्तस्मात्कारणादिहास्मिन्समये इहास्मिन्मामके वा मानसे चित्ते पदं सर्वदा स्थितिं कुरु । अथ च, इदं मेघमयं जलदप्रचुरम्, पिहितं भास्वतो विवस्वतोऽमन्दं बहु महस्तेजो येन तत्तादृशं तमोऽन्धकारमुदञ्चत्युल्लसति । तथा च घनानां मेघानां बलं यत्र स तादृक्कालः समयो वर्षाकालोऽप्युपस्थितः । अतो हेतोः हे हंस, त्वं मानसे मानसाख्य एव सरसि स्थितिं कुर्वित्यर्थान्तरम् । हंसा वर्षाकाले मानसं सरो यान्तीति प्रसिद्धिः ॥

इति यदन्तरनन्त तिरो दधन्मुदमुदञ्चति मोहमहातमः ।
तव रवीन्दुर्हुताशनचक्षुषो हृदि निवेदयतीदमसंनिधिम् ॥ २६ ॥

हे अनन्त ब्रह्मादिभिरपि दुष्प्रापान्त, अन्तः हृदि मुदं परमानन्दं तिरो दधदन्तर्हितं कुर्वत् यन्मोहमहातमः अज्ञानरूपं मोहान्धकारं इति पूर्वोक्तप्रकारेणोदञ्चत्युल्लसति । हे अनन्त, इदं महातमो हृदि चित्ते मादृशामिति शेषः । मादृशां हृदि रवीन्दुहुताशनचक्षुषस्त्रिधामनयनस्य विश्वप्रकाशकस्य तवासंनिधिमसांनिध्यं निवेदयति वक्ति । मादृशां हृदि परज्योतीरूपस्य तवासांनिध्येन मोहमहातमःप्रादुर्भाव इति भावः ॥

एतद्वृत्तोक्तं समर्थयति—

न हि महेश मनस्त्वदधिष्ठितं भ्रमयितुं प्रभवन्ति भवोर्मयः ।
न हि वनं हरिणाधिपरक्षितं क्षपयितुं कपयः क्वचन क्षमाः ॥ २७ ॥

हे महेश परमेश्वर, हि यस्मात्कारणात्त्वयातिकृपालुनाधिष्ठितं मनश्चित्तं भक्तजनस्य भ्रमयितुं जन्मजरामरणावर्ते भ्रमयितुं भवोर्मयः संसारलहर्यो न प्रभवन्ति समर्था न भवन्ति । दृष्टं चैतत् । हि निश्चये । हरिणाधिपरक्षितं सिंहपालितं वनं काननं क्षपयितुं बाधितुं कपयो वानराः क्वचन क्षमाः कदापि न क्षमा भवन्ति ॥

'वरमरण्यसरित्पुलिनस्थलीतरुतले फलमूलजलाशिनः ।
स्थितिरनर्गलवल्कलवाससो न शिवभक्तिमृते त्रिदशेन्द्रता ॥'

(प्रक्षिप्तमेतत्)

---

१. ख-पुस्तकेऽयं श्लोको नास्ति. २. 'विभावसु' ख. ३. अयं श्लोकः ख-पुस्तके त्रुटितः.

भवति पश्यति नश्यति दुर्गतिः स्फुरति शक्तिरुपैति धृतिं मतिः ।
स्तुतिकृति प्रतिपत्तिमति श्रुतिस्मृतिभृति स्थितिमेति च निर्वृतिः॥२८॥

हे महेश, भवति पश्यति कृपयावलोकयति दृष्ट्यंशेन दुर्गतिर्नश्यति। तथा शक्तिः सामर्थ्यं स्फुरत्युल्लसति। तथा मतिर्बुद्धिर्धृतिं स्थैर्यमुपैति। तथा स्तुतिकृति स्तुतिं करोतीति स्तुतिकृत् तस्मिन्स्तुतिकृति तव स्तुतिकृति भक्तजने मादृशे निर्वृतिः परमानन्दः स्थितिमेति। कीदृशे स्तुतिकृति। प्रतिपत्तिमति प्रतिपत्तिः सर्वतः पूज्यता तद्वति। पुनः किंभूते। श्रुतिस्मृतिभृति श्रुतिस्मृतिधारके। तत्पारंगम इत्यर्थः। अत्र विशेषणसामर्थ्येन भवत्पादाम्भोरुहस्तुतिपरस्य सर्वतः पूज्यतां श्रुतिस्मृतिपारंगमत्वमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दश्च भवतीत्यर्थः (व्यज्यते)॥

कति न बुद्बुदवद्भववारिधाविह लसन्ति गलन्ति च जन्तवः ।
समजनि स्पृहणीयजनिः पुनर्जगति कश्चन यः शिवसेवकः ॥ २९ ॥

इहास्मिन्भववारिधौ संसारार्णवे कति न जन्तवोऽसंख्याता लसन्त्युद्भवन्ति गलन्ति लीयन्ते च। कथम्। बुद्बुदवत् बुद्बुदा इव जलापूरे तद्विक्षोभेणोद्भूता जलस्फोटा बुद्बुदास्तद्वत्। ....श्रीशिवभक्तोऽजनि स एव धन्य इत्यर्थः॥

सपदि पीठविलोठितमूर्तिभिर्भगवतः शुचिभिर्धृतभक्तिभिः ।
चरणरेणुकणैरिव मादृशैर्दिविषदामपि मूर्ध्नि पदं कृतम् ॥ ३० ॥

दिष्ट्येति शेषः। मादृशैर्बहुभिर्धृतभक्तिभिर्धृता भक्तिर्वाङ्मनःकायकर्मभिस्तदुपासासक्तिर्यैस्तादृशैः। तथा शुचिभिः स्वच्छहृदयैः। सपदि इदानीं पीठे विलोठिता पातिता मूर्तिर्निजतनुर्यैस्ते तादृशैः श्रीभगवतश्चरणरेणुकणैरिव। धृतभक्तिभिर्धृता भक्तिर्विच्छित्तिर्यैस्ते। शेषं प्राग्वत्। दिविषदामपि समस्तदेवानामपि मूर्ध्नि शिरसि पदं धृतम्। यथा भगवत्पदारविन्दरेणुभिर्देवानां देवानां शिरसि स्थानं कृतम्। प्रणामावसरे तेषां मूर्ध्नि धारणात्। तथा मादृशैरपि बहुभिर्देवशिरसि पदं कृतमिति प्रतिक्षणं श्रीशिवैकताध्यानान्निश्चितं संपन्नमेवेति। श्रीकाव्यप्रकाशे—'पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः' इत्यत्र कारिकायां 'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदितिवत् 'विच्छिन्नाभ्रविलापं वा विलीये नगमूर्धनि।' मूर्ध्न्यपि पदं कृतमिति कालस्य व्यञ्जकत्वं तज्ज्ञैरूह्यम् (?)॥

निपततां विषमे विपदम्बुधौ यदवलम्बनमस्तविडम्बनम् ।
जगदमङ्गलभङ्गविधायि तज्जयति रत्नमहो शिवसेवनम् ॥ ३१ ॥

विषमे कठिनेऽतिदुस्तरे विपदम्बुधौ जन्मजरामृतिरूपार्णवे निपततां जन्तूनां यदस्तविडम्बनं अस्ता त्यक्ता वारिता वा विडम्बना यस्मिन्येन वा अवलम्बनमाधारो भवति

तत् । विश्वस्यामङ्गलस्य संसाररूपाभद्रस्य भङ्गकारि रत्नमद्भुतं जयति सर्वोत्कृष्टं वर्तते । अहो आश्चर्ये ॥

जयति जन्मजरामरणव्यथाशमसमर्थमनर्थनिर्बर्हणम् ।
सकलमङ्गलधाम सुधामयं भगवदर्चननाम महौषधम् ॥ ३२ ॥

जन्मजरामरणैर्व्यथा तस्याः शमे समर्थम् । तथा अनर्थानामविद्यादिपञ्चक्लेशानां निबर्हणम् । सकलमङ्गलस्य कैवल्यरूपस्य धाम स्थानम् । सुधामयं रसायनमयम् । श्रीशिवचरणाम्बुजपूजननामकं महौषधं जयति । संजीवनाद्यौषधवरेभ्योऽपि दुष्प्रापमित्यर्थः ॥

इदमसाधितमेव रसायनं निरुपभोगमिदं सुखमक्षयम् ।
अमृतमेतदनम्बुधिमन्थनं यदविनश्वरमीश्वरसेवनम् ॥ ३३ ॥

वृद्धत्वेऽपि वलीपलितजराहरमनेकरसौषधिसाधितं रसायनमित्यायुर्वेदे । इदं पुनरसाधितमेव रसायनं भवति । इदं पुनर्निरुपभोगमनुच्छिष्टमक्षयमैकान्तिकात्यन्तिककर्मदुःखनिवृत्तिरूपं सुखम् । इदं पुनरम्बुधिमथनं विनैवामृतं पीयूषम् । किमित्येतदाह—अविनश्वरमेकनिमेषमात्रेऽप्यभङ्गुरमच्छिद्रमीश्वरसेवनं परमेश्वरसेवनम् । विभावनाध्वनिः॥

किमफलैरपरैर्भवशम्बरैः करितुरंगरथाम्बरडम्बरैः ।
भगवदङ्घ्रिसरोरुहसेवनव्यसनमस्तु ममानिधनं धनम् ॥ ३४ ॥

संसारेन्द्रजालैर्हस्त्यश्वरथवस्त्राणामाडम्बरैराटोपैः किं ममास्ति । न किंचिदित्यर्थः । श्रीशिवभट्टारकचरणकमलसेवाव्यसनमेव मम अनिधनं निर्नाशं धनमस्तु । एतद्वृत्तानुसारेण ममाप्येकं वृत्तम्—'तातस्त्राता नहि न सहजाश्वासनं यत्र चाम्बास्नेहारम्भो भवति च मृषा बन्धवो यत्र वन्ध्याः । चौराहार्यं क्षयविरहितं खिद्यतां देहभाजामेकं तस्मिन्पथि सुमधुरं शम्बलं शंभुनाम ॥

वहतु सा रमणी रमणीयताममृतमस्त्वमृतं मधु वा मधु ।
भवतु निर्वृतिधाम तु यामिनीरमणमण्डनसेवनमेव नः ॥ ३५ ॥

सा प्रसिद्धा रमणी वराङ्गना रमणीयतामन्यजनमनोहारिणीत्वं वहतु धारयतु । अमृतं निर्जरत्वविधायि अमृतमेवास्तु । मधु माक्षिकं मधु वा················निर्वृतिधाम परमानन्दधाम कैवल्यविश्रान्तिदमस्तु ॥

अहमहर्निशमेकमना मनागुपरमन्मदमन्मथमत्सरः ।
भवगतीरवगत्य दुरत्ययाः शशधराभरणं शरणं श्रये ॥ ३६ ॥

दुरत्यया अक्षया भवगतीरवगत्य ज्ञात्वा अहर्निशं सर्वदा उपरमन्त उपरमं प्राप्ता

---

१. 'निवारणम्' क. २. 'ममातिघनं' ख.

मदमन्मथमत्सरा गर्वकामक्रोधा यस्य सः । एकमना एकाग्रचित्तो मनाक् सन्नहं शशधराभरणं चन्द्रमौलिं श्रये ॥

आत्मानं विनोदयति कविः—

इदमहं करुणामृतसागरं शशिकिशोरशिरोमणिमर्थये ।
व्रजतु जन्मनि जन्मनि मे वपुर्भवदुपासनसाधनतामिति ॥ ३७ ॥

करुणामृतसागरं कृपामृताम्भोधिं शशिकिशोरशिरोमणिं बालेन्दुवतंसमिदमेवार्थये । एवशब्द आर्थः । इति किमित्याह—जन्मनि जन्मनि भवे भवे मे वपुः कलेवरं भवदुपासनसाधनतां भवदाराधनहेतुतां गच्छत्विति ॥

कमपि नाम निकाममनोहरं वहति टङ्कमनङ्कुशमेव यत् ।
तदकलङ्कमलंकरणं मुखे भवतु मे शिवनाम निरामयम् ॥ ३८ ॥

नाम निश्चये । यच्छिवनाम शिवशिवेति नाम निरङ्कुशं निर्यन्त्रणं कमपि टङ्कं विच्छित्तिविशेषं निकामं मनोहरमतिरम्यं वहति तदेव शिवनाम निरामयं निर्गता आमयाः क्लेशा अविद्यादयः पञ्च यस्य तन्निरामयं, षडूर्मिरहितं वा । अकलङ्कं निष्कलङ्कमलंकरणं मे मम मुखेऽस्तु ॥

स्वहृदयमुपदिशति—

हृदय भावय भावमनाविलं निरवधान बधान दृढां मतिम्[1] ।
त्वमसमर्थ समर्थयसे सुखं किमविनाशि विना शिवसेवनम् ॥ ३९ ॥

हे हृदय, त्वं कर्तृ अनाविलमकलुषं भावं स्वभावं भावय धारय । हे निरवधान सदैवावधानरहित हृदय, दृढां भक्तिविषये मतिं बुद्धिं बधान । हे असमर्थ अक्षम, शिवसेवनं श्रीशिवोपासनं विना अविनाशि अनपायं किं सुखं समर्थयसे जानासि ॥

भवरसं प्रति संप्रति तृष्णया त्यजसि मानस मानसमुन्नतिम् ।
मदनशासनशासनतः परं कमनपायमुपायमुदीक्षसे ॥ ४० ॥

हे मानस चित्त, संप्रतीदानीं भवे संसारे रसस्तं प्रति तृष्णया लोभेन मानस्य मानेन वा समुन्नतिस्तां त्यजसि । मदनशासनशासनतः श्रीशिवदर्शनतोऽनपायं निर्नाशं कमुपायं भवाम्भोध्युत्तरणोपायमुदीक्षसे ॥

उपवने पवनेरितमाधवीधवलिते वलिते तरुपङ्क्तिभिः ।
अमलकोमलकोषनिषण्णषट्चरणपारणपावनपङ्कजे ॥ ४१ ॥

---

1. 'धृतिम्' ख.

समदने मदनेन वशीकृता वरवधूरवधूय भज प्रभुम् ।
अशरणोद्धरणोद्धतधीः शुचामुपरमं परमं स करोति ते ॥४२॥(युग्मम्)[1]

पवनेन वायुना ईरिता या माधव्यो माधवीलतास्ताभिर्धवलिते । तथा तरुपङ्क्तिभिर्वलिते । तथा अमलाः कोमला ये कोषा बीजकोषास्तत्र निषण्णानां षट्चरणानां भ्रमराणां पारणं किंजल्कस्य तेन पावनानि पङ्कजानि यत्र तादृशे । समदने मदनवृक्षसहिते उपवने मदनेन वशीकृताः सकामोद्रेका वरवधूर्वराङ्गीरवधूय त्यक्त्वा प्रभुं श्रीशिवभट्टारकं भज सेवस्व । कुत इत्याह—स एव प्रभुरशरणानां जनानामुद्धरणे उद्धता धीर्बुद्धिर्यस्य स ते तव परममुत्कृष्टं शुचां जन्मजरामरणदुःखानामुपरमं नाशं करोति ॥ युग्मम् ॥

पुनरपि मानसमेवोपदिशति—

जहिहि मोहमुपेहि निजां स्थितिं त्यज शुचं भज मानपरिग्रहम् ।
अहरहर्हरपादसरोरुहस्मृतिरसायनपानपरं भव ॥ ४३ ॥

हे मानस, मोहमविद्यापर्यायमज्ञानं जहिहि । त्वं निजां स्थितिं मर्यादामुपेहि । शुचं शोकं त्यज । मानपरिग्रहं भज । श्रीशिवपदाम्भोजस्य स्मृतिरेव रसायनपानममृतपानं तत्र परं लीनं भव ॥

तदसमञ्जसमङ्ग यदङ्गनानयनचापलशापमुपेयताम् ।
नयसि नित्यबहिर्मुख शंकरस्मरणसौमनसीमपि हेयताम् ॥ ४४ ॥

हे नित्यबहिर्मुख, नित्यं बहिर्बाह्यव्यापारेषु पर्यवसानविरसेष्वेव मुखं यस्य तत् तादृश, हे चित्त, अङ्ग इष्टमन्त्रणे । त्वमङ्गनानयनचापलं वरकामिनीनेत्रचापलमेव शापः निरयप्राप्तिरूपातिदुःखदः तमुपेयतां प्राप्यतां नयसि । तदेव साधु मन्यस इत्यर्थः । तथा शंकरस्मरणसौमनसीं श्रीशिवस्मरणपरमसुखविश्रान्तिमपि हेयतां त्याज्यतां नयसि यत्सर्वथा त्यजसि तदेतदसमञ्जसम् । अयुक्तमित्यर्थः ॥

यदि समर्थयसे दुरतिक्रमं कुपितकालभटभ्रुकुटीभयम् ।
तदचिकित्स्यभवामयभेषजं भज भुजंगमभूषणतोषणम् ॥ ४५ ॥

हे चित्त, त्वं कुपिता ये कालभटा यमभटास्तेषां भ्रुकुटी असौम्याक्षिविकारस्तस्या भयं दुरतिक्रममलङ्घ्यं यदि समर्थयसे मन्यसे तत्तस्मात्कारणादचिकित्स्यस्यासाध्यस्य भवरोगस्य भेषजमगदं भुजंगमभूषणतोषणं फणिहारश्रीशिवभट्टारकसंतोषणं भज ॥

यदि चिकीर्षसि सौहृदमात्मनः परिजिहीर्षसि यद्यघबन्धनम् ।
यदि तितीर्षसि संसृतिसागरं श्रय श्रेयस्करमीश्वरसेवनम्[2] ॥ ४६ ॥

१. 'युग्मम्' ख-पुस्तके नास्ति. २. 'यशस्करं' ख.

हे चित्त, त्वं यद्यात्मनः सौहृदं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि, तथा त्वं यद्यघैः पातकैर्बन्धनं कारागृहरूपं परिजिहीर्षसि परिहर्तुमिच्छसि, तथा संसृतिसागरं भवार्णवं यदि तितीर्षसि तर्तुमिच्छसि तदा मयस्करं मयः कल्याणं परमानन्दरूपं करोतीति मयस्करमीश्वरसेवनं परमशिवसेवनं श्रय । छन्दसि मयःशब्दः कल्याणवाचको दृश्यते । यथा रुद्रानुवाके—'शंकराय च मयस्कराय च' इति । अत्र भाषायामप्रयुक्तोऽपि मयस्करशब्दो भक्तिविषयेऽदुष्टः । यद्वा 'छन्दोवत्कवयोऽपि प्रयुञ्जते' इति न्यायेन समाधेयम् ॥

यदि वराक सुकर्मविपाकतः करतले पतितस्तव शेवधिः ।
तमखिलापदपाकरणक्षमं नयसि मूढ निरर्थकतां कथम् ॥ ४७ ॥

हे वराक चित्त, सुकर्मविपाकतः । शोभनं च तत्कर्म सुकर्म । प्राचीनानेकजन्मपुण्यपरम्पराविपाकतस्तव करतले शेवधिर्निधिः पतितः अखिला या आपदो जन्मजरामरणरूपव्यापदस्तासामपाकरणे दूरीकरणे क्षमं तं शेवधिं श्रीशिवोपासनपरतन्त्रं मानुषजन्मरूपं हे मूढ, निरर्थकतां व्यर्थतां कथं नयसि ॥

एतदग्रिमश्लोके प्रकटयति—

अमलशीलकुलश्रुतविश्रुतं सदसदर्थविचारविशारदम् ।
पुरजिदर्चनसौख्यपराङ्मुखं नयसि मानस मानुषजन्म यत् ॥ ४८ ॥

(दशभिश्चित्तोपदेशकुलकम्)

हे मानस, अमलं स्वच्छं निर्मलं शीलं च कुलं च श्रुतं च तैर्विश्रुतं ख्यातं तथा सदसदर्थविचारे कार्याकार्यविवेके विशारदं निपुणं मानुषजन्म यत्पुरजिदर्चनसौख्यपराङ्मुखं सत् नयस्यतिवाहयसि ॥ दशभिश्चित्तोपदेशकुलकम् ॥

भ्रमदमन्थरमन्थरयाहतिध्वनदमुद्रसमुद्रसमानया ।
शमितशापदशापदमेहि मे हर गिरा वितरावितथं वरम् ॥ ४९ ॥

हे हर महेश स्वामिन्, त्वमेहि भ्रमंश्चासावमन्थरश्चासौ मन्थो मन्दराख्यः शैलो वैशाखस्तस्य यो रयो वेगस्तेनाहतिस्तया ध्वनंश्चासावमुद्रो निर्मर्यादः समुद्रस्तस्य समानया गिरा वाण्या शमितशापदशापदं शमिता शापदशा पुनः पुनर्जन्ममरणमहाक्लेशरूपशापावस्था एव आपद्येन स तादृशमवितथं सत्यं वरं मे मह्यं वितर देहि कृपां कुरु ॥

अनुगृहाण गृहाण घृणार्णव प्रणयिनः प्रणयानुगुणं वचः ।
उपकुरुष्व कुरुष्व दृढं मनागशरणोद्धरणप्रवणं मनः ॥ ५० ॥

हे घृणार्णव करुणासमुद्र शंभो, अनुगृहाणानुग्रहं कुरु । प्रणयिनो याचकस्य । अर्थान्मम प्रणयानुगुणं याच्ञानुरूपं वचो गृहाण । त्वमुपकुरुष्व उपकारं भवार्णवोत्तरणरूपं कुरु । त्वं मनागीषत् अशरणोद्धरणप्रवणं विगतशरणमादृशजनोद्धरणलीनं मनश्चित्तं दृढं कुरु ॥

पृथुशिरस्त्रिदशापगया श्रितं करुणया हृदयं शिवया वपुः ।
कथमतिप्रमिते भगवन्धृतिः श्रवणरन्ध्रपदेऽपि न मे गिरः ॥ ९१ ॥

हे भगवन् शंभो, तव पृथु विस्तीर्णं शिरस्त्रिदशापगया देवनद्या गङ्गया श्रितम् । तथा पृथु उदारं हृदयं करुणया कृपया जगदुद्धारकारिण्या श्रितम् । तथा पृथु विस्तीर्णं वपुः शिवया गिरिजया श्रितम् । हे शंभो, तवातिप्रमितेऽत्यन्तसूक्ष्मेऽपि श्रवणरन्ध्रपदे कर्णरन्ध्रस्थाने मे मम गिरो वाण्याः ········ । मदीयां वाचं किं न शृणोषीत्यर्थः । 'धृतिर्धारणधैर्ययोः' ॥

त्वदनुरागभरेण कदर्थिता त्वदनुरञ्जनकर्मणि चाक्षमा ।
इति मतिर्मम चाटुपराङ्मुखी हर करोति निजार्तिनिवेदनम् ॥ ९२ ॥

हे हर, त्वयि विषयेऽनुरागभरेण कदर्थिता व्यथिता तथा त्वदनुरञ्जनकार्ये चाक्षमा असमर्था इत्यतो हेतोश्चाटुभ्यः पराङ्मुखी सती निजा चासावार्तिस्तस्या निवेदनं करोति । यथैवंविधा कामिनी निजार्तिं स्वामिनो निवेदयति तथेत्यर्थः ॥

प्रियतमोऽसि मतेर्मम सा पुनर्न गुणवत्यपि ते हृदयंगमा ।
इति महेश भवद्विरहातुरा भजति कामपि कामकदर्थनाम् ॥ ९३ ॥

हे महेश, मम मतेर्बुद्धेः प्रियतमोऽस्ति अत्यन्तप्रियोऽसि प्राणप्रियोऽसि । सा पुनर्मम मतिर्गुणवत्यपि ते तव हृदयंगमा न भवति । गुणवती, गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तद्वती, दयादाक्षिण्यादिगुणयुक्ता च । इत्यतो भवद्विरहेणातुरा सती कामप्यनिर्वाच्यां कामकदर्थनां कामो मनोरथस्तेन कदर्थनां व्यथां भजति । कामिनीपक्षे—कामेनानङ्गेन व्यथां प्राप्नोति । या च कामिनी गुणवत्यपि कामुकस्याप्रिया सा कामप्यनङ्गव्यथां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

भव भवत्परिरम्भरसोऽस्तु मा त्वदुपभोगविधौ तु कथैव का ।
तव तु दर्शनमात्रककाङ्क्षिणीं मम मतिं कथमित्थमुपेक्षसे ॥ ९४ ॥

हे भव, तस्या मम मतेः भवत्परिरम्भस्य भवदालिङ्गनस्य रसो मास्तु । सा कथं भवत्परिरम्भं लभत इत्यर्थः । तु पक्षान्तरे । त्वदुपभोगविधौ त्वया विहितो य उपभोग आस्वादस्तस्य कथैव का भवति । हे स्वामिन् । तु पक्षान्तरे । तव दर्शनमात्रककाङ्क्षिणीं मम मतिमित्थमनेन प्रकारेण कथमुपेक्षसे ॥

कुटिलतां न जगाम निकामतो न सहजं मलिनत्वमुपेयुषी ।
वहसि किं घनरागकदर्थितां मम मतिं प्रति कर्कशमाशयम् ॥ ९५ ॥

हे हर, मम मतिरेव कामिनी कुटिलतां कर्मशाठ्यं कुटिलाशयत्वं च निकामतः स्वभावतो न जगाम । तथा न च मम मतिर्मलिनत्वं सदोषत्वं मालिन्यं चोपेयुषो न

भवति। हे स्वामिन्, घनेन रागेण स्नेहेन भवद्विषये स्थितेन कदर्थितां व्यथितां मम बुद्धिं प्रति कर्कशं कठिनमाशयं किं वहसि। तदुपरि कृपां कुर्वित्यर्थः॥

अथ गता परिणामदशामिति त्यजसि चेन्मम मुग्धतमां मतिम्।
किमपरं घनमोहविमूर्छिता प्रथयतां तव निर्दयतामियम्॥ ९६॥

अथानन्तरमियं मतिः परिणामदशां गता। प्रकृतिपरिणामो बुद्धिरिति सांख्याः। तथा परिणामदशां प्रौढत्वं च प्राप्तेयमिति हेतोर्मुग्धतमामतिरम्यामतिमूढां च मम मतिं चेत्त्यजसि तर्हि किमपरं वच्मि। सा मम मतिर्घनमोहेनाज्ञानेन मूर्छिता व्यथिता अथ च मोहेन कामोद्रेकेण च मूर्छिता सती तवैव निर्दयतां निष्कृपतां प्रथयतां प्रकटीकुरुताम्। यथा कामिनीत्यर्थः॥ एतदाशयानुसारेण ममापि वृत्तमेकम्—'किं सुप्तोऽसि किमाकुलोऽसि जगतः सृष्टस्य रक्षाविधौ किं वा निष्करुणोऽसि नूनमथवा क्षीबः स्वतन्त्रोऽसि किम्। किं वा मादृशनिःशरण्यकृपणाभाग्यैर्जडोऽवागसि स्वामिन्यन्न शृणोषि मे विलपितं यन्नोत्तरं यच्छसि॥' इति॥

इदमनङ्गजनंगमसंगमभ्रमद[1]मन्दमलं चपलं मनः।
अमृतकुम्भकर द्युतरङ्गिणीधर सुधाकरशेखर शोधय॥ ९७॥

हे अमृतकुम्भकर अमृतकलशपाणे, 'देवं सुधाकलश—' इत्यागमशास्त्रे श्रीमृत्युंजयध्यानोक्तेः। तथा द्युतरङ्गिणीधर स्वर्नदीधर, तथा हे सुधाकरशेखर चन्द्रमौले, अनङ्गः काम एव जनंगमश्चण्डालस्तस्य संगमेन भ्रमत्प्रसृमरं अमन्दं प्रचुरं मलं कालुष्यं यस्य तत्तादृशं चपलं मनः अर्थान्मम शोधय निर्मलीकुरु। एतच्छोधने साभिप्रायममृतकुम्भकरेत्यादिविशेषणत्रयम्॥

भवमरुभ्रमखेदकदर्थितं सुविषमैस्तृषितं वि[2]षयोष्मभिः।
मदयते हृदयं मम निर्भरं भव भवच्चरणस्मरणामृतम्॥ ९८॥

हे भव श्रीशंभो, भवः संसार एव मरुर्निर्जलो देशस्तत्र भ्रमेण यः खेदस्तेन कदर्थितं व्यथितम्। तथा सुष्ठु विषमैर्विषयोष्मभिः शब्दादीन्द्रियार्थोष्मभिस्तृषितं मम हृदयं कर्मभूतं निर्भरं घनं भवच्चरणस्मरणामृतं कर्तृ मदयते आनन्दयति। भवच्चरणस्मरणामृतेन भवमरुभ्रमणखेदसंतप्तं मम हृदयं परमानन्दं लभत इत्यर्थः॥

विषमपन्नगपाशवशीकृतं भवमहार्णवमग्नमनीश्वरम्।
बहलमोहमहोपलपीडितं हर समुद्धर मां शरणागतम्॥ ९९॥

हे हर महेश, विषयाः शब्दादय एव पन्नगपाशा भुजगबन्धनानि तैर्वशीकृतम्।

---

१. 'प्रसृमरप्रचुरावरणं मनः' ख. २. 'विषयोर्मिभिः' ख.

तथा भव एव महार्णवस्तत्र भग्नम् । तथानीश्वरमनाथम् । बहलो यो मोहोऽविद्यापर-पर्यायमज्ञानं स एव महोपलो बृहदश्मा तेन पीडितं मां शरणागतं समुद्धर ॥

यमभटैर्ह्रियमाणमयन्त्रणैरशरणं शरणं चरणौ श्रितम् ।
घनघृणामृतनिर्भरया दृशा मदनमर्दन मामवलोकय ॥ ६० ॥

मदनं कामं मर्दयतीति मदनमर्दनः । तत्संबोधनं हे मदनमर्दन शंभो, अयन्त्रणैरनियन्त्रितैर्यमभटै रविजकिंकरैर्ह्रियमाणम् तथा अशरणम् । तथा चरणौ भवदीयचरणौ शरणं श्रितम् मां घनं यद्घृणामृतं कृपामृतं तेन निर्भरया परिपूर्णया दृशावलोकय ॥

अभयघोषमिषोन्मिषितामृतद्रवमवन्ध्यधृतस्मितचन्द्रिकम् ।
वदनचन्द्रमसं तव पश्यतो मम कदा नु तमः शममेष्यति ॥ ६१ ॥

हे मदनमर्दन, मा भैषीरिति योऽभयशब्दस्तस्य मिषेण व्याजेनोन्मिषितोऽमृतद्रवो यस्य स तादृशम् । तथा अवन्ध्या सफला भक्तजनाभीप्सितदानेन धृता स्मितचन्द्रिका ईषद्धासज्योत्स्ना येन स तादृशं तव वदनचन्द्रमसं मुखेन्दुं पश्यतो मम तमो विषादात्मकतमोगुणस्वरूपमज्ञानाख्यमन्धकारं कदा नु शममेष्यति । नु वितर्के ॥

प्रबलतापकदर्थितविग्रहं द्विजपतिं परिपालयितुं शिशुम् ।
वहसि किं न विभो हृदये दयां शिरसि निर्जरनिर्झरिणीमिव ॥ ६२ ॥

हे विभो, प्रबला ये तापा आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकास्त्रयस्त एव तापास्तैः कदर्थितो व्यथितो विग्रहो यस्य स तादृशं शिशुं द्विजपतिं द्विजानां विप्राणां पतिं ब्रह्मेन्द्रमर्थान्माम् द्विजपतिं नक्षत्रेशं च चन्द्रं शिशुं बालं पालयितुं रक्षितुं निर्जरनिर्झरिणीं देवनदीं गङ्गामिव शिरसि हे विभो हृदये दयां किं न वहसि ॥

प्रणततापविपत्क्षपणक्षमां दलितसंततसंतमसस्थितिम् ।
हृदि निधेहि दयाममृतस्रुतं हरिणकेतुकलामिव मूर्धनि ॥ ६३ ॥

हे विभो, प्रणतानां प्रह्वाणां तापा आधिदैविकाद्यास्त्रय एव तापास्त एव विपत्तस्याः क्षपणे दूरीकरणे क्षमां समर्थाम् तथा दलिता संततं संतमसस्याज्ञाननाम्नस्तमसः स्थितिर्यया सा तादृशीताममृतस्रुतं दयां हरिणकेतुकलामिव चन्द्रकलामिव शिरसि हृदि हृदये निजे निधेहि । चन्द्रकलापि तादृशी भवति ॥

अभिमताधिकसिद्धिविधायिनीं भवदवच्छिदमव्यभिचारिणीम् ।
वह विभो हृदये दयितां दयां वपुषि भूधरराजसुतामिव ॥ ६४ ॥

हे विभो, अभिमतादभिलषितादप्यधिकं सिद्धिदात्रीं भवः संसार एव दवो दावाग्निस्तं छिनत्तीति तादृशीं तथा अव्यभिचारिणीं न व्यभिचरति न निवर्तत इति ता-

दर्शी स्थिरां वपुषि देहार्धभागे भूधरराजसुतां पार्वतीमिव हृदये निजे वह धारय। पार्वत्यपि तादृशी भवति ॥

चिन्तामणिः स्फटिकजातिरचेतनोऽपि
कल्पद्रुमः कठिनकाष्ठविनिर्मितोऽपि।
तिर्यग्दशामपि गता किल कामधेनु-
र्भाग्यैरभीष्टफलदाः कृतिनां भवन्ति ॥ ६५ ॥
त्वं तु प्रभो त्रिभुवनैकमहेश्वरोऽपि
पर्याप्तशक्तिरपि पूर्णकृपार्णवोऽपि।
आक्रन्दतोऽपि करुणं विधिवञ्चितस्य
त्यक्तादरोऽसि मम दर्शनमात्रकेऽपि ॥ ६६ ॥ (युग्मम्)

एते कृतिनां धन्यानां भाग्यैर्निजैरभीष्टफलदा भवन्ति। एते के इत्याह—चिन्तामणिः कल्पद्रुमः कामधेनुश्च। तत्र स्फटिकजातिरर्कोपलजातिश्चिन्तामणिश्चिन्तारत्नम्। अचेतनो जडश्च। कल्पद्रुमश्च कठिनं यत्काष्ठं तेन निर्मितः। काष्ठमय इत्यर्थः। किल प्रसिद्धौ। कामधेनुः स्वर्धेनुश्चापि तिर्यग्दशां गता। तिर्यग्रूपेत्यर्थः। त्वं त्विति। हे प्रभो जगदीश, त्रिभुवने एकोऽद्वितीयो महेश्वरो महैश्वर्यवानपि पर्याप्ता परिपूर्णा शक्तिर्यस्य तादृशोऽपि पूर्णा या कृपा तस्या अर्णवः समुद्रोऽपि मम दर्शनमात्रकेऽपि दृष्टयंशदानेऽपि त्यक्तादरोऽसि। ममैवाभाग्यचातुरीयमित्यर्थः ॥ युग्मम् ॥ एतद्वृत्तद्वयाशयानुसारेण ममाप्येकं वृत्तम्—'निश्चेतनं तृणमणिस्तृणमाददाति लोहं च लोहमणिरात्मवशं करोति। रे चित्त चेतनमपि त्वमभाग्यतो मे स्वाधीनमाचरसि नो स्वविभुं दयालुम् ॥' इति ॥

चिरं द्वारोपान्ते स्थितमवसरोद्वीक्षणधिया[1]
तिरस्कारः सोढः[2] कुपितमुखरद्वाःस्थविहितः।
मुखं दीनं कृत्वा[3] विभवलवगर्वान्धितदृशां
कदीशानामग्रे क इव न विसोढः परिभवः ॥ ६७ ॥
परिम्लानो मानस्तनुरपि तनुस्ताम्यतितमां
मनो मोहावर्ते भ्रमति धृतिरस्तं व्रजति च।
कथापि क्लेशानामवतरति नोच्छेदपदवीं
दवीयस्यामस्यां भवभुवि मुधा धावति मतिः ॥ ६८ ॥

१. 'उदीक्षण' ख. २. 'प्राप्तः' ख. ३. 'धृत्वा' ख.

तदेवं दुर्वारव्यसनशतसंपातविषमं
　　विशन्नेष स्वामिन्नहह सुमहन्मोहगहनम् ।
अविन्दन्नाश्वासक्षममपरमापन्नसुहृदं
　　जनोऽवज्ञापात्रं भवति करुणाब्धेर्न भवतः ॥ ६९ ॥
(तिलकम्)

हे विभो, कुत्सिता ईशाः कदीशास्तेषां कदीशानां कुनृपतीनामग्रेऽस्माभिः क इव न परिभवस्तिरस्क्रियारूपो विसोढः । किं कृत्वा । दीनं मुखं कृत्वा । एतदेवाह—चिरमित्यादि । अस्माभिरवसरोद्वीक्षणधिया अवसरस्योद्वीक्षणं तत्र धीस्तया कदावसरं प्राप्नुम इति धिया कदीशानां द्वारोपान्ते द्वारसविधे चिरं स्थितम् । तथास्माभिस्तत्रैव कुपिता ये मुखरा द्वाःस्था याष्टीकास्तैर्विहितस्तिरस्कारः परिभवः सोढः । 'प्राप्तः' इति च पाठः । कदीशानां किंभूतानाम् । विभवलवेन यो गर्वस्तेनान्धितान्धीकृता दृशो येषाम् ॥ परिम्लान इति निजावस्थां वर्णयति कविः—हे विभो, मानः अहमप्येकोऽस्मीत्येवंरूपोऽभिमानः परिम्लानो म्लानिं गतः । ममेति शेषः । तथा तनुरपि देहयष्टिरपि तनुः कृशापि ताम्यतितमामतिशयेन ताम्यति ग्लानिं भजते । 'तमु ग्लानौ' धातुः । मोहावर्तेऽज्ञानरूपाम्भोभ्रमे मनश्चित्तं भ्रमति । तथा मम धृतिर्धैर्यमप्यस्तं नाशं व्रजति गच्छति च । तथा क्लेशानामविद्यादीनां पञ्चानामपि कथा उच्छेदपदवीं नावतरति । अस्यां दवीयस्यामतिशयेन दूरायामनन्तायां भवभुवि भवः संसार एव भूस्तस्यां मम मतिर्मुधा व्यर्थं धावति ॥ तदेवमिति । हे स्वामिन्, अहह खेदे । तत्तस्मात्कारणादेवमनेनोक्तप्रकारेण दुर्वाराणि यानि व्यसनशतानि तेषां संपातस्तेन विषमं कठिनं तथा सुष्ठु महद्दीर्घमोहमेव गहनं दुर्गममिर्जलस्थानं विशन् अत एवाश्वासनसमर्थमपरं विभोरन्यं नाथं बान्धवं वा तथापन्नसुहृदमापद्गतसुहृदमाश्वासनक्षममपरमलभमान एष मल्लक्षणो जनः करुणाब्धेः कृपासमुद्रस्य भवतोऽवज्ञापात्रं न भवति । अवज्ञापात्रं भवितुं नार्हतीत्यर्थः ॥ तिलकम् ॥

कदर्याणामग्रे तरलनलिनीपल्लवतल-
　　प्रलीनप्रालेयप्रचलकमलामूढमनसाम् ।
अदभ्रभ्रूभङ्गप्रभवमवमानं[1] हताधियः
　　सहन्ते हन्तेह द्रविणकणतृष्णान्धितदृशः ॥ ७० ॥
अहं तु प्रत्यग्रप्रभुचरणराजीवरजसा
　　पवित्रं मूर्धानं दधदधिकभक्तिग्रहगुरुम् ।

१. 'प्रसवमवसानं' ख.

भ्रुकुंसत्वं बिभ्रत्प्रमदभरसंदर्भरभसा-
द्भजेयं भूतेशभ्रुकुटिघटनाभाजनभुवम् ॥ ७१ ॥

(युग्मम्)

हे स्वामिन्, हन्त कष्टे। तरलश्चासौ नलिनीपल्लवस्तस्य तलं तत्र प्रलीनं यत्प्रालेयमवश्यायस्तद्वत्प्रचला क्षणस्थायिनी या कमला लक्ष्मीस्तया मूढं मोहान्धं मनो येषां ते तादृशानां कदर्याणां कृपणानामग्रे अदभ्रो घनो यो भ्रूभङ्गस्तत्प्रभवमवमानं हतधियः कुधियः परमेश्वरभक्तिरसादन्यत्र लीनबुद्धयः इह जगत्यवमानं लभन्ते। किंभूताः। द्रविणकणे या तृष्णा तयान्धिता दृग्येषां ते॥ अहं त्विति। तु पक्षान्तरे। अहं पुनः प्रत्यग्रं नवं यत्प्रभुचरणराजीवरजः श्रीशिवचरणाम्भोजरजस्तेन पवित्रम् अधिकश्चासौ भक्तेर्ग्रहो हेवाकस्तेन गुरुं सगौरवं मूर्धानं दधदहं तेन भक्तिरसासवेन यः प्रमदभरः परमानन्दोत्कर्षस्तस्य संदर्भ आटोपस्तस्य रभसादौत्सुक्याद्भ्रुकुंसत्वं स्त्रीवेषधारिनटत्वं बिभ्रत् भूतेशभ्रुकुटिघटनाभाजनभुवं भूतेशस्य श्रीभैरवस्य भ्रूभङ्गरचनापात्रास्पदत्वं भजेयम्। 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः। स्त्रीवेषधारी पुरुषः' इत्यमरः। स्त्रीवेषधारी नटो भ्रुकुंसः। अयं भावः—हतधियो मूढाः कंदर्पभ्रूभङ्गभाजनत्वं व्रजन्ति, अहं तु धन्यः श्रीशिवभक्तिरसानन्देन स्त्रीवेषधारिनटत्वं बिभ्रदत एव श्रीभैरवभ्रुकुटिरचनाभाजनत्वं भजेयम्॥ युग्मम्॥

अधुना श्रीशिवभक्तिरसामृतानन्देनात्मानं वृत्तद्वयेन कविर्विनोदयति—

सुरस्रोतस्वत्यास्तटविटपिपुष्पौघसुरभौ
गिरिग्रावग्रामस्खलनमुखरस्रोतसि जले।
श्रमक्षामैरङ्गैरगणितभवक्लेशविपदां
कदा स्यान्नस्तृप्तिर्हरचरणसेवासुखरसैः॥ ७२ ॥

तटविटपिपुष्पौघसुरभौ तीरतरुकुसुमसमूहसुगन्धे पर्वतशिलासमूहस्खलनसशब्दस्रोतसि सुरस्रोतस्वत्या देवनद्या गङ्गाया जले श्रमेण भवमरुभ्रमणजखेदेन क्षामैः कृशैरङ्गैरुपलक्षितानां अत एवागणिता भवक्लेशविपत्संसारकष्टव्यापद्यैस्ते तादृशां नोऽस्माकं हरचरणसेवासुखरसैः श्रीशिवपादारविन्दसेवामहासौख्यरसैस्तृप्तिः कदा स्यात्॥

अमन्दानन्दानां दलदलघुसंतापविपदां
पदाम्भोजद्वन्द्वं शिरसि दधतामिन्दुशिरसः।
कदा नः कालिन्दीसलिलशबलैरम्बरसरि-
त्तरङ्गैरङ्गारीभवति भवबन्धेन्धनचयः॥ ७३ ॥

इन्दुशिरसश्चन्द्रमौलेः पदाब्जद्वन्द्वं स्वशिरसि दधतामत एवामन्दानन्दानाम्, तथा दलन्ती अलघुर्महती संतापोऽध्यात्मिकादिस्त्रिविधः सैव विपर्येषां ते तादृशां नोऽस्माकं कालिन्दीसलिलशबलैर्यमुनाजलकर्बूरैरम्बरसरित्तरङ्गैर्गङ्गातरङ्गैः । गङ्गायमुनासंगमे प्रयाग इत्यर्थः । ············शान्ताग्न्यङ्गारत्वं याति ॥

सान्द्रानन्दस्तिमितकरणः पुण्यनैपुण्यभागी
भागीरथ्यास्तटविटपिनः क्वापि मूले निलीनः ।
सर्वाकारं गिरिपतिसुताकान्तमेकं प्रपन्नः
स्वात्मारामः शमसुखसुधास्वादमभ्येति धन्यः ॥ ७४ ॥

सर्वाकारं वाङ्मनःकायकर्मभिः सर्वप्रयत्नेनैकमेव गिरिसुताकान्तं श्रीशिवभट्टारकमनन्यगामिचित्ततया प्रपन्नः शरणं गतः । अत एव सान्द्रेण विगलितवेद्यान्तरेणानन्देन स्तिमितानि सात्त्विकभावं गतानि करणानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि यस्य सः । तथा स्वात्मारामः स्वात्मन्येवारमत इति । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । तथा पुण्यं च नैपुण्यं च पुण्यानां नैपुण्यं वा भजते तादृशः भागीरथ्या गङ्गायास्तटविटपिनस्तीरतरोः क्वापि कुत्रापि मूले निलीनो निषण्णः सन् शमसुखसुधास्वादं शान्तिसुखामृतास्वादं धन्यो भाग्यवानभ्येति ॥

अभिजनगुणख्यातिप्रज्ञाभिमानभरोद्धुरां
क इव सदसि प्रह्वीकर्तुं क्षमेत शिरोधराम् ।
विदधति मुहुर्हेलाखेलं भवत्यवधीरणं
भ्रमयितुममी युक्ता न स्युर्यदीन्द्रियवैरिणः ॥ ७५ ॥

भोः स्वामिन्, मुहुः पुनःपुनर्हेलया खेलं मन्थरं कृत्वा भवति त्वयि अवधीरणमवज्ञां कुर्वति सति अमी इन्द्रियवैरिणो हृषीकशत्रवो भ्रमयितुम् । जन्तुमिति शेषः । जन्तुं भ्रमयितुं मथितुं यदि न युक्ताः संनिहिताः सज्ज्ञानास्तद्युक्ता वा यदि न स्युस्तदा क इव पुमान्सदसि सभायामभिजनेन कुलेन गुणो दाक्षिण्यादिः ख्यातिः कीर्तिश्च प्रज्ञा शेमुषी च अभिमानभरोऽहंकारातिशयश्च तैरुद्धुरां स्तब्धां शिरोधरां कृकाटिकां प्रह्वीकर्तुं नम्रीकर्तुं क्षमेत क्षान्तिं सहेत । कुलाद्युद्धुरां शिरोधरां नम्रीकर्तुं क्षान्तिर्भवदवज्ञाफलमित्यर्थः ॥

एतदेव पूर्वोक्तं पुनः समर्थयति—

मानः कस्य न वल्लभः खलमुखप्रेक्षित्वदुःस्था स्थितिः
कस्य प्रीतिकरी त्रपाभरनतं कस्मै शिरो रोचते ।

---

१. 'सहेत' ख.

किं तु स्वामिनि सावलेपहृदये दासीकृताः शत्रुभिः
क्षुद्रानद्यतनेश्वरान्धनमदक्षीबान्निषेवामहे ॥ ७६ ॥

कस्य जन्तोर्मानोऽभिमानः पूज्यत्वं वा वल्लभो न भवति । अपि तु सर्वस्यैव । निर्जातिवशेन यत्खलमुखप्रेक्षित्वं तेन दुःस्था कष्टा स्थितिः कस्य प्रीतिकरी भवति । तथा याच्ञावशादिति शेषः । याचनावशात्त्रपाभरेण लज्जाभरेण नतं शिरः कस्मै रोचते । किं तु पक्षान्तरे । स्वामिनि परमेश्वरे सावलेपहृदये सावज्ञमनसि सति शत्रुभी रिपुभिरौचित्यादान्तरैः कामादिभिर्दासीकृता भुजिष्यीकृता वयं धनमदेन क्षीबानद्यतनेश्वरान्वर्तमानसमयेश्वरान्क्षुद्रान्सामान्यान्कुनृपतीन्निषेवामहे ॥

स्तब्धा द्वारि यदास्महे क्षितिभुजां निर्भर्त्सिता वेत्रिभि-
र्यद्गर्वान्धनरेन्द्रवल्लभदुरुद्गारैर्विदह्यामहे ।
यन्मिथ्यास्तुतिपातकैर्भगवतीं वाचं तिरस्कुर्महे
तत्सर्वं तव वक्रवक्रवलनामात्रस्य विस्फूर्जितम् ॥ ७७ ॥

क्षितिभुजां राज्ञां द्वारि वेत्रिभिः वेत्रं दण्डो विद्यते येषां ते वेत्रिणस्तैर्याष्टीकैर्निर्भर्त्सिता न्यक्कृता यदास्महे । तथा गर्वेणाहंकारेण येऽन्धा नरेन्द्रवल्लभा राजपुरुषास्तेषां दुष्टा ये उद्गारास्तैर्यच्च विदह्यामहे । तथा । कुनृपतीनामिति शेषः । कुनृपतीनां मिथ्यास्तुतिपापैश्च यद्भगवतीं वाचं वाग्देवतां तिरस्कुर्महे हे विभो, तत्सर्वमेतत्तवैव वक्रं कुटिलं यद्वक्त्रं तस्य वलनामात्रं परिवर्तनमात्रं तस्य विस्फूर्जितम् ॥

दृष्ट्वा पाटलगण्डलेखमरुणोद्बाष्पेक्षणं प्रस्फुर-
द्बिम्बोष्ठं प्रथमापराधकुपितं वक्त्रं कुरङ्गीदृशः ।
यत्सप्रेम सविस्मयं सविनयं सापत्रपं सस्पृहं
सत्रासं च मनोऽभवत्तदधुना श्रान्तं च शान्तं च नः[1] ॥ ७८ ॥

पाटले लोहिते गण्डलेखे यत्र तत्तादृशम् ।............तथा प्रस्फुरन्प्रकर्षेण स्फुरमाणो बिम्बसदृश ओष्ठो यस्य तत् तथा प्रथमापराधेन कौमारहरत्वाख्येन कुपितं कुरङ्गीदृशो मृगाक्ष्या वक्त्रं मुखं दृष्ट्वा नोऽस्माकं मनः सप्रेम सस्नेहातिशयं सविस्मयं साश्चर्यं सविनयं सहापत्रपया वर्तते यत्तादृक्सापत्रपं सस्पृहं सत्रासं चाभवद्बभूव तदेवाधुना श्रीशिवभक्तिरससिक्तं श्रान्तं खिन्नं च शान्तं शमोपेतं च जातम् ॥

यत्खर्वीक्रियते सुखं विषयजं त्वद्भावनाजन्मना
ह्लादेन क्षणिकं स्थिरेण महता स्वल्पं किमत्राद्भुतम् ।

---

१. 'मे' ख.

तच्चित्रं भवदुःखजं भवदनुध्यानप्रमोदाश्रुणा
बाष्पाम्बु ध्रुवमध्रुवेण सुमहत्सूक्ष्मेण यद्भिद्यते ॥ ७९ ॥

हे विभो, क्षणिकमस्थिरं तथा स्वल्पं च विषयजं विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो जातं सुखं स्थिरेण ध्रुवेण तथा महता च त्वद्भावनाजन्मना त्वदेकताध्यानजन्मना ह्लादेनानन्देन यत्खर्वीक्रियतेऽल्पीक्रियते किमत्राद्भुतम् । न किंचिदित्यर्थः । तत्तु चित्रम्, अध्रुवेण क्षणिकेन तथा सूक्ष्मेण च भवतो यदनुध्यानं चिन्तनं तेन यत्प्रमोदाश्रु आनन्दाश्रु तेन ध्रुवं स्थिरं सुमहच्च भवदुःखजं संसारदुःखजातं बाष्पाम्बु अश्रुजलं यद्भिद्यते तदतीव चित्रमित्यर्थः । स्थिरतरं सुमहद्भवदुःखं भवदनुध्यानेन क्षणिकेन सूक्ष्मेणापि निराक्रियत इति भावः ॥

अज्ञानान्धमबान्धवं कवलितं रक्षोभिरक्षाभिधैः
क्षिप्तं मोहमहान्धकूपकुहरे दुर्हृद्भिराभ्यन्तरैः ।
क्रन्दन्तं शरणागतं गतधृतिं सर्वापदामास्पदं
मा मा मुञ्च महेश पेशलदृशा सत्रासमाश्वासय ॥ ८० ॥

हे महेश परमेश, अज्ञानान्धतमसरूपेणान्धम्, तथा अबान्धवं अविद्यमानो बान्धव आश्वासकारी यस्य स तादृशम्, तथा अक्षाभिधैरिन्द्रियनामभी रक्षोभिः कौणपैः कवलितं ग्रस्तम्, आभ्यन्तरैर्दुर्हृद्भिः शत्रुभिः कामक्रोधादिभिः मोहोऽविद्यारूप एव महान्धकूपस्तस्य कुहरं रन्ध्रं तत्र क्षिप्तम्, तथा क्रन्दन्तं विलपन्तं शरणार्थमापन्नम्, तथा गता धृतिः पारोत्तरणधैर्यं यस्य स तादृशम्, तथा सर्वा जन्मजरामरणत्रासरूपा या आपदस्तासामास्पदं स्थानं मां कर्मभूतं मा मुञ्च मा त्यज । पेशलया कोमलया सकृपया दृशा सत्रासं मां कर्मभूतमाश्वासय ॥

यद्विश्वोद्धरणक्षमाप्यशरणत्राणैकशीलापि ते
मामार्तं दृगुपेक्षते स महिमा दुष्टस्य मे कर्मणः ।
देव्यां दिव्यमतैः पयोधरधृतैः[1] पृथ्वीं पृणत्यां[2] कणा
द्वित्राश्चेन्न मुखे पतन्ति शिखिनः किं वाच्यमेतद्दिवः ॥ ८१ ॥

हे स्वामिन्, विश्वस्य त्रिजगत उद्धरणे भवार्णवोत्तारणे क्षमा समर्थापि, तथा अशरणानां त्राणं रक्षणमेवैकं शीलं स्वभावो यस्याः सा तादृश्यपि ते तव दृग्दृष्टिरार्तं भवरोगार्तं मां यदुपेक्षते स महिमा मम मत्कस्य दुष्टस्य विरुद्धस्य कर्मणो भवति । युक्तं चैतत्—पयोधरधृतैर्मेघधारितैरमृतैर्जलैः पृथ्वीं पृणत्यां पूरयन्त्यां सत्यां देव्यां भगवत्यां दिवि आकाशे द्वित्राः कणाः शिखिनो मयूरस्य मुखे चेन्न पतन्ति तद्दिवो नभसः किं

१. 'भृतैः' ख. २. 'स्तृणन्त्यां' ख.

वाच्यं का निन्दा भवति । 'पयः कीलालममृतम्' इत्यमरः । 'शिखावलः शिखी केकी' इति च । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः ॥

शुभ्रं बिभ्रत्तरुणकरुणाक्रान्तमश्रान्तमन्तः
स्वान्तं शान्तप्रणतजनता क्लेशलेशप्रवेशम् ।
प्राणत्राणप्रणयकृपणप्राकृतप्राणिवर्ग-
व्यापत्तापक्षपणनिपुणां मुञ्च चण्डीश वाणीम् ॥ ८२ ॥

हे चण्डीश शंभो, अश्रान्तमविरतं तरुणा नवा या करुणा कृपा तयान्तः क्रान्तम् । तथा जनानां समूहो जनता । शान्तः शमं प्राप्तः प्रह्वजनताक्लेशलेशस्य प्रवेशो यत्र तत्तादृशं स्वान्तं हृदयं शुभ्रं स्वच्छं बिभ्रत्त्वं प्राणानां त्राणं तस्य प्रणयो याच्ञा तेन कृपणा दीना ये प्राकृताः पामराः प्राणिनो जन्तवस्तेषां वर्गः समूहस्तस्य या व्यापज्जन्मजरामरणक्लेशव्यापत्तया यस्तापस्तस्य क्षपणे दूरीकरणे निपुणा दक्षा या तादृशीं वाणीं भारतीं मुञ्च ॥

अदभ्रश्वभ्रेयं भवसरणिरातङ्कबहुला
गलद्बोधज्योत्स्ना निरवधिरसौ मोह[1]रजनी ।
नयन्त्येते शान्तिं विषमविषयोत्पातमरुतः
प्रदीपं प्रज्ञाख्यं प्रतिदिश दृशं क्लेशशमनीम् ॥ ८३ ॥

श्वभिर्भ्रान्तं श्वभ्रमिति स्वामी । 'रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः' इत्यमरः । आतङ्कैर्दुःखै रोगैश्च बहुलेयं भवसरणिः संसारपद्धतिः अदभ्राणि श्वभ्राणि रन्ध्राणि च्छलानि यस्यां सा तादृश्यस्ति । असौ निरवधिरनन्ता मोहरजनी अज्ञानरूपा रात्रिर्गलन्ती निवृत्य स्थिता बोधो ज्ञानमेव ज्योत्स्ना यस्याः सा । निवृत्तज्ञानप्रकाशेत्यर्थः । एते विषमाः सुकठिना विषया इन्द्रियार्थाः शब्दादय एवोत्पातमरुतः कल्पान्तवायवः प्रज्ञाख्यं चेतनारूपं प्रदीपं शान्तिं शमं नयन्ति । हे स्वामिन्, अतो हेतोः क्लेशं भवमरुभ्रमणजं क्लेशान्पञ्चाविद्यादीन्वा शमयतीति तादृशीं दृशं दृष्टिं प्रतिदिश प्रयच्छ । भक्तिप्रह्वजनायेति शेषः ॥

शरीरं नीरोगं नवमपि वयः संस्कृतिमती
मतिर्वन्द्या जातिः प्रभुरपि भवान्भक्तिसुलभः ।
इतीयं सामग्री सुकृतशतलभ्या विघटते
न यावत्तावन्मे शृणु करुणमाक्रन्दितमिदम् ॥ ८४ ॥

निर्गता रोगा ज्वरातीसारादयो यस्मात्तत्तादृशं शरीरम् । तथा वयः शरीरावस्थारूपं

1. 'मोहजननी' ख.

नवं तरुणम् । तथा संस्कृतिः शब्दानुशासनसंस्कारस्तद्वती मतिर्बुद्धिः । तथा वन्द्या वन्दनीया सर्वैर्जातिर्ब्राह्मणजातिः । एतान्सर्वान्पूर्वपक्षीकृत्योत्तरपक्षमाह—प्रभुरपीत्यादि । भक्त्या भक्तिमात्रेणैव सुलभो भवानपि भवादृशोऽपि प्रभुः स्वामी । सकलजगदुद्धारकारीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणेयं सामग्री नीरोगशरीरादिरूपा यावन्न विघटते विश्लेषं याति विश्रृङ्खला भवति । हे विभो, तावदेवेदं समाक्रन्दितं विलपितं शृणु कर्णगोचरं नय । अर्थान्ममैव । यावत्सामग्री संपूर्णा भवति तावदेव परमेश्वरोपासा सर्वथा मतिमद्भिर्विधेयेत्यर्थः ॥

जयन्ति कृतिनः कवेरमृतसारसिक्ताक्षरा
विकस्वरशरत्सुधाकरकरानुकारित्विषः ।
पुरारिपदपङ्कजस्तव पवित्रचित्रक्रमाः
समुन्मिषितमालतीमुकुलकोमलाः सूक्तयः ॥ ८५ ॥

पुरारेः श्रीशिवभट्टारकस्य पदाम्भोजस्तुतिपवित्रश्चित्रो रम्यः क्रमो यासां ताः । तथा अमृतसारेण सिक्तान्यक्षराणि वर्णानि यासां ताः । तथा विकस्वरः पूर्णो यः शरत्सुधाकरः शारदचन्द्रस्तस्य किरणानुकारिकान्तयः । अतिस्वच्छा इत्यर्थः । तथा समुन्मिषितानि यानि मालतीमुकुलानि जातीकुड्मलानि तद्वत्कोमलाः सूक्तयः प्रौढोक्तयः कृतिनो धन्यस्य कस्यापि कवेर्जयन्ति सर्वोत्कृष्टा भवन्ति ॥

शिवस्तवकृतो मधौ मलयवायुवेल्लल्लता-
गलन्मधुमदोन्मदभ्रमरपुञ्जगुञ्जच्छलात् ।
नदन्मदनशिञ्जिनीझणितभीतसीमन्तिनी-
भुजाकलितकंधरा अधिवसन्ति लीलावनम् ॥ ८६ ॥

..................मलयवायुना वेल्लन्तो या लतास्ताभ्यो गलन्मधु किंजल्कस्तेन मदस्तेनोन्मदा ये भ्रमरास्तेषां पुञ्जः समूहस्तस्य गुञ्जारवस्तस्य च्छलादतिगुञ्जारवमिषेण कामधनुर्ज्याशब्दभीतकामिनीभुजाश्लिष्टकंधरा मधौ वसन्ते नदन्ती शब्दायमाना या मदनशिञ्जीनी । अत्र धनुरित्यध्याहारः । मदनधनुर्गुणस्तस्य झणितं विस्फारस्तेन भीता याः सीमन्तिन्यो वराङ्गनास्तासां भुजा बाहास्ताभिराकलिता आश्लिष्टाः कंधरा ग्रीवा येषां ते तादृशाः ॥

अदूरबहिरङ्गनोपवनजातचूतावली-
विलीनकलकोकिलाकलितकाकलीकूजितैः ।
वलन्मलयमारुतप्रचलदुल्लसन्मल्लिका-
विकासिकुसुमस्खलद्भसलमण्डली गुञ्जितैः ॥ ८७ ॥

निगूढतिमिघट्टनस्फुरितदीर्घिकासंभ्रम-
त्रसत्कमलकोटरस्थितमरालबालस्वनैः।
रटत्पटहझल्लरीमुरजतूर्यभेरीगण-
प्रणादमुखरीभवद्भवनबर्हिकेकारवैः॥ ८८॥

सुधामधुरवारुणीरसकषायकण्ठोद्भव-
न्नवश्रुतिरसायनप्रगुणगायनीगीतकैः।
प्रवीणपरिवादकोदितविभासरागस्वर-
क्रमानुगतवल्लकीविकचकीचकक्वणैः॥ ८९॥

प्रभातगुणवर्णनप्रवणबन्दिवृन्दस्तुति-
प्रबुद्धशुकशारिकाकलहकेलिकोलाहलैः।
बहिर्विहरदङ्गनारणितरत्नकाञ्चीगुण-
क्वणत्कनककिङ्किणीझणझणारवाडम्बरैः॥ ९०॥

खुरक्षतवसुंधरोद्धुरतुरंगहेषोन्मिष-
त्प्रबोधधुतकंधरद्विरदकण्ठघण्टारवैः।
स्मरालसविलासिनीस्तनभरोपरुद्धोरस-
स्त्यजन्ति शयनं शनैरुषसि शंभुशंसाजुषः॥ ९१॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

शंभोः श्रीशिवभट्टारकस्य शंसा स्तुतिस्तां जुषन्ति सेवन्ते निपुणकविकर्मणा श्रवणेन च ये ते शंभुशंसाजुषः परमेश्वरस्तुतिकर्तारः कवयः श्रोतारः सहृदयाश्च शयनं त्यजन्ति निद्रारसं परिहरन्ति। कदा। उषसि प्रभाते। कैः। अदूरं समीपवर्ति यद्बहिरङ्गनं तत्रोपवनमुद्यानं तत्र जाता याश्चूतवल्ल्यो रसालवृक्षपङ्क्तयस्तासु विलीनाः कला मधुरभाषिणो ये कोकिलाः पुंस्कोकिलास्तैराकलितानि काकलीस्वरविशेषरूपाणि यानि कूजितानि कुहूशब्दास्तैः। 'काकली तु कले सूक्ष्मे' इत्यमरः। पुंस्कोकिलकुहूरवैः शयनं त्यजन्तीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। तथा वलन्मन्दं भ्रमन्यो मलयमारुतस्तेन प्रचलन्त्य उल्लसन्त्यः सोल्लासा या मल्लिकास्तासां विकासीनि प्रफुल्लानि यानि कुसुमानि तेभ्यः स्खलन्ती या भसलमण्डली भ्रमरसमूहस्तस्या गुञ्जितानि स्वनास्तैः शयनं त्यजन्तीति योजना। 'भसलश्चञ्चरीकश्च रोलम्बेन्दिन्दिरौ समौ' इति कोषः। तथा निगूढा जलान्तर्निलीना ये तिमयो मत्स्यास्तेषां घट्टनेन हननेन स्फुरितो यो दीर्घिकाणां संभ्रमः कम्पस्तेन त्रसन्तः सत्रासा ये कमलकोटरे पद्ममध्ये स्थिता मरालबाला हंसशिशवस्तेषां स्वनास्तैः शयनं

त्यजन्ति । तथा रटन्तः पटहा आनकाः झल्लरी मुरजस्तूर्यो भेरी इति वाद्यभाण्डविशेषास्तासां गणस्तस्य प्रणादेन मुखरीभवन्तो नृत्यन्तो ये भवनबर्हिणो गृहमयूरास्तेषां केकारुतानि तैः शयनं त्यजन्ति । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः ॥ सुधावन्मधुरश्चासौ वारुणीरसो मद्यं तेन कषायः स्निग्धो यः कण्ठस्तस्मादुद्भवद्यन्नवं श्रुतिरसायनं तेन प्रगुणानि यानि गायनी गीतकानि तैः शयनं त्यजान्ति ।.....................॥ तथा प्रभाते यद्गुणवर्णनं तत्र प्रवणानि यानि बन्दिवृन्दानि तेषां स्तुत्या प्रबुद्धा याः शुकशारिकास्तासां कलह एव केलिस्तस्य कोलाहलैः कलकलैः शयनं त्यजन्ति । तथा बहिर्विहरन्त्यो या अङ्गनास्तासां रणितः सशब्दश्चासौ रत्नकाञ्चीगुणस्तत्र क्वणन्त्यो याः कनककिङ्किण्यो हेमघण्टिकास्तासां झणझणेतिशब्दानुकाररूपा ये आरवास्तेषामाडम्बरैराटोपैः शयनं त्यजन्ति ॥ तथा खुरैः क्षता वसुंधरा भूमिर्यैस्ते तादृशा उद्धुरा ये तुरंगास्तेषां हेषारवस्तेनोन्मिषन्नुल्लसन्प्रबोधस्तेन धुता कंधरा यैस्तादृशा ये द्विरदा हस्तिनस्तेषां कण्ठेषु या घण्टास्तासां रवास्तैरेतैरदूरेत्यादि प्रागुक्तशब्दैः स्मरेण कामोद्रेकेणालसा या विलासिन्यस्तासां स्तनभरेणोपरुद्धमालिङ्गितमुरो वक्षो येषां ते तादृशाः शंभुशंसाजुषः शयनं त्यजन्ति निद्रारसं परिहरन्तीति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ करुणाक्रन्दनं नाम दशमं स्तोत्रम् ।

एकादशं स्तोत्रम् ।

धन्योऽस्मि सम्यगमृतं किमपि स्रवन्ती
संजीवनं भगवती विदधाति यस्य ।
स्नेहस्नुतस्तनयुगा जननीव जीव-
रक्षार्थमार्तिविधुरस्य ममोक्तिदेवी ॥ १ ॥

स्नेहेन स्नुतं स्तनयुगं यस्या यया वा तादृशी किमप्यमृतं क्षीरं स्रवन्ती शिशोर्जीवरक्षार्थं जननी मातेव किमपि सम्यगनिर्वाच्यममृतं रसायनं स्रवन्ती भगवती उक्तिदेवी वाग्देवी यस्य मम संजीवनं विदधात्याप्यायनं करोति सोऽहं धन्योऽस्मि कृती अस्मि ॥

धन्योऽस्मि दुःसहविपत्पतितस्य यस्य
वाणीधृतोन्नतिरपुण्यकृतामभूमिः ।
कल्याणिनी सुमनसामुपसेवनीया
सौमेरवीव पदवी न दवीयसीयम् ॥ २ ॥

धृता उन्नतिः शब्दार्थौद्धत्यं यया तादृशी । तथा पुण्यकृतां दुष्कृतिनामभूमिरगम्या । अप्राप्येत्यर्थः । तथा कल्याणिनी समस्तमङ्गलवती । सुमनसां पण्डितानामुपसेवनीया

सेव्या इयं वाणी भारती दुःसहा या विपज्जन्मजरामरणत्रासरूपा आपत् तत्र पतितस्य यस्य मम दवीयसी अतिशयेन दूरस्थिता न भवति। किं तु निकटस्थितैव। स्वमुख एव तत्स्थानात्। केव। सौमेरवी सुमेरुगिरिसंबन्धिनी पदवी सरणिरिव। सापि दुःसहविपत्पतितस्य कठिनव्यापत्पतितस्य धृतोन्नतिर्धृता उन्नतिर्यया सा तथा अपुण्यकृतां दुष्कृतिनामभूमिः कल्याणिनी[1] श्वःश्रेयसमयी सुमनसां देवानामुपसेवनीया॥

धन्योऽस्मि मोहतिमिरान्धदृशोऽपि यस्य
सानुग्रहेण विधिना परिकल्पिता मे।
वल्गुस्वना गुणवती धृतवक्रभङ्गि-
राराधनाय गिरिशस्य सरस्वतीयम्॥ ३॥

सहानुग्रहेण वर्तते यः स तादृशेन विधिना स्रष्ट्रा वल्गवः स्वनाः शब्दा यस्याः सा। तथा गुणा माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयः शब्दगुणा अर्थगुणाश्च विद्यन्ते यस्याः सा। तथा धृता वक्रभङ्गिरुपचारवक्रोक्तिर्यया सा तादृशी चेयं सरस्वती भारती मोहोऽज्ञानमेव तिमिरं तेनान्धा दृक् ज्ञानमेव दृक् नेत्रं यस्य स तादृशस्य मम गिरिशस्य शंभोराराधनायोपासार्थं परिकल्पिता सोऽहं धन्योऽस्मि। अथ च सरस्वती वीणापि वल्गुस्वना मधुरस्वना गुणास्तन्त्र्यो विद्यन्ते यस्या गुणवती धृतवक्रभङ्गिः कुटिला च तिमिरेण तिमिराख्येण नेत्रदोषेणान्धदृशः पुरुषस्य गिरिशस्याराधनाय सप्रसादेन विधिना क्रियते॥

संजीवनौषधिरवैमि न वा भवाग्नि-
भस्मीकृतस्य विधिना मम निर्मितेयम्।
वाणी शिवैकविषयाभिनवोढगौरी-
दृष्टिच्छटेव चकिता मकरध्वजस्य॥ ४॥

अहमित्यवैमि जाने। इति किम्। भवस्य शंभोरग्निना तृतीयनेत्रोत्थवह्निना भस्मीकृतस्य मकरध्वजस्य कामस्य नवा संजीवनौषधिः शिव एवैको विषयः स्थानं यस्याः सा चकिता अभिनवोढा चासौ गौरी पार्वती तस्या दृष्टिच्छटेव दृष्टिलहरीव विधिना सृष्टा। भवः संसार एवाग्निस्तेन भस्मीकृतस्य मम नवा संजीवनौषधिः संजीवनीनाम्नी ओषधिः शिवैकविषया भारती वाणी सृष्टा निर्मिता॥

जाने कथंचिदुदिता मम शोकवह्नि-
तप्तात्स्खलन्मृदुपदा हृदयादियं गौः।
चेतः प्रवेक्ष्यति शनैः करुणामृतौघ-
निःष्यन्दशीतमपि शीतमयूखमौलेः॥ ५॥

---

१. कल्याणं सुवर्णं तन्मयी. कनकमयत्वात्सुमेरोः.

जाने इति किमिति । शोको जन्मजरामरणजः स एव वह्निस्तेन तप्तान्मम हृदयात्कथंचिदुदिता उत्पन्ना उत्थिता च स्खलन्ति गद्गदानि मृदूनि कोमलानि पदानि सुप्तिङन्तानि यस्याः सा तादृशी इयं मम गीर्वाणी करुणैवामृतप्रवाहनिःष्पन्दस्तेन शीतं शीतमयूखमौलेः श्रीशिवभट्टारकस्य चेतोऽपि शनैः प्रवेक्ष्यति । अथ च गौर्धेनुर्वह्निसंतप्तात्स्थानान्निर्याता लुठन्मन्दचरणा जलप्रवाहशीतलमास्पदं प्रविशति, तथेयं मम वाण्यपि भगवतश्चेतः प्रवेक्ष्यतीत्यर्थः ॥

यच्चाटुचापलमलङ्घ्यभवभ्रमोऽहं
मोहं वहन्निह मुहुर्मुहुराचरामि ।
तत्र स्पृहावहमहार्यमहार्यपुत्री-
भर्तुः परार्ध्यमपराध्यति सौकुमार्यम् ॥ ६ ॥

मोहमविद्यापर्यायमज्ञानं वहन्नलङ्घ्यो लङ्घयितुमशक्यो भवे संसारे भ्रमो यस्य स तादृशोऽहमिह जगति मुहुर्मुहुश्चाटुचापलं चाटून्येव चापलं यदाचरामि करोमि तत्र चाटुचापलकरणे अहार्यपुत्रीभर्तुरहार्यस्य पर्वतस्य हिमाद्रेः पुत्री पार्वती तस्या भर्तुः श्रीशंभोरहार्यं केनापि हर्तुमशक्यं परार्ध्यमुत्कृष्टं सौकुमार्यं सुकुमारभाव एवापराध्यति । 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । यदि श्रीभगवतः पेशलाशयत्वं न स्यात्तदा ममापि चाटुचापलकृतिर्न भवेदित्याशयः ॥

यो मूर्धनि ध्वनदनर्गलनिर्झरौघ-
झांकारिणीममरनिर्झरिणीं दधानः ।
गृह्णाति भक्तजनतः कलशाभिषेकं
कस्तं न विज्ञपयितुं विभुमुत्सहेत ॥ ७ ॥

यो विभुर्मूर्धनि शिरसि निजे ध्वनन्तोऽनर्गला अव्युच्छिन्ना ये निर्झराः प्रवाहास्तेषामोघाः समूहास्तैर्झांकारिणीं सशब्दाममरनिर्झरिणीं देवनदीं गङ्गां दधानः । स्वयमिति शेषः । स्वयं गङ्गां शिरसि दधानः कृपया भक्तजनतो निजोपासकादर्चनावसरे कलशाभिषेकं मन्त्रगड्डुकाभिषेकं गृह्णाति तं दयालुशिरोमणिं विभुं श्रीशिवभट्टारकं विज्ञपयितुं निजावस्थां निवेदयितुं को न उत्सहेत । अपि तु सर्व एवेत्यर्थः ॥

दग्धोऽस्मि तावदमुना दमुना ममान्त-
र्यः प्रज्वलत्यघनिदाघनिदानजन्मा ।
मुक्तस्य मे प्रतिभयातिभयाकुलस्य
वाणी कथं विगलतो गलतोऽभ्युदेति ॥ ८ ॥

तावत्प्राथम्ये । अमुना दमुनसा अग्निना अहं दग्धोऽस्मि । अमुना केनेत्याह—द-

मुना ममान्तरित्यादि। "दमुना 'दम उपशमे' धातुः। अन्तर्भावितण्यर्थाद्दमेः···दम्यतीति दमुना इति स्वामी। दमूना दीर्घमध्योऽपि। 'दमूना, दमुनाः प्राचीनबर्हिःशुचिर्बर्हिषौ' इति नामनिदानात्" इति रायमुकुटीकारः। यो दमुना अग्निरघान्येव निदाघस्तस्य निदानं तस्माज्जन्म यस्य सोऽघनिदाघनिदानजन्मा ममान्तः प्रज्वलति जाज्वलीति। अतश्च प्रतिभया 'मतिर्नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता' तया मुक्तस्य रहितस्य मे अतश्चातिभयेन जन्मजरामरणत्रासेनाकुलस्य विगलतः पततो मम गलतः कण्ठतो वाणी कथमभ्युदेति॥

क्रन्दाम्यतः किमपि नाम पिनाकपाणे
तीव्रार्तिनिस्तरणकारण कातरोऽहम्।
मोहाटवीविकटसंकटसंस्थितस्य
तन्मेऽवधारय शिवाय शिवातुरस्य॥ ९॥

नाम संभावनायाम्। हे पिनाकपाणे, तीव्रार्तिनिस्तरणकारण श्रीशिव, अतः पूर्वोक्तकारणात्कातरो दीनोऽहं किमप्युच्चावचं क्रन्दामि विलपामि। शिव कैवल्यदायिन्, मोहोऽविद्यैवाटवी अरण्यं सैव विकटसंकटो महासंकटो देशस्तत्र संस्थितस्य मम शिवायात्यन्तिकदुःखनिवृत्तये तद्विलपितमवधारय विचारय॥

आक्रन्दमिन्दुधर धारय देव कर्णे
कस्त्वत्परः परमकारण कर्णधारः।
मूर्ध्ना वहन्नुडुपखण्डमखण्डपुण्यं
कं कं न तारयसि संसृतिसागराद्यः॥ १०॥

हे इन्दुधर चन्द्रमौले, त्वं ममाक्रन्दं कर्णे धारय। शृणुष्वेत्यर्थः। हे परमकारण ब्रह्मादीनां षट्कारणानामपि कारण परमशिव, स कस्त्वत्परः कर्णधारः श्रुतौ (?) अथ च कर्णधारो नाविकः। कर्णमरित्रं धारयति कर्णधारो नाविकः। स क इत्याह—मूर्ध्नेत्यादि। य ईश्वरः कर्णधारः उडून्नक्षत्राणि पातीत्युडुपश्चन्द्रस्तस्य खण्डस्तं चन्द्रशकलं मूर्ध्ना शिरसा वहन्संसृतिसागराद्भवसागरात्कं कं नाखण्डपुण्यं पूर्णपुण्यं जनं तारयति। अथ चोडुपं प्लवः। "उडु जलम्। यथा 'उडुहस्तिनीसहस्रवर्णम्' इति हरिप्रबोधः। अत्रोडुहस्तिनी जलहस्तिनीत्यर्थे। उडव आपः इति शिक्षाकरगुप्तः। उडुनि जले उडुनो जलाद्वा। उडुपं ह्रस्वादि ह्रस्वमध्यम्। 'उडुपश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः, चन्द्रगोमी च। अतः पुंस्यपि। उत्तारयत्यद्भ्य इति उदुपधादप्शब्दस्याकारस्योत्वे नैरुक्ते वर्णविकारे उडुप इत्युज्ज्वलदत्तः।" इति रायमुकुटीकारः। उडुपखण्डं प्लवखण्डं धारयन्कर्णधारो नाविकः सागरात्परिपूर्णं तारयति यथा। एतद्वृत्ताशयानुसारेण ममापीदं वृत्तद्वयम्। यथा—'बहुविधपरिभ्राम्यन्मायातरङ्गशताकुलाद्भवजलनिधेः को वा त्रासो ममास्ति

सुदुस्तरात् । तरणिमुडुपं रक्षन्नित्यं विलोचनगोचरे स भवति विभुर्यस्य स्वामी कृपैक-सुधाम्बुधिः ॥' तथा—'कथं न लोके परिहास्यतामहं व्रजाम्यतोवार्तिकदर्थिताशयः । भवाम्बुधिं तर्तुमकर्णधारकं जडो यतो याम्युडुपार्धधारिणम् ॥' इति । ईश्वरपक्षे अक-र्णाश्चक्षुःश्रवसः सर्पान्वासुक्यादीन्धारयत्यकर्णधारकस्तं तथा उडुपस्य चन्द्रस्यार्धं धार-यतीति तादृशम् । तथा कर्णमरित्रं धारयतीति कर्णधारः । कर्णधार एव कर्णधारकः । अकर्णधारकमुडुपस्य प्लवस्यार्धं धारयतीति तादृशं च ॥

अस्मादृशैरशुचिभिश्चटुचापलानि
क्ऌप्तान्यवैमि न मनस्तव नन्दयन्ति ।
आवर्जनाय विहितान्यपि चन्द्रमौले
कौलेयकस्य लडितानि किमाद्रियन्ते ॥ ११ ॥

हे स्वामिन्, अशुचिभिरपवित्रैः क्ऌप्तानि विहितानि चटुचापलानि चाटून्येव चाप-लानि तव प्रभोर्मनो न नन्दयन्तीत्यवैमि । दृष्टं चैतत् । हे चन्द्रमौले श्रीशिव, आवर्ज-नाय विहितान्यपि कौलेयकस्य शुनो लडितान्यभितः परिवर्तनानि जनेन किमाद्रियन्ते । नाद्रियन्त इत्यर्थः । 'कौलेयकः सारमेयः' इत्यमरः। कुले गृहे वसतीति कौलेयकः श्वा ॥

यद्वा न मुग्धचरितान्यपि न प्रसाद-
मुत्पादयन्ति भवतः करुणार्णवस्य ।
स्वामिन्दरत्पुरविहारपरस्य किं न
चेतो हरन्ति तव बालकवल्गितानि ॥ १२ ॥

यद्वा पक्षान्तरे । हे स्वामिन्, मुग्धानां मूढानां चरितान्यपि कृपासमुद्रस्य भवतः प्रसादमनुग्रहं न नोत्पादयन्ति अपि तूत्पादयन्ति । तथा हि हे विभो, दरत्पुरं लम्पाक-देशैकविषयः । दरत्पुरे विहारः खेलनं तत्र परः तादृशस्य स्वतन्त्रस्य भवतस्तद्देशीय-बालकैः सह क्रीडापरस्य बालकवल्गितानि बालकानां वल्गितानि नृत्तानि किं न चेतो हरन्ति । अपि तु चेतो हरन्त्येव ॥

दीनैर्विमुग्धवचनैरसमञ्जसार्थै-
र्यद्द्रवन्ति हृदयानि दयानिधीनाम् ।
तद्वन्न दृष्टसभसप्रतिभप्रगल्भ-
संदर्भगर्भरचनाञ्चितवाक्प्रपञ्चैः ॥ १३ ॥

दीनैः करुणोत्पादकैः असमञ्जसार्थैरप्रकटार्थैः विशेषेण मुग्धानां विमुग्धानां वचनैर्य-द्द्रयानिधीनां दयालूनां विभूनां हृदयानि द्रवन्ति कृपारसेनार्द्रीभवन्ति दृष्टा सभा वि-द्वत्सभा यैस्ते च तथा सह प्रतिभया नवनवोल्लेखशालिन्या बुद्ध्या वर्तन्ते ये ते च तथा

प्रगल्भाः प्रौढोक्तयश्च तेषां संदर्भगर्भरचनयाञ्चिता ये वाक्प्रपञ्चास्तैर्दयानिधीनां हृदयानि तद्वन्न द्रवन्ति ॥

पूर्वोक्तमेव पुनः समर्थयति—

दुग्धाब्धिदोऽपि पयसः पृषतं वृणोषि
दीपं त्रिधामनयनोऽप्युररीकरोषि।
वाचां प्रसूतिरपि मुग्धवचः शृणोषि
किं किं करोषि न विनीतजनानुरोधात् ॥ १४ ॥

हे स्वामिन्, दुग्धाब्धिदो बालायोपमन्यवे क्षीरसमुद्रदोऽपि त्वं पयसः क्षीरस्य पृषतं कणमर्चनसमये भक्तजनेन वितीर्णं वृणोषि गृह्णासि। तथा त्रीणि धामान्यर्केन्दुवह्निरूपाणि नयनेषु यस्य तादृशोऽपि त्वं दीपं प्रदीपमुररीकरोष्यङ्गीकुरुषे। तथा वाचां ब्राह्मीणां शब्दानां च प्रसूतिरुत्पत्तिकारणमपि त्वं मुग्धानां मादृशानां वचः स्तुतिवचनं शृणोषि। एतत्कारणं संग्रहेणाह—किं किमित्यादि। हे दयालो, त्वं विनीतजना भक्तिरसामृतसिक्तचेतसस्तेषामनुरोधादुपरोधात्किं किं न करोषि। एतदभिप्रायानुसारेण ममापीदमेकं वृत्तम्—'गङ्गाधरोऽपि वृणुषे पयसोऽभिषेकं गृह्णासि चार्घ्यकणिकाः स्वयमप्यनर्घ्यः। ज्योतिः परं त्वमसि दीपमुरीकरोषि किं किं करोषि न विनीतजनानुरोधात् ॥' इति ॥

यत्सत्यवत्यपि जगद्विदितानसूया
वाणी ममेयमिदमेव हि देव चित्रम्।
अत्यद्भुतं पुनरिदं यदरुन्धतीयं
त्वामारिराधयिषुरेवमुदीरितापि ॥ १५ ॥

हे स्वामिन्देव, जगद्विदिता जगति प्रसिद्धा सत्यवती सत्यं विद्यते यस्याः सा तादृशी सत्यवत्यपि वर्तते सा ममेयं वाणी अनसूया अविद्यमाना असूया रोषो यस्याः सानसूया यद्भवति इदमेव चित्रमाश्चर्यम्। या च सत्यवती पराशरमुनिवर्यस्त्री सा कथमनसूया अत्रिमुनिपत्नी स्यात्। इदमेकमाश्चर्यम्। इदं पुनरत्यद्भुतमत्याश्चर्यम्। एवमनेन प्रकारेण पूर्वोक्तेनोदीरितापि त्वामरुन्धती न रुन्धती प्राप्नुवती अरुन्धती। अत एव त्वामेवारिराधयिषुराराधयितुमिच्छुरियं मम वाणी यदस्ति तत्पुनरत्याश्चर्यम्। विरोधाभासोऽलंकारः। यैव सत्यवती पतिव्रतास्ति सा कथमनसूया स्यात्। या चानुसूया सा कथमरुन्धती वसिष्ठधर्मपत्नी स्यादिति विरोधः। अन्यार्थत्वेन तदभावः ॥

स्वे धाम्नि मे हृदि कृतस्थितिमुक्तिदेवीं
कृत्वा प्रवेशमनयः स्वयमुन्मुखत्वम्।

धाराधिरूढविरहव्यथितामिदानी-
माधाय धैर्यमवधीरयसीत्ययुक्तम् ॥ १६ ॥

हे स्वामिन्, स्वे धाम्नि निजगृहे मे मम हृदि प्रवेशं कृत्वा तत्रैव कृतस्थितिं विहितस्थितिमुक्तिदेवीं वाग्देवीं स्वयमेवोन्मुखत्वं त्वमेवानयः नीतवानसि । त्वं पुनस्तस्या धैर्यमाधाय त्वामहं गृह्णामीत्येवं रूपं धैर्यं दत्त्वा इदानीं परां धारां काष्ठामधिरूढो यो विरहस्तेन व्यथितां तामवधीरयस्यवगणयसीति यदित्येतदयुक्तम् ॥

इदानीं प्रेमोत्कर्षेण निजकलेवरे शिवार्धघटनेन श्रीशिवस्य हृदि नान्यस्या अवकाश इत्याशङ्कामपहरन्कविराह—

एका त्वमेव भवितासि मम प्रियेति
दत्तं वरं स्मरसि चेद्गिरिराजपुत्र्याः ।
प्रेम्णा बिभर्षि कथमम्बरसिन्धुमिन्दु-
लेखां च मूर्ध्नि हृदये दयितां दयां च ॥ १७ ॥

त्वमेवैका अपर्णा मम प्रिया प्रियतमा भवितासीति दत्तं वरं गिरिराजपुत्र्याः पार्वत्याः स्मरसि चेत्, हे स्वामिन्, तर्हि प्रेम्णा प्रेमभरेणाम्बरसिन्धुं गङ्गां मूर्ध्नि किं वहसि । इन्दुलेखां चन्द्रलेखां च मूर्ध्नि किं वहसि । हृदये निजे हृदये दयितां प्रियां दयां कृपां च कथं बिभर्षि धारयसि । अतो मदीयामपि वाणीं हृदि धारयेत्यर्थः ॥

एतां निसर्गसरलामभिजातमुग्धा-
मद्धावधीरयसि धीरगभीरमानी ।
जानासि किं न शतशो नतसान्त्वनेषु
यद्वृद्धया करुणया नरिनर्तितोऽसि ॥ १८ ॥

अद्धा निश्चये । हे स्वामिन्, धीरं गभीरं चात्मानं मन्यत इति धीरगभीरमानी त्वं निसर्गतः सरलामवक्राम् । स्वभावविमलामित्यर्थः । अभिजातमुग्धामभिजाता चासौ मुग्धा सुकुमारा च तामवधीरयसि । हे विभो, तत्किं न जानासि । तत्किमित्याह—शतश इत्यादि । शतशः शतवारं नतानां भक्तिप्रह्वाणां सान्त्वनेष्वाश्वासाय मधुरवचनेषु वृद्धया वृद्धिंगतया जरत्या च करुणया कृपया यन्नरिनर्तितोऽस्यत्यर्थं नर्तितोऽसि । अतो मदीयां वाचं मुग्धां किं त्यजसीत्यर्थः ॥

प्रस्तौति निस्त्रपतयार्तिकदर्थितेयं
चाटूनि कर्तुमपि मौग्ध्यविसंस्थुलानि ।

कात्यायनीवचनदुर्ललितस्य तानि
मुक्तोपमानि न मनस्तव नन्दयन्ति ॥ १९ ॥

हे स्वामिन्, इयं मम वाणी आर्त्या केन केन विधिना नाथस्य प्रियतमा स्यामित्यार्त्या कदर्थिता पीडिता निस्त्रपतया निर्लज्जतया मौग्ध्येन विसंस्थुलानि विशृङ्खलानि चाटूनि सान्त्ववचनान्यपि कर्तुं प्रस्तौत्यारभते । किं तु तानि मदीयवाण्याश्चाटुवचनानि कात्यायनीवचनेषु दुर्ललितः श्रवणे नित्याभ्यस्तस्तादृशस्य तव मनो न नन्दयन्ति न रञ्जयन्ति । अत्र कात्यायनीति पदं साभिप्रायम् । यश्च कात्यायन्या अर्धवृद्धाया········ बालाया वचनानि न शृणोतीत्युपहासश्च । 'कात्यायन्यर्धवृद्धा या' इत्यमरः ॥

अस्यामसह्यविरहज्वरकातरायां
प्रीतिर्न ते यदि परं निरवग्रहस्य ।
सर्वान्तरार्तिदलनाय दृढा प्रतिज्ञा
विज्ञाततत्त्व कथमीश्वर विस्मृता ते ॥ २० ॥

हे विज्ञाततत्त्व विज्ञातं तत्त्वं हृदन्तर्गतमन्तर्यामितया येन स तादृश ईश्वर, निरवग्रहस्य निरङ्कुशस्य तव प्रीतिरसह्यो यो विरहो भवद्वियोगः स एव ज्वरस्तेन कातरायां दीनायामस्यां मम वाचि परं केवलं यदि न भवति तदा सर्वेषामान्तरान्तर्गता यार्तिः, अथ वा सर्वे ये आन्तरा मनोगता दोषास्तेषामार्तिदलनाय दृढानपायिनी प्रतिज्ञा कथं ते विभो, विस्मृता ॥

सत्यं कलां वहसि बिभ्रदुमां यदर्धे
धत्से दयां हृदि ययार्तिषु नर्तयन्त्या ।
नीतोऽसि नीलगल नीलगलत्वमेव
मद्वाचि साचि तु मुखं कुरुषे रुषेव ॥ २१ ॥

हे नीलगल नीलो गलः कालकूटाख्यविषविशेषनिगरणाद्यस्य स तादृश, सत्यमेतत् यत्त्वं चन्द्रकलां वहसि । अथ च कलां शिल्पविशेषं वा वहसि । त्वमेव कलावदग्रणीरसीति भावः । एतदेवाह—यदुमां पार्वतीमर्धे शरीरार्धे बिभ्रत्त्वं तां तां दयां कृपां हृदि मनसि धत्से । तां कामित्याह—यया कृपयार्थिषु सामर्थ्याद्ब्रह्मादिदेवेषु त्वां नर्तयन्त्या त्वमेव नीलगलत्वं तत्राणाय कालकूटविषभक्षणान्नीलकण्ठत्वं तथार्थिषु शरणं प्रार्थयत्सु त्रिलोकीजनेषु नीलगलत्वं मयूरत्वं नीतोऽसि । नर्तितोऽसीत्यर्थः । एतत्तावदास्ताम् । तुः पक्षान्तरे । हे स्वामिन्, त्वं तु मद्वाचि त्वद्विरहातुरायां रुषेव मुखं साचि वक्रं कुरुषे ॥

---

१. 'शक्तोपमानि' ख. २. 'सर्वातुरार्ति' ख.

गृह्णासि मूर्धनि जलैर्धवलैर्विलोलै-
रुद्वेलितां निजपदस्खलितां द्युसिन्धुम् ।
एतामनन्यगतिमुज्झसि साधुवृत्तां
वाचं स्वतन्त्रचरितस्य किमुच्यते ते ॥ २२ ॥

हे स्वामिन्, धवलैः स्वच्छैर्विलोलैर्जलैर्वारिभिर्डलयोरैक्याज्जडैश्चोद्वेलितां कम्पिताम् । वेलां धर्ममर्यादामुत्क्रान्ता उद्वेला तामुद्वेलितामिति साध्वीपक्षे । तथा निजपदान्निजस्थानात्, निजं दृढं च तत्पदं साध्वीपदं तस्मात्स्खलितां च द्युसिन्धुं गङ्गां गृह्णासि । हे स्वामिन्, अनन्यगतिं नान्यस्मिन्प्रभुव्यतिरिक्ते वर्णनीये गतिर्यस्याः सा तथानन्यगतिं पतिव्रतां च । साधूनि शोभनानि वृत्तानि वसन्ततिलकशार्दूलविक्रीडितादीनि यस्याः सा तां साधु चारु वृत्तं चरितं यस्याः सा तां चैतां मदीयां वाचं त्यजसि । अतो हेतोः स्वतन्त्रचरितस्य सदा स्वतन्त्रस्य ते तव विभोः किमुच्यते ॥

किं भूयसा यदि न ते हृदयंगमेय-
मस्या गृहे वससि किं हृदये मदीये ।
सार्धं प्रियेण वसनं तदुपेक्षणं च
दुःखावहं हि मरणादपि मानिनीनाम् ॥ २३ ॥

किं भूयसा बहुनोक्तेन किम् । हे विभो, इयं मदीया वाणी चेन्न ते हृदयंगमा भवति तर्ह्यस्या गृहे निवासे मदीये हृदये किं वससि । अत्र लौकिकेन व्यवहारेण समाधत्ते— सार्धमित्यादि । हि यस्मात्कारणात्सार्धं प्रियेण मनोहरेण भर्त्रा च सह वसनं तत्रापि तदुपेक्षणं तेन कृतमुपेक्षणमवगणनं मानिनीनां मरणादपि दुःखावहं दुःखदायि भवति ॥

मातः सरस्वति बधान धृतिं त्वदीयां
विज्ञप्तिमार्तिविधुरां विभवे निवेद्य ।
देवी शिवा शशिकला गगनापगा च
कुर्वन्त्यवश्यमबलाजनपक्षपातम् ॥ २४ ॥

हे सरस्वति वाग्देवि मातर्जननि, धृतिं धैर्यं बधान । 'बध बन्धने' धातुः । चेन्न विभुर्विज्ञप्तिं शृणोति कैव मम धृतिरित्याशङ्क्याह—देवीत्यादि । शिवा देवी पार्वती वामाङ्गस्था, शशिकला च शिरःस्था, गगनापगा च जटाजूटे आर्तां विधुरां करुणां विज्ञप्तिं त्वदीयां विभवे स्वामिने परमेश्वराय निवेद्य निवेदयित्वावश्यमेवाबलाजनपक्षपातं स्त्रीजनस्नेहं तव कुर्वन्ति । ता देव्यः स्त्रीजनस्नेहेन विभुं त्वदभिमुखं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

---

१. उद्वेल्लितां' ख.

पुनरपि निजां वाचं सधैर्यां करोति—

एषा निसर्गकुटिला यदि चन्द्रलेखा
स्वर्गापगा च यदि नित्यतरङ्गितेयम् ।
देवी दयार्द्रहृदया तु नगेन्द्रकन्या
धन्या करिष्यति न ते निबिडामवज्ञाम् ॥ २५ ॥

हे मातः सरस्वति, निसर्गतः स्वभावेन कुटिला वक्राशया च चन्द्रलेखा तथा स्वर्गापगा गङ्गा नित्यतरङ्गिता संजातलहरीका वाक्प्रपञ्चचतुरा च यदि भवति तर्हि नगेन्द्रतनया देवी पार्वती । नगेन्द्रतनयेति पदं साभिप्रायम् । शिलेव क्षमाशीला धन्या महाभागा दययार्द्रहृदया ते तव दृढामवज्ञामवहेलां न करिष्यति । सैव विभुनिवेदनेन त्वदाश्वासं करिष्यतीत्यर्थः ॥

त्वामेव देवि शरणीकरवाणि वाणि
कल्याणि सूक्तिभिरुपस्तुहि चन्द्रमौलिम् ।
मातर्नयामि न पुनर्भवतीमलीक-
वाचालबालिशविलङ्घनभाजनत्वम् ॥ २६ ॥

हे देवि वाणि कल्याणि मङ्गलावहे वाग्देवि, अहं त्वामेव शरणीकरवाणि । त्वमेव सूक्तिभिः शोभनाभिरुक्तिभिश्चन्द्रमौलिं श्रीशिवमुपस्तुहि । हे मातः, अहं भवतीं वाग्देवीमलीकेन मिथ्यावादेन ये वाचाला बालिशा मूर्खास्तैर्विहितं यद्विलङ्घनं तिरस्कारस्तस्य भाजनत्वं पात्रत्वं न पुनर्नयामि । 'तिरस्कृतिभाजनत्वम्' इति पाठः साधुः ॥

देवि प्रपन्नवरदे गुणगौरि गौरि
यद्गौरियं परिमितं स्रवतीह किंचित् ।
तत्स्वामिने समुचिते समये सुपाक-
माकूतवेदिनि निवेदयितुं प्रसीद ॥ २७ ॥

..........................आकूतवेदिन्याशयज्ञे..........स्वामिने परमेश्वराय निवेदयितुं विज्ञप्तुं प्रसीद । अथ च गौर्धेनुर्यत्किंचित्परिमितं क्षीरं स्रवति तच्च सुपाकं वह्निना सुपक्वं कृत्वा यथा कोऽपि प्रभवे निवेदयति ॥

स्वेच्छाविकल्पितमदृष्टविशिष्टपाकं
मात्राविहीनमिदमार्यजनैरजुष्टम् ।
उन्मत्तभाषितमथापि भवत्यवश्यं
सद्भेषजं विषमयस्य भवामयस्य ॥ २८ ॥

स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण विकल्पितं निर्मितम् । तथा न दृष्टो विशिष्टपाकः प्रौढत्वरूपो येन तत् । तथा मात्रया इदमियदेव वाच्यमिति परिमाणेन विहीनम् । प्रलापरूपमित्यर्थः । तथा आर्यजनः पूज्यतमलोकस्तेनाजुष्टमसेवितमिदं मम वचनं भवति अथाप्येवमपि सति इदं मम वचनं विषमयस्य विषप्रकृतेर्भवामयस्य भवरोगस्य भेषजमौषधं भवति । सुखस्यापि परिणामदुःखत्वाद्विषमयस्येत्यर्थः । यद्यपि मम वचनमुन्मत्तजल्पितमिवासमञ्जसं तथापि श्रीशिवभक्तिरसामृतमयत्वात्कस्यापि भक्तजनस्य भवरोगौषधं भवतीत्यर्थः ॥

भालानलं तव यथा मुकुटस्थितैव
शक्नोति नो शमयितुं किल सिद्धसिन्धुः ।
तद्वज्ज्वलन्तमनिशं हृदि शोकवह्निं
वक्त्रे वसन्त्यपि ममात्र सरस्वतीयम् ॥ २९ ॥

हे स्वामिन्, तव मुकुटस्थितैव सिद्धसिन्धुर्गङ्गा तव भालानलं ललाटस्थितनेत्राग्निं शमयितुं यथा न शक्नोति न क्षमते । किल निश्चये । तद्वत्तथा दिवानिशं मम हृदि ज्वलन्तं शोकवह्निं जरामरणचिन्ताजनितदुःखाग्निं शमयितुं अत्र वक्त्रेऽपि मुखेऽपि वसन्तीयं मम सरस्वती वाण्येव सरस्वती नदी न शक्नोति । त्वत्कृपां विनेति शेषः ॥

प्राक्चेन्मया विहितमाविलमेव कर्म
स्वामिन्कुतस्त्वयि ममैष दृढोऽनुरागः ।
एकान्तशुक्लमथ चेदतिदुःसहोऽयं
शोकानलो हृदयदाहकरः किमन्तः ॥ ३० ॥

हे स्वामिन्, प्राग्जन्मनि मया आविलं कलुषमेव कर्म चेद्यदि विहितं कृतं तदा एष दृढोऽनुरागो भक्तिरसग्रहस्त्वयि विषये कुतो मम स्यात् । अथानन्तरं यदि मया कर्म शुक्लमेव कृतं तर्हि हृदयदाहकरो ममान्तर्दाहकरोऽतिशयेन दुःसहो जरामरणशोकाग्निरन्तः किं स्यात् ॥

क्वाप्यन्यजन्मनि विधाय विभोरवश्य-
माराधनामनुशयालु मनो ममाभूत् ।
नो चेत्कथं कुलगुणादिपवित्रमेत-
त्सर्वं नृजन्म मम निष्फलमेव जातम् ॥ ३१ ॥

हे स्वामिन्, क्वापि प्राग्जन्मनि विभोः श्रीशंभोराराधनां वाङ्मनःकर्मभिः श्रीशिवभट्टारकोपासां कृत्वापि मम मनोऽवश्यमेवानुशयालु सपश्चात्तापमभूदिति जाने । 'रन्ध्रे

१. 'शिव' ख.

शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः' इति शाश्वतः । एवं नो चेत्स्यात्कथं तर्हि कुलगुणादिभिः पवित्रमप्येतन्मम नृजन्म मनुष्यजन्म निष्फलं कथं जातम् । कतिपयफलमिति शेषः । त्वद्भक्तिरसग्रहे तु तस्य सर्वथा साफल्यमेवेति भावः ॥

मानुष्यनावम[1]धिगम्य चिरादवाप्य
निस्तारकं च करुणाभरणं भवन्तम् ।
यस्याभवद्भरवशस्तरितुं भवाब्धिं
सोऽहं ब्रुडामि यदि कस्य विडम्बनेयम् ॥ ३२ ॥

हे विभो, चिरात्प्राचीनानेकजन्मान्तरं मानुषस्य भावो मानुष्यं मनुष्यजन्मैव नौस्तरणिस्तामधिगम्य लब्ध्वा तथा चिरात्प्राक्तनानेकजन्मपरम्परोपार्जितसुकृतपरिपाकेन करुणाभरणं कृपालंकरणं भवन्तं त्वादृशं निस्तारकम् । अपार भवार्णवादिति शेषः । एवंभूतं विभुं प्राप्य यस्य मम भवाब्धिं संसाराब्धिं तरितुं भरवशो महान्प्रत्ययः । 'भरोसा' इति भाषया । अभूत् स एवाहं यदि तत्रैव भवाम्बुधौ ब्रुडामि मज्जामि तर्हीयं विडम्बनालोकोपहासः कस्य भवति । अर्थात्तवैव ॥

स्वामी प्रसादमुपकारिषु सेवकेषु
योग्येषु साधुषु करोति किमत्र चित्रम् ।
सन्तस्त्वभाजनजनेष्वपि निर्निमित्तं
चित्तं वहन्ति करुणामृतसारसिक्तम् ॥ ३३ ॥

स्वामी विभुरुपकारिषु वाङ्मनःकायकर्मभिर्नित्यमुपासनारूपोपकारकर्तृषु सेवकेषु नितान्तमेव सेवापरेषु योग्येषु कुलाचारशीलादिगुणैरलंकृतेषु साधुषु विनीतेषु भक्तजनेषु यदि प्रसादं करोति अत्र विषये किं चित्रम् । न किंचिदित्यर्थः । तुः पक्षान्तरे । सन्तः सहृदया अभाजनजनेष्वपात्रेष्वपि निष्कारणं कृपामृतसारेण सिक्तं चित्तं वहन्ति । अपात्रेष्वपि निर्हेतु दयां विदधतीत्यर्थः ॥ एतद्वृत्तानुसारेण मदीयमपि वृत्तमेकम्—'भवदङ्घ्रिसरोजसेविनि प्रकटं चेत्तनुरेव ते कृपा । यदि नाथ तदास्थताश्रिते मयि दृश्येत तदैव ते कृपा (?) ॥' इति ॥

तस्मात्समाप्तसकलाभ्युदयाभ्युपाय-
मायस्तचेतसमसंभवभग्नवृत्तम् ।
सीदन्तमन्तकभयाद्भयार्पणेन
संभावय स्वयमनर्थकदर्थितं माम् ॥ ३४ ॥

तस्माद्धेतोः समाप्ताः समाप्तिं गता अविद्यमानाः सकला अभ्युदयाभ्युपाया उदयो-

---

१. 'अधिरुह्य' क.

पाया यस्य तादृशम् । तथा आयस्तं सायासं चेतो यस्य स तादृशम् । तथा असंभवेन कस्यापि प्रयोजनभूतवस्तुनोऽभावेन दारिद्र्यपर्यायेण भग्नं वृत्तमाचारो यस्य स तादृशम् । तथा अन्तकभयान्मृत्युभयात्सीदन्तम् । तथा अनर्थैर्जरामरणत्रासादिभिः कदर्थितं व्यथितं मां वराकमभयार्पणेन मा भैषीरिति वचनामृताभयदानेन स्वयं संभावय सादरं कुरु ॥

त्वां नीतिमान्भजति यः स भवत्यनीति-
र्मुक्तः स यो हि भविता हृदयान्न मुक्तः ।
यस्ते रतोऽपचितयेऽपचितिं स नैति
तत्त्वां श्रितोऽस्मि भवमस्म्यभवो न कस्मात् ॥ ३५ ॥

हे नाथ, नीतिः कार्याकार्यविचारो यस्य स तादृग्यो मर्त्यः सोऽनीतिरविद्यमाना ईतय उपद्रवा यस्य स तादृग्भवति । तथा यो नरो भवता प्रभुणा हृदयात्स्वचेतसो न मुक्तः। हि निश्चये । स मुक्त ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखान्मुक्तो मोक्षपदवीं प्राप्तः । तथा यः पुमान् तव विभोरपचितये पूजायै रतः सोऽपचितिमपचयं हीनतां नैति न प्राप्नोति । एतद्वृत्तपादत्रयार्थान्वये सत्यपि व्यतिरेकमाह—तत्त्वामिति । हे शंभो, तत्तस्मात्कारणात्त्वां भवं भवत्यस्माद्ब्रह्मादिकारणषट्कप्रादुर्भाव इति भवस्तं त्वां श्रितोऽस्मि शरणं प्रपन्नोऽस्मि । अहं त्वभवोऽविद्यमानसंसारः कस्मान्नास्मि । अत्र नीतिमाननीतिः, मुक्तो न मुक्तः, अपचितिरतोऽपचितिं नैतीति विरोधाभासः । अन्यार्थत्वे तदभावः ॥

स्वापः सचिन्तमनसो निशि मे दुरापो
निर्दाह एव गमयामि कदा सदाहः ।
रक्ष त्वदेकवशगं शिव मामवश्यं
कस्माद्भवस्यपरुषो मम कर्कशस्त्वम् ॥ ३६ ॥

हे शिव, निशि रात्रौ सचिन्तमनसः सचिन्तं जरामरणचिन्तासहितं मनो यस्य स तादृशस्तस्य मे स्वापो निद्रापरपर्यायो दुरापो दुष्प्रापो भवति । कविः स्वात्मानं विनोदयति—निर्दाह इति । भवदनुग्रहेणेति शेषः । भवदनुग्रहेण कदा निर्दाहोऽन्तर्दाहरहितोऽहः दिनम् । जातावेकवचनम् । अहानि गमयाम्यतिवाहयामि । हे शिव, त्वयि विषये एकश्चासौ वशगस्तं त्वदधीनं मामवश्यं निश्चितमेव रक्ष । तथा अपरुषोऽपगता रुट् रोषो यस्य स तादृशस्य मम त्वं कर्कशो निर्दयः कस्माद्भवसि । अत्रापि विरोधाभासोऽलंकारः । यः स्वापः सुखेनाप्यते स कथं दुरापः । तथा यो निर्दाहः स कथं सदाहः । तथा यो वशगः स कथमवश्यः । तथा योऽपरुषः (कोमलः) स कथं कर्कश इति विरोधः। अन्यार्थत्वे तदभावः ॥

पापः खलोऽयमिति नार्हसि मा विहातुं
किं रक्षया कृतमतेरकुतोभयस्य ।
यस्मादसाधुरधमोऽहमपुण्यकर्मा
तस्मात्तवास्मि सुतरामनुकम्पनीयः ॥ ३७ ॥

अयं खलः पिशुनः पापः पापीयानिति हेतोर्मा वराकं विहातुं नार्हसि । अत्र हेतुमाह—कृतमतेः प्राज्ञस्याकुतोभयस्य कुतोऽपि भयरहितस्य रक्षया पालनेन किम् । एतदेव पुनरपि समर्थयति—अहं त्वसाधुरसज्जनः अधमो नीचः अपुण्यकर्मा पापी यतोऽस्मि तस्मात्तव दयालोः सुतरामनुकम्पनीयोऽस्मि ॥

स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमधः कुकृत्यै-
स्तत्रापि नाथ न तवास्म्यवलेपपात्रम् ।
दृप्तः पशुः पतति यः स्वयमन्धकूपे
नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोकः ॥ ३८ ॥

हे नाथ शंभो, अहं पापी कुकृत्यैरतिकुत्सितकर्मभिर्यद्यप्यधोगतोऽस्मि अधोगतिं प्राप्तोऽस्मि तथापि तव विभोर्दयालोरवलेपपात्रमवगणनापात्रं नास्मि । दृष्टं चैतत्—यः पशुर्बर्करादिर्दृप्तस्तारुण्यमदेन सवर्गः स्वयमेवान्धकूपे सान्धतमसान्धौ पतति । हि निश्चये । तमपि पशुं कारुणिकोऽत्यन्तदयालुर्लोको नोपेक्षते नावगणयति । तं तादृशं मग्नं दृष्ट्वा ततो यत्नेनोद्धरतीत्यर्थः ॥

अत्युन्नतान्निजपदाच्चपलश्च्युतोऽयं
भूरीन्भ्रमिष्यति जडप्रकृतिः कुमार्गान् ।
मत्वेति चेत्त्यजसि मामयमीदृगेव
गाङ्गस्त्वया किमिति मूर्ध्नि धृतः प्रवाहः ॥ ३९ ॥
हन्तायमार्तिमपि[1] नारकिणां धृतश्वे-
न्मूर्ध्ना किलेति[2] वहसे यदि गाङ्गमोघम् ।
एतत्तवोचितमनाथजनार्तिभङ्ग-
हेवाकिनो घनघृणामृतसागरस्य ॥ ४० ॥
अस्मादृशस्य रसना तु सहस्रधेयं
गच्छेदवाप्य तव शीर्षमितीरयन्ती ।

---

१. 'हर्ता' ख. २. 'मयेति' ख.

किं तूद्धरामि भवदग्रपदावमर्श-
मात्रादहं त्रिजगतीमिति मे प्रतिज्ञा ॥ ४१ ॥ (तिलकम्)

हे नाथ, निजं स्वकीयं यत्पदं सद्भिः सहनीयं तस्माद्यतोऽयं जडप्रकृतिर्दुष्टात्मा चपलश्चलस्वभावः कुमार्गाञ्शिवशासनव्यतिरिक्तानत्यन्तकुत्सितमार्गान्भूरीन्बहून्भ्रमिष्यतीति मत्वा चेन्मां त्यजसि तर्हीदृगेवायं निजपदात्सत्यलोकाच्युतश्चपलो लोलो जडप्रकृतिः। लडयोरैक्याज्जडप्रकृतिः। कुमार्गान्कोर्भूमेर्मार्गास्तान्भ्रमति । अत एवेदृगेवायं गाङ्गस्त्रिस्रोतःसंबन्धी प्रवाहो मूर्ध्नि शिरसि त्वया किमिति धृत इति शिवैकताध्यानादत्यन्तपरिचितमात्मानं मन्यमानस्य कवेरुक्तिः । शब्दश्लेषोऽलंकारः ॥ किल निश्चये मूर्ध्ना शिरसा धृतश्चेत्तदायं गाङ्ग ओघो नारकिणां नरको विद्यते येषां ते नारकिणः पातकिनस्तेषामार्तिं हन्ता दूरीकर्तेति हेतोर्हे नाथ, त्वं चेद्गाङ्गमोघं शिरसि वहसे धारयसि तदा घना या घृणा दया सैवामृतं रसायनं तत्सागरस्य तथा नाथजनस्याशरणजनस्यार्तिभङ्गे हेवाकिनो व्यसनिनस्तव विभोरेतदुचितमेव । 'स्यान्नारकस्तु नरकः' इत्यमरः । 'धृतश्चेन्मूर्ध्ना मया' इति पाठे पौनरुक्त्याशङ्का । तुः पक्षान्तरे । अस्मादृशस्य भक्तजनस्येयं रसना जिह्वा इतीरयन्ती सहस्रधा गच्छेत्खण्डशो गच्छतु । इति किमिति । तव शीर्षं शिरोऽवाप्यापरिमितजन्मपरम्परोपार्जितसुकृतपरीपाकेण प्राप्याहं सुखं तिष्ठामि । गङ्गावदित्यध्याहारः । स्वाभिमतमाह—किं त्वित्यादि । किं तु पक्षान्तरे । भवच्छीर्षप्राप्तिमनोरथस्य कैव कथा । भवदीयचरणाग्रस्पर्शमात्रादपि यद्यहं चरणाग्रमात्रस्पर्शमपि कदाचिल्लभेय तदा त्रिजगतीं त्रैलोक्यमपि क्षणादुद्धरामीति मे प्रतिज्ञा । नारकिणामुद्धरणे तु कैव कथेति भावः ॥

क्षामो निकामजडिमा कुटिलः कलावा-
न्दोषाकरोऽयमिति चेत्त्यजसि प्रभो माम् ।
एतादृशैरुपगतोऽपि समस्तदोषैः
कस्मात्त्वया शिरसि नाथ धृतः शशाङ्कः ॥ ४२ ॥

हे नाथ, अयं क्षामोऽत्यन्तकृशः निकामं नितरां जडिमा मौर्ख्यं यस्य स तादृक् कुटिलः कुटिलाशयः कलावान्परवञ्चनचातुर्ययुक्तः । तथा दोषाणां परद्रव्यहरणपरहिंसादोनामाकर उत्पत्तिस्थानमिति हेतोश्चेन्मां त्यजसि तर्ह्येतादृशैरेव क्षामत्वादिभिरुपगतश्चन्द्रः । चन्द्रपक्षे क्षामः कृशः । एककलात्वात् । निकामजडिमात्यन्तशीतांशुः । कलावान् । पूर्वोक्तहेतोः । दोषां रात्रिं करोतीति दोषाकरः । अत एवैतादृशोऽपि शशाङ्कस्त्वया कस्माच्छिरसि धृतः ॥

शान्ताकृतिर्द्विजपतिर्विमलः कलङ्क-
मुक्तः किलेति यदि मूर्ध्नि विधुं बिभर्षि ।

---

१. 'संदानितकम्' ख.

एवंविधोऽपि भवता कथमङ्घ्रिपीठ-
प्रान्तेऽपि धर्तुमुचितो न समर्थितोऽहम् ॥ ४३ ॥

हे नाथ, शान्ता अतिशीतलांशुत्वादाकृतिर्यस्य स तादृशः। तथा द्विजानां नक्षत्राणां पतिः। तथा कलङ्केन मुक्तः। एककलात्वात्। अत एव विमलः स्वच्छः। किल निश्चये। अयं चन्द्र इति चेन्मूर्ध्नि शिरसि विधुं बिभर्षि। एवंविधोऽपि यथा—शान्ता शमदमादियुक्ता आकृतिर्यस्य। तथा द्विजानामग्र्यजन्मनां पतिः। तथा कलङ्केनाकुलीनत्वदुःशीलत्वादिना मुक्तः। अत एव विमलो निष्पापोऽहम्। तिष्ठतु तावच्छिरसि धारणमङ्घ्रिपीठप्रान्तेऽपि पादपीठप्रान्ते धर्तुं समुचितः सन् किं न भवता प्रभुणा समर्थितः सादरीकृतः॥

पापग्रहो धृतिमुपैति विना परेषां
न स्वापहारमयमित्यथ मां जहासि।
एवंविधोऽपि तव दक्षिणदृष्टिपात-
पात्रत्वमीश्वर कथं रुचिमानुपेतः॥ ४४ ॥

हे ईश्वर परमेश्वर, अथानन्तरं पापे ग्रहो हेवाको यस्य स पापग्रहोऽयं मल्लक्षणः परेषां जनानां स्वापहारं स्वस्य धनस्यापहारोऽपहरणं विना धृतिं धैर्यं नैति न लभते इति हेतोर्मां चेत्त्यजसि एवंविधोऽपि रुचिमान्सूर्यः पापग्रहोऽनिष्टफलदायी ग्रहः। 'क्षीणेन्द्वर्कयमाराः पापाः' इति संहिताविदः। तथापरेषां जनानां स्वापस्य निद्राया हारो हरणं तं विना धृतिं स्थैर्यं न लभते ईदृशोऽपि भास्वांस्तव विभोर्दक्षिणा या दृष्टिर्लोचनं तत्र पातो दर्शनं पक्षपातः स्नेहश्च तत्पात्रत्वं कथमुपेतो गतः। अत्रापि शब्दश्लेषः पूर्वत्र च॥

मित्रत्वमेष भवतो गुणिबन्धुतां च
प्रख्याप्य चेदुपगतस्तव वल्लभत्वम्।
दासत्वमेव तव नित्यमुपेत्य भूत्वा
सेवापरश्च गुणिनां कथमप्रियोऽहम्॥ ४५ ॥

हे नाथ, भवतस्तव मित्रत्वं मेद्यति स्नेहयति भूमिं मित्रः सूर्यस्तत्त्वं सखित्वं च। तथा गुणाः सूक्ष्मतन्तवो विद्यन्ते येषां ते गुणिनः पद्मास्तेषां बान्धवः। विकासकत्वात्। तथा गुणिनां दयादाक्षिण्यादिगुणयुक्तानां बन्धुस्तद्भावं च प्रख्याप्य प्रकाश्य यद्येष रुचिमान्सूर्यस्तव विभोर्वल्लभत्वं प्रियत्वमुपगतस्तर्हि तव नित्यं दासत्वं दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासस्तस्य भावस्तत्त्वमुपेत्य प्राप्य गुणिनां विदुषां सेवापरश्च भूत्वाहं कथं तवाप्रियोऽवल्लभोऽस्मि॥

---

१. 'उचितं' ख.

अत्यूष्मलं मलिनमार्गमनेकजिह्वं
　　स्पर्शेऽप्यनर्हमवधार्य जहासि चेन्माम् ।
एतादृशोऽपि शुभदृष्टिनिवेशनस्य
　　पात्रीकृतः कथमयं भवताश्रयाशः ॥ ४६ ॥

हे विभो, अत्यूष्मलमतिशयेन संतापकरं सगर्वम् । तथा मलिनः पापो मार्गो वर्त्म यस्य स तादृशम् । तथानेका जिह्वाः क्षणं क्षणमसत्यवादितया यस्य स तादृशम् । तथा स्पर्शेऽप्यनर्हमयोग्यमवधार्य निश्चित्य चेन्मां जहासि तर्ह्येतादृशोऽपि अत्यूष्मलोऽतिसंतापवान् मलिनमार्गः कृष्णवर्त्मा अनेकजिह्वः सप्तजिह्वः स्पर्शेऽप्यनर्होऽयमाश्रयाशो हुताशः शुभा दृष्टिस्तृतीयलोचनं सपक्षपातावलोकनं च तस्यां निवेशनं स्थापनं तस्य कथं त्वया पात्रीकृतः । आश्रयाश इति पदं साभिप्रायम् । आश्रयमेव निजमश्नातीति ॥

यद्बन्धुजीवदलसद्रुचिरर्थिभाव-
　　मायाति साधु विबुधव्रजजीवनाय ।
यन्मित्रमण्डलमुखेन च विश्वमेष
　　पुष्णाति तेन दहने यदि सादरोऽपि ॥ ४७ ॥
आप्यायनं सुमनसामनिशं विधातु-
　　मर्थीभवामि यदि कोऽपि न मेऽस्ति दाता ।
कर्तुं च बन्धुजनजीवनमक्षमोऽहं
　　विश्वं च पोषयितुमीष सुहृन्मुखेन ॥ ४८ ॥
तेनात्र मां निरपराधमवेहि देहि
　　दृष्टिं प्रसादविशदाममृतद्रवार्द्राम् ।
दीनं दयास्पदमदभ्रमदभ्रमेण
　　भ्रूविभ्रमेण सदयं भज भङ्गुरेण ॥ ४९ ॥ (तिलकम्)

बन्धुजीवाख्यानि लोहितपुष्पाणि तेषां दलानि तद्वत्सती शोभना रुचिर्यस्य सः । तथा बन्धूनां बान्धवानां जीवं ददाति या तादृशी लसन्ती रुचिर्यस्य स तादृशश्च साधु कृत्वा एषोऽग्निर्विबुधानां देवानां व्रजः समूहस्तस्य जीवनायाप्यायनाय यदर्थिभावं साज्यायाहुतिप्रार्थकत्वमायाति तथा विबुधानां विदुषां च व्रजस्तेषां जीवनायार्थिभावमायाति । तथा मित्रस्य सूर्यस्य मण्डलं बिम्बं तन्मुखेन दिनान्ते । 'रात्रौ सावित्रं तेजोऽग्नौ प्रविशति' इति स्मृतिः । तथा मित्राणां सुहृदां मण्डलं समूहस्तन्मुखेन । यच्चैषो-

---

१. 'मुखेषु' ख. २. 'संदानितकम्' ख.

ऽग्निर्विश्वं जगत्पुष्णाति तेन हेतुना हे नाथ, दहनेऽग्नौ यदि सादरोऽसि। पूर्ववृत्तप्रस्तुतार्थसाम्येन समर्थयति—आप्यायनमिति। हे ईश, सुमनसां देवानां पण्डितानां चानिशं सदाप्यायनं जीवनं विधातुं यद्यर्थीभवामि तादृशः कोऽपि तावदन्यो नास्ति यो मन्मुखेन तानाप्याययेत्। बन्धुजनस्य जीवनमाप्यायनं च कर्तुं स्वयमक्षमो विश्वं च जगत्सुहृन्मुखेन मित्रमुखेन पोषयितुमसमर्थोऽहम्। तेन हेतुना हे ईश, अत्र विषये पूर्वोक्ते मां निरपराधमवेहि वेत्सि। प्रसादेन नैर्मल्येन विषदां दृष्टिममृतद्रवेण कृपामृतरसेनार्द्रां देहि। दयापात्रं मां दीनं कातरं सदयं सकृपं भजस्व। केन। भ्रूविभ्रमेण भ्रुवोर्विभ्रमो विलासस्तेन भ्रूविक्षेपेण। किं भूतेन। अदभ्रमदभ्रमेण अदभ्रो घनो मदेन हर्षेण भ्रमो यस्य स तादृशेन। तिलकम्॥

अन्वग्रहीरमलदृष्टिसमर्पणेन
मित्रं शुचिं द्विजपतिं यदि युक्तमेतत्।
एवंविधेऽपि भगवन्दृशमप्रसन्नां
धत्से मयीति विधिरेष पराङ्मुखो मे॥ ९०॥

हे भगवञ्शंभो, त्वममलेन निर्मलेन दृष्टिसमर्पणेन दृष्टीनां समर्पणं तेन मित्रं सूर्यं शुचिमग्निं द्विजपतिं नक्षत्रेशं चन्द्रं च यद्यन्वग्रहीरनुगृहीतवानसि तदेतद्युक्तम्। एवंविधेऽपि मित्रे सकलजनसुहृदि शुचौ पवित्रे निर्दोषे द्विजपतौ ब्राह्मणश्रेष्ठे चाप्रसन्नां कलुषां दृष्टिं मयि दीने धत्स इति यत्तदेष विधिर्दैवं पराङ्मुखो मे ममास्ति। अभाग्यचातुरी ममैषेत्यर्थः॥

निष्कर्ण एष कुसृतिव्यसनी द्विजिह्वो
मत्वेऽति चेत्त्यजसि निःशरणं प्रभो माम्।
एतादृशोऽपि पवनाशन एष कस्मा-
च्छ्रीकण्ठ कण्ठपुलिने भवता गृहीतः॥ ९१॥

हे प्रभो, निष्कर्णः कुसृतिव्यसनयुक्तस्तथा द्विजिह्वोऽसत्यवादित्वात्। इति मत्वा मां निःशरणं दीनं चेत्त्यजसि तदेतादृशोऽपि निष्कर्णश्चक्षुःश्रवत्वात्। कौ भूमौ सृतिः सरणं तत्र व्यसनी द्विजिह्वश्चैष पवनाशनः सर्पो वासुकिः हे श्रीकण्ठ, भवता किं कण्ठपुलिने कण्ठतटे गृहीतः॥

जिह्वासहस्रयुगलेन पुरा स्तुतस्त्व-
मेतेन तेन यदि तिष्ठति कण्ठपीठे।
एकैव मे तव नुतौ रसनास्ति तेन
स्थानं महेश भवदङ्घ्रितले ममास्तु॥ ९२॥

हे महेश परमशिव, एतेन शेषनागेन पुरा पूर्वं जिह्वासहस्रयुगलेन । सहस्रशिरस्त्वाच्छेषस्य । यतस्त्वं स्तुतस्तेन हेतुना यदि तव कण्ठपीठेऽत्यन्तदुर्लभे स तिष्ठति तदा मे मम तव नुतौ स्तुतावेकैव रसना जिह्वास्ति तेन हेतुना हे शंभो, भवदङ्घ्रितल एव मम स्थानमस्तु । एवशब्दश्चार्थः ॥

शृङ्गी विवेकरहितः पशुरुन्मदोऽयं
मत्वेति चेत्परिहरस्यतिकातरं माम् ।
एवंविधोऽपि वृषभश्चरणार्पणेन
नीतस्त्वया कथमनुग्रहभाजनत्वम् ॥ ९३ ॥

हे महेश, शृङ्गी अत्यन्तगर्ववान् निर्विवेकः पशुः पशुप्राय उन्मदश्चायं मल्लक्षण इति मत्वा चेदतिकातरमतिदीनं त्यजसि हे महेश, एवंविधोऽपि वृषभः शाङ्करश्चरणार्पणेनानुग्रहभाजनत्वं प्रसादपात्रत्वं त्वया कथं नीतः ॥ एतद्वृत्तानुसारेण ममापीदं वृत्तमेकम्—'अज्ञेऽपि पामरजनादरभाजनेऽपि मय्यातनोति करुणां गिरिशो दयालुः । हित्वा शतानि गजराजहयोत्तमानामङ्गीचकार स जरद्गवमेव देवः ॥' इति । जरद्वृद्धो गौर्वृषभो जरद्गवस्तम् ॥

पृष्ठे भवन्तमयमुद्वहते कदाचि-
देतावता यदि तवैति दयास्पदत्वम् ।
स्वामिन्नहं तु हृदयेऽन्वहमुद्वहामि
त्वामित्यतः कथमहो न तवानुकम्प्यः ॥ ९४ ॥

हे महेश, अयं वृषभः कदाचिद्भवन्तमिच्छानुसारेण पृष्ठे निजपृष्ठे धारयते यत् एतावता हेतुना यदि स तव दयास्पदत्वं कृपापात्रतामेति तर्हि हे स्वामिन्, तुः पक्षान्तरे । अहं तु हृदये स्वहृद्यन्वहं प्रतिक्षणं त्वामुद्वहामीत्यतो येतोः अहो आश्चर्ये कथं न तवानुकम्पनीयोऽस्मि ॥ पूर्वोक्तवृत्तानामाशयानुसारेण ममापीदं वृत्तद्वयम्—'दोषाकरः शिरसि कण्ठतले द्विजिह्वः शृङ्गी च यस्य वृषभोऽपि हि पादमूले । द्वारान्तिकं कथमुपैमि हि भैरवस्य तस्य प्रभोर्विशरणः कृपणोऽतिसाधुः ॥ दोषाकरः सकुटिलो वसतिश्च शृङ्गी कोपी सदा बहुतरामपि स द्विजिह्वः । एते यदि प्रियतरा भवतस्तदाहमेकोऽस्मि तादृगिह मां शिव किं त्यजेथाः ॥' इति ॥

क्रूरः पराङ्मुखमसावनृजुर्जहाति
योग्यं गुणग्रहणकर्मणि मार्गणौघम् ।
मत्वेति चेत्त्यजसि मां कथमीदृगेव
स्वामिन्धृतः करतले भवता पिनाकः ॥ ९५ ॥

मार्गणौघं मार्गणानां याचकानामोघं समूहं पराङ्मुखं कृत्वा जहाति इति मत्वा चेन्मां त्यजसि हे स्वामिन्, तादृगेव क्रूरः कर्कशः गुणस्य प्रत्यञ्चाया ग्रहणकर्मणि योग्यं मार्गणौघं शरसमूहं पराङ्मुखं त्यजन्पिनाकोऽजगवं धनुर्विशेषः करतले त्वया कथं धृतः ॥

कोटिं परामुपगतेऽपि गुणे नितान्तं
नम्रं विमृश्य यदि नाजगवं जहासि ।
स्वल्पे गुणेऽपि नतिमानतिमात्रमेव
किं तच्च येन न भवामि तवानुकम्प्यः ॥ ९६ ॥

परां कोटिं धनुरग्रं संख्याविशेषं चोपगते गुणे प्रत्यञ्चायां दयादाक्षिण्यादौ च नितान्तमत्यन्तमेव नम्रं नतं विनीतं च विमृश्य हे स्वामिन्, अजगवं धनुर्विशेषं यदि न त्यजसि तदा स्वल्पे गुणे दयादाक्षिण्यादावप्यतिमात्रमत्यन्तं नतिमान् विनीतोऽस्मि । तच्च किं भवति येन तव नानुकम्प्यो भवामि ॥

अत्यन्ततीक्ष्णमतिकर्कशमार्जवेन
कृत्वा प्रवेशमतिमात्रमरुंतुदं माम् ।
मत्वा जहासि यदि नाथ किमर्थमेत-
देवंविधं वहसि हस्तगतं त्रिशूलम् ॥ ९७ ॥

अत्यन्तं तीक्ष्णं सरोषमतिकर्कशं कठोरहृदयमभिमुखे आर्जवेन सरलतया प्रवेशं कृत्वा पश्चादतिमात्रमतिशयेनारुंतुदं मर्मव्यथाजनकं मां हे नाथ, यदि जहासि तर्ह्येवंविधमतितीक्ष्णधारमातिकठोरमार्जवेनान्तःप्रवेशं कृत्वात्यन्तमर्मव्यथाजनकं हस्तगतं त्रिशूलमायुधविशेषं किं वहसि ॥

ज्ञात्वाथ चेत्समरसंहितकर्मयोग्यं
कोटित्रयोज्ज्वलमुखं त्रिशिखं बिभर्षि ।
निःस्वं न किं समरसं हितकर्मयोग्यं
मां वेत्सि येन कुरुषे मयि न प्रसादम् ॥ ९८ ॥

समरसंहितकर्मयोग्यं समरे युद्धे संहितं यत्कर्म तत्र योग्यम् । तथा समरसं तथा हितकर्मयोग्यं च । तथा कोटित्रयोज्ज्वलमुखं कोटीनामग्राणां शिखापर्यायाणां त्रयेणोज्ज्वलानि मुखान्यग्राणि यस्य तत एवंविधं ज्ञात्वा त्रिशिखं त्रिशूलं चेद्बिभर्षि तर्हि हे विभो, मां निःस्वं विधनं समरसं सर्वत्र तुल्यरसं हितकर्मणि सर्वेषां योग्यं च किं न वेत्सि । अपि तु वेत्स्येव । येन हेतुना मयि विषये प्रसादं न कुरुषे ॥

---

१. 'नास्मि' ख.

न्यग्भावितद्विजमखर्वितपूर्वदेव-
गुर्वापदर्पणपरं कृतगोत्रभेदम्।
संभाव्य चेत्त्यजसि मां कथमीदृगेव
नेत्रोत्सवस्तव जगद्विजयी कुमारः॥ ५९॥

हे स्वामिन्, न्यग्भाविता न्यक्कृता द्विजा ब्राह्मणा येन स तादृशम्। तथा पूर्वमखर्विता देवा आचार्याश्च तेषामापदर्पणे दौःस्थ्यदाने परं रतम्। कृतो दौःशील्याद्गोत्रभेदो येन स तादृशम्। संभाव्य मत्वा चेन्मां त्यजसि तर्हीदृगेव न्यग्भावितोऽधोकृतो वाहनत्वाद्द्विजो मयूरो येन स तादृशः। तथाखर्विता महान्तो ये पूर्वदेवगुरवः सुरद्विषां गुरवस्तेषामापदर्पणे परस्तत्परः। तथा कृतो गोत्रस्य गिरेः क्रौञ्चाख्यस्य भेदो येन स कृतगोत्रभेदः जगद्विजयी त्रैलोक्यजेता कुमारो महासेनः कथं तव नेत्रोत्सवो नयनप्रकाशकरः। अतिप्रियः सुत इत्यर्थः। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः॥

मत्वाथ नाथ शुचिजातिममुं विशाख-
मस्मिन्मनो यदि बिभर्षि दृढप्रसादम्।
एवंविधोऽप्यहमनन्यपरायणस्ते
कस्माद्भवामि भगवन्नवलेपभूमिः॥ ६०॥

हे नाथ, अथानन्तरं शुचिजातिं शुचेरग्नेः सकाशाज्जातिर्जन्म यस्य स तादृशस्तम्। उमया त्रैयम्बकं वीर्यं वोढुमक्षमयाग्नौ तद्वीर्यं क्षिप्तमित्यग्निभूः कुमार इति स्मृतिः। विशाखं कुमारं मत्वास्मिन्कुमारे यदि मनो दृढप्रसादं बिभर्षि तर्ह्येवंविधोऽपि शुचिजातिः शुचिः पवित्रा अग्र्यजन्मत्वाज्जातिर्यस्य सः। तथा विशाखो निःशाखोऽहमनन्यपरायणोऽनन्यगतिकः हे नाथ कस्मात्तवावलेपभूमिरवगणनास्पदमहं भवामि॥

सर्वापहाररतिरुन्मदवक्रवक्र-
स्त्याज्योऽस्मि कर्णचपलो यदि तुन्दिलस्ते।
एवंविधोऽपि भगवन्गणनायकत्वे
कस्मादयं गजमुखो भवता नियुक्तः॥ ६१॥

हे भगवन्, सर्वस्य वस्तुनो यत्र कुत्रापि लब्धस्यापहारस्तत्र रतिः सुखं यस्य सः। तथोन्मदं सहर्षं वक्रं कुटिलं वक्त्रं यस्य स तादृक्। तथा कर्णाभ्यां चपलो मुहुर्मुहुः कर्णतालकरः। तथा तुन्दिलो बृहज्जठरोऽयं गजमुखो गणपतिस्त्वया कस्माद्गणानां महाकालनन्दिप्रभृतीनां नायकत्वे नियुक्त आज्ञप्तः। 'सर्वापहारो गजास्यः' इत्यमरमाला॥

हस्तं सदा वहति दानजलावसिक्तं
तेनैष[1] चेदलभत प्रमथाधिपत्यम्।

---

१. 'तेनैव' ख.

दानं प्रदातुमधनो यदि न क्षमोऽहं
दासत्वमस्तु मम देव भवद्गणानाम् ॥ ६२ ॥

हे देव शंभो, एष गणमुखो दानजलेन मदाम्भसावसिक्तं तथा दानजलेन दानार्थजलेन वारिणावसिक्तं च हस्तं करं यतः सदा वहति तेन हेतुना एष गजमुखश्चेत्प्रमथाधिपत्यं गणाधिपत्वमलभत तर्हि दानं प्रदातुमधनत्वाद्यदि न क्षमोऽहमस्मि तदा भवद्गणानां भवदीयसेवकानां नन्दिमहाकालप्रभृतीनामेव दासत्वं ममास्तु । इति काङ्क्ष इत्यर्थः॥

हेयोऽस्म्यसेवकतया तव चेद्ग्रहेषु
कुर्वत्सु तुल्यमखिलेष्वपि राशिभोगम् ।
द्वावुज्झतस्तव न दृक्पथमर्कचन्द्रा-
वेतावता परिहृता भवता किमन्ये ॥ ६३ ॥

हे नाथ, असेवकतया वाङ्मनःकर्मभिरनिशं भवच्चरणसरोजस्यासेवकतुल्यमेव राशिभोगं मेषादिद्वादशराशिभोगं भुक्तवत्सु सत्सु द्वावेवार्कचन्द्रौ तव विभोर्दृक्पथं दृक्स्थानं नोज्झतः । तयोरेव सव्यापसव्यदृक्स्थत्वात् । अथ च दृक्पथं दर्शनगोचरं नोज्झतः । हे विभो, एतावतैव भवता स्वामिना अन्ये भौमाद्या ग्रहाः किमुज्झिताः । अहं तु प्रतिक्षणं भवच्चिन्तनपरः कथं हेयोऽस्मीत्यर्थः ।

बालावुभौ[1] द्विजपती तव नाथ भक्ता-
वेकस्तयोर्हरति संतमसं प्रजानाम्[2] ।
तेनावृतं यदि परं सहसे महेश
द्रष्टुं ततो विषमदृष्टिरिति श्रुतोऽसि ॥ ६४ ॥

हे नाथ, बालौ कुमारौ उभौ द्विजपती द्विजानां नक्षत्राणां पतिः, द्विजानां ब्राह्मणानां च पतिः । तौ । एको बालो द्विजपतिर्बालेन्दुः । अन्यो बालो द्विजपतिर्मल्लक्षणः । तौ तव भक्तौ सदा भक्त्यासक्तौ । तयोर्मध्ये एको द्विजपतिर्बालेन्दुस्त्वन्मौलिस्थः प्रजानां संतमसं विष्वक्तमो हरति । परं बालं द्विजपतिमर्थान्मल्लक्षणं तेन संतमसेनाज्ञानलक्षणेना समन्तादावृतं छादितं द्रष्टुं हे महेश, यदि त्वं सहसे क्षमसे ततस्त्वं विषमदृष्टिरिति प्रसिद्धोऽसि । विषमा अयुग्मा त्रित्वाद्दृष्टिर्यस्य स तथा पूर्वो दृष्टि(?)रिति प्रसिद्धोऽसि ॥

युक्तं रिपौ सुहृदि वा समदर्शनस्य
दोषोद्धतेऽपि यदि ते हृदयं दयार्द्रम् ।

---

१. 'यदि' ख. २. 'परेषाम्' ख.

तत्सांप्रतं गतिविहीनमनात्मनीनं
दीनं जनं प्रति कुतः करुणावलेपः ॥ ६५ ॥

हे नाथ, दोषैर्मात्सर्यादिभिरुद्धते उद्भटे रिपौ शत्रौ सुहृदि नितान्तमित्रे वा समदर्शनस्य समदृष्टेस्तव यदि दयार्द्रं कृपारसार्द्रं हृदयमस्ति तद्युक्तमुचितम्। दोषोद्धते इति दूरस्थपदत्वेऽपि भक्तिविषये न दोषः। तत्तस्माद्धेतोः सांप्रतमिदानीं गतिविहीनं निर्गतिं कांदिशीकं च। आत्मनो हित आत्मनीनः पुण्यकृत्त्वात्। नात्मनीनोऽनात्मनीनस्तादृशं दीनं जनं मल्लक्षणं प्रति हे नाथ, तव कुतः करुणावलेपः करुणायाः कृपाया अवलेपोऽवगणनम् ॥

अभ्युद्गमोऽयमशनेरमृतांशुबिम्बा-
त्स्वामिन्नसौ दिनमणेस्तिमिरप्ररोहः।
युष्मादृशस्य करुणाम्बुनिधेरकस्मा-
दस्मादृशेष्वशरणेष्ववधीरणं यत् ॥ ६६ ॥

हे स्वामिन्, युष्मादृशस्य एकनिमेषेणैव त्रिजगदुद्धारकस्य कृपाम्बुधेरकस्मान्निर्हेतुकमशरणेषु रक्षितारमलभमानेष्वस्मादृशेषु वराकेषु यदवधीरणमस्ति अमृतांशुबिम्बात्सुधांशुमण्डलात्सोऽयमशनेस्तडित उद्गमः प्रभवो भवति। तथा दिनमणेर्भास्करादसौ तिमिरप्ररोहोऽन्धकारोत्पत्तिः। असंभाव्यमेतत्स्वयं यथा तथाशरणजनावधीरणमपि विभोरित्यर्थः। एतद्वृत्ताभिप्रायेण ममाप्येकं वृत्तम्—'सर्वतो वृतमघैः कृपानिधिः सोऽपि मां ध्रुवमुपेक्षते प्रभुः। मृण्मयं समधिगम्य भाजनं स्पर्शरत्नमपि किं करिष्यति ॥' इति। यस्य स्पर्शमात्रेण सप्तानामपि धातूनां काञ्चनीभावस्तत्स्पर्शरत्नम् ॥

स्वामिन्मृडस्त्वमुरुदुःखभरार्दितोऽहं
मृत्युंजयस्त्वमथ मृत्युभयाकुलोऽहम्।
गङ्गाधरस्त्वमहमुग्रभवोपताप-
तप्तः कथं कथमहं न तवानुकम्प्यः ॥ ६७ ॥

हे स्वामिन्, त्वं विभुर्मृडः। मृडयति सुखयति परामृतदानेन त्रिजगदिति मृडः। त्वं मृडोऽसि। अहं तूरुणा महता दुःखभरेण जन्मजरामरणजदुःखभरेणार्दितः पीडितोऽस्मि। हे नाथ, त्वं मृत्युं यमं जयति दाहकत्वादिति मृत्युंजयोऽसि। अथानन्तर्ये। अहं मृत्युभयेन महता मरणजत्रासेनाकुलोऽस्मि। हे स्वामिन्, त्वं गङ्गाधरो जटाजूटे गङ्गां धारयसि अहं तूग्रः कठिनो यो भवोपतापो भवमरुभ्रमणज उपतापस्तेनोपतप्तोऽस्मि। अतः कारणात् हे स्वामिन्, अहं तव कथं कथं नानुकम्प्योऽस्मि। त्वमेवात्र चिकित्सक इत्यर्थः। तथा च मदीयमपि वृत्तमेकम्—'भवजीर्णज्वरातापमोहकम्पाकुलाय मे। एकं सुदर्शनस्यांशं देहि विश्वचिकित्सक ॥' सुदर्शनाख्यस्य जीर्णज्वरहरस्य चूर्णविशेषस्य चांशम् ॥

पूर्वोक्तमेव समर्थयति कविः—

भक्तप्रियः स्वयमपि क्षुधयान्वितस्य
पानोत्सवैकरसिकोऽपि पिपासितस्य ।
तापातुरस्य घनसेवनसादरोऽपि
जानासि नाथ न कथं सहसा ममार्तिम् ॥ ६८ ॥

हे नाथ, त्वं स्वयमपि भक्तप्रियः भक्ता वाङ्मनःकर्मभिस्त्वद्ध्यानासक्तास्ते प्रिया यस्य स तादृक् । क्षुधया त्वद्दर्शनबुभुक्षया भोक्तुमिच्छया चान्वितस्य ममार्तिं मनःपीडां कथं न जानासि । अथ च भक्तमन्नं प्रियं यस्य स भक्तप्रियः । यस्तुच्छोऽपि सोऽन्यस्य क्षुदन्वितस्यार्तिं जानाति । 'भक्तमन्धोऽन्नं' इत्यमरः । पानं रसायनपानं स एवोत्सवस्तत्रैकरसिकोऽपि त्वम् । तथा पानं रक्षणं त्रिजगतः । 'पा पाने रक्षणे च ।' तत्रैकरसिकोऽपि त्वं पिपासितस्य त्वद्दृष्टित्रिभागैकांशावलोकनपिपासायुक्तस्य च मम सहसा इदानीमार्तिं कथं न जानासि । तथा तापैराध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकैस्त्रिभिरेव तापैः संतापैश्चातुरस्य मम घनं च तत्सेवनं भक्तजनेन कृतं सादरम् अथ च घनानां मेघानां सेवने सादरोऽपि त्वं मम तापातुरस्य कथं नार्तिं जानासि ॥

सर्वज्ञ सर्वमवगच्छसि भूतभावि
भाग्यक्षयः पुनरसौ भगवन्ममैव ।
जानासि यस्य हृदयस्थित एव नार्तिं
ज्ञात्वापि वा गजनिमीलितमातनोषि ॥ ६९ ॥

सर्वं जानातीति सर्वज्ञस्तत्संबोधनं हे सर्वज्ञ, त्वं सर्वं भूतमतीतं भावि भविष्यच्चावगच्छसि जानासि । हे भगवन्, यस्य ममैव हृदयस्थित एव ममार्तिं न जानासि । वा पक्षान्तरे । ज्ञात्वापि वा ममार्तिं गजनिमीलितं गजस्येव निमीलितमक्षिनिमीलनमवज्ञापर्यायमातनोषि विधत्से ॥

भालेऽनलं तव गले गरलं करे च
शूलं प्रकाशमखिलोऽयमवैति लोकः ।
अन्तर्गतं त्रयमिदं तु मम त्वमेव
जानासि नासि च दयालुरतो हतोऽहम् ॥ ७० ॥

हे नाथ, तव भाले ललाटेऽनलमग्निं गले कण्ठे गरलं विषं कालकूटाख्यं करे हस्ते च शूलं त्रिशिखं प्रकाशं स्फुटमेवायमखिलो लोको जानाति । तुः पक्षान्तरे । ममान्तर्गतं हृदयस्थितं त्रयमग्निमाश्वासकारणशुद्धज्ञानवियोगशोकाग्निम् । विषं परिणामदारुणं

दुष्कर्म मधुमुखं विषम् । तथा शूलं जन्मजरामरणत्रासोत्थं शूलाख्यरोगविशेषं त्वमेवान्तर्यामिधुरीणो जानासि । दयालुर्नासि । अत एवाहं हतः ॥

एकस्त्वमेव भविनामनिमित्तबन्धु-
नैंसर्गिकी तव कृपा सवितुः प्रभेव ।
वामः पुनर्मम विधिः परिदेवितानि
जातान्यरण्यरुदितेन समानि यस्य ॥ ७१ ॥

हे ईश परमेश्वर, भविनां संसारिणां त्वमेवैकोऽनिमित्तबन्धुर्निष्कारणबान्धवः नापरः । सवितुस्त्रिजगच्चक्षुषः सूर्यस्येव प्रभा कान्तिर्नैसर्गिकी सहजा तवैव कृपा नान्यस्य । एवं सत्यपि यस्य मम परिदेवितानि पूत्कृतान्यरण्यरुदितेन केनाप्याश्वासकेनानिर्वायेण(?) समानि जातानि । तस्य मम पुनर्वामः प्रतिकूलो विधिर्दैवं भवति ॥

अत्यन्तदुर्भगमयोग्यमभाग्यभाज-
माजन्मनर्मविमुखं मुखरोग्रवाचम् ।
दैवादवाप्य सकलापसदं महेश
नैवात्यजत्कुलवधूरिव दुर्गतिर्माम् ॥ ७२ ॥

हे महेश परमेश्वर, अत्यन्तदुर्भगमत्यन्तदौर्भाग्यवन्तम् अयोग्यमनर्हम् अभाग्यभाजमभाग्ययुक्तम् तथा जन्मन आरभ्य आजन्म नर्मणि क्रीडायां सुखे विमुखम् तथा मुखरा असंबद्धा उग्रा कठिना वाग्यस्य स तादृक् तम् । तथा सकलापसदं सकलेभ्योऽपसदमवरम् दैवान्मामेवाप्य कुलवधूः कुलस्त्रीव दुर्गतिर्जन्मजरामरणोत्थभीतिरूपा विपत् बाह्या वा व्यापत् यथा कुलवधूरेवंविधमपि पुरुषं दैवबलेन प्राप्य त्रपाकुला मानिनी न त्यजति तथा मां नात्यजत् ॥

मुक्त्वा समाधिमसमाधिहरं परं च
प्रोद्दामधाम शिवधाम सुधामयं ते ।
भ्रान्तोऽस्मि तेन मलयानिलवेल्लयमान-
कल्लोललोलनिधनानि धनानि लब्धुम् ॥ ७३ ॥

हे शिव कैवल्यदायिन्, यतो दुर्गतिर्मा नात्यजत् । तेन हेतुना असमाश्च ते आधयश्च तान्हरतीति तादृशमसमाधिहरं समाधिं योगबलेनात्ममनसोरैक्यरूपं समाधिं मुक्त्वा प्रोद्दामधाम प्रोद्दाममुद्भटं धाम तेजो यत्र तत्तादृशं ते तव सुधामयममृतरूपं धाम स्थानं परसंवित्प्रकाशमयं च मुक्त्वा मलयानलेन वेल्लयमानाः कम्प्यमाना ये कल्लोला महातरङ्गास्तद्वल्लोलं निधनं विनाशो येषां तानि धनानि लब्धुं भ्रान्तोऽस्मि । दश दिश इति शेषः ॥

---

१. 'जानाति' क.

आराधिताः प्रचपलाश्चपलावदेव
दुष्टेश्वरा न गुरवो गुरवो गुणौघैः ।
यातानि तानि मम हानिमहानि मिथ्या
श्रान्तोऽस्मि हा विततमोहतमोहतोऽहम् ॥ ७४ ॥

हे स्वामिन्, चपला विद्युत्तद्वत्प्रकर्षेण चपलाश्चञ्चलाश्चलचित्ता दुष्टेश्वरा दुरीश्वरा आराधिताः । मया मूढेनेति शेषः । गुणौघैः पाण्डित्यदयादिभिर्गुरवो महान्तो गुरवो दैशिका नाराधिता नोपासिताः । अतो हेतोर्मम तान्यहानि दिनानि मिथ्या व्यर्थमेव हानिं क्षयं यातानि । हा कष्टे । विततं विस्तीर्णं यन्मोहतमोऽज्ञानरूपं तमस्तेन हतोऽहं श्रान्तोऽस्मि खिन्नोऽस्मि ॥

तृष्णा दिनाद्दिनमबृंहत बंहिमान-
मायामिनी मनसि हैमनयामिनीव ।
नाथ त्रिधामनयनार्पय दृक्प्रसादं
सादं नयान्धतमसं भ्रमसंभृतं मे ॥ ७५ ॥

हे त्रिधामनयन । त्रीणि धामानि सूर्येन्दुवह्निरूपाणि नयनेषु यस्य स तत्संबोधनम् । आयामिनी विस्तारवती हैमनयामिनी हेमन्तरात्रिरिव मम मनसि तृष्णा एतावदेव लब्धं कदापरं लप्स्ये इत्यादिरूपा दिनाद्दिनं बंहिमानं बहलस्य भावो बंहिमा तं बहलीभावमबृंहतावर्धयत् । हे नाथ, त्वं दृक्प्रसादमर्पय प्रसन्नां दृशमर्पय । तथा भ्रमसंभृतं भ्रमेणासत्येऽपि सत्यभ्रमेण संभृतं संचितमन्धतमसमज्ञानरूपं गाढं तमः सादं विनाशं नय प्रापय ॥

स्तम्भं विजृम्भयति दम्भमयं भ्रमं च
कंचित्प्रपञ्चयति यच्छति वाचि मुद्राम् ।
कं नाम नामयमयं प्रथयत्यखर्व-
गर्वज्वरज्वलनदुःसहसंनिपातः ॥ ७६ ॥

हे स्वामिन्, अयमखर्वेत्यादि । अखर्वोऽलघुर्महान्यो गर्वोऽहंकारः स एव ज्वरस्तेन योऽग्निर्महासंतापरूपः स एव दुःसहः संनिपातो दुर्निवारसंनिपातमयो ज्वरो दम्भमयं छद्ममयं स्तम्भं स्तब्धीभावं विजृम्भयति । भ्रमं चासत्येऽपि सत्यरूपमकार्येऽपि कार्यभ्रमं कंचित्प्रपञ्चयति विस्तारयति । तथा वाचि मुद्रां मौनं च यच्छति ददाति । तथा कं नामामयं कम्पमूर्छालस्यादिकं रोगं प्रथयति विस्तारयति । संनिपातज्वरोऽपि वातवैषम्येण स्तम्भं काष्ठवत्स्तब्धीभावं विजृम्भयति । तथा पित्तवैषम्येण भ्रमं विस्तारयति । 'न पित्तेन विना भ्रमः' इत्यायुर्वेदोक्तेः । तथा श्लेष्मवैषम्येण वाचि मुद्रां मौनं

प्रयच्छति । तथेत्यर्थः । एतद्वृत्तानुसारेण ममाप्येकं वृत्तम्—'तैस्तैरुग्रैर्विविधरचनैः संभृते यत्र दोषैरुत्पद्यन्ते सततमरुचित्रासमोहप्रलापाः । संसाराख्यं तमतिविषमं संनिपातं नराणामेको हन्तुं प्रभवति विभुर्लीलयासौ किरातः ॥' इति ॥

तत्सांप्रतं भुवनविश्रुतहस्तसिद्धिं
त्वामोषधीपतिशिखामणिमाश्रयामि ।
[1]मौनं विमुद्रय दरिद्रय मोहनिद्रां
विद्रावय द्रुतमुपद्रवमिन्द्रियाणाम् ॥ ७७ ॥

तत्तस्मात्कारणात् हे स्वामिन्, भुवनेषु विश्रुता हस्तानामष्टादशभुजानां सिद्धिर्यस्य स तादृशम् । 'अष्टादशभुजं देवं नीलकण्ठं सुतेजसम्' इति श्रीस्वच्छन्दोक्तेः । एवंविधं त्वामोषधीपतिश्चन्द्रः शिखामणिश्चूडामणिर्यस्य स तं चन्द्रचूडामणिं त्वामाश्रितोऽस्मि । ओषधीशानां वैद्यानां शिखामणिमुत्तमं तं च । किंभूतम् । भुवनेषु विश्रुता हस्तसिद्धिर्हस्तप्राशस्त्यं यस्य स तादृक् तं च । हे विभो, मौनं विमुद्रय निवारय । भवदयस्तुतेरवर्णनीयत्वरूपं मौनं मम विमुद्रय । दूरीकुर्वित्यर्थः । ममेति शेषः । मोहनिद्रामज्ञानरूपनिद्रां मम दरिद्रयाल्पीकुरु । तथा द्रुतं शीघ्रमेवेन्द्रियाणां चक्षुरादीनामुपद्रवमतिचाञ्चल्यं विद्रावय दूरीकुरु । तथा विख्यातहस्तसिद्धिः सिद्धवैद्योऽपि मौनं वाक्स्तम्भं मोहं मूर्च्छां निद्रां च प्रबलामिन्द्रियाणां दोषं च हरत्येव । एतद्वृत्तानुसारेण ममाप्येकं वृत्तम्—'मोहान्ध्यहरणात्तीव्रभवज्वरनिवारणे । देहिनां दक्ष एकस्त्वमोषाधीशशिखामणिः ॥'

विस्रम्भमम्भसि भजे भगवन्नगाधे
बाधे रिपुव्यवसितेऽप्यलसीभवामि ।
जागर्मि यन्न समवर्तिनि हन्तुकामे
का मे गतिर्यदि करोषि मनागवज्ञाम् ॥ ७८ ॥

हे भगवञ्शंभो, अहं मूढ इति शेषः । अहं मूढोऽगाधेऽतलस्पर्शेऽम्भसि जले इदं गाधमिति मत्वा विस्रम्भमाश्वासं भजे । तथा रिपुभिः शत्रुभिर्व्यवसिते निश्चितेऽपि बाधे मारणेऽप्यहमलसीभवामि निरुद्योगोऽस्मि । कुत इत्याह—यद्यस्माद्धन्तुकामे समवर्तिनि यमे न जागर्मि जागरूको भवामि । हे विभो, त्वं दयालुर्यदि मनागेवावज्ञामवगणनां करोषि तर्हि मे मम का गतिः । न कापीत्यर्थः ॥

यस्ते ददाति रवमस्य वरं ददासि
यो वा मदं वहति तस्य दमं विधत्से ।
इत्यक्षरद्वयविपर्ययकेलिशीलः
किं नाम कुर्वति नमो न मनः करोषि ॥ ७९ ॥

हे विभो, यो धन्यो जनो रवं पूजासमये मुखवाद्यं विलापेनाक्रन्दं वा ददाति तस्य त्वं वरं ददासि । यो वा यश्च मदं गर्वं वहति धारयति तस्य दमं विधत्से कुरुषे । इत्यनेन प्रकारेणाक्षरद्वयस्य रव इत्यस्य मद इत्यस्य च वर्णद्वयस्य विपर्ययकेलिः शीलं यस्य स तादृक् त्वं नमो नमस्कारं कुर्वति मयि मनश्चित्तं किं नाम न करोषि । युक्तमत्रापि विपर्ययं कर्तुमित्यर्थः । नमःशब्दोऽव्ययं नाम च ॥

चन्द्रं करे शिरसि चक्षुषि पादमूले
मूर्तावपीति शिव चन्द्रसुभिक्षमेतत् ।
तापान्धकारविधुरं शरणागतं कि-
मायातु लङ्घितवतस्तव मोघभावम् ॥ ८० ॥

हे शिव, तव करे चन्द्रः । 'देवं सुधाकलशसोमकरं' इति ध्यानोक्तेः । तथा तव शिरसि चन्द्रः । चन्द्रमौलित्वात्तव । तथा चक्षुषि वामनेत्रे च चन्द्रः । तथा पादमूले च तव चन्द्रः सेवाकारी । मूर्तौ च चन्द्रः । शुभ्रमूर्तित्वाच्छंभोः । इत्यत एतच्चन्द्राणां सुभिक्षमस्ति तव । अत्र चन्द्रस्य प्रतिमासं द्वादशमूर्तित्वाद्बहुचन्द्रता । तदेतच्चन्द्रसुभिक्षमपि तापेनाध्यात्मिकादिभेदात्त्रिविधेन महासंतापरूपेण तथान्धकारेणाज्ञानरूपेण च विधुरं व्याकुलं मां वराकं लङ्घितवतोऽवगणनया दूरीकुर्वतस्तव मोघभावं वैफल्यं किमायातु किं प्राप्नोतु किमर्थं प्राप्नोतु । एतेन चन्द्रसुभिक्षेण स्वायत्तेन मदीयं तापमन्धकारं च निर्वाप्य तत्साफल्यं कुर्वित्यर्थः ॥

कौटिल्यमिन्दुदलतो न सुधामयत्व-
मूष्माणमूर्ध्वनयनान्न परं प्रकाशम् ।
मालिन्यमेव गलतो न गभीरभावं
त्वत्तोऽपि मे तितउकल्पमवाप चेतः ॥ ८१ ॥

हे नाथ, मे मम चेतः प्रतिक्षणं भवदीयध्यानासक्तं सततं ध्यानेनावाप्तसाक्षात्कारस्य तव मौलिस्थेन्दुदलतश्चन्द्रखण्डात्कौटिल्यं वक्रत्वमेवावाप न तु सुधामयत्वममृतमयत्वम् । तथा तवैवोर्ध्वनयनाद्भालस्थानलादूष्माणं सगर्वत्वेन संतापमेवावाप न तु परमुत्कृष्टं प्रकाशम् । तथा तवैव गलतः कण्ठाद्ध्यानावाप्तौ सकालकूटान्मलिनत्वमेवावाप न तु गभीरत्वम् । मदीयं चेतः किंभूतम् । तितउकल्पं परिपवनसदृशम् । तनोति तन्यते वा तितउः । 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डउप्रत्ययः । सन्वत्त्वाद्द्वित्वमित्त्वं च । 'चालनी तितउः पुमान्' इत्यमरः । ईषदसमाप्तं तितउ तितउकल्पम् । यथा तितउरसारं गृह्णाति सारं त्यजति तद्वन्मम चेत इत्यर्थः ॥

किं वर्णयामि गुरुतां विपदः पदे मां
स्थाणोर्न्ययुङ्क्त यदियं सहसोपदिश्य ।

निःशाखतां[1] सुमनसामनुपेयभावं
विच्छायतां विफलतां रसहीनतां च ॥ ८२ ॥

अहं विपदो जन्मजरामरणजत्रासोत्थविपदो गुरुतां महत्वं किं वर्णयामि । यद्यस्मात्कारणादियं विपत्स्थाणोः तिष्ठति सर्वोपरिष्टात्स्थाणुः श्रीशंभुस्तस्य पदे स्थाने निःशाखतां निराधारत्वं सुमनसां देवानां विदुषां चानुपेयभावं विच्छायतां विगतश्वेतपीतादिकान्तित्वं तथा विफलतां विगतकाम्यफलतां रसेनैहिकरसेन च हीनतां चोपदिश्य मां न्ययुङ्क्त नियुक्तवती । अथ च बाह्यविपदो गुरुत्वं किं वर्णयामि या स्थाणोश्छिन्नशाखद्रुमस्य पदे स्थाने निःशाखतां विगतशाखत्वं तथा सुमनसां पुष्पाणामनुपेयभावमप्राप्यत्वं तथा विच्छायतां स्कन्धलताद्यभावाद्विगतच्छायत्वं तथा विफलत्वं फलराहित्यं रसेन हीनतां चोपदिश्य या विपन्मां न्ययुङ्क्त नियुक्तवती ॥

सर्वज्ञशंभुशिवशंकरविश्वनाथ-
मृत्युंजयेश्वरमृडप्रभृतीनि देव ।
नामानि तेऽन्यविषये फलवन्ति किं तु
त्वं स्थाणुरेव भगवन्मयि मन्दभाग्ये ॥ ८३ ॥

हे देव, दीव्यति क्रीडते परमे पदे इति देवस्तत्संबोधनं हे देव । ते तव सर्वज्ञेत्यादि नामान्यन्यविषयेऽन्यस्थाने फलवन्ति सफलानि । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । शं सुखमैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपं भवत्यस्माच्छंभुः । शिवः कल्याणदायी । शंकरः शंभुवत् । विश्वस्य शिवादिक्षित्यन्तस्य जगतो नाथः स्वामी । मृत्युं यमं जयतीति मृत्युंजयः । ········ । मृडयति सुखयति जगदिति मृडः । एतानि नामान्यन्येभ्यो भक्तेभ्यो नानाफलदायित्वेन भवन्नामानि फलवन्ति सन्ति । किं तु पक्षान्तरे । हे विभो, मन्दपुण्ये मयि त्वं स्थाणुरेव शंभुरेव । अथ च स्थाणुश्छिन्नशाखो द्रुमोऽफल एव ॥

श्वेते सुदर्शनसमर्पणतत्परस्य
कृष्णे च यस्य न बभूव विशेषबुद्धिः ।
स त्वं श्रियं सृजसि पुण्यजनेषु मां च
मुञ्चस्यपुण्यजनमेष विधिः क्षतो मे ॥ ८४ ॥

हे विभो, श्वेते श्वेताख्यनृपतौ सु शोभनं दर्शनं तस्य समर्पणे प्रदाने तत्परस्य । तथा कृष्णे श्रीकृष्णे (सुदर्शनाख्यचक्रस्य समर्पणं तत्परे) । अथ च श्वेते धवले कृष्णे मेचके च । यस्य तव विशेषबुद्धिर्न बभूव । स त्वं पुण्यजनेषु वैश्रवणादियक्षेषु श्रियं लक्ष्मीं सृजसि वितरसि मां चापुण्यजनं पुण्यहीनं जनं मुञ्चसि दूरीकरोषि इति यदेष विधि-

१. 'विच्छायतां' ख. २. 'निःशाखतां विरसतां फलहीनतां च' ख.

भाग्यपर्यायो मे मम क्षतश्चलितः । यथा तव श्वेतकृष्णयोः समबुद्धिरासीत्तथा पुण्यजनापुण्यजनयोरपि युक्ता भवितुमर्हति । यतो नैवं तन्ममैवाभाग्यचातुरीत्यर्थः ॥

आवर्जनं क्रतुभुजां गजवाजिरत्न-
श्रीपारिजातमदिरेन्दुसुधार्पणेन ।
कृत्वाग्रहीर्गरलमात्मनि यन्महिम्ना
सा ते क्व संप्रति कृपा मयि मन्दभाग्ये ॥ ८५ ॥

गजरत्नमैरावणस्तत्समर्पणेनेन्द्रस्य तथा वाजिरत्नमुच्चैःश्रवास्तत्समर्पणेन तस्यैव । यद्वा गजश्च वाजी च रत्नं कौस्तुभश्च । श्रीर्लक्ष्मीस्तत्समर्पणेन हरेः । पारिजातः सुरद्रुमः मदिरा सुरा तत्समर्पणेन......श्रीशंभोः । सुधायाः पीयूषस्य समर्पणेन देवानां चेति क्रतुभुजामावर्जनं वशीकरणं परमसंतोषं च कृत्वा हे विभो, त्वमात्मनि यस्याः कृपायाः सुरासुररक्षार्थमुत्पन्नाया महिम्ना माहात्म्येन गरलं विषं कालकूटाख्यं विषविशेषमेवाग्रहीः सा ते कृपा संप्रतीदानीं मयि भाग्यहीने क्व भवति ॥

दृप्तेषु ते मदनदक्षयमान्धकेषु
प्रादुर्भवन्मनसि रोषविषप्ररोहः ।
सिक्तः सुधामयमसूत यया प्रसादं
सा ते क्व संप्रति कृपा मयि भाग्यहीने ॥ ८६ ॥

दृप्तेषु त्रिजगज्जयित्वेनातिदर्पवत्सु मदनदक्षयमान्धकेषु कामदक्षप्रजापतियमान्धकासुरेषु यस्ते तव मनसि रोष एव विषं गरलं तस्य. प्ररोहोऽङ्कुरः प्रादुर्बभूव स एवाङ्कुरो यया त्रिजगदुद्धारिण्या कृपया कृपामृतरसेन । सजीवतां यया कृपया अनयदित्यर्थः (?)। सा कृपा संप्रति मयि भाग्यहीने क्व भवति ॥

केचिद्वरस्य भगवन्नभयस्य केचि-
त्सान्द्रस्य केचि[?]मृतस्य करस्थितस्य ।
प्रापुः कृपाप्रणयिनस्तव भाजनत्वं
शूलस्य केवलमभाग्यपरिक्षतोऽहम् ॥ ८७ ॥

हे भगवन्केचित्कृपाप्रणयिनः कृपाप्रार्थका भक्तजनास्तव विभोरायुधस्थानीयस्य वरस्य भाजनत्वं पात्रत्वं प्रापुः । केचित्पुनरभयस्यायुधस्थानीयस्य । तथा केचित्करस्थितस्य पाणौ स्थितस्य सान्द्रस्योत्पन्नस्या(?)मृतस्य भाजनत्वं प्रापुः । अभाग्येन परिक्षतो बाधितोऽहं केवलं शूलस्य त्रिशिखस्यायुधविशेषस्य अथ च शूलस्य शूलाख्यहृद्रोगविशेषस्य केवलं पात्रत्वमापम् । 'अस्त्री शूलं रुगायुधम्' इति मङ्खः । एतद्वृत्ता-

१. 'मदिराब्जसुधा' ख. २. 'भाग्यहीने' क. ३. 'मन्दपुण्ये' ख. ४. 'सार्द्रस्य' ख.

नुसारेण मदीयमप्येकं वृत्तम्—'हा हा महार्तोऽस्मि विमोहितोऽहं जरादिदुःखेन सदैकशूली । त्रिशूलिनं तं त्रिजगत्प्रसिद्धं चिकित्सकं यामि यदस्य शान्त्यै ॥' इति ॥

अभ्रान्तवृत्ति भवतान्तरधिष्ठितं मे
चेतः प्रकाशवपुषा रविणेव बिम्बम् ।
सोपप्लवं यदि कृतं तमसा कदाचि-
दक्षीणपुण्यमहिमैव तदा विभाति ॥ ८८ ॥

हे प्रभो, प्रकाशरूपं स्फुटं प्रसिद्धं च वपुर्यस्य स तादृशेन रविणा सूर्येण अभ्रान्तवृत्ति अभ्रस्याकाशस्यान्तस्तत्र वृत्तिः स्थितिर्यस्य तद्बिम्बं मण्डलमिवान्तरधिष्ठितं प्रकाशवपुषा चित्प्रकाशवपुषा परमज्योतीरूपेण भवताधिष्ठितमभ्रान्तवृत्ति न भ्रान्ता भ्रमयुक्ता वृत्तिर्यस्य तत्तादृशमनन्यगतिकम् । त्वत्परायणमित्यर्थः । मे मम चेतो यदि तमसः अज्ञानेन कदाचित्सोपप्लवं सोपद्रवं कृतं तत्राप्यक्षीणपुण्यमहिम न क्षीणः पुण्यस्य महिमा यस्य तत्तादृशमेव तत्रापि विभाति । अथ च रविबिम्बं सोपप्लवं राहुग्रस्तं सोपरागं सत्तदप्यक्षीणपुण्यमहिम विभाति । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । 'सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ' इति च ॥

जानामि नामृतमयं हृदयं प्रवेष्टु-
मुद्दामदुःखदवदाहहतस्तवाहम् ।
धर्तुं हृदि त्रिदशसिन्धुसुधासुधांशु-
शीतं भवन्तमपि न प्रभवामि धिङ्माम् ॥ ८९ ॥

हे विभो, उद्दामं च तद्दुःखं जरामरणादि दुःखं तदेव दवो दावाग्निस्तेन यो दाहस्तेन हतोऽहममृतमयममृतप्रकृतिकं तव हृदयं प्रवेष्टुं न जानामि । मदीयदुःखदावाग्निदाहेनामृतरसस्य भवदीयहृदयस्थस्य शोषभयेनान्तस्तव हृदयं प्रवेष्टुं न जानामीत्यर्थः । तथा त्रिदशसिन्धुर्गङ्गा सुधा अमृतं सुधांशुश्चन्द्रस्तैः शीतमतिशीतलं भवन्तमपि हृदि स्वमनसि धर्तुं न प्रभवामि । महाशीतत्वेन शीताङ्गज्वरप्रादुर्भावशङ्कया त्वामपि हृदि धर्तुं न शक्नोमीत्यर्थः । अतो मां धिगस्तु । अहं न त्वदीयहृदये प्रवेष्टुं शक्तस्त्वामपि स्वहृदये धर्तुं न शक्त इत्युभयथा मां धिगस्त्वित्यर्थः ॥

क्षीणः क्षताखिलकलः प्रविलीनधामा
त्वामाश्रितोऽस्मि सवितारमिवामृतांशुः ।
नास्त्येव जीवनकला मम काचिदन्या
पादार्पणेन कुरुषे यदि न प्रसादम् ॥ ९० ॥

अहं क्षीणो जन्मजरामरणत्रासचिन्तया । तथा क्षता अखिलाः कलाः शिल्पाद्या

यस्य। तथा प्रकर्षेण विलीनं क्षीणं धाम तेजो यस्य सः। तादृशोऽहम्। क्षीणः क्षययुक्तः। क्षताः क्षयं गता अखिलकलाः षोडश यस्य सः। तथा प्रकर्षेण विलीनं धाम तेजो यस्य सः। एवंविधोऽमृतांशुश्चन्द्रः सवितारं सूर्यमिव त्वामाश्रितोऽस्मि। चन्द्रो ह्यमावस्यायां सूर्यमाश्रयतीत्यागमः। हे प्रभो, सुधांशुतुल्यस्य मम जीवनकला आप्यायनकला अन्या नास्त्येव। अतस्त्वं पादार्पणे चरणदाने यदि न प्रसादं कुरुषे तदा ममान्या आप्यायनकला कापि नास्तीत्यर्थः। अथ च यदि रविः पादानां रश्मीनां प्रदानेन सुधांशोश्चन्द्रस्य प्रसादं न कुरुते तदा सुधांशोरन्या जीवनरूपा कला कापि नास्तीत्यर्थः॥

घोरान्धकारविधुरं विविधोपताप-
तप्तं विपद्गुरुतुषारपराहतं माम्।
त्वं चेज्जहासि वद कस्तपनेन्दुवह्नि-
नेत्रो हरिष्यति परस्त्रिविधां ममार्तिम्॥ ९१॥

हे विभो, घोरान्धकारविधुरं घोरो योऽन्धकारोऽज्ञानरूपस्तेन विधुरस्तम्। तथा विविधास्त्रित्वाये उपसमीपे तापा आध्यात्मिकाद्यास्त्रयस्तापास्त एवोपतापा महासंतापास्तैरुपतप्तं संतापितम्। तथा विपज्जन्मजरादित्रासव्यापत्सैव गुरुर्महांस्तुषारो हिमं तेन पराहतं बाधितं मां वराकं त्वं चेज्जहासि त्यजसि तदा त्वं वद तपनेन्दुवह्निनेत्रस्त्रिधामनयनः परः कस्त्रिविधां मनस्तापतुषारकृतां ममार्तिं हरिष्यति। एतदार्तिहरणे त्वदृते नान्यः समर्थ इति भावः॥

व्यक्तिर्न यस्य न मतिर्न गतिर्न शक्ति-
र्नापि स्मृतिर्विपदपस्मृतिपीडितस्य।
तस्यौषधीशमुकुटं त्रिजगद्गुरुं त्वां
मुक्त्वा करिष्यति परो मम कश्चिकित्साम्॥ ९२॥

हे विभो, विपज्जन्मजरामरणमहाचिन्तारूपा विपत्। बाह्यक्रमेण विपद्दारिद्र्यरूपा। सैवापस्मृतिरपस्माराख्यो महारोगस्तया पीडितस्य यस्य मम न व्यक्तिरङ्गानां प्राकट्यं न। मतिबुद्धिर्न। गतिर्गमनशक्तिर्न। न च शक्तिः कुत्रापि व्यापारे सामर्थ्यम्। नापि स्मृतिः स्मरणलेशः। तस्य विपदपस्मारग्रस्तस्य मम त्रिजगद्गुरुमोषधीशमुकुटं चन्द्रमौलिं त्वां मुक्त्वा कः परश्चिकित्सां रुक्प्रतिक्रियां करिष्यति। न कश्चिदित्यर्थः। अथ च यस्यापस्मारपीडितस्य व्यक्तिमत्यादयो न सन्ति तस्यौषधीशमुकुटं वैद्यचूडामणिं मुक्त्वा कोऽपरश्चिकित्सां करोति॥

त्वं निर्गुणः शिव तथाहमथ त्वदीयं
शून्यं परं किमपि धाम तथा मदीयम्।

---

१. 'यथा' ख.

त्वं चेद्गवि प्रविदधासि धृतिं तथाहं
कष्टं शिवस्त्वमशिवस्तु विधिक्षतोऽहम् ॥ ९३ ॥

हे शिव, गुणेभ्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यो मूलप्रकृतिकारणेभ्यो निष्क्रान्तो निर्गुणः पुरुषः । 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इति सांख्याः । 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति च । यथा त्वं निर्गुणस्तथाहमपि गुणेभ्यः पाण्डित्यदयादाक्षिण्यादिभ्यो निष्क्रान्तः । अथशब्दो यद्यर्थे । यथा त्वदीयं परमुत्कृष्टं धाम स्थानं शून्यम् । ब्रह्माण्डोर्ध्वे शून्यास्पदत्वात्परज्योतिःस्वरूपस्य परमात्मनः । तथा मदीयमपि धाम गृहं परं केवलं शून्यम् । व्यावहारिकोपकरणासंभवात् । तथा चेद्यदि त्वं गवि वृषभे धृतिं स्थितिं वाहनत्वात्प्रकर्षेण विदधासि तथाहमपि गवि वाण्यां धृतिं प्रीतिं विदधामि । 'लक्ष्यदृष्टया स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । कष्टं त्वेतत्—हे विभो, त्वं शिवोऽसि । अहं तु दैवेन विधिना क्षत उपहतोऽशिवोऽविद्यमानशर्मास्मि ॥

कामस्त्वयीव मयि निष्फलतामवाप
क्षिप्तो मयापि विफलो भवतेव कालः ।
विध्वस्तधाम मम देव वपुस्तवेव
कष्टं शिवस्त्वमशिवस्तु विधिक्षतोऽहम् ॥ ९४ ॥

हे विभो, यथा त्वयि विषये कामो मदनः·········कामोऽभिलाषो वैफल्यमाप । तथा यद्वद्भवता विभुना कालो मृत्युः श्वेतनृपतेः प्रसङ्गेन विफलः क्षिप्तो निरस्तस्तथा मयापि विफलो निरर्थकः कालः समयः क्षिप्तोऽतिवाहितः । हे देव श्रीशंभो, यथा तव वपुः शरीरं विध्वस्तधाम विधुना चन्द्रेणास्तं क्षिप्तं धाम तेजः कान्तिस्वरूपं शिरसि चन्द्रमौलित्वायत्र । तथा मदीयमपि वपुर्विध्वस्तं नष्टं धाम तेजो यस्य तत्तादृशम् । कष्टं त्वेतत्—हे विभो, त्वं शिवस्त्रिजगतः शिवदः । अहं तु विधिक्षतो दैवोपहतोऽशिवोऽस्मि ॥

यद्वद्विभो तव हृदि प्रविभाति नाग-
स्तद्वन्ममापि भवदेकपरायणस्य ।
यद्वत्स्वधर्मनिरतस्त्वमहं तथैव
कष्टं शिवस्त्वमशिवस्तु विधिक्षतोऽहम् ॥ ९५ ॥

हे प्रभो, यथा तव हृदि वक्षसि नागः सर्पो वासुकिः प्रविभाति तथा ममापि हृदि मनस्यपि नागः । अत्र पदच्छेदे न आगः अपराधोऽस्ति वराकस्य । अत्र हेतुः—भवति विषये एकपरायणस्य । तथा हे विभो, यथा त्वं स्वे धर्मे वृषे निरतः सक्तस्तथाहमपि । अत्रापि पूर्वोक्तो हेतुः । यद्वा सुष्ठु अत्यर्थमधर्मे वेदाविहिते कार्ये नितरां सक्तोऽहम् । कष्टमित्यादि पूर्ववत् ॥

मूर्तिस्तवेव शिव मे विधुरोचितेयं
दृष्टिस्तवेव भगवन्विषमा ममापि ।
शूली विषादहतशक्तिरहं यथा त्वं
कष्टं शिवस्त्वमशिवस्तु विधिक्षतोऽहम् ॥ ९६ ॥

हे शिव विभो, विधुरोचिता विधुना चन्द्रमसा रोचिता शोभिता तव मूर्तिरस्ति । तथा ममापि मूर्तिस्तनुर्विधुरा दीना उचिता युक्ता । हे भगवन्, यथा तव विषमा त्रित्वादृष्टिस्तथा ममापि दृष्टिर्विषमा उग्रा सरोषत्वात् । यथा च त्वं शूली त्रिशूली । तथा विषादहतशक्तिर्विषं कालकूटाख्यं तस्मादहतशक्तिर्न हता शक्तिर्यस्य स तादृगसि तथाहमपि जन्मजरामरणत्रासरूपशूलरोगवान् । तथा तदुत्थेनैव विषादेन दुःखेन हता शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स तादृगस्मि । कष्टमित्यादि पूर्ववत् ॥

कण्ठे विषं वसति मे विषमं तवेव
भूतेश्वरः पशुपतिश्च भवानिवाहम् ।
अङ्गं ममापि गुरुरुग्ज्वलितं तवेव
कष्टं शिवस्त्वमशिवस्तु विधिक्षतोऽहम् ॥ ९७ ॥

हे विभो, यथा तव कण्ठे विषं कालकूटाख्यं वसति तथा ममापि विषं मात्सर्यरूपम् । यथा त्वं भूतानां चतुर्दशविधसर्गभूतानामीश्वरस्तथा पशुपतिराणवमायीवकार्माख्यपाशत्रयबद्धाः पञ्चकलाकलिता जनाः पशवस्तेषामीशो यथासि तथाहमपि भूतानां लक्षणया महोग्राणां तथा पशूनामुपचारेणाज्ञानां पतिः । हे विभो, यथा तवाङ्गं गुरुरुग्गुर्वी रुक् शोभा यस्य तादृशं तथा ज्वलितं दीप्तं तथा ममाप्यङ्गं गुरुरुग्ज्वलितं गुर्वी चासौ रुग्जन्मजरादिव्याधिस्तया रुजा ज्वलितम् । 'स्त्री रुग्रुजा च' इत्यमरः । कष्टमित्यादिपूर्ववत् ॥

स्वर्भानुगीर्णमिव पूर्णशशाङ्कबिम्बं
बालाङ्गनाङ्गमिव दारुणरुग्विरुग्णम् ।
श्रीखण्डचन्दनमिवाजगरोपगूढं
व्यूढं नृपस्य पिशुनैरिव पादमूलम् ॥ ९८ ॥

हालाहलाक्तमिव दुग्धमहाब्धिनीरं
तीरं महामकररुद्धमिव द्युसिन्धोः ।
दारिद्र्यदग्धमिव साधुगृहस्थवृत्तं
चित्तं समत्सरमिव श्रुतविश्रुतस्य ॥ ९९ ॥

विद्याविहीनमिव सत्कुलजस्य रूपं
निर्दानभोगमिव कापुरुषस्य वित्तम् ।
मानुष्यमुज्ज्वलकुलश्रुतशीलशुद्धं
जातं विपद्विधुरितं मम शोचनीयम् ॥ १०० ॥ (तिलकम्)

यथा स्वर्भानुना राहुणा गीर्णं ग्रस्तं पूर्णेन्दुबिम्बं शोचनीयं भवति । यथा च दारुणया रुजा महारोगेण रुग्णं भग्नं षोडशहायनाङ्गनाङ्गं शोच्यम् । यथाजगरेण 'अजं गिलतीत्यजगरः, अजो नित्यो गरोऽस्य वा' इति स्वामी । अजगरेण महता सर्पविशेषेणोपगूढमालिङ्गितं यथा श्रीखण्डाख्यचन्दनमिव शोच्यम् । यथा पिशुनैः खलैर्व्यूढं व्याप्तं नृपस्य पादमूलमिव शोच्यम् । यथा च दुग्धमहाब्धिनीरं क्षीरसमुद्रजलं हालाहलेन विषविशेषेणाक्तं मिलितं शोच्यम् । यथा च महामकरैर्जलप्राणिभी रुद्धं गङ्गातीरं शोच्यम् । यथा च दारिद्र्येणाकिंचनत्वेन दुग्धं दाहयुक्तं साधोः सतो गृहस्थस्य वृत्तं शोच्यम् । यथा च श्रुतेन शास्त्रेण पठितेन विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य जन्तोः समत्सरं सरोषं चित्तं मनः शोच्यम् । यथा च विद्यया विहीनं निर्मलकुलीनस्य रूपं शोच्यम् । यथा च कापुरुषस्य कृपणस्य वित्तं दानभोगरहितं शोच्यम् । तथैव हे विभो, ममापि मानुष्यं मनुष्यजन्म उज्ज्वलेन निर्मलेन कुलेन श्रुतेन शास्त्रेण शीलेनाचारेण शुद्धं विमलमपि विपदा दारिद्र्येण विधुरितं कातरीकृतं शोचनीयं जातम् ॥ तिलकम् ॥

इदानीं तद्वृत्तासक्तचेतस्त्वातुर इव पश्यन्विलपति—

पश्चात्पुरः प्रतिदिशं च विमृश्य पश्य-
न्क्रूरं कृतान्तहतकं फणिपाशपाणिम् ।
भूमौ पतामि कृपणं प्रलपामि पाद-
पीठे लुठामि शठवत्कठिनोऽसि कस्मात् ॥ १०१ ॥

हे विभो, क्रूरं नितान्तं क्रूराशयं फणिपाशपाणिं सर्पपाशहस्तं कृतान्तहतकं दुष्टयमम् । अपिशब्दोऽन्वर्थः (?) । पश्चादपि पुरोऽपि प्रतिदिशं च विमृश्यागतं पश्यन्भूमौ पतामि लुठामि । कृपणं दीनं च प्रलपामि निरर्थकं वच्मि । तवैव विभोः प्रतिमायाः पादपीठे लुठामि शठवत्कितववत्कठिनः कठिनहृदयः कस्मादसि । एतद्वृत्तानुसारेण ममापीदं वृत्तद्वयम्—'जलधर इव गर्जितं वितन्वन्नयमयमागत एव पाशहस्तः । शरणमशरणस्य को दयालो मम कृपणस्य कृपां कुरु त्वमत्र ॥' तथा—'किं सुप्तोऽसि किमाकुलोऽसि जगतः सृष्टस्य रक्षाविधौ किं वा निष्करुणोऽसि नूनमथवा क्षीबः स्वतन्त्रोऽसि किम् । किं वा मादृशनिःशरण्यकृपणाभाग्यैर्जडोऽवागसि स्वामिन्यन्न शृणोषि मे विलपितं यन्नोत्तरं यच्छसि' ॥

आः किं न रक्षसि नयत्ययमन्तको मां
हेलावलेपसमयः किमयं महेश।
मा नाम भूत्करुणया हृदयस्य पीडा
व्रीडापि नास्ति शरणागतमुज्झतस्ते॥ १०२॥

हे महेश परमशिव निमेषमात्रेणापि त्रिजगदुद्धारक,। आः कोपे। अयमन्तको यमो मां नयति। हठादिति शेषः। अतो हे विभो, त्वं मां किं न रक्षसि। हेलया क्रीडयावलेपोऽवंगणनं तस्य समयोऽयं किं भवति। नाम संभावनायाम्। ईदृशं पूत्कृत्याक्रन्दन्तं मृत्युग्रस्तं पुरो मामवलोक्य करुणया कृपया तव हृदयस्य चित्तस्य पीडा मा भून्मा भवतु परंतु शरणागतं मामुज्झतस्त्यक्तवतस्तव व्रीडा लज्जापि नास्ति। काक्का नास्तीत्यर्थः॥

अज्ञोऽसि किं किमबलोऽसि किमाकुलोऽसि
व्यग्रोऽसि किं किमघृणोऽसि किमक्षमोऽसि।
निद्रालसः किमसि किं मदघूर्णितोऽसि
क्रन्दन्तमन्तकभयार्तमुपेक्षसे यत्॥ १०३॥

हे विभो, त्वं किमज्ञोऽसि परपीडानभिज्ञोऽसि। किं वाबलो बलरहितोऽसि। ईदृशसंकटस्थशरणागतरक्षणासामर्थ्यात्। अथवाकुलो व्याकुलोऽसि। किं वा व्यग्रो जगद्रक्षाविधानकार्ये व्यग्रोऽसि। किं वाघृणो निष्करुण एवासि। किं वाक्षमोऽसमर्थोऽसि। किं वा त्रिजगद्धारणे श्रान्तः सन्निद्रयैवालसोऽसि। किं वा मदेनाम्बुधिमथनोदितमदिरामदेन घूर्णितोऽसि। अत्र हेतुमाह—कस्मात्कारणादीदृशं पूत्कृत्याक्रन्दन्तमपि मामन्तकभयार्तं मृत्युभयपीडितमुपेक्षसे त्यजसीति। तव त्रिजगदुद्धारकस्यैतन्न युक्तमित्यर्थः॥

पुनरप्येतदेव समर्थयति—

द्वेषः किमेष कृपणे किमुताक्षमेयं
निस्त्रिंशता किमथवा किमशक्तिरेव।
हुंकारमात्रकनिराकरणीयगर्वे
सर्वेश कालहतके यदियत्युपेक्षा॥ १०४॥

हे सर्वेश विश्वनाथ, कृपणेऽतिकातरेऽर्थान्मयि एष द्वेषः किमदृष्ट्यवलोकनं किम्। उत पक्षान्तरे अक्षमा किम्। अथ वा निस्त्रिंशता निर्दयता किमियं भवति। अथेयमशक्तिः किं भवति। असामर्थ्यमित्यर्थः। यद्यस्मात्केवलं हुंकारमात्रकेणैव निराकरणीया हंकारे दुष्टकृतान्तेऽपीयती बहुतरा उपेक्षा भवति॥

पूर्वोक्तं संगृह्णाति—

इत्यादि दूढ्य इव निष्ठुरपुष्टभाषी
यत्किंचन ग्रहगृहीत इवास्तशङ्कः।
आर्त्या मुहुर्मुहुरयुक्तमपि ब्रवीमि
तत्रापि निष्कृप भिनत्सि न मौनमुद्राम्॥ १०५॥

हे स्वामिन्, दुरूहाशयः पुरुषो दूढ्यः। 'दुष्टाशयस्तु दूढ्यः स्यात्' इति हलायुधः। दूढो निपातितः ररूहो दूढ्य इति (?)। हव्यकव्यविधावनिमन्त्रितः स्वयमागतो दूढ्य इति कश्मीरेषु भाषया विप्रो 'डोड' इति प्रसिद्ध इति च। यथा दूढ्यो निष्ठुरं क्रूरं पुष्टं च भाषत इति निष्ठुरपुष्टभाषी भवति। यथा ग्रहो हेवाक एव ग्रहो भूतप्रेतादिस्तेन गृहीतो यथास्तशङ्को यत्किंचन प्रलपितुं निःशङ्को भवेदेवमार्त्या मुहुर्मुहुरयुक्तमप्यनुचितमपि इत्यादिपूर्वोक्तं यत्किंचन ब्रवीमि तत्रापि तथापि हे निष्कृप निर्दय विभो, मौनमुद्रां मौनेन मुद्रा तां न भिनत्सि। न वदसीत्यर्थः॥

पुनरपि स्वावस्थां निवेदयति—

भीते भवार्तिविधुरे चरणाग्रलग्ने
भग्नेप्सिते गतिमपश्यति कांचिदन्याम्।
कस्मादनागसि मनागसि विश्वसाक्षि-
न्दाक्षिण्यदिग्धहृदयोऽपि पराङ्मुखस्त्वम्॥ १०६॥

हे विश्वसाक्षिन् त्रिजगत्येकदृष्टित्वेन व्यवस्थित, भीते सर्वत उपद्रुते तथा भवार्त्या संसारोदितमनःपीडया विधुरे व्याकुले चरणाग्रलग्ने पादाम्बुजाग्रलुठिते तथा भग्नमीप्सितं संसारार्णवोत्तरणरूपं यस्य स भग्नेप्सितस्तादृशे कांचिदन्यां गतिमुपायमपश्यति न पश्यन्नपश्यंस्तादृशे तथानागसि निरपराधेऽर्थान्मयि दाक्षिण्येन लक्षणया स्नेहेन दीनजनोपरि स्थितेन दिग्धं व्याप्तं हृदयं यस्य तादृशोऽपि त्वं मनागीषदपि पराङ्मुखोऽसि॥

स्वामिन्निसर्गमलिनः कुटिलश्चलोऽह-
मेतादृगेव च रिपुर्मम मृत्युपाशः।
भ्रूपल्लवस्तव तथाविध एव तस्य
शान्त्यै विषे हि विषमे विषमेव पथ्यम्॥ १०७॥

हे स्वामिन्, निसर्गतः स्वभावतो मलिनो मलिनाशयोऽत एव कुटिलो वक्रश्चलश्चञ्चलप्रकृतिश्चास्मि। एतादृगेव निसर्गमलिनः स्वभावेन श्यामवर्णो वक्रश्चलश्च रिपुः। रेपयति गच्छति विघातार्थं रिपुः। 'रेपृ गतौ'। मम रिपुर्घातको मच्छत्रुर्मृत्युपाशोऽन्त-

कसर्पपाशोऽप्यस्ति । हे स्वामिन्परमेश, तव भ्रूपल्लवोऽपि तथाविध एव निसर्गमलिनः स्वभावतः श्यामलरोमशो वक्रो धनुराकृतिश्चलश्च भवति । अत एव तस्य मद्वधोद्युक्तस्यैतादृशस्यैव मृत्युपाशस्य शान्त्यै निश्चेष्टीकरणाय । क्षम इति शेषः । क्षमो भवति । एतदेव वृद्धसंमत्या द्रढयति—हि यस्मात्कारणाद्विषमेऽत्युग्रे विषे गरले पथ्यं हितं नीरोगत्वविधायि विषमेव भवति । 'हिमेनैव हिमं शाम्येत्' इतिवदित्यर्थः । तथा च दुःखोपहतजनवर्णनप्रस्तावे ममापि वृत्तमेकम्—'दुःखितस्य बहुदुःखसंचयैर्दुःखमुग्रमपि किं करिष्यति । नाहिफेनमहिफेनसेविनः क्वापि दुर्जरतरं भविष्यति ॥' इति ॥

किं कार्यमेभिरनिशं पुनरुक्तशुक्तै-
रुद्वेगकारिभिरलब्धफलैः प्रलापैः ।
एवं विदन्नपि मुहुर्मुखरं विरौमि
पश्यामि न त्वदितरं हि परं शरण्यम् ॥ १०८ ॥

पुनरुक्ताः पुनः पुनः सगद्गदमुक्ता अत एव शुक्ताः पर्युषिताः । 'शुक्तः पर्युषितौदनः' इत्यायुर्वेदे । 'शुक्तमन्नं न भुञ्जीत सद्यो दोषकरं हि तत्' इति च । शुक्तौदनतुल्यैरित्यर्थः । तथोद्वेगं वैमनस्यं कुर्वन्ति तादृशास्तैः । तथालब्धफलैर्निष्फलैः प्रलापैर्निरर्थकसगद्गदवचनैरनिशं सर्वदा किं कार्यं विधेयं स्यात् । न किंचिदित्यर्थः । एवं विदञ्जानन्नप्यहं मुखरं विरौमि घोरं क्रन्दामि । एवं कृतेऽपि हे विभो, त्वदन्यं परमुत्कृष्टं शरण्यं न हि पश्यामि । शरणे साधुः शरण्यस्तम् ॥

त्वं चेत्प्रसादसुमुखः प्रणयोक्तिभिः किं
त्वं चेदनादरपरः प्रणयोक्तिभिः किम् ।
भाग्योदये सति वृथैव गुणेषु यत्न-
स्तस्मिन्नसत्यपि वृथैव गुणेषु यत्नः ॥ १०९ ॥

हे विभो, प्रसादेन मुखप्रसन्नतयानुग्रहेण वा सुमुखः शोभनवदनस्त्वं चेत्कस्यापि सुकृतिनो भवसि तर्हि तस्य जनस्य विभुं प्रति प्रणयोक्तिभिः सविनयवचनैः प्रतिवचनैर्वा किं भवति । न किंचिदित्यर्थः । सर्वदा स्वातन्त्र्याद्विभोरनभ्रे व्योम्नीवाकस्मात्तत्कृपावृष्टेरुदयादित्यर्थः । हे विभो, त्वं चेत्कस्यापि दुष्कृतिनोऽनादरपरो मुखप्रत्यावर्तनेनादरपरोऽसि तदा प्रणयोक्तिभिः किं स्यात् । न किंचिदित्यर्थः । दृष्टं चैतत् । पुंसो भाग्योदये भागधेयोदये सति गुणेषु विद्वत्तादिषु यत्नः प्रयत्नो वृथैव भवति । तस्मिन्नसत्यपि गुणेषु यत्नो वृथैव । व्यर्थ इत्यर्थः ॥

जानन्नपीति विरमामि न यत्प्रलापा-
दार्तैर्महेश महिमैष दृशस्तवेव ।

या रात्रिमेव दिवसं तिमिरं प्रकाश-
मग्निं हिमं गरलमप्यमृतं करोति ॥ ११० ॥

हे महेश परमेश, इति पूर्वोक्तप्रकारेण जानन्नप्यहं यत्प्रलापात्सगद्गदव्यर्थवचनान्न विरमामि विराममवसानं न भजे मौनं न करोमि स एष तस्या आर्तेरेव महिमा। आर्तेः कस्या इव, तव दृश इव तवानुग्रहदृष्टेरिव। तस्या आर्तेः कस्या इत्याह—रात्रिमित्यादि। या आर्ता रात्रिमेव तमस्विनीमेव दिवसं सप्रकाशं करोति। आर्तो न जानात्येषा रात्रिरिति। तथा तिमिरमपि तमोऽपि प्रकाशं तेजोरूपं करोति। अग्निं ज्वलनमपि हिमं करोति। आर्तो ह्यतिशीतलोऽयमिति मत्वाग्नावपि झम्पां ददातीत्यर्थः। तथा गरलमपि विषमप्यमृतं करोति। रसायनं जानाति। हे विभो, भवदीयानुग्रहदृष्टिरप्येवमेव। तथा हि कस्यापि परमेश्वरभक्तस्येदं वृत्तम्—'अरिर्मित्रं विषं पथ्यमधर्मो धर्मतामियात्। अनुकूले जगन्नाथे विपरीते विपर्ययः॥' इति॥

आर्तिः श्रुतैव कृपणात्करुणां तवान्त-
रुत्पादयत्यनिशमग्निशिखां शमीव।
जातैव निर्दहति तामियमित्यमुत्र
किं ब्रूमहे महदनङ्कुशमीश्वरत्वम् ॥ १११ ॥

आर्तिर्जन्मजरामरणत्रासाद्भूता कृपणाद्दीनजनान्मादृशाच्छ्रुतैव श्रुतमात्रैव तव विभोर्दयालोरन्तः करुणां दयां सदैवोत्पादयति। का कामिव। शमी शमीतरुशाखाग्निशिखामिव। यथा शमीशाखाग्निज्वालामुत्पादयति तद्वत्। इदं त्वतिचित्रं तव विभोरियं करुणा जातैव जातमात्रैव तां दीनजनार्तिम्। यस्या दीनजनार्तेः करुणा तथोत्पन्ना तामेव निर्दहति भस्मीकरोति। यथा शमीशाखाया एवोत्पन्नाग्निज्वाला जातमात्रैव शमीं निर्दहति तद्वदित्यर्थः। इति हेतोरमुत्र विषये विभोर्महदनङ्कुशं निर्निरोधमीश्वरत्वमैश्वर्यं वयं किं ब्रूमहे॥

यन्नाम पामरजनोचितमत्र किंचि-
दौचित्यमुक्तमसमञ्जसमभ्यधायि।
तत्रापि भर्तुरुचिता रुचिरीश्वराणां
चेतश्चमत्कृतिकरी कपिझम्पिकापि ॥ ११२ ॥

हे विभो, औचित्येन परमार्थरूपेण मुक्तं रहितमसमञ्जसं वितथप्रायम्। नाम निश्चये। अत्र स्तुतिप्रसूनाञ्जलिप्रबन्धे यत्पामरजनोचितं पामरवचनसदृशमभ्यधाय्युक्तं तत्रापि मादृशपामरजनविरचितस्तुतिवचनेऽपीश्वराणां सदैव स्वतन्त्राणां रुचिरभिलाष उचिता युक्त एव। दृष्टं चैतत्—यथा कपिझम्पिका वानरोत्प्लुतिरीश्वराणां प्रभूणां चेतश्चमत्कारकरी तद्वन्ममापि पामरस्येयमुक्तिरित्यर्थः॥

---

१. 'एव'.

चौरैर्गृहीतमपि दष्टमपि द्विजिह्वै-
 र्ग्रस्तं ग्रहैरपि निरुद्धमपि द्विषद्भिः ।
व्याघ्रैरुपद्रुतमपि द्रुतमाक्षिपद्भि-
 रन्विष्टमप्यवनिभृत्पुरुषैः सरोषैः ॥ ११३ ॥

भूताभिभूतमपि सिन्धुजलेऽपि मग्नं
 भग्नं रणेऽपि पतितं दवपावकेऽपि ।
किं भूयसा यमभटैरपि कृष्यमाणं
 कस्त्रातुमर्हति महेश्वरमन्तरेण ॥ ११४ ॥ (युग्मम्)

चौरैः स्तेनैर्गृहीतमपि । तथा द्विजिह्वैः सर्पैर्दष्टमपि । ग्रहैर्ब्रह्मराक्षसवेतालादिभिर्ग्रस्तमपि । द्विषद्भिः शत्रुभिर्निरुद्धमपि । द्रुतमाक्षिपद्भिर्व्याघ्रैः शार्दूलैरुपद्रुतमपि । तथा सरोषैरतिक्रुद्धैरवनिभृत्पुरुषै राजपुरुषैरन्विष्टं गवेषितमपि । भूतैर्ग्रहविशेषैरभिभूतं पराभूतमपि । तथा सिन्धुजलेऽपि समुद्रजलेऽपि भग्नपोतत्वान्मग्नम् । तथा रणेऽपि सङ्ग्रामेऽपि भग्नं पराजितम् । तथा दवपावकेऽपि दवाग्नावपि पतितम् । एतेभ्योऽप्यतिसंकटं महाभयमाह—किं भूयसेति । भूयसा बहूक्तेन किम् । यमभटैरपि यमकिंकरैरपि फणिपाशदण्डपाणिभिः कृष्यमाणं क्रन्दन्तं दीनं पुरुषं महेश्वरं परमेश्वरं दयालुमन्तरेण विना कोऽन्यस्त्रातुमर्हति ॥ युग्मम् ॥

तज्ज्ञो बतास्म्यभिलषन्सुखमक्षयं य-
 द्दुःखैकधाम वपुरस्थिरमर्थयामि ।
यद्वा भवाब्धितरणाय पुराणमुग्र-
 शीलं पुमांसमुडुपार्धधरं श्रयामि ॥ ११५ ॥

बताश्चर्ये । अहं तज्ज्ञोऽस्मि विचक्षणोऽस्मि । सविडम्बनमात्मानं प्रत्युक्तिः । तज्ज्ञो नास्मीत्यर्थः । यदहमक्षयं निर्नाशं सुखमिच्छन्दुःखैकधाम दुःखस्यैवैकं स्थानम् । सुखस्यापि परिणामदुःखत्वात् । 'मनुष्या नित्यदुःखिनः' इत्युक्तेः । ईदृशमस्थिरं वपुः शरीरं यदर्थयामि याचे । पक्षान्तरमाह—यद्वेत्यादि । यद्वा पक्षान्तरे भवः संसार एवापारत्वादब्धिस्तस्य तरणायोग्रशीलमुग्रं कठिनं शीलं स्वभावो यस्य स रौद्रत्वादुग्रशीलस्तं पुराणं पुमांसं पुराणपुरुषमतिवृद्धं पुरुषं च उडुपार्धधरमुडूनि नक्षत्राणि पातीत्युडुपश्चन्द्रस्तस्यार्धं शकलं धारयतीति तादृशस्तं महेश्वरम् । तथा 'उडुपं' ह्रस्वादि ह्रस्वमध्यम् । 'उडुपश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः । अतः पुंस्यप्युडुपो भेल इति ख्यातः" इति रायमुकुट्याम् । 'उडुपस्तृणप्लवः' इति क्षीरस्वामी । उडुपस्य तृणप्लवस्य कश्मीरेषु

भाषया 'तरपतुल' इति ख्यातस्यार्धं धारयतीति तं च । यश्चातिवृद्ध उडुपार्धधारी च स कथं समुद्रात्तारयतीति निन्दाप्यन्यार्थत्वेन स्तुतिपर्यवसायिनी ॥

दृङ्मार्गमात्रपतिताः सहसैव यस्य
पञ्चत्वमिन्दुरविहव्यभुजोऽप्यवापुः ।
धीमानहं बत तमेव सदाशिवं य-
द्देवं श्रयामि शरणं मरणार्तिभीरुः ॥ ११६ ॥

यस्य श्रीशिवभट्टारकस्य दृशां तिसृणां नेत्रत्रयस्य गोचरमात्रपतिताः सहसैव तत्क्षणमेव रवीन्दुहव्यभुजोऽपि सूर्येन्द्वग्नयोऽपि पञ्चत्वं पञ्चसंख्यावत्त्वमवापुः । अथ च पञ्चत्वं मरणमपि । 'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इत्यमरः । यतः सद्योजाततत्पुरुषाघोरवामदेवेशाना इति भगवतः पञ्चवक्त्राणि । 'पञ्चवक्त्रं विशालाक्षं सर्पगोनासमण्डितम्' इति स्वच्छन्दमहातन्त्रे । पञ्चसु वक्त्रेषु प्रत्येकं नेत्रगोचरस्थत्वेन सूर्येन्द्वग्नीनामपि पञ्चत्वं पञ्चसंख्यात्वं कालधर्मश्च । अहं धीमान् । बताश्चर्ये । मरणार्तिभीरुस्तमेव सदाशिवं देवमाश्रयामीति प्राग्वन्निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी ॥

स्थाणुः स यत्र विभुरस्य वधूरपर्णा
सा यत्र यत्र च तयोस्तनयो विशाखः ।
प्रज्ञावतामहमहो प्रवरः प्रवेष्टु-
मिच्छामि धाम तदभीष्टफलाप्तये यत् ॥ ११७ ॥

यत्र धामन्यास्पदे स्थाणुः । तिष्ठति महाप्रलयेऽप्यनश्वरः स्थाणुर्महेश्वरश्छिन्नशाखो द्रुमश्च । यत्र विभुः स्वामी । यत्र च तस्यापि स्थाणोर्वधूः सा प्रसिद्धा अपर्णा । शंभोराराधनाय तपसि पर्णानामप्यनशनादपर्णा पार्वती । तथा अपर्णा पर्णरहिता च च्छिन्नशाखद्रुमस्य वधूः । तयोः स्थाण्वपर्णयोरपि तनयः सुतो विशाखः । "विशाखायां जातो विशाखः । 'नक्षत्राल्लुग्बहुलम्'' इति स्वामी । स प्रसिद्धो विशाखः कुमारः शाखारहितश्च यत्र । अहो आश्चर्ये । अहं प्रज्ञावतां धीमतां प्रवरोऽभीष्टफलप्राप्तये तद्धाम तदास्पदं प्रवेष्टुमिच्छामि यत्तदहमतिप्राज्ञ इत्यत्रापि निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी ॥

मार्जारसूकरसृगालकरालवक्त्र-
वेतालभूतशतसंकुलमीश्वरस्य ।
भीष्मं निशाचरपिशाचरवैः प्रवेष्टु-
मिच्छामि धाम मतिमानतिमात्रभीरुः ॥ ११८ ॥

मार्जारो विडालः । सूकरो वराहः । सृगालः क्रोष्टा । द्वन्द्वात्परः श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसंबध्यते । मार्जारवक्त्राणि च सूकरवक्त्राणि च सृगालवक्त्राणि च वेतालभूतश-

तानि तैः संकुलम् । भूताधिष्ठितं शवशरीरं वेतालः । भूतो ग्रहविशेषः । एवंभूतम् । तथा निशाचराणां रक्षसां पिशाचानां च रवैः शब्दैर्भीष्मं भयानकमीश्वरस्य धाम प्रवेष्टुमतिमात्रं भीरुर्मतिमानहमिच्छामि । प्राग्वदत्रापि निन्दा स्तुतौ पर्यवस्यति ॥

कर्णेक्षणादचरणात्रिफणात्कृतान्त-
पाशात्रसन्धृतसहस्रफणोरगेन्द्रम् ।
प्राज्ञः सहस्रशिरसं पुरुषं सहस्र-
नेत्रं सहस्रचरणं शरणं श्रयामि ॥ ११९ ॥

अहं प्राज्ञो धीमान्कर्णावेवेक्षणे यस्य स तादृशस्तस्माचक्षुःश्रवसः । तथाचरणादविद्यमानाश्चरणाः पादा यस्य स तादृशस्तस्मात् । गूढपादत्वात्सर्पस्य । तथा त्रिफणात्फणत्रयमात्रयुक्तात्कृतान्तपाशाद्यमसर्पपाशात्रसन्धृतः सहस्रफण उरगेन्द्रो वासुकिर्येन स तादृशस्तम् । तथा सहस्रशिरसम् । सहस्रं नेत्राणि यस्य स तादृशम् । सहस्रचरणं सहस्रपादम् । पुरुषं पुरि पुरि शेते पुरुषः परमात्मा । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति श्रुतेः । तं शरणं श्रयामि । इत्यत्रापि प्राग्वत्स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा ॥

त्रस्तः समस्तजनतापहृतिप्रगल्भा-
द्दीप्तानलोल्बणदृशः शिव जीवितेशात् ।
प्राज्ञः समस्तजनतापहृतिप्रगल्भं
त्वां जीवितेशमनलोग्रदृशं श्रयामि ॥ १२० ॥

हे शिव कैवल्यद, जनानां समूहो जनता । समस्तजनताया अपहृतिः संहारस्तत्र प्रगल्भस्तस्मात् । तथा क्रोधेन दीप्तानलवदुल्बणे उद्भटे दृशौ यस्य स तादृशस्तस्मात् । जीवितेशाद्यमात्त्रस्तो भीतः सन्नहं प्राज्ञो धीमान्समस्तजनानां शिवादिक्षित्यन्तलोकानां तापात्त्रय आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकास्तेषां हृतिस्तत्र प्रगल्भस्तादृशम् । अनलेनाग्निनोग्रा दृक् तृतीयनेत्रं यस्य स तादृशस्तम् । जीवितेशं परमात्मानं श्रीशिवं श्रयामि ॥

निर्भर्त्सितक्रतुमृगं समशिश्रियत्त्वां
संन्यस्तलाञ्छनमृगः कलया मृगाङ्कः ।
यत्कामवैरिणमवेत्य सकाम एव
त्वामाश्रितोऽस्मि सुधियामधिकस्ततोऽहम् ॥ १२१ ॥

दक्षक्रतुध्वंसने निर्भर्त्सितो हतः क्रतुरेव मृगो येन स तादृशस्तं त्वां विभुं कलया षोडशांशरूपया नितरामस्तो दूरीकृतो लाञ्छनमृगो येन स तादृशः । कलया वृद्धिरूपेण व्याजेन च । एवंभूतो मृगाङ्कश्चन्द्रोऽशिश्रियत् । तद्युक्तमेवेत्यर्थः । यत्तु कामस्य स्मरस्य वैरिणं दाहकं त्वां विभुमवेत्य सकाम एव साभिलाष एव त्वां देवं यदाश्रितोऽस्मि ततो-

ऽहं सुधियां मनीषिणां मध्येऽधिकः। इत्यत्रापि निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी। कामारिं सकामः कथमाश्रयतीति विरोधः। अन्यार्थत्वेन तदभावः॥

पद्माश्रितः शतधृतिश्चतुराननोऽपि
यस्मात्पराभवमवापदवाच्यमेव।
त्यक्तः श्रिया गतधृतिर्मृदुमन्दवक्त्रः
प्राज्ञस्तमीश्वरमनुग्रहमर्थयेऽहम्॥ १२२॥

पद्मं निजासनमाश्रितः श्लेषोक्त्या पद्मां रमां श्रितश्च। शतं धृतयोऽस्य शतधृतिर्दे-श्यामिति (?) क्षीरस्वामी। चत्वार्याननानि यस्य स चतुराननः श्लेषेण चतुरमाननं यस्य स तादृशोऽपि ब्रह्मा यस्मादीश्वरादवाच्यं वक्तुमनर्हमेव पराभवं शिरश्छेदरूपमवाप। 'तवैश्वर्यं यत्नाद्यदुपरि विरिञ्चो हरिरधः परिच्छेत्तुं यातौ' इत्यत्रापि वृत्ते एत-दाकर्ण्यापि अहं प्राज्ञो धीमांस्तद्विपरीतः श्रिया त्यक्तः। अपद्माश्रित इत्यर्थः। एवमग्रे-ऽपि। गतधृतिर्निर्धैर्यः। मृदुमन्दं वक्त्रं यस्य स तादृशोऽपि तमेवेश्वरं परमेश्वरमनुग्रह-मर्थये। इत्यत्रापि प्राग्वत्॥

आ जन्म कर्म विरचय्य फलं यदाप्तं
हृत्वा क्षणात्तदखिलं चिरकालभोग्यम्।
यः स्वीकरोत्यपुनरागमनाय भक्तं
सेवे तमीश्वरमहो मतिमत्तमोऽहम्॥ १२३॥

जन्मन आरभ्य आ जन्म कर्म शुभाशुभं विरचय्य। भक्तेनेति शेषः। भक्तजनेन यत्फलं शुभाशुभमाप्तं तदेव चिरकालभोग्यमखिलं फलं क्षणाद्धृत्वा अपुनरागमनाय ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तये यो विभुर्भक्तं भक्तजनं स्वीकरोति निजसायुज्यं प्रापयति। अहो आश्चर्ये। तमेवेश्वरं मतिमत्तमो बुद्धिमत्तमः सेवे। अत्रापि प्राग्वद्योजना॥

श्मशानैकस्थानव्यसनमनलोत्तालनयनं
विषज्योतिर्ज्वालाजटिलकुटिलव्यालवलयम्।
विभुं मुण्डश्रेणीविकटमुकुटं भीरुहृदयः
श्रयन्भीमं धीमानहमहसनीयः कृतधियाम्॥ १२४॥

श्मशानमेवैकं प्रियतमं स्थानमस्य तादृशस्तम्। तथानलेनाग्निनोत्तालमुद्भटं नयनं तृतीयं यस्य स तादृशस्तम्। तथा विषज्योतिर्ज्वालाभिर्विषाग्निज्वालाभिर्जटिलो जटावानिव यः कुटिलो व्यालः सर्पो वासुकिः स एव वलयः कङ्कणं यस्य स तादृशस्तम्। तथा मुण्डानां महाप्रलयेषु संहृतानां ब्रह्मादीनां ये मुण्डाः कपालास्तेषां श्रेण्येव विकटो विस्तीर्णो मुकुटो यस्य स तादृशं भीमं श्रीशिवं भयानकं च श्रयन्नहं कृतधियां विदुषा-महसनीयोऽहास्योऽस्मि। काक्वा हास्योऽस्मि किं नेत्यर्थः॥

अहो तत्त्वज्ञोऽहं करतलविलीनैकफणिनः
समुत्रस्यन्कालात्क्रमकवलितैकैकभविनः।
महाकालं सर्वावयवसुलभानल्पभुजगं
सकृद्विश्वग्रासप्रवणमतिमभ्येमि शरणम्॥ १२५॥

अहो आश्चर्ये। करतले विलीन एकः फणी फणिपाशो यस्य स तादृशात्। तथा क्रमेण यथाक्रमं कवलितो ग्रस्त एक एको भवी देही येन स तादृशात्। कालात्समुत्रस्यन्नहं भीरुहृदयो भीतहृदयः सन्सर्वावयवेषु करचरणादिषु सुलभा अनल्पा महान्तो भुजगाः सर्पाः शेषादयो यस्य स तादृशम्। तथा सकृदेकवारमेव विश्वग्रासप्रवणमतिं जगद्ग्रासप्रवृत्तमतिं महाकालं कालाग्निरुद्रं श्रीशिवभट्टारकं शरणं यदभ्येमि गच्छामि तत्तत्त्वज्ञः परमार्थज्ञोऽस्मि। अत्रापि प्राग्वद्योजना॥

शृङ्गी यत्र स्फटिकशिखरी यत्र शृङ्गी पिनाकः
शृङ्गी सोऽपि स्फुरति वृषभो वल्लभो यत्र भर्तुः।
तत्र त्रस्तः प्रकृतिसरलः स्वल्पवागप्रगल्भः
प्राज्ञः सेवासमयमुचितं स्वामिनः प्रार्थयेऽहम्॥ १२६॥

यत्र शिवभट्टारकद्वारि भर्तुः श्रीशंभोर्वल्लभः प्रेमभाजनं स्फटिकशिखरी कैलासः शृङ्गी शिखरी भवति। अथ च शृङ्गी गर्वी। 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च गर्वे च' इति कोषः। यत्र पिनाकोऽजगवं धनुर्भर्तुः श्रीशिवस्य वल्लभः सोऽपि शृङ्गी शृङ्गेन रचितो दर्पोद्धतश्च। तथा सोऽपि वृषभः स्वामिनो वल्लभः शृङ्गी शृङ्गद्वयवान् गर्वी च स्फुरति तत्र महाराजद्वारि त्रस्तो भीतः प्रकृत्या स्वभावेन सरल ऋजुः स्वल्पवागस्यन्दगद्गदवचनोऽप्रगल्भोऽप्रौढः प्राज्ञो धीमानुचितं सेवासमयं सेवावसरं स्वामिनः श्रीशंभोरहं प्रार्थये। अतोऽपि नितरां हसनीयोऽस्मीत्यर्थः। एतद्वृत्ताभिप्रायेण मदीयमपि वृत्तद्वयम्—'दोषाकरः शिरसि कण्ठतले द्विजिह्वः पादान्तगोऽपि सततं खलु यस्य शृङ्गी। द्वारान्तिकं कथमुपैमि हि भैरवस्य तस्य प्रभोर्विशरणः कृपणोऽतिसाधुः॥,' 'दोषाकरः स कुटिलो विमतिश्च शृङ्गी कोपी सदा बहुतरामपि स द्विजिह्वः। एते यदि प्रियतमा भवतस्तदाहमेकोऽपि तादृगिह मां शिव किं त्यजेथाः॥'

विश्रान्तिर्न क्वचिदपि विपद्ग्रीष्मभीष्मोष्मतप्ते
चित्ते वित्ते गलति फलति प्राक्प्रवृत्ते कुवृत्ते।
तेनात्यन्धं सपदि पतितं दीर्घदुःखान्धकूपे
मामुद्धर्तुं प्रभवति भव त्वां दयाब्धिं विना कः॥ १२७॥

हे विभो, विपदेव संतापकारित्वाद्ग्रीष्मो निदाघस्तस्य भीष्मोष्मणा तप्ते मम चित्ते

विश्रान्तिर्नास्ति । तथा गलति क्षयमागच्छति वित्ते धने च सति । तथा प्राक्प्रवृत्ते पूर्वजन्मोपार्जिते च कुवृत्ते दुष्टाचारे फलति सति । मम चित्ते विश्रान्तिर्न भवति तेन हेतुनात्यन्धं हे भव विभो, सपदीदानीं दीर्घदुःखमेवान्धकूपस्तत्र पतितं मामुद्धर्तुं त्वां दयार्णवं विना कोऽन्यः प्रभवति समर्थो भवति ॥

येषामेषा तनुधनलवप्रार्थनानर्थकन्था
पन्थानं न प्रदिशति परं स्थानमानन्दि लब्धुम् ।
तेषामेषामकृपण कृपाभाजनानां जनाना-
माशापाशाकुलितमनसां दृष्टिमिष्टां निधेहि ॥ १२८ ॥

एषा तनुधनलवेति तनुरल्पो यो धनलवस्तस्य याः प्रार्थना याच्ञास्ता एवानर्थकन्था एषा आनन्दि आनन्दः परमानन्दो विद्यते यत्र तत्परमुत्कृष्टं स्थानं लब्धुं पन्थानं मार्गं येषां न प्रदिशति न ददाति अकृपण वदान्य, तेषामेषामस्मल्लक्षणानां दयापात्राणां जनानामाशापाशेनाकुलितमनसामिष्टां स्निग्धां सानुग्रहां दृष्टिं निधेहि मुञ्च ॥

उदञ्चय मुखं मनागभयघोषमुद्घोषय
प्रयच्छ विशदां दृशं गतिविहीनमाश्वासय ।[1]
किमन्यदयमागतः कुपितदृष्टिरुत्कंधरः
कृतान्त इति मा स्म भूरविरलावलेपालसः ॥ १२९ ॥

हे विभो, मनागीषन्मुखमुदञ्चय प्रकटीकुरु दर्शय । त्वं च मां प्रत्यभयघोषं मा भैषीरिति वचनमुद्घोषयोच्चैरुच्चारय । त्वं विशदां निर्मलां दृशं प्रयच्छ देहि । त्वं च गतिविहीनमगतिकमाश्वासय । किमन्यदधिकं वच्मि क्रन्दामि च । उच्चैः कंधरा यस्य स उत्कंधरः कुपितदृष्टिः क्रोधोद्धुरदृष्टिरयं कृतान्तो यम आगत इत्यतो हेतोरविरलावलेपेन घनावलेपेनालसो मा स्म भूः । एतद्वृत्तानुसारेण ममाप्येकं वृत्तम्—'त्रैलोक्योद्धरणैकदक्ष करुणासिन्धो बतेमं जनं त्वं श्वेताभयदानविश्रुतयशःस्तोमो न चेद्रक्षसि । क्रुध्यत्कालकरालहुंकृतिपरित्रस्तोऽहमुच्चैस्तरामब्रह्मण्यमुदीरयाम्यशरणः स्वामिन्नये कं प्रति ॥'

मुहुः किमपरं ब्रुवे भुजगपाशपाणिं पुरः-
स्फुरन्तमिव रोषणं रविजकिंकरं पश्यतः ।
धृतिश्चलति मे गतिः स्खलति मूर्तिरुद्वेल्लति
स्थितिर्ज्वलति[2] निर्वृतिर्विगलति स्मृतिर्मीलति ॥ १३० ॥

हे विभो, मुहुः पुनः किं ब्रुवे । रोषणं क्रुद्धं भुजगपाशपाणिं सर्पपाशहस्तं पुरःस्फु-

१. 'धृतिविहीनं' ख. २. 'क्षितिः' ख.

रन्तमिव यमकिंकरं पश्यता मम धृतिश्चलति गतिरपि स्खलति मूर्तिरुद्वेल्लति कम्पते स्थितिरासनं शय्यापि ज्वलति निर्वृतिः सुखं विगलति स्मृतिर्मीलति निह्नुता भवति ॥

दुर्गं यत्सुगमत्वमेति भजते दूरं यदभ्यर्णतां
यत्क्रीडोपवनत्वमेति मरुभूर्मित्रायते यद्रिपुः।
यस्याः सा भुवि शक्तिरप्रतिहता सार्तिस्त्वदाक्रन्दने
स्वामिन्मामनुदत्कृपापि नुदतु त्वां मत्समाश्वासने ॥ १३१ ॥

यद्यस्या आर्तेः सामर्थ्याद्दुर्गमपि महागहनमपि सुगमत्वमेति। तथा यस्या आर्तेः सामर्थ्याद्दूरमपि निकटतां भजते। मरुभूमिरपि क्रीडोपवनत्वं प्रमदवनत्वमेति। यस्या आर्तेः सामर्थ्याद्रिपुरपि शत्रुरपि मित्रायते। इत्येवंप्रकारेण भुवि भूमौ यस्या आर्तेरप्रतिहता दुर्निवारा शक्तिः सार्तिस्त्वदाक्रन्दने त्वां विभुं प्रत्याक्रन्दने पूत्करणे मामनुदत्प्रेरयामास। 'नुद प्रेरणे।' हे दयालो, ममाश्वासने कृपापि त्वां नुदतु प्रेरयतु। सर्वथा मामार्तं समाश्वासयेत्यर्थः। तथा च ममापि वृत्तमेकं 'दर्शनस्पर्शनालापैः परीक्षेन्नवरोगिणम्' इत्यायुर्वेदवचनानुसारेण—'मां पश्य कोमलदृशातुलतापतप्तं मामातुरं भवरुजा स्पृश पाणिना त्वम्। .... ॥'

द्वारि श्रीश्च सरस्वती च वसतः स्वामिंस्तवास्तक्रुधौ
मां तु श्रीर्भवदङ्घ्रिविष्टरतले नित्यप्ररूढस्थितिम्।
यावन्मात्रसरस्वतीपरिचयद्वेषादहासीदतो
वह्निं दुर्वहमुद्वहामि हृदये ग्लायन्नुदन्वानिव ॥ १३२ ॥

हे स्वामिन्, अस्तक्रुधौ गतरोषे श्रीश्च सरस्वती चेत्युभे अपि तव द्वारि वसतः। तुः पक्षान्तरे। भवदङ्घ्रिविष्टरतले भवत्पादासनतले नित्यं सदैव प्ररूढस्थितिं स्थितिमन्तं यावन्मात्रं स्वल्पमात्रं यः सरस्वत्याः परिचयस्तस्य द्वेषस्तस्माच्छ्रीर्लक्ष्मीर्मामत्यजत्। अत एव हृदये मनसि वह्निं वडवाग्निमुद्वहन् .... ॥'

नाथ प्राथमिकं विवेकरहितं तिर्यग्वदस्तं वय-
स्तारुण्यं विहतं विराधितवधूविस्रम्भणारम्भणैः[1]।
स्वामिन्संप्रति जर्जरस्य जरसा यावन्न धावन्नयं
मृत्युः कर्णमुपैति तावदवशं पादाश्रितं पाहि माम् ॥ १३३ ॥

हे नाथ, प्रथमं भवं प्राथमिकं बाल्यं वयो विवेकेन कार्याकार्यविचारेण रहितं मया तिर्यग्वत्पशुवदस्तमतिवाहितम्। तथा विराधितेत्यादि। विराधिता प्रणयकोपयुक्ता चासौ वधूस्तस्या विस्रम्भणमाश्वासनं तस्यारम्भणैर्मुहुर्मुहुरारम्भैस्तारुण्यं वयो मया वि-

---

१. 'विस्रम्भणाडम्बरैः' ख.

हृतं निर्नाशितम्। हे स्वामिन्, संप्रतीदानीं जरसा विस्रसया जर्जरस्य जीर्णीकृतस्य मम धावन्नतिवेगेन परिक्रामन्मृत्युर्यावन्न कर्णमुपैति कर्णाभ्यर्णमायाति तावदेवावशम-स्वतन्त्रं पादाश्रितं मां पाहि रक्ष॥ एतद्वृत्ताशयेन च मत्कृते शंभुकृतामनोहर(?)-स्तवे ममापि वृत्तमेकम्—'बाल्ये मोहमहान्धकारपटलग्लानेन्द्रियस्य प्रियावक्त्राम्भो-रुहसौरभोद्भवमदोन्मत्तात्मनो यौवने। वृद्धत्वे किल घोरयातिजरसा ग्रस्तस्य नष्टस्मृ-तेस्त्वं चेन्नाथ कृपां करोषि मम कस्त्रातास्ति शंभोऽपरः॥' इति।

आसीद्यावदखर्वगर्वकरणग्रामाभिरामाकृति-
स्तावन्मोहतमोहतेन न मया श्वभ्रं पुरः प्रेक्षितम्।
अद्याकस्मिकपातकातरमतिः कं प्रार्थये कं श्रये
किं शक्नोमि करोमि किं कुरु कृपामात्मद्रुहं पाहि माम्॥१३४॥

हे स्वामिन्। ममेति शेषः। अखर्वोऽनल्पो गर्वोऽहंकारो यस्य स तादृग्यः करण-ग्राम इन्द्रियवर्गस्तेनाभिरामा रम्या यावन्ममाकृतिरासीत्तावन्मोहोऽज्ञानमेव तमोऽन्धका-रस्तेन हतेन मया पुरः स्थितं श्वभ्रं महारन्ध्रं न प्रेक्षितम्। 'रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः' इ-त्यमरः। अद्य त्वकस्माद्भव आकस्मिको यः पातः पतनं तेन कातरा दीना मतिर्यस्य स तादृशोऽहं कं प्रार्थये याचे। कं श्रये शरणं श्रयामि। किं शक्नोमि पुनरुत्थातुमसाम-र्थ्यात्। किं करोमि। कृपां कुरु। आत्मने द्रुह्यत्यात्मद्रुट् तादृशं मां पाहि॥

जात्यन्धः पथि संकटे प्रविचरन्हस्तावलम्बं विना
यातश्चेदवटे निपत्य विपदं तत्रापराधोऽस्य कः।
धिग्धिङ्मां सति शास्त्रचक्षुषि सति प्रज्ञाप्रदीपे सति
स्निग्धे स्वामिनि मार्गदर्शिनि शठः श्वभ्रे पतत्येव यः॥१३५॥

हे विभो, जात्यन्धो जन्मतोऽन्धः पुरुषस्तत्रापि संकटे पथि मार्गे हस्तावलम्बं विना प्रविचरन्नव(त)टे प्रपाते निपत्य चेद्विपदं मृतिं यातस्तत्रास्य कोऽपराधः। निन्दापात्रं न भवतीत्यर्थः। इदं तु निन्दापात्रस्थानम्। तं मां धिग्धिगस्तु। तं कम्। शास्त्रमेव चक्षु-स्तृतीयं तस्मिन्सत्यपि प्रज्ञैव प्रदीपस्तस्मिंश्च सति मार्गदर्शिनि सन्मार्गदर्शके स्निग्धे स्वामिनि च सत्यप्ययं शठो मादृशः श्वभ्रे पतत्येव॥

त्राता यत्र न कश्चिदस्ति विषमे तत्र प्रहर्तुं पथि
द्रोग्धारो यदि जाग्रति प्रतिविधिः कस्तत्र शक्यक्रियः।
यत्र त्वं करुणार्णवस्त्रिभुवनत्राणप्रवीणः प्रभु-
स्तत्रापि प्रहरन्ति चेत्परिभवः कस्यैष गर्हावहः॥ १३६॥

यत्र विषमेऽतिसंकटे पथि कश्चिदपि त्राता नास्ति तत्र द्रोग्धारो वधका यदि जा-

प्रति वधार्थं तत्र कः प्रतिविधिः प्रत्युपायः शक्यक्रियः कर्तुं शक्यः । तत्र निन्दा कापि नास्तीत्यर्थः । यत्र तु त्वं विभुः करुणार्णवः कृपार्णवस्तथा त्रिभुवनत्राणे प्रवीणो दक्षस्तत्रापि द्रोग्धार आन्तराः षट् कामक्रोधाद्याश्चेत्प्रहरन्ति शरणागतं जनमेष परिभवः कस्य गर्हावहः । स्वामिन्, त्वमेवात्र विचारं कुर्वित्यर्थः ॥

किं शक्तेन न यस्य पूर्णकरुणापीयूषसिक्तं मनः
किं वा तेन कृपावता परहितं कर्तुं समथा न यः ।
शक्तिश्चास्ति कृपा च ते यमभयाद्भीतोऽपि दीनो जनः
प्राप्तो निःशरणः पुरः परमतः स्वामी स्वयं ज्ञास्यति ॥१३७॥

यस्य पुंसः पूर्णा महती या करुणा कृपा सैव पीयूषममृतं तेन सिक्तं मनो यस्य नास्ति तेन शक्तेन समर्थेनापि पुंसा किम् । न किंचिदित्यर्थः । तथा यः परहितं परोपकारं कर्तुं न समर्थस्तेन कृपावता दयालुनापि पुंसा किम् । न किंचिदित्यर्थः । एतत्स्वयमेव पूर्वपक्षीकृत्योत्तरपक्षमाह—हे विभो, शक्तिरनश्वरी कृपा चापारा तवैवास्ति । वदान्यप्रार्थनीयामर्थिप्राप्तिमप्याह—यमभयादित्यादि । यमभयात्कृतान्तत्रासाद्भीतोऽपि निःशरणो दीनो जनो मल्लक्षणः पुरोऽग्रे विभोः प्राप्तः । अतः परं स्वामी स्वयमेव ज्ञास्यति । स्वयमेव निःशरणत्राणं विधास्यतीत्यर्थः ॥

भृङ्गारे करपुष्करप्रणयिनि स्वर्निम्नगानिर्झरे
संपूर्णे करुणारसे परिणतस्फारे तुषारत्विषि ।
अस्ति स्वादु च शीतलं च सुलभं पीयूषमोषच्छिदे[1]
प्राप्तश्च प्रणयी पुरः परमतः स्वामी स्वयं ज्ञास्यति ॥ १३८ ॥

कर एव पुष्करं कमलं तत्र प्रणयः प्राप्तिरस्यास्तीति तादृशे । भृङ्गारः । बिभर्ति शोभामिति । 'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । कनकमयी गलन्तिका भृङ्गारः । हे स्वामिन्, तव कराम्भोजस्थे भृङ्गारे कनकगलन्तिकायां स्वादु शीतलं च पीयूषममृतमोषच्छिदे । ओषो दाहः । 'उष दाहे' । भविनां भवदावाग्निजो दाह ओषस्तस्य च्छिच्छेदनं तस्यै । सुलभं तव पुरस्तवाग्रेऽस्ति । 'देवं सुधाकलशसोमकरं' इति ध्यानोक्तेः । तथा स्वर्निम्नगानिर्झरे स्वर्गङ्गाप्रवाहे तव जटाजूटस्थे स्वादु शीतलं चामृतमस्ति । तथा तव संपूर्णे करुणारसेऽपि स्वादु शीतलं च पीयूषमस्ति । परिणतस्फारे परिणतः परिपूर्णः स्फार उल्लासो यस्य स तादृशे परिपूर्णे तुषारत्विषि चन्द्रमसि स्वादु शीतलं च पीयूषमस्ति । 'देवं सुधाकलशसोमकरं' इत्युक्तेः । एतेषु सर्वेष्वपि स्वादु शीतलं चामृतमोषच्छिदे भक्तजनभवदावाग्निजदाहशान्त्यै तव विभोः पुरः स्थितम् । प्रणयी अर्थी

1. 'ऊष्मच्छिदे' ख.

च। अर्थादहम्। प्राप्तः अतः परं स्वामी स्वयमेव ज्ञास्यति। अवश्यमेव कृपां विधायामृतं प्रदास्यतीत्यर्थः॥

आर्तिः शल्यनिभा दुनोति हृदयं नो यावदाविष्कृता
सूते लाघवमेव केवलमिय व्यक्ता खलस्याग्रतः।
तस्मात्सर्वविदः कृपामृतनिधेरावेदिता सा विभो-
र्यद्युक्तं कृतमेव तत्परमतः स्वामी स्वयं ज्ञास्यति॥ १३९॥

शल्यनिभान्तः शल्यसदृशी आर्तिर्जन्मजरामरणभयार्तिः। सहृदयाग्र इति शेषः। सहृदयाग्रे यावन्नाविष्कृता न प्रकटीकृता। .... केवलं वक्तुर्लाघवमेव सूते न तु निर्वाहं यातीति हेतोः सर्वविदः सर्वज्ञस्य कृपापीयूषनिधिभूतस्य तव विभोः पुरो निवेदिता। यद्युक्तमासीत्तन्मया कृतमेव। अतः परं स्वामी स्वयमेव ज्ञास्यति। ममार्तिमवश्यं दूरीकरिष्यतीत्यर्थः॥

लेखाः सन्तु प्रसन्ना बुधसदसि शुचेरागमस्यास्तु लब्धि-
र्मिथ्यादृष्टिश्च मा भूदनुपधिरहतो दीर्घकालोऽस्तु भोगः।
सभ्याः सर्वेऽनुवृत्तिं विदधतु तदपि न्यायतो नास्ति मुक्तिः
सम्यग्दर्शी प्रमाता रचयति न भवानीश्वरश्चेद्विचारम्॥ १४०॥

लेखा देवाः। लिख्यन्ते चित्रे ध्यानार्थं लेखाः। 'लेखा अदितिनन्दनाः' इत्यमरः। बुधसदसि देवसभायां लेखा ब्रह्मविष्ण्वाद्याः प्रसन्नाः सन्तु। तथा बुधसदसि देवसभायां पण्डितसदसि वा शुचेर्निर्दोषस्यागमस्य शास्त्रस्य लब्धिर्लाभोऽस्तु। निर्मलशास्त्राध्ययनमप्यस्त्वित्यर्थः। मिथ्यादृष्टिरज्ञानं नास्तिकता च मा भून्मास्तु। अनुपधिश्छद्मरहितो दीर्घकालोऽतिदीर्घकालस्थायी भोग ऐहिक आमुष्मिको वास्तु। 'व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः। सर्वे सभ्या विपश्चितोऽनुवृत्तिं तदनुवर्तनं विदधत्वङ्गीकुर्वन्तु। तदप्येवमपि सति न्यायत औचित्यवशान्मुक्तिरात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मोक्षो न भवति। यावन्न सम्यग्दर्शी विश्वसाक्षी स्वयं प्रमाता भवानीश्वरः श्रीशिवभट्टारको विचारं न रचयति। भवान् ईश्वर इति द्वे पदे वा। अथ च लिख्यन्त इति लेखा लेख्यपत्राणि प्रसन्नाः प्रसन्नानि निर्मलानि सन्तु। बुधसदसि पण्डितसभायां शुचेरागमस्य प्राक्तनभूर्जस्य लब्धिः प्राप्तिरस्तु। दृष्टिर्मिथ्या मा भूत्साक्षित्वमनुचितं मास्तु। भोगो भुक्तिरपि दीर्घकालोऽस्तु दीर्घकालिक्यस्तु। दीर्घकालोऽपि किंभूतः। अनुपधिः कालरहितः। अहतोऽन्येन केनापि न हतो न भुक्तः। तथा सर्वे सभ्या अनुवृत्तिमङ्गीकारमपि विदधतु कुर्वन्तु। एवं सत्यपीश्वरविचाराभावे न्यायनिर्वाहो न संभवतीत्यर्थान्तरम्॥

जानुभ्यामुपसृत्य रुग्णचरणः को मेरुमारोहति
श्यामाकामुकबिम्बमम्बरतलादुत्प्लुत्य गृह्णाति कः।

को वा बालिशभाषितैः प्रभवति प्राप्तुं प्रसादं प्रभो-

रित्यन्तर्विमृशन्नपीश्वर बलादार्त्यास्मि वाचालितः ॥ १४१ ॥

हे ईश्वर परमेश, अन्तर्मनसीति विमृशन्नप्यहं..........................जानुभ्यामुपसृत्य मेरुं मेरुगिरिमारोहति । तथा क उत्प्लुत्याकाशतलाच्छयामाक्रामुकबिम्बं चन्द्रबिम्बं गृह्णाति । न कोऽपि । तथा को बालिशभाषितैर्मूर्खवचनैर्विभोः स्वामिनः प्रसादं प्राप्तुं प्रभवति शक्नोति ॥

अस्य स्तोत्रस्योपसंहारश्लोकावाह—

धत्ते पौण्ड्रकशर्करापि कटुतां कण्ठे चिरं चर्विता

वैरस्यं वरनायिकापि कुरुते सक्त्या भृशं सेविता ।

उद्वेगं गगनापगापि जनयत्यन्तर्मुहुर्मज्जना-

द्विश्रद्धां मधुरापि पुष्यति कथा दीर्घेति विश्रम्यते ॥ १४२ ॥

पुण्ड्रदेशोद्भव इक्षुः पौण्ड्रः । 'रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पौण्ड्रकान्तारकादयः' इत्यमरः । पौण्ड्र एव पौण्ड्रकः । तदुत्था शर्करा पौण्ड्रकशर्करापि चिरं चिरकालं चर्विता सती कण्ठे कटुतां धत्ते । तथा वरनायिकापि वराङ्गनापि भृशं सक्त्या सेविता वैरस्यं नीरसत्वं कुरुते । तथान्तर्मुहुर्मुहुर्मज्जनाद्गगनापगा गङ्गाप्युद्वेगं वैरस्यं जनयति यथा तथा मधुरापि कथा दीर्घा सती विश्रद्धां श्रद्धाभावं वैरस्यं पुष्यतीति मया विश्रम्यते विश्रामः क्रियते ॥

इत्थं तत्तदनन्तसंततलसच्चिन्ताशतव्यायत-

व्यामोहव्यसनावसन्नमनसा दीनं यदाक्रन्दितम् ।

तत्कारुण्यनिधे निधेहि हृदये त्वं ह्यन्तरात्माखिलं

वेत्स्यन्तःस्थमतोऽर्हसि प्रणयिनः क्षन्तुं ममातिक्रमम् ॥ १४३ ॥

इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण तानि तान्यनन्तानि संततं लसन्ति यानि चिन्ताशतानि तैर्विशेषेणायतो यो व्यामोहस्तेन व्यसनं तेनावसन्नं सावसादं मनो यस्य स तादृशस्तेन मया यद्दीनमाक्रन्दितं हे कारुण्यनिधे श्रीशिव, तद्धृदयेऽन्तर्निधेहि । हि यस्मात्कारणात्त्वमन्तरात्माखिलं सर्वमेवान्तःस्थं वेत्सि जानासि । अतः कारणात्प्रणयिनोऽर्थिनः शरणागतस्य ममातिक्रममतिप्रागल्भ्यपुष्टवचनोपन्यासरूपं क्षन्तुमर्हसीति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ दीनाक्रन्दनं नामैकादशं स्तोत्रम् ।

---

१ 'पुण्ड्रक' ख.

द्वादशं स्तोत्रम् ।

अथातस्तमःशमनाख्यं द्वादशं स्तोत्रमारभमाण आह—

मखैरुपास्योऽपि नयज्ञसेव्यो निरामयोऽपि प्रथितोग्रशूलः ।
वेदप्रियोऽप्यश्रुतिवल्लभो यः श्रयामि तं देवमचिन्त्यशक्तिम् ॥ १ ॥

यो देवः श्रीशंभुर्मखैर्यज्ञैरुपास्योऽपि तथा नयज्ञसेव्यः । नयं जानन्तीति नयज्ञा नीतिशास्त्रनिपुणास्तैः सेव्यः । तथामयाः शीतातपाद्याः षडूर्मयस्तेभ्यो निष्क्रान्तः । 'शीतातपौ शरीरस्य लोभमोहौ च चेतसः । प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे षडूर्मिरहितः शिवः ॥' इत्युक्तेः । तथा प्रथितमुग्रं शूलं त्रिशूलं यस्य सः । तथा वेदाश्चत्वारः प्रिया यस्य सः । तथा अश्रुतिवल्लभः । अश्रुतयो निष्कर्णाः सर्पा वल्लभा यस्य स तादृग्भवति । तदेवं शिवमचिन्त्यशक्तिं ब्रह्माद्यैरप्यचिन्त्या शक्तिर्यस्य स तादृशं श्रयामि भजे । अत्र च यो मखैरुपास्यः स कथं यज्ञसेव्यो नेति विरोधः । अन्यार्थत्वेन तदभावे विरोधाभासः । तथा यो निरामयो नीरोगो भवति स कथमुग्रं शूलं रोगविशेषो यस्य स तादृशो भवति । तथा यो वेदप्रियो भवति स कथं न श्रुतयो वल्लभा यस्य स तादृग्भवतीति विरोधः । अन्यार्थत्वेन तदभावः ॥

स्तुत्यस्त्वमेव स्तुतिकृत्त्वमेव स्तुतिस्त्वमेव त्वदृतेऽस्ति नान्यत् ।
इयं त्वविद्या यदहं स्तुवे त्वां स्तुत्येति मिथ्या पृथगर्थबुद्धिः ॥ २ ॥

हे विभो, स्तुत्यः स्तवनीयो जनेन त्वमेवासि । स्तुतिं करोति स्तुतिकृदपि त्वमेवासि । स्तुतिरपि त्वमेवासि । कर्तृकरणकर्मरूपस्त्वमेवासीत्यर्थः । त्वदृतेऽन्यत्किंचिन्नास्ति । तुः पक्षान्तरे । यदहं चर्मचक्षुर्मन्दबुद्धिस्त्वां स्तुत्या स्तुवे इयमविद्याज्ञानं पृथगर्थबुद्धिः स्तुतिस्तुतिकृत्स्तुत्यरूपा मिथ्या बुद्धिः । सर्वथा सर्ववस्तुषु स्वतन्त्रकर्ता त्वमेवेत्यर्थः ॥

स्तौम्येव तत्रापि पुनः पुनस्त्वां नश्यत्यविद्या यदविद्ययैव ।
रजः प्ररूढं मुकुरे प्रमार्ष्टुं रजो विना नह्यपरोऽस्त्युपायः ॥ ३ ॥

तत्राप्येवमेव सत्यहं त्वां यत्पुनः पुनः स्तौम्येव तत्कुतः । यद्यस्मात्कारणात् ……
………………………………………………………………… ॥

विजृम्भमाणे तमसि प्रगल्भे यथा भवासक्तमतिः स्थितोऽहम् ।
हतेऽपि तस्मिन्नुदितावबोधस्तथा भवासक्तमतिर्भवेयम् ॥ ४ ॥

प्रगल्भेऽत्युद्भटे तमस्यविद्यापर्यायेऽज्ञाने विजृम्भमाणे उल्लसति सति यथाहं भवासक्तमतिर्भवे संसारे आसक्ता मतिर्बुद्धिर्यस्य स तादृग्यथा स्थितोऽस्मि तथा तस्मिंस्तमस्यज्ञाने हतेऽपि सत्युदितज्ञानो भवासक्तमतिर्भवत्युत्पद्यतेऽस्माच्छिवादिक्षित्यन्तं जगदिति भवः परमशिवस्तत्रासक्ता मतिर्यस्य स तादृग्भवेयम् ॥

जगद्विधेयं ससुरासुरं ते भवान्विधेयो भगवन्कृपायाः ।
सा दीनताया नमतां विधेया ममास्त्ययत्नोपनतैव सेति ॥ ५ ॥

....
.... ॥

जाने न शैथिल्यमुपैष्यवश्यं ममार्तिभङ्गे भगवंस्तथापि ।
विज्ञप्यसे कर्म ममैव माभून्मयि प्रसादप्रतिघस्तवेति ॥ ६ ॥

हे भगवञ्शंभो, अवश्यं मम दीनस्यार्तिभङ्गे शैथिल्यं शिथिलतां कदापि नोपैषीति यद्यपि जाने तथापि मया त्वं विज्ञप्यस एव निजाभिप्रायनिवेदने । किमर्थमित्याह—इति हेतोः । इति किमिति, ममैव कर्म शुभाशुभत्वे संदिग्धं मयि विषये तव विभोः प्रसादप्रतिघः प्रसादेऽनुग्रहे प्रतिघोऽर्गलं मा भूदित्यतो हेतोर्विज्ञप्यस इत्यर्थः ॥

पथ्यं च तथ्यं च भरक्षमं च स्निग्धं च मुग्धं च मनोहरं च ।
सलीलमुन्मील्य वचः प्रसन्नं प्रपन्नमाश्वासय चन्द्रमौले ॥ ७ ॥

पथ्यं भवामयध्वंसि तथ्यमप्रत्यावर्ति भरक्षमं जगदुद्धारभारक्षमं स्निग्धं प्रह्वजनेषु सपक्षपातं मुग्धं मधुराक्षरं मनोहरं जगच्चेतोहरं सलीलं सविलासं प्रसन्नं प्रसादगुणयुक्तं वच उन्मील्य प्रकाश्य हे चन्द्रमौले सुधांशुवतंस, प्रपन्नं शरणागतमर्थान्मामाश्वासय ॥

मधुद्रवार्द्रं विषमाहरामः पिण्डीनिगूढं बडिशं गिलामः ।
अन्तर्निविष्टोत्कटकण्टकौघं ग्रसामहे पौण्ड्रकपिण्डखण्डम्[2] ॥ ८ ॥

यदामुखे कामधुरानजस्रं विपाकरूक्षान्विषयान्भजामः ।
विभो विदन्तोऽपि किमत्र कुर्मो जहाति सक्तिं न मतिर्वराकी ॥ ९ ॥

(युगलकम्)

आमुखे आस्वादारम्भकाले कामधुरानीषन्मधुरान्विपाके पर्यवसाने रूक्षान्पर्यन्तविरसान्विषयाञ्शब्दादीन्यद्भजामः सेवामस्तदेतन्मधुद्रवेण क्षौद्ररसेनार्द्रं विषं गरलमाहरामो भक्षयामः । तथा तदेतत्पिण्ड्यान्नपिण्डेन निगूढं गुप्तं बडिशं मत्स्यवेधनं गिलामो निगिरामः । मत्स्यवदित्यर्थः । तदेतदन्तर्मध्ये निविष्ट उत्कटः कठिनः कण्टकानमोघो यस्य स तादृशं पौण्ड्रकपिण्डखण्डं पुण्ड्रदेशे भवः पौण्ड्रः पौण्ड्र एव पौण्ड्रक इक्षुविशेषस्तस्य पिण्डस्तस्य खण्डस्तं ग्रसामहे । अज्ञानादिति शेषः सर्वत्र । 'रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः' इत्यमरः । हे विभो, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विदन्तोऽपि जानन्तोऽप्यत्र विषये वयं किं कुर्मः । वराकी जडा मतिः सक्तिं विषयेष्वासक्तिं न जहाति ॥ युग्मम् ॥

---

१. अयं श्लोकः क-पुस्तके टीकासमेतस्त्रुटितः. २. 'पुण्ड्रकखण्डपिण्डम्' ख.

मुक्तामया दीर्घगुणाः सुवृत्ता नैर्मल्यभाजो दधतः फलर्द्धिम् ।
कथं न हारा इव भक्तिमन्तः पदं हृदीशस्य भजन्ति सन्तः ॥ १० ॥

भक्तिमन्तः सन्तः साधवः पण्डिताश्च । 'सन्सुधोः कोविदो बुधः' इत्यमरः । ईशस्य परमेशस्य हृदि पदं स्थानं कथं भजन्ति । यथा हारा ईशस्य प्रभोर्हृदि पदं कुर्वन्ति । भक्तिमतः सतो हारांश्च विशिनष्टि—सन्तः किंभूताः । मुक्तामयाः मुक्त आमयो जन्मजरामरणत्रासरूपो रोगो बाह्यो रोगो वा यैस्ते । तथा दीर्घा गुणा वैदुष्यकवित्वदाक्षिण्यादयो येषां ते । तथा सुवृत्ताः सदाचाराः । तथा नैर्मल्यं निर्दोषत्वं दधतः । तथा फलानां सुकृतफलानामृद्धिं दधतः । हाराश्च किंभूताः । मुक्तामया मौक्तिकप्रचुराः । तथा दीर्घा गुणास्तन्तवो येषां ते । तथा सुष्ठु वृत्ता वर्तुलाकाराः । तथा फलानां मुक्ताफलानामृद्धिं च दधतः । तथा भक्तिमन्तो विच्छित्तियुक्ताः । शब्दश्लेषोऽलंकारः ॥

गुहाश्रितो धर्मरतिर्गिरीशप्रथां दधानो भवतः प्रसादात् ।
सत्याहितप्रीतिरहीनभक्तिर्भवानिवाहं भगवन्भवेयम् ॥ ११ ॥

हे भगवन् । कदेति शेषः । भवत्प्रसादाद्भवानिव कदाहं भवेयम् । अहं किंभूतः । गुहाश्रितः गुहां देवखातबिलं तपोर्थमाश्रितः । तथा धर्मे सुकृते रतिर्यस्य । सः ……-…… । पुनः किंभूतोऽहम् । सत्ये सत्यवचने आहिता प्रीतिर्येन सः । पुनः किंभूतः । अहीना भक्तिः श्रीशिवोपासनासक्तिर्यस्य सः । भवानपि कथंभूतः । गुहेन कुमारेणाश्रितः । तथा धर्मे वृषे रतिर्यस्य सः । 'वृषो हि भगवान्धर्मः' इति श्रुतेः । गिरीश इति प्रथां दधानः । पुनः किंभूतः । सती दक्षसुता । या हिमाचलगृहे जन्म गृहीत्वा पार्वती जाता । तस्यां पार्वत्यामाहिता प्रीतिर्येन सः । अहीनैर्भुजगेन्द्रैर्वासुक्यादिभिर्भक्तिः शोभा यस्य सः । अत्रापि शब्दश्लेषः ॥

यमेकमाराध्य महारिसंगमादसंशयं भक्तजनः प्रमुच्यते ।
उपस्थितस्तस्य भवत्प्रसादतः कथं हरेरुग्र महारिसंगमः ॥ १२ ॥

हे उग्र विभो, यमेकं हरिमाराध्य महारिसंगमान्महान्तश्च तेऽरयः शत्रवस्तेषां संगमस्तस्मान्निःसंशयं भक्तजनः प्रमुच्यते मोक्षं लभते । तस्यैव हरेर्भवत्प्रसादतः कथं महारिसंगम उपस्थितः । महान्तोऽरा आश्रया यस्य तन्महारि । यद्वा महच्च तदरि चक्रं सुदर्शनाख्यं तेन संगमः कथं भवत्प्रसादादुपस्थितः प्राप्तः । 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयोः' इत्यत्र वृत्ते श्रीशिवभट्टारकेण प्रसन्नीभूतेन विष्णवे सुदर्शनाख्यं चक्रं दत्तमिति पौराणिकाः । अत्रापि शब्दश्लेषेणाश्चर्यवर्णनम् ॥

सुदुर्लभोऽयं भवति ग्रहः पुनर्मुखेऽप्यसौ संनिहिता सरस्वती ।
इदं कुरुक्षेत्रमतीव पावनं किमर्थमर्थिन्युचिते विलम्बसे ॥ १३ ॥

हे विभो, भवति भवद्विषयेऽयं ग्रहो हेवाको भक्तिसक्तिः । ममेति शेषः । मम पुनः

पश्चात्सुदुर्लभः सुष्ठु दुर्लभः। मुखेऽपि ममासौ सरस्वती वाणी संनिहितास्ति। हे स्वामिन्, त्वं चेदं क्षेत्रं मल्लक्षणमतीव पावनं शुचितरं कुरु। उचिते युक्तेऽर्थिन्यर्थीन्मयि किमर्थं विलम्बसे विलम्बं करोषि। अथ च ग्रहो ग्रहणमुपरागापरपर्यायः सुदुर्लभः सूर्यग्रहणसंभवो भवति। असौ संनिहिता सरस्वती नदी च। अतीव पावनं कुरुक्षेत्रं तीर्थविशेषश्च। एतानि वस्तूनि संघटितानि। अर्थी चसमुचितः संनिहितः। अत्रावलेपो न युक्त इत्यर्थः॥

न कस्य सौभाग्यवती चमत्कृतिं दिशत्यसौ भाग्यवती सरस्वती।
विभुं जितक्लेशमपि स्थिराजिनं करोति यत्संमुखमस्थिराजिनम्॥१४॥

सौभाग्यवती सुभगत्वयुक्ता भाग्यवती भाग्ययुक्ता चासौ सरस्वती वाणी कस्य न चमत्कृतिं चमत्कारं दिशति ददाति। कुतस्तदित्याह—विभुमिति। सा सरस्वती विभुं श्रीशिवमपि संमुखं यत्करोति। किंभूतमपि। जिताः क्लेशा अविद्यादयः पञ्च येन स तादृशस्तम्। पुनः किंभूतम्। स्थिरमजिनं कृत्तिवासो यस्य स तादृशस्तम्। पुनः किंभूतम्। अस्थिराजिनम्। अस्थिभी राजतेऽस्थिराजी तम्। अत्र सौभाग्यवती असौभाग्यवती, स्थिराजिनमप्यस्थिराजिनमिति विरोधः। अन्यार्थत्वे विरोधाभासोऽलंकारः॥

अनुज्झितानुत्तमदानसंपदः सदाखिलज्ञानविहीनचेतसः।
अकालभीतिग्लपितान्करोति यः प्रभुः प्रसन्नः कुपितश्च देहिनः॥१५॥
पुरा चिरं यो विदधे वनान्तरे विधुः पदं रूढकुरङ्गसौहृदः।
सदा परस्वापहरोऽपि यो रविस्तयोः समत्वं दृशि यस्य भासते॥१६॥
कथं विभो[1] तस्य तव प्रवर्तितां सतामसेव्ये पथि पातितात्मसु।
दयाविधेयस्य सदासदादिषु प्रसादपात्रेषु मनागनादरः॥ १७॥

(तिलकम्)

यः प्रभुः श्रीशिवः प्रसन्नः सन्ननुज्झितेत्यादिविशेषणविशिष्टान्देहिनः करोति कुपितश्च। प्रसन्नपक्षे देहिनः किंभूतान्। अनुज्झितात्यक्तानुत्तमात्युत्तमा दानसंपद्यैस्ते तादृशान्। पुनः किंभूतान्। सदाखिलज्ञान्। तथाविहीनचेतसोऽखण्डितचेतसः। पुनः किंभूतान्। अकालेत्यादि। न कालभीत्या यमभयेन ग्लपिता बाधितास्तानकालभीतिग्लपितान्। कुपितपक्षे देहिनः किंभूतान्। अनुज्झितानुत्तमदान्। 'णुद प्रेरणे' धातुः। अनुत्तः केनाप्यप्रेरितो मदो मदाख्यं व्यसनम्। अनुज्झितोऽत्यक्तोऽनुत्तो मदो यैस्ते तांस्तादृशान्। मदाख्यव्यसनयुक्तानित्यर्थः। तथासंपदः संपद्रहितान्। पुनः किंभूतान्। अखिलज्ञानेन विहीनं चेतो येषां ते तादृशास्तानखिलज्ञानविहीनचेतसः। पुनः किंभूतान्। अकालेऽनवसरे या भीतिस्तया ग्लपितान्ग्लानिं प्रापितान्॥ रूढः कुरङ्गेण शशेन सौ-

१. 'विभोः' ख.

हृदं सौहार्दं यस्य स तादृशो यो विधुश्चन्द्रो वनान्तरे जलान्तरे समुद्रस्य पदं स्थितिमकरोदिति। तथा यो रविः सूर्यश्च सदा परेषां स्वापं हरतीति तादृशोऽभूत्। तयोश्चन्द्रसूर्ययोः समत्वं यस्य दृशि भासते। समत्वं समदृक्त्वम्। सह मया लक्ष्म्या वर्तेते यौ समौ। तयोर्भावः समत्वं च। अथ च पुरातीतयुगे रूढः कुरङ्गैर्मृगैः सह सौहृदं संवासो यस्य स विधुर्विष्णुः। रामरूप औचित्यात्। वनान्तरेऽरण्यान्तरे चिरं चतुर्दशसमाः पदं स्थितिं चकार। तथा परस्वं परद्रव्यं हरतीति परस्वापहरोऽपि यो भवति पुरुषस्तयो रामभद्रपरद्रव्यापहरपुरुषयोरुपरि यस्य श्रीशिवस्य दृशि समत्वं भासते। समदृष्ट्या तौ विलोकयतीत्यर्थः। 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि' इत्यमरः। 'जीवनं भुवनं वनम्' इति च॥ हे विभो, सदा दयाविधेयस्य कृपायत्तस्य तस्य पूर्वोक्तसमदृष्टित्वस्य तव सतां विदुषामसेव्ये कुत्सिते पथि पातितोऽज्ञानेनात्मा यैस्ते तादृशेषु दयापात्रेष्वस्मदादिषु कथं मनागनादरस्तिरस्कारः प्रवर्तताम्॥ तिलकम्॥

विभो भवद्भालविलोचनानलप्रसूतधूमैरिव साश्रुलोचनः।
सघर्मलेशस्तव दक्षिणेक्षणप्ररूढचण्डद्युतिभाभरैरिव॥ १८॥
घनप्ररोहत्पुलकाङ्कुरो भवच्छिखण्डखण्डेन्दुकरोत्करैरिव।
सदन्तवीणस्तुहिनौघशीतलत्वदुत्तमाङ्गद्युनदीजलैरिव॥ १९॥
तरङ्गिताङ्गो भवदङ्गदस्फुरत्फणीन्द्रफूत्कारसमीरणैरिव।
भवेयमानन्दसुधापरिप्लुतः प्रसन्नमालोक्य भवन्तमग्रतः॥ २०॥

(तिलकम्)

हे विभो, भवदेकध्यानादग्रतः प्रसन्नं भवन्तमालोक्यानन्दसुधया परमानन्दामृतेन परिप्लुतः सिक्तो भवेयम्। अहं किंभूतः। भवद्भाले भवतो ललाटे विलोचनानलान्नेत्राग्नेः प्रसूतैर्धूमैरिव साश्रुनेत्रः। आनन्दाश्रुरूपकमिदम्। पुनः किंभूतः। तव दक्षिणेक्षणे दक्षिणनेत्रे प्ररूढो यश्चण्डद्युतिः सूर्यस्तस्य भाभरैर्दीप्तिपुञ्जैरिव सस्वेदलवः। अत्रापि स्वेदः सात्त्विकभावः॥ पुनः किंभूतः। भवच्छिखण्डे भवत्किरीटे यः खण्डेन्दुस्तस्य करोत्करैः किरणसमूहैरिव घनाः प्ररोहन्तः पुलकाङ्कुरा यस्य स तादृशः। पुनः किंभूतः। तुहिनौघवच्छीतला या त्वदुत्तमाङ्गगङ्गा तज्जलैरिव सदन्तवीणः। शीतवशाद्दन्तटणत्कारो दन्तवीणा। सदन्तटणत्कार इव॥ पुनः किंभूतः। भवदङ्गदे भवत्केयूरे स्फुरन्तो ये फणीन्द्रा वासुकिप्रभृतयस्तेषां ये फूत्कारपवनास्तैरिव तरङ्गिताङ्गः कम्पिताङ्गः। कम्पो हि सात्त्विको भावः॥ तिलकम्॥

अथ श्रीशिवभट्टारकस्य पूजार्हचन्दनपुष्पगन्धादीनां धन्यत्वं वर्णयन्नाह—

यदेष सेहे परशुक्षतव्यथां प्रभोः प्रियः स्यामिति चन्दनद्रुमः।
भुजंगमालिङ्गितकंधरो ध्रुवं बिभर्ति साम्यं गिरिजापतेरतः॥ २१॥

एष चन्दनद्रुमोऽहं प्रभोः श्रीशिवस्य प्रियः स्यामिति हेतोः परशुना क्षतव्यथां यतः सेहेऽत एव गिरिजापतेः श्रीशंभोः साम्यं ध्रुवं बिभर्ति । कमित्याह—किंभूतश्चन्दनद्रुमः । भुजंगमैरालिङ्गिता कंधरा मूलादूर्ध्वं पृथुशाखा यस्य सः । शंभुरपि नागालिङ्गितकंधरः ॥

यच्चक्रिरे धृतनखान्तनिपातपीडाः
प्रीतिं प्रभोः सुमनसां सुमनस्त्वमेतत् ।
यत्स्वामिनो न दहनेऽपि निपत्य सेवा-
हेवाकमौज्झदगुरोरपि गौरवं तत् ॥ २२ ॥

सुमनसः पुष्पाणि पूजार्थं पुष्पावचयसमये धृता नखान्तानां निपातेन पीडा याभिस्ताः सुमनसो यत्प्रभोः शंभोः प्रीतिं चक्रिरे एतदेव सुमनसां पुष्पाणां सुमनस्त्वं पुष्पत्वं सुशोभनं मनो यासां ताः सुमनसस्तत्त्वं च । अगुरुर्दहनेऽग्नावपि निपत्य स्वामिनः शंभोः सेवाहेवाकं न औज्झन्न तत्याज तदगुरोरपि न गुरुरगुरुस्तस्यापि गौरवं भवति ॥

आदौ प्रदर्श्य परमामृजुतामथान्त-
राविश्य मर्माणि न यन्निशितास्तुदन्ति ।
स्वामिञ्शरा इव खलाः कृतिनो वनेषु
स त्वत्पदाम्बुजरजःकणजः प्रसादः ॥ २३ ॥

हे स्वामिन्, आदौ परामुत्कृष्टामृजुतां सरलत्वं प्रदर्श्य अथानन्तरमन्तः प्रविश्य निशितास्तीक्ष्णाः शरा इव यद्वनेषु विपिनेषु स्थितान्कृतिनो विदुषो न तुदन्ति व्यथयन्ति त्वत्पदाम्बुजरजःकणोद्भूतः स प्रसादः ॥

त्वन्नाम पामरजनैरपि गीयमान-
मानन्दमर्पयति यं हृदि भक्तिभाजाम् ।
स्वामिन्नमानवयवेष्वखिलेषु नून-
मुद्भिद्यते बहिरसौ पुलकच्छलेन ॥ २४ ॥

हे स्वामिन्, पामरजनैर्नीचजनैरपि हालाकादौ[1] गीयमानं भक्तिभाजां हृदि यमानन्दं समर्पयति । नूनं संभावनायाम् । अखिलेष्वङ्गेष्वमान् न मान्वर्तमानोऽसावानन्दो बहिः पुलकच्छलेन रोमाञ्चव्याजेनोद्भिद्यते निर्याति ॥

घर्मः प्रकम्पपुलकौ गिरि गद्गदत्व-
मित्यादयोऽन्त्यसमये प्रभवन्त्यवस्थाः ।

---

१. हालाको देशभाषानिबद्धो गीतविशेषः.

त्वद्दर्शनात्कृतधियां दधताममन्द-
मानन्दमन्तकभयाद्भगवन्परेषाम् ॥ २९ ॥

हे भगवन्, घर्मः स्वेदः । प्रकम्पः । पुलको रोमाञ्चः । गिरि वाण्यां गद्गदत्वं स्खलद्गतित्वम् । इत्यादयोऽवस्थास्त्वदेकध्यानेन त्वद्दर्शनादमन्दमानन्दं दधतां कृतधियां धीमतामन्त्यक्षणे निर्याणसमये प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते परेषामकृतधियां पापिनामेता अवस्था अन्तकभयाद्यमभयान्मृत्युक्षणे भवन्ति ॥

अन्त्यक्षणे भव भवच्चरणाब्जसेवा-
हेवाकिनो दधति केचन कण्ठपीठे ।
भोगीन्द्रभोगमधिगम्य भवद्गणत्व-
मन्ये कृतान्तकरकोटरकोटिकृष्टम् ॥ २६ ॥

हे भव शंभो, भवच्चरणाब्जसेवायां हेवाकिनो धन्याः सुकृतिनो जनाः केचन विरला अन्त्यक्षणे मृत्युक्षणे भवद्गणत्वं भवत्प्रमथत्वमवाप्य कण्ठपीठे निजे भोगीन्द्रभोगं नागेन्द्रफणं दधति । अन्ये पुनः पापिनः कृतान्तस्य यमस्य करमध्यप्रान्तकृष्टम् ॥

भीताभयार्पणविधौ किल कालनाशं
कर्तुं न यः क्षणमपि क्षमते कदापि ।
श्वेताभयार्पणपरस्य कथं नु काल-
नाशक्षमत्वमभवत्तव तस्य देव ॥ २७ ॥

हे देव । किल निश्चये । भीतानां जनानामभयार्पणविधाने कालस्य समयस्य नाशः क्षेपस्तं कालनाशं कालक्षेपं क्षणमपि कर्तुं यो भवान्न क्षमते । अहं वेद्मीति शेषः । तस्य तव श्वेतस्य श्वेताख्यनृपतेः यदयं मा भैषीरित्यभयवचनामृतं तदर्पणविधौ कालस्य यमस्य नाशस्तत्र क्षमत्वं कथं न्वभवत् । कालः समयो यमश्च । भीतत्राणार्पणे कालनाशाक्षमस्यापि कालनाशक्षमत्वं श्वेताभयदान इत्यद्भुतमित्यर्थः ॥

भङ्क्तुं न पारयति यः क्वचिदेव देव
कामं कृपामृतमृदुस्तव दृष्टिपातः ।
उद्दामरोषपरुषः किल कामभङ्ग-
मङ्गीचकार कथमेष महेश पूर्वम् ॥ २८ ॥

हे देव, दीव्यति परमपदे देवस्तत्संबोधनम् । कृपामृतेन कोमलो यस्तव दृष्टिपातः । प्रह्वजनस्येति शेषः । प्रह्वजनस्य काममभिलाषं भङ्क्तुं क्वचिदपि न पारयत्येष एव तव दृष्टिपात उद्दामरोषेण प्रचण्डरोषेण परुषः सन् हे महेश परमशिव । किलेत्यागमे । कामभङ्ग

कामस्य मदनस्य भङ्गस्तं पूर्वं पुरा कथमङ्गीचकार । कामोऽभिलाषो मदनश्च । यः प्रव्रजनस्य कामभङ्गं नाङ्गीकरोति स कथं कामभङ्गं करोतीत्यद्भुतम् ॥

किं मेरुमन्दरमुखा गिरयः शिरोभि-
रत्युन्नतैर्दधति गर्वमखर्वमेते ।
एतत्तुषारकिरणाभरणप्रणाम-
प्रह्वं जगज्जयति मामकमुत्तमाङ्गम् ॥ २९ ॥

मेरुर्हेमाद्रिः । मन्दरो मन्थाद्रिः । तत्प्रभृतयो गिरय एते शैला अत्युन्नतैः शिरोभिः शिखरैरखर्वमनल्पं गर्वमहंकारं किं दधति । तच्छिरसामौन्नत्यस्य चलत्वादित्यर्थः । तु पक्षान्तरे । तुषारकिरणाभरणस्य शंभोः प्रणामेन प्रह्वं नम्रं मामकमुत्तमाङ्गं शिरो जगज्जयति । शंभुप्रणामनम्रं मामकं शिर एव कृतार्थं धन्यमित्यर्थः ॥

गात्रान्तरातिशयशंसि यदेतदुच्चै-
र्नामोत्तमाङ्गमिति नाथ शिरो बिभर्ति ।
तद्युज्यते भव भवच्चरणारविन्द-
पीठप्रणामपरमस्य नमस्यमस्य ॥ ३० ॥

हे भव, भवत्युत्पद्यतेऽस्माच्छिवादि क्षित्यन्तं समस्तमिति भवस्तस्यामन्त्रणं हे भव नाथ, गात्रान्तरेभ्यः करचरणादिभ्योऽतिशयं शंसतीति तादृगुत्तमाङ्गमित्युच्चैर्नाम शिरो यद्बिभर्ति तदस्य नाम नमस्यं युज्यत एव । अत्र हेतुमाह—किंभूतस्य । भवतश्चरणारविन्दपीठे पादपीठे प्रणामपरमस्य प्रणामपरायणस्य । अत एव तस्योत्तमाङ्गत्वं न तु गात्रान्तरातिशयेनेत्यर्थः ॥

किं श्रीघनोऽप्यसुगतः किमुमाधवोऽपि
न त्वं कदाचन जनार्दनतां बिभर्षि ।
स्वामिन्गजारिरपि किं नगजाप्रियस्त्वं
स्वातन्त्र्यमस्ति यदिवा भवतः किमन्यत् ॥ ३१ ॥

हे स्वामिन्, श्रिया परमैश्वर्यकैवल्यरूपया घनः श्रीघनोऽपि त्वमसुगतोऽसून्प्राणांस्त्रिजगतोऽपि गतोऽसुगतोऽसि । अथ च यः श्रीघनो बुद्धः स कथं सुगतो न भवतीति विरोधाभासः । 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः । मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता' इत्यमरः । उमाधव उमायाः पार्वत्या धवो वल्लभस्त्वं जनार्दनतां जनानर्दयति पीडयतीति जनार्दनस्तद्भावं कदाचन जातु न बिभर्षि । अथ च किमु पक्षान्तरे । माधवो हरिरपि सन् जनार्दनतां विष्णुत्वं न बिभर्तीति विरोधाभासः । हे विभो, त्वं गजारिर्ग-

१. 'भवतो यदिवा' ख.

जस्य गजासुरस्यारिर्घातकोऽपि नगजायाः पार्वत्याः प्रियो वल्लभः किं भवसि । यो गजारिः स कथं न गजाप्रियो गजस्याप्रियो रिपुर्गजाप्रिय इति विरोधाभासः । यदि वा पक्षान्तरे । भवतः स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रकर्तृत्वमेव भवति किमन्यद्ब्रूमहे ॥

अरुणद्युतिग्लपितशीतदीधिति प्रकटीकृतालिकमलं विलोक्य मे ।
भवतः प्रभातमिव भाललोचनं भजते कदा नु विषमं शमं तमः ॥ ३२ ॥

हे स्वामिन्, अलमत्यर्थमरुणा लोहिता चासौ द्युतिर्दीप्तिस्तया ग्लपितो ग्लानिं प्रापितः शीतदीधितिर्येन तत् । तथा प्रकटीकृतं सुप्रकाशीकृतमलिकं ललाटं येन तत् । 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । एवंभूतं प्रभातमिव भवतो भाललोचनं विलोक्य मे मम विषमं कठिनं तमोऽज्ञानरूपमन्धकारं शमं कदा नु भजते । प्रभातमपि किंभूतम् । अरुणस्यानूरोः सूर्यसूतस्य द्युत्या ग्लपितो ग्लानिं प्राप्तः शीतदीधितिर्यत्र तत् । पुनः किंभूतम् । प्रकटीकृतालिकमलं प्रकटीकृता अलयो भ्रमरा येषु तानि प्रकटीकृतालीनि कमलानि पद्मानि यत्र तत् । यथा प्रभाते समस्तं तमः शाम्यति तथा ममापीत्यर्थः ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ तमःशमनं नाम द्वादशं स्तोत्रम् ।

त्रयोदशं स्तोत्रम् ।

अथातः प्रभुप्रसादनाख्यं त्रयोदशं स्तोत्रमारभमाण आह—

अथ नुतिभिरमन्थराक्षराभिः सुजनमनोमृगवागुराभिराभिः ।
विभुमभयदमादरादरातिक्षपणपणप्रवणं प्रसादयामः ॥ १ ॥

अथानन्तरममन्थराणि प्रगल्भानि पदानि यासां तास्तादृशीभिः । तथा सुजनानां विपश्चितां भक्तजनानां मनांस्येव मृगास्तेषां वागुरा मृगबन्धनपाशरूपास्ताभिः । सुजनचेतोबन्धनैकहेतुभिरित्यर्थः । आभिर्वक्ष्यमाणाभिर्नुतिभिः स्तुतिभिरभयदं जगदभयप्रदं तथारातीनां शत्रूणामान्तराणां कामक्रोधादीनां बाह्यानां च रिपूणां यत्क्षपणं दूरीकरणं स एव पणो नियमस्तत्र प्रवणं लग्नं विभुमीश्वरमादराद्भक्त्युल्लासादरेण प्रसादयामः प्रसन्नं कर्तुमिच्छामः ॥

सुरमुकुटविटङ्करत्नरोचिःखचितनखाङ्कुरकेसराभिरामम् ।
पुरहरचरणारविन्दयुग्मं शिरसि विधत्त किरीटवाञ्छया किम् ॥ २ ॥

सुराणां देवानां यानि मुकुटानि तान्येव विटङ्कानि बहिःस्था अग्रभागास्तेषु रत्नरोचिर्भिः खचिता ये नखाङ्कुरास्तेषां केसराणि तैरभिरामं पुरहरचरणारविन्दयुग्मं श्रीशंभुपादाब्जयुगलं हे भक्तजनाः शिरसि विधत्त कुरुत । किरीटवाञ्छया किम् । न किंचिदित्यर्थः ॥

कलयतु भवतामभग्नवृत्तिर्हरहरशंकरशंकरेति सूक्तिः ।
अविरलगलमण्डनप्रतिष्ठां किममलमौक्तिकदामकामनाभिः ॥ ३ ॥

हे भावुकजनाः, अभग्ना क्षणमपि न भग्ना वृत्तिर्यस्याः । सर्वदैव कण्ठस्थितेत्यर्थः । एवंभूता हरहर शंकरशंकरेति प्रहर्षोत्कर्षेण या सूक्तिः शोभनोक्तिः सैव भवतामनल्पकण्ठभूषणस्थितिं कलयतु । करोत्वित्यर्थः । अमलमौक्तिकदामकामनाभिः स्वच्छमौक्तिकदामकामनाभिः किं भवति ॥

कलयत मणिकुण्डलेऽवलेपं श्लथयत निर्मलमल्लिकाभिलाषम् ।
हरचरितनुतिक्रमैरजस्रं कुरुत नवश्रवणावतंसलीलाम् ॥ ४ ॥

हे भक्तलोकाः, यूयं··············निर्मलमल्लिकानां जातीकुसुमानामभिलाषं श्लथं कुरुत । हरचरणनुतिक्रमैः शंभुस्तुतिक्रमैः नवकर्णावतंसलीलां कुरुत ॥

इह वि²हतभवोपतापमापत्प्रशमसमर्थमनर्थनाशहेतुम् ।
नमति न मतिमानमानवीयप्रमदविधानपरं परं हरं कः ॥ ५ ॥

इह लोके विशेषेण हतो निःशेषीकृतो भवोपतापो भवमरुभ्रमो येन स तादृक् तम् । तथा आपज्जन्मजरामरणत्रासविपत्तस्याः प्रकर्षेण शमे समर्थस्तम् । तथा अनर्थाः पञ्चाविद्यादयः क्लेशास्तेषां नाशे कारणभूतम् । तथा अमानवीयो लोकोत्तरो यः प्रमदः प्रहर्षः परमानन्दरूपस्तस्य विधाने परो रतस्तं हरं श्रीशिवभट्टारकं परं परादपि परमत्युत्कृष्टं परं केवलं को मतिमान्धीमान्न नमति । अपि तु सर्वः ॥

त्रिजगति भजति स्थितिं बुधानां धुरि दुरितक्षतिशिक्षितः स एकः ।
शशिशकलशिखामणिप्रणामप्रणयि बिभर्ति शिरश्चिरस्थिरं यः ॥ ६ ॥

त्रिजगति यो भाग्यवाञ्शशिशकलशिखामणिप्रणामार्थि चिरस्थिरं बहुकालं निजं शिरो बिभर्ति स एको दुरितक्षतौ सकलपापक्षये शिक्षितो निपुणः । बुधानां पण्डितानामैहिकस्थित्या परत्र च बुधानां देवानां धुरि त्रिजगत्यपि त्रिलोकमध्येऽपि स्थितिं भजति ॥

स जयति जगदीश शक्तिपातस्तव कवितुर्यदसक्तमुक्तिदेवी ।
रसमसमचमत्कृतिप्रसूतिं वितरति काञ्चनसिद्धिमेति येन ॥ ७ ॥

हे जगदीश त्रैलोक्यनाथ, स तव शक्तिपातोऽदूरमनुग्रहदृष्ट्यवलोकनरूपशक्तिपातो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । स क इत्याह—यद्यस्मादुक्तिदेवी वाग्देवी असमा चमत्कृतिप्रसूतिर्लोकोत्तरा चमत्कारप्रसूतिर्यस्मात्स तादृक् तं तथाविधं रसं वितरति ददाति । तं कमित्याह—येनाद्भुतेन रसेन कां च न सिद्धिमपि तु सर्वामष्टविधामणिमादिकामेति ।

---

१. 'भक्तिः' ख. २. 'विहित' ख.

प्राप्नोति । अथ च रसविद्भिषक्प्रवरस्तं रसं मृतं पारदं वितरति येन रसेन काञ्चनसिद्धिं हेमसिद्धिमेति प्राप्नोति । तथा चायुर्वेदविदः—कृष्णाभ्रं मारितं येन पारदं च वशीकृतम् । द्वारमुद्घाटितं तेन कुबेरस्य यमस्य च ॥' इति । 'अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे' इत्यमरः ॥

इह विदधतु नाम पामराणां प्रणतिकृतामपरे प्रभुप्रतीतिम् ।
प्रभवति न तु मृत्युभीतिभङ्गे जगति भवन्तमृतेऽमृतेश कश्चित् ॥ ८ ॥

अपरेऽन्ये लोकाः प्रणतिकृतां क्वापि स्वस्मादधिके पुंसि प्रह्वशिरसां पामराणां नीचजनानां प्रभुप्रतीतिमयं नः प्रभुः स्वामीति प्रतीतिस्तां विदधतु । तु पक्षान्तरे । इह सकलेऽपि जगति हे अमृतेश मृत्युंजय, भवन्तं प्रभुमृते मृत्युभीतिभङ्गे यमभयनाशे कश्चिन्न प्रभवति समर्थो भवति ॥

पूर्ववृत्तोक्तमेव दर्शयति—

वियदियति महस्विमण्डले कः श्रितवति कर्तुमनष्टचेष्टमीष्टे ।
विषमतमतमःप्रबन्धमन्धं जगदगदं घृणिमन्तमन्तरेण ॥ ९ ॥

इयति महति महस्विमण्डले तेजस्विमण्डलेऽपि वियदाकाशं श्रितवति विषमतमतमःप्रबन्धमतिविषमान्धतमसमन्धं जगदनष्टचेष्टं पूर्णसकलचेष्टमगदं नीरोगं कर्तुं क ईष्टे समर्थो भगवति । कमन्तरेण। घृणिमन्तं सूर्यमन्तरेण । यथैतत्तथैव मृत्युभीतिभङ्गे एक एव श्रीमृत्युंजयः प्रभवति नान्य इत्यर्थः । 'वियद्विष्णुपदं' इत्यमरः ॥

शकलितकलितर्ष सप्रकर्ष प्रकटितहर्ष महर्षभाधिरूढ ।
दिश विशदमदभ्रमभ्रसिन्धुद्रवधवलं भवलङ्घनं प्रसादम् ॥ १० ॥
प्रभवति भवति प्रसादरम्यां दिशति दृशं न विभा विभावरीणाम् ।
सवितरि वितरिष्यति प्रकाशं नहि महिमप्रभवो विभावरीणाम् ॥११॥
(युगलकम्)[1]

हे महर्षभाधिरूढ शंभो । किंभूत । शकलितकलितर्ष । शकलितः कलितर्षः कलियुगलिप्सा येन तस्य संबोधनम् । तथा सह प्रकर्षेण सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते यः स तस्यामन्त्रणम् । तथा प्रकटितो हर्षः परमानन्दो येन स तस्य संबोधनम् । एवंविध विभो । अदभ्रमनल्पमभ्रसिन्धुद्रवधवलं गङ्गाप्रवाहवद्धवलं भवलङ्घनं संसारोल्लङ्घनं प्रसादं प्रसन्नताजनितमनुग्रहं दिश देहि ॥ हे शंभो, भवति त्वयि विभौ प्रसादेन रम्यां दृशं दृष्टिं दिशति सति अरीणां शत्रूणां कामादीनां बाह्यानां वा विभा दीप्तिर्न प्रभवति समर्था भवति । दृष्टं चैतत् । हि यस्मात्कारणात्सवितरि सूर्ये प्रकाशं वितरिष्यति दास्यति सति विभावरीणां रात्रीणां महिमप्रभवः प्रभावोत्पत्तिर्न भवति । विभाति चान्द्रेण महसा विभावरी रात्रिः ॥ युग्मम् ॥

१. ख-पुस्तकेऽस्माच्छ्लोकादनन्तरं 'युगलकम्' इत्यस्ति.

समुचितसदसद्विचारचर्याचतुरतरः कतरः कलौ मदन्यः।
इह परमशिवं भवं विजेतुं परमशिवं भवमेव सेवते यः॥ १२॥

सम्यगुचिता या सदसतोर्विचारचर्या तस्यामतिशयेन चतुरः कलौ तुरीययुगे स कः पुमान्मदन्योऽस्ति। अहमेव चतुरतरोऽस्मीत्यर्थः। स क इत्याह—यो मल्लक्षणः परमत्यर्थमशिवमसुखदं भवं संसारं विजेतुं विशेषेण जेतुं कथाशेषतां प्रापयितुं भवत्यस्माच्छिवादिक्षित्यन्तमिति भवस्तं परमशिवं परमेश्वरं चिदानन्दघनस्वरूपं सेवते॥

शमयितुमलमग्निमग्निरेव ग्लपयति हन्त हिमं हिमं विवृद्धम्।
जरयति च पयः पयः किमन्यद्धरति भवं भव एव भक्तिभाजाम्॥१३॥

विवृद्धमग्निमग्निरेव शमयितुमलं समर्थः। हन्त हर्षे आश्चर्ये वा। विवृद्धं महद्धिमं हिममेव हन्ति। पय एव पयः। अग्निना तप्तमित्यौचित्यात्। अत्यन्तं पीतं जलं जरयति। भवः श्रीशिव एव भवं संसारं भक्तिभाजां नृणां हरति। मुक्तिं वितरतीत्यर्थः॥

वरमजिनजटाभृतः कपालप्रणयिकरस्य नरस्य भैक्ष्यवृत्तिः।
स्मरहरचरणारविन्दसेवाविरहवती न तु चक्रवर्तिमूर्तिः॥ १४॥

भिक्षैव भैक्ष्यम्। स्वार्थे ष्यः। भैक्ष्येण वृत्तिर्भिक्षाजीवनं वरं भवति। कस्य। नरस्य। किंभूतस्य। अजिनं मृगचर्म जटाश्च बिभर्तीति तादृशस्य। पुनश्च किंभूतस्य। कपालं घटशकलं हस्ते यस्य स तादृशस्तस्य न त्वीश्वरपादकमलसेवाविरहवती चक्रवर्तिमूर्तिर्वरं भवति॥

मरुभुवि[1] वरमुष्णरश्मिरश्मिप्रकरकदर्थितमूर्तिरेकभेकः।
न तु भवदनुरागभागधेयग्लपनविपद्विकलीकृतो[2] मनुष्यः॥ १५॥

उष्णरश्मीत्यादि सूर्यांशुनिकरसंतप्तमूर्तिरेको भेको मण्डूको मरुभुवि वरमस्तु। हे विभो, भवच्चरणोपासनानुराग एव भागधेयं तस्य ग्लपनं हानिः सैव विपत्तया विकलीकृतो जडीकृतो मनुष्यो न वरम्॥

कलिमलपटली मलीमसत्वं नयति मतिं हतदर्प दर्पणाभाम्।
इति शितिगल शीतरश्मिरश्मिप्रसरसितं रसितं तवार्थयामः॥ १६॥

हे हतदर्प। हतो दूरीकृतो दर्पोऽहंकारो व्यसनानां मध्ये एकमुद्भटं व्यसनं येन तत्संबोधनम्। कलिमलपटली तुरीययुगमलसंहतिर्दर्पणाभां निर्मलमुकुरसदृशीं मतिं बुद्धिं मलीमसत्वं मलिनत्वं नयति। इत्यतो हेतोर्हे शितिगल नीलकण्ठ, शीतरश्मिरश्मिप्रसरसितं चन्द्रांशुप्रसरधवलं प्रसन्नं तव रसितं शब्दमभयवाक्यमर्थयामः काङ्क्षामहे॥

---

१. 'भूमिः' ख. २. 'कवलीकृतः' ख.

नुतिमुखरमुखः प्रसादपात्रं भवति ममेति यदैष ते[1] कृतान्तः।
अपि कवलितसप्तलोकलोकः प्रभवति नैव तदैष मे कृतान्तः॥ १७॥

हे विभो, नुत्या स्तुत्या मुखरं प्रगल्भं मुखं यस्य स तादृशः पुरुषो मम प्रसादपात्रं मत्कृतप्रसादपात्रं भवतीत्येष कृतान्तः सिद्धान्तो निश्चयस्ते तव यदि भवति अवश्यमेतस्य स्तुतिपरस्य प्रसादं करोमीति यदि ते निश्चयो भवति तदा ग्रस्तसप्तलोकजनोऽप्येष कृतान्तो यमो मे मम न प्रभवति समर्थो भवति। त्रासयितुमित्यर्थः। 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इति कोषः॥

तव रविजपुरान्धकप्रमाथे दृशि विशिखे त्रिशिखे च यः कृतास्थः।
परिचरणपरः पुराविरासीत्स जयति दैवतमुत्तमं कृशानुः॥ १८॥

हे विभो, रविजो यमः। पुराणि त्रिपुरासुराः। अन्धकश्चासुरः। तेषां प्रमाथे संहरणे क्रमेण दृशि दृष्टौ तृतीयलोचने विशिखे शरे विष्णुरूपे त्रिशिखे त्रिशूले च कृतास्थो विहितस्थितिरन्तकदाहे भाललोचनस्थस्त्रिपुरदाहे शरीभूतविष्णुमुखाग्रस्थोऽन्धकसंहारे त्रिशूलस्थस्तव विभोः परिचरणे सेवायां परस्तत्परो योऽग्निः पुरा पूर्वमाविरासीत्प्रकटीबभूव स कृशानुरुत्तमं दैवतमष्टास्वपि मूर्तिषूत्तमो देवो जयति सर्वोत्कृष्टो वर्तते॥

समजनि जनितस्पृहः स एकस्त्रिजगति चन्द्रकिरीट कृष्णसारः।
उपकरणपदं जगाम कृत्तिस्तव चरणास्तरणक्रमेण यस्य॥ १९॥

हे चन्द्रमौले, जनितस्पृह उत्पादिताभिलाषः। त्वद्भक्तयासक्तजनस्येत्यर्थः। स एवैकः कृष्णसारो मृगविशेषस्त्रिजगति त्रैलोक्ये समजनि समुत्पन्नः। क इत्याह—उपकरणेति। यस्य धन्यस्य कृष्णसारस्य कृत्तिश्चर्म तव चरणारविन्दयोरास्तरणं तस्य क्रमेण शयनसुखेनोपकरणपदं साधनास्पदं जगाम॥

जनिरपि जयिनी विनीतरीतिर्जगति भुजंगमपुंगवस्य तस्य।
मणिकटकमुदस्य यस्य शस्यं भव भवदङ्गदभङ्गिमेति भोगः॥ २०॥

हे भव विभो, विनीता विनयवती रीतिः सौभाग्यं यस्याः सा जनिरपि जन्मापि भुजंगमपुंगवस्य भुजगेन्द्रस्य तस्य जगति त्रिजगति जयिनी सर्वोत्कर्षवती भवति। तस्य कस्येत्याह—शस्यं प्रशस्यं मणिकटकं रत्नकङ्कणमुदस्यापास्य यस्य फणीन्द्रस्य भोगो वपुर्भवत्केयूरविच्छित्तिमेति प्राप्नोति॥

अलभत भगवन्नवन्ध्यमेकस्त्रिभुवनसीमनि जन्म पुंगवेन्द्रः।
तव भव शवभस्मरूषितोऽङ्घ्रिः शिरसि धृतो विनयानतेन येन॥ २१॥

---

1. 'मे' ख.

हे भगवन्परमशिव, प्रशस्तो गौः पुंगवः। पुंगवानामिन्द्रो महावृषभः स एकस्त्रिभुवनसीमानि त्रिजगद्वर्तमन्यप्यवन्ध्यं सफलं धन्यं जन्मालभत। स क इत्याह—हे भव शंभो, विनयानतेन विनयप्रह्वेन येन महावृषभेण। शवति यात्यस्माज्जीव इति शवः। शवभस्मना रूषितो व्याप्तस्तव विभोश्चरणः शिरसि निजे धृतः॥

जनयति जगति स्पृहां न केषां जनिरपि कुञ्जरशेखरस्य तस्य।
त्रिभुवनमहितस्य यस्य कृत्तिर्भव भवदम्बरडम्बरं बिभर्ति॥ २२॥

हे भव शंभो, कुञ्जौ कुम्भाधोभागौ दंष्ट्रे वास्य स्त इति कुञ्जरो हस्ती त्रिभुवने पूजितस्य तस्य गजेन्द्रस्य जनिरपि जन्मापि केषां न भक्तजनानां स्पृहामभिलाषं जनयति। अपि तु सर्वेषाम्। तस्य कस्येत्याह—यस्य कृत्तिश्चर्म भवदम्बरडम्बरं भवद्वस्त्राटोपं बिभर्ति॥

स जयति जितकाल कालकूटः स्वजनिपवित्रितमुग्धदुग्धसिन्धुः।
तव कवलभुवं जवादवाप्तः कलयति यः शितिकण्ठ कण्ठपीठम्॥२३॥

हे जितान्तक शितिकण्ठ, स्वजन्या स्वजन्मना पवित्रितो मुग्धो रम्यो दुग्धसिन्धुः क्षीरोदधिर्येन स तादृशः कालकूटो विषविशेषो जयति सर्वोत्कृष्टो भवति। स क इत्याह—यः कालकूटस्तव कवलभुवं ग्रासपदवीं जवाद्वेगेनावाप्तः संस्तव कण्ठपीठं कलयति भूषयति॥

परिणतशरदिन्दुसुन्दराभं वदनमनभ्रनभोनिभश्च कण्ठः।
इति शुभमुभयं विभोरभिन्नत्रिदशधुनीयमुनाविडम्बि वन्दे॥ २४॥

पूर्णशरच्चन्द्रमनोहराभं विभोः श्रीशंभोर्मुखं तथानभ्रनभोनिभो गतमेघाकाशतुल्यो नीलो गलश्चेति शुभं शुभकारि उभयं द्वयमभिन्ने समवेते ये त्रिदशधुनीयमुने गङ्गायमुने ते विडम्बयत्यनुकरोतीति तादृशं वन्दे॥

हिमहिमकरहारि वारि गाङ्गं कुवलयकान्ति कलिन्दकन्यकाम्भः।
इति शुभमुभयं प्रभुप्रसादाद्वपुरिव हारिहरं वरं प्रपद्ये॥ २५॥

हिमं च हिमकरश्चन्द्रश्च तद्वद्धारि मनोहारि गाङ्गं जलं तथा कुवलयकान्ति नीलोत्पलाभं यमुनाम्भश्चेति शुभदमुभयं वरमुत्कृष्टं प्रभुप्रसादात्प्रपद्ये प्राप्स्यामि। कदेति शेषः। किमिव। हारिहरं हरिहरसंबन्धि वपुरिव॥

धृतकुटिलकलः किलान्धकारी [1]रुचितमलीमसभोगिभोगयोगः।
त्वयि सपदि पराङ्मुखे यथाहं त्वमिव महाकलिकालभग्नशक्तिः॥२६॥

---

१. 'रुचिर' ख.

कवलितविषमक्रमं दधानः सततसमाश्रिततारकारिरूपम् ।
द्विजपतिमुकुटस्तथैव जातु त्वमिव शिव त्वयि संमुखे भवेयम् ॥२७॥
(युगलकम्)

हे शिव, सपदीदानीं त्वयि पराङ्मुखे सति यथैवंविधोऽहं त्वमिवास्मि तथैव त्वयि संमुखे त्वमिवाहं जातु भवेयम् । कदा भविष्यामीत्यर्थः । उभावपि विशेषणैर्विशिनष्टि— अहं किंभूतः । धृताः कुटिला अधमाः कलाः शिल्पानि येन सः । तथान्धकारी अज्ञानरूपान्धकारवान् । तथा रुचितः प्रियो मलीमसो भोगिनां भोगयुक्तानां भोगैर्विषयैः सह योगो यस्य सः । पुनः किंभूतः । महांश्चासौ कलिकालस्तुरीययुगकालस्तेन भग्ना शक्तिर्यस्य सः । श्रीशिवपक्षे—त्वं किंभूतः ।...............। अन्धकस्यासुरविशेषस्यारिरन्धकारिः । पुनः किंभूतः । रुचितः प्रियो मलीमसैर्भोगिभोगैः फणिकलेवरैः सह योगो यस्य सः । पुनः किंभूतः । महाकलिर्महावैरवान्यः कालस्तस्य भग्ना शक्तिर्येन सः । यथा त्वयि पराङ्मुखे त्वमिवाहमस्मि तथैव च त्वयि संमुखे विभो, अहं कदा जातु भवेयम् । अहं किंभूतः । रूपं दधानः । किंभूतं रूपम् । कवलितो दूरं गतो विषमः क्रमो भवमरुभ्रमणजो यस्य तत् । पुनः किंभूतम् । सततं समाश्रितानां सेवकानां तारं विपदो निस्तारं करोतीति सततसमाश्रिततारकारि । अहं किंभूतः । द्विजपतिमुकुटो ब्राह्मणेन्द्रमौलिः । 'मुकुटं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । श्रीशिवपक्षे—त्वं किंभूतः । रूपं दधानः । किंभूतम् । कवलितं ग्रस्तं विषं कालकूटाख्यं येन तत् । पुनः किंभूतम् । अक्रमम् । अविद्यमानाः क्रमाः क्लेशाः पञ्चाविद्यादयो यस्य तत् । पुनः किंभूतम् । तारकस्य तारकासुरस्यारिः कुमारः । सततं समाश्रितस्तारकारिः कुमारो यत्र येन वा ॥ युगलकम् ॥

जय जयद वचो विमुञ्च मुञ्चन्मधु मधुरं जनरञ्जनप्रगल्भम् ।
हर हर दुरितं ममाद्य माद्यद्भव भव भीमदभीमदर्शनस्त्वम् ॥ २८ ॥

जयं जगज्जयं ददातीति तस्य संबोधनं हे जयद, मधुरं स्वादु तथा जनानां रञ्जने प्रगल्भं मध्वमृतं मुञ्चत्स्रवद्वचोऽभयवचो विमुञ्च । हे हर भवदुःखहर, अद्येदानीं माद्यदतीवोल्लसद्दुरितं पापं मम हर दूरीकुरु । हे भव शंभो, भीर्भयं संसारजं विद्यते येषां ते भीमन्तो मादृशास्तेषामभीमं सौम्यं दर्शनं यस्य स तादृशोऽभीमदर्शनो भव ॥

निजवृजिनविजृम्भितं ममैतत्त्रिजगदनुग्रहनित्यदीक्षितस्त्वम् ।
क्वचिदपि भगवन्नदृष्टपूर्वं प्रथयसि यन्मयि विह्वलेऽवलेपम् ॥ २९ ॥

हे भगवन्परमैश्वर्यादिषट्कयुक्त, क्वचिदपि क्वाप्यदृष्टपूर्वं न पूर्वं दृष्टमवलेपं शरणागतावगणनां मयि वराके यत्प्रथयसि विस्तारयसि तदेतन्ममैव निजदुरितविलसितम् । यतस्त्वं सदैव त्रिजगदनुग्रहे नित्यं दीक्षितो व्रती ॥

प्रणमति विधुरे पुरोऽवलग्ने दधति मयि प्रसभं गदाभियोगम् ।
किमिति परिजने दयामृतार्द्रां दृशमपकारवतीव नो ददासि ॥ ३० ॥

अपकारो विद्यते यस्य स तादृशेऽपकारवति रिपाविव प्रणमति प्रह्वे । तथा पुरोऽग्रतोऽवलग्ने लीने । तथा गदेन जन्मजरामरणत्रासरोगेणाभियोग आक्षेपस्तं दधति परिजने दासे मयि कृपामृतेनार्द्रां दृशं किं नो ददासि किं न वितरसि । अथ च मय्येवं पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेऽपकारवति । न पकारो विद्यते यस्य सोऽपकारवांस्तादृशे । अस्वरपकाररहितविशेषणविशिष्ट इत्यर्थः । तथा च 'प्रणमति विधुरे' इत्यत्र स्वररहितपकारेण 'प्' इत्यनेन रहिते रणमतिविधुरे रणे युद्धे या मतिस्तया विधुरे व्याकुले । तथा 'पुरोवलग्ने' इत्यत्रास्वरेण पकारेण रहिते उरोवलग्ने .... रसभङ्गदाभियोगं दधति रसस्य भङ्गो नाशस्तं ददातीति रसभङ्गदश्चासावभियोग आक्षेपस्तं दधति । तथा 'परिजने' इत्यत्र स्वररहितपकाररहिते अरिजने इव मयीत्यर्थः ॥

स्फुटविकटविकस्वरप्रदीप्तज्वलनमहीनमहीन्द्रहार चक्षुः ।
बलवदलवदर्पकालकामक्षयकरमाकरमाशु मुञ्च सिद्धेः ॥ ३१ ॥

अहीनां सर्पाणामिन्द्रो वासुकिः स एव हारो यस्य स तादृश हे अहीन्द्रहार श्रीशिव, सिद्धेरष्टविधाया अणिमादिकाया आकरमुत्पत्तिस्थानं स्फुटो व्यक्तो विकटोऽतीवोत्कटो विकस्वरो विततः प्रदीप्तो ज्वलनोऽग्निर्यत्र तादृशमहीनं परिपूर्णं चक्षुस्तृतीयं चक्षुर्मुञ्च क्षिप । दीनजनं प्रतीत्यर्थः । किंभूतम् । अविद्यमाना लवाः कणा यस्य स तादृशः । पूर्ण इत्यर्थः । अलवो दर्पोऽहंकारो ययोस्तौ बलवन्तौ पूर्णदर्पौ च यौ कालकामौ तयोः क्षयं करोति तादृशम् ॥

हिमकरमकरध्वजौ न रूपं कविधिषणौ धिषणौचितीं न तीव्राम् ।
रणमरुणमरुत्सखौ जिगीषोरनुहरतो हरतोषिणो न तेजः ॥ ३२ ॥

हरं श्रीशिवं तोषयतीति हरतोषी श्रीशिवभक्तजनस्तस्य रूपं चन्द्रकामौ नानुहरतो नानुकुरुतः । तथा कविधिषणौ शुक्रबृहस्पती अपि तीव्रामतितीक्ष्णां धिषणौचितीं शिवभक्तस्य नानुहरतः । तथा अरुणमरुत्सखौ सूर्याग्नी अपि । 'मिहिरारुणपूषणाः' इत्यमरः । तावपि शिवभक्तस्य रणं सङ्ग्रामं (तेजश्च) नानुहरतः । किंभूतस्य जिगीषोः । जेतुमिच्छुर्जिगीषुस्तस्य ॥

रविकरविकसत्सिताब्जशुभ्रप्रसृमरचामरचारुहासिनी श्रीः ।
भव न भवनमुज्झति क्षणं यत्सुकृतवतां तव तां प्रणौमि शक्तिम् ॥३३॥

हे भव शंभो, सूर्यकिरणफुल्लपुण्डरीकशुभ्रचामरच्छत्रचारुहासवती लक्ष्मीर्भवनं गृहं सुकृतवतां पुण्यवतां जनानां यन्न क्षणं मुञ्चति तां तव शक्तिमनन्तस्वतन्त्रपारमैश्वर्यरूपां शक्तिं प्रकर्षेण नौमि । 'भक्तिम्' इत्यपि पाठः साधुः । त्वद्भक्तिफलमेतदित्यर्थः ॥

१. 'विलग्ने' ख. २. 'उपकारवति' ख.

यदभयद भवत्यवस्थितेऽन्तः समहिम नो हि मनो विशोकमासीत् ।
विशदविशदकर्मकर्दमे तत्सपदि विषादि विषाद केन जातम् ॥ ३४ ॥

हे अभयद । विषमत्ति विषादस्तत्संबोधनं हे विषाद । हि निश्चये । भवति सच्चिदानन्दघने परमेश्वरेऽन्तरवस्थिते सति समहिम महत्त्वयुक्तं नोऽस्माकं मनो यद्विशोकं विगतजन्मजरामरणदुःखमासीत्तदेवैतन्नो मनः सपदीदानीमविशदकर्मकर्दमे कलुषकर्मपङ्के विशत्पतत्सद्विषादि विषादो दुःखं विद्यते यस्य तत्तादृशं केन हेतुना जातम् । न जान इति शेषः ॥

नयविनयविशुद्धमन्तरुद्यद्दहनसमानसमाप्तरोषदोषम् ।
यमनियमनियन्त्रितं मनो मे कुरु सविलासविलासिनीविरक्तम् ॥ ३५ ॥

हे विभो, नयेत्यादिविशेषणविशिष्टं मे मम मनः कुरु । इति प्रार्थये इत्यर्थः । नयो नीतिः कार्याकार्यविचारः । विनयो ज्ञानवयोवृद्धेषु प्रह्वता । ताभ्यां विशुद्धं निर्मलम् । तथा अन्तरुद्यन्तौ दहनसमानावग्निसमौ समाप्तौ नाशितौ रोषदोषौ यत्र तत्तथा । यमेन दशविधेन नियमेन चैतावता नियन्त्रितम् । तथा सविलासा या विलासिनी तस्यां विरक्तं निरनुरागम् । 'आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दया स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥' 'शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ । व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥'

अवसरसरसालसालघूद्यन्मधुरवधूरवधूतचित्तचिन्तः ।
स सकलकलधौतधौतमूर्तिस्तव नतिमानतिमात्रचित्रचिद्यः ॥ ३६ ॥

हे विभो, अतिमात्रं चित्रा विस्मयकारिणी चित्संविद्यस्य स तादृशः । 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः' इत्यमरः । एवंविधो यः पुरुषस्तव नतिमान्प्रणामप्रह्वो भवति स पुरुषोऽवसरे रतिप्रसङ्गे सरसोऽलसोऽलघुर्बहुरुद्यन्यो मधुरो वधूरवो मणितसीत्काररूपस्तेन धूता निर्नाशिता चित्तचिन्ता मनोव्यथा यस्य स तादृशो भवति । पुनः किंभूतः । सकला सर्वा कलधौतधौता स्वर्णस्वच्छा मूर्तिर्यस्य स तादृग्भवति ॥

मलमलमलघुं विहन्तुमाप्तुं[1] मुदमुदयं समयं समर्थ्य चान्तः ।
महमहमहहेश्वरप्रशंसामयमयमाश्रयमाश्रयं सुखानाम्[2] ॥ ३७ ॥

अहहेत्यानन्दे । अन्तर्मनस्युदयं निजोदयं समयं च समर्थ्य ज्ञात्वा अलघुं महान्तं मलं दुरितमलं विहन्तुम् । तथा मुदं परानन्दमयीं निर्वृतिमाप्तुं सुखानामाश्रयमीश्वरप्रशंसामयं श्रीशिवस्तुतिप्रकृतिकं महं महोत्सवमयमहमाश्रयं श्रितोऽस्मि ॥

गुणिभिर्विबुधैर्हरीन्द्रमुख्यैर्भव संसाररिपोर्द्विषः स्तुतस्य ।
हितमातनुते तव प्रसादादसुहृत्प्राणहरोऽपि पुण्यभाजाम् ॥ ३८ ॥

१. 'विहर्तुं' ख. २. 'गुणानाम्' ख.

हे भव परमेश, गुणिभिर्गुणाः पाण्डित्यदयादाक्षिण्यादयो विद्यन्ते येषां ते तैः। तथा विबुधैर्देवैः। हरीन्द्रमुख्यैश्च हरिर्विष्णुरिन्द्रः शक्रो मुख्यो येषां ते तादृशैस्तुतस्य तव संसार एव च्छिद्रान्वेषित्वाद्रिपुस्तस्य द्विषो निवारकस्य तव प्रसादात्प्राणहरोऽपि घातकोऽप्यसुहृत् न सुहृदसुहृच्छत्रुः पुण्यभाजां सुकृतिनां हितमातनुते। अत्र गुणिभिर्विबुधैरिति हरीन्द्र इति भवसंसार इति रिपोर्द्विष इति असून्प्राणान्हरतीत्यसुहृत्प्राणहर इति 'आमुखे पौनरुक्त्यं पर्यवसाने तदभावः' इत्यसमस्तपदोत्थः पुनरुक्तवदाभासः॥

अपि नाथ जनार्दनस्य विष्णोरपि वैकुण्ठ इति प्रसिद्धिभाजः।
अधिकंसरुषोऽपि चेद्भवत्तो झगिति प्रागभवत्सुदर्शनाप्तिः॥ ३९॥
अपि सर्वजनाविरुद्धबुद्धेरपि तीक्ष्णस्य परं जितक्रुधोऽपि।
न कथं मम साधुनापि यद्वा जगदीशोऽसि विभुः किमुच्यते ते॥४०॥
(युगलकम्)

हे नाथ, जनान्धर्मग्लानिकरानर्दयति पीडयतीति जनार्दनस्तस्य तादृशस्यापि जनपीडकस्यापि। तथा विकुण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठ इति प्रसिद्धिभाजोऽपि। अथ च वै प्रसिद्धौ कुण्ठ इति। तथा अधिकंसं कंसेऽसुरे रुड्रोषो यस्य स तादृशस्य। अथ चाधिकमत्यर्थं सरुषोऽपि विष्णोर्नारायणस्य सुदर्शनाप्तिः सुदर्शनाख्यचक्राप्तिर्भवत्तस्त्वत्तो विभोः सकाशाज्झगिति शीघ्रमेव चेद्यदि प्राक्पुरा अभवत्तर्हि सर्वजनेष्वविरुद्धबुद्धेरपि तथा कुण्ठाद्भिन्नस्य तीक्ष्णस्य तीक्ष्णमतेरपि तथा परं केवलं जितक्रुधोऽपि गतरुषोऽपि ममाधुनेदानीमपि सा सुदर्शनाप्तिः शोभनदर्शनप्राप्तिः कथं न भवति भवत्सकाशात्। यद्वा पक्षान्तरे। जगदीशोऽसि त्रिलोकनाथोऽसि। विभुः स्वतन्त्रः। मया ते तव किमुच्यते। अत्राप्यसमस्तपदः पुनरुक्तवदाभासः॥

सुमनःसुलभे तथा न नाके सुमनःसुन्दरसौरभे न चास्थाम्।
सुमनःसु च नाश्नुते सुधार्द्रासु सुमनः सुष्ठु यथा भवत्कथासु॥ ४१॥

भक्तजनस्येति शेषः। भक्तजनस्य मनश्चित्तं सुमनोभिर्देवैः सुलभे सुप्राप्ये नाके स्वर्गेऽप्यास्थां नाश्नुते भजते। 'आस्थानीयत्नयोरास्था' इत्यमरः। तथा सुमनसां पुष्पाणां सुन्दरं मनोहारि घ्राणतर्पणं च यत्सौरभं तत्रापि भक्तजनमनो नास्थां भजते। तथा सुमनःसु मालतीपुष्पेषु (पण्डितेषु वा) चास्थां भक्तजनमनो न भजते। तथा कथमित्याह—सुधयामृतरसेनार्द्रासु सुधार्द्रासु भवत्कथासु भवचरितकथासु यथा भक्तजनमनः सुष्ठु अत्यर्थमास्थां भजते। 'सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदे शनौ' इति विश्वः। अत्र च सुमनःशब्दप्रसङ्गेन ममापि वृत्तमेकम्—'उन्मत्तानां यदि सुमनसां वृन्दमेतत्सुमालां धृत्वा नित्यं त्वमतिकृपया प्रेमपात्रीकरोषि। हा धिक्कष्टं किमपरमतो मोहमद्येन कस्मादुन्मत्तं मामपि सुमनसं न त्वमङ्गीकरोषि॥'

अथात एतत्स्तोत्रस्योपसंहारार्थं वृत्तद्वयमाह—

श्रीर्देवी जयति यया कटाक्षितानां हस्तस्था सकलसमीहितार्थसिद्धिः ।
सा यस्मादजनि तमब्धिमर्भकाय प्रादाद्यः कथमिव वर्ण्यते स देवः ॥४२॥

यया लक्ष्म्या कटाक्षितानां सकलो यः समीहितार्थस्तस्य सिद्धिर्हस्तस्था भवति सा देवी श्रीर्लक्ष्मीर्जयति सर्वोत्कृष्टा भवति। सा तादृश्यपि लक्ष्मीर्यस्मात्समुद्रात्क्षीरोदधेर्जाता तमब्धिमप्यर्भकाय बालायोपमन्यवे यो विभुर्दयालुः प्रादात्स देवः परमशिवः कथमिव वर्ण्यते व्याख्यायते । ब्रह्मादिभिरपि वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥

नार्हत्यमन्दरयमन्दरयत्नलब्धा
स्पर्धां सुधा न वसुधानवधिश्च यस्य ।
सोऽयं नवः शिवनवः शिवतातयेऽस्तु[1]
विद्वत्सभाजनसभाजनभाजनं वः ॥ ४३ ॥

अमन्दरयो महावेगो यो मन्दरो मन्थाद्रिस्तस्य यत्नेन लब्धा सुधा पीयूषमपि तथानवधिरनन्ता वसुधा भूमिरपि यस्य नवस्य स्तवस्य स्पर्धां साम्यं नार्हति नवो नूतनः सोऽयं शिवनवः शिवस्य नवः स्तवः प्रभुप्रसादनाख्यो वो युष्माकं शिवतातये शिवस्य तातिस्तस्यै । कल्याणविस्तारायेत्यर्थः । अस्तु । नवः स्तवः किंभूतः । विदुषां या सभा गोष्ठी तस्यां जनस्य सभाजनं प्रीतिदर्शनं तस्य भाजनं पात्रमिति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ प्रभुप्रसादनं नाम त्रयोदशं स्तोत्रम् ।

चतुर्दशं स्तोत्रम् ।

अथातो हिताख्यं स्तोत्रं चतुर्दशमारभमाण आह—

येन नेत्रकरशेखरस्पृशा हन्ति सन्तमसमन्तरीश्वरः ।
ऐन्दवं दवथुहारि हारि तद्धाम कामदमदभ्रमस्तु वः ॥ १ ॥

नेत्रं वामनेत्रं च करो वामकरश्च शेखरं मुकुटं च तानि स्पृशतीति नेत्रकरशेखरस्पृक् तादृशेन येन चन्द्रतेजसान्तर्मनसि स्थितं सन्तमसमज्ञानाख्यमीश्वरः श्रीशिवो हन्ति । भक्तजनस्येति शेषः। हारि मनोहरं दवथुहारि संतापहरं तदैन्दवं चान्द्रं धामादभ्रमनल्पं कृत्वा वो युष्माकं कामदमीहितप्रदमस्तु ॥

भक्तिनिर्भरगभीरभारतीवैभवो भव भवन्नवेषु यः ।
शुष्कशष्पमिव तस्य भासते वासवासनपरिग्रहग्रहः ॥ २ ॥

---

१. 'शिवताप्तये' ख.

हे भव शिवादिक्षित्यन्तोत्पादक, यः पुरुषो धन्यो भवन्नवेषु भवत्स्तुतिषु भक्त्या निर्भरं पूर्णं गभीरं च यद्भारतीवैभवं वागुल्लासो यस्य स तादृशो भवति तस्य धन्यस्य वासवासनपरिग्रहग्रह इन्द्रासनग्रहणहेवाकः शुष्कशष्पमिव शुष्कतृणप्रायो भासते । नितरामवहेलास्पदं भवतीत्यर्थः ॥

उल्लसत्पुलकलाञ्छितं वपुर्बाष्पपूरितपुटे विलोचने ।
गद्गदा हरहरेति भारती संभवन्ति भवभक्तिशालिनाम् ॥ ३ ॥

भवस्य श्रीशंभोर्भक्त्या शालन्त इति भवभक्तिशालिनस्तेषामेतानि वस्तून्येवंविधानि संभवन्ति । कानीत्याह—वपुर्लोचने भारती च । वपुः किंभूतम् । उल्लसत्पुलकलाञ्छितमुल्लसद्भिरतिप्रमोदेन पुलकै रोमाञ्चैर्लाञ्छितं संभवति । लोचने किंभूते । बाष्पेण हर्षाश्रुणा पूरितौ पुटौ ययोस्ते तादृशे संभवतः । भारती च किंभूता । हरहरेति गद्गदा मुहुः स्खलिताक्षरा ॥

नीलकण्ठ तरुणेन्दुशेखर त्र्यम्बक त्रिनयनेति भक्तितः ।
गद्गदं निगदतस्तृणोपमं हेमपूर्णमखिलं महीतलम् ॥ ४ ॥

हे नीलकण्ठ । तरुणेन्दुशेखर बालेन्दुमौले । त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य स त्र्यम्बकः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पितेत्यागमः । 'द्यौर्भूमिरापस्तिस्रोऽम्बा अस्य' इति भारते । तत्संबोधनं हे त्र्यम्बक । हे त्रिनयन । मां पाहीति शेषः । इति भक्तितो गद्गदं स्खलत्पदं निगदतो धन्यस्य कस्याप्यखिलमपि महीतलं हेमपूर्णमपि तृणोपमं शुष्कतृणप्रायम् । अतीवावहेलास्पदमित्यर्थः ॥ एतदनुसारेण ममापीदमेकं वृत्तम्—'शंभो जगन्नाथ दयाम्बुराशे दीनं जनं पाहि महेश्वरेति । संसारकाकोदरदष्टलोकसंजीवने मन्त्रवरः प्रदिष्टः ॥' इति ॥

अन्तकभ्रुकुटिभीतिविह्वलश्वेतसान्त्वनविधौ बभूव यत् ।
मां प्रति प्रतिपदं कदर्थितं तत्क संप्रति कृपामृतं तव ॥ ५ ॥

अन्तकस्य भ्रुकुटिस्ततो भीत्या विह्वलो यः श्वेतः श्वेतनृपस्तस्य सान्त्वनविधौ मा भैषीरित्याश्वासनविधौ यत्तव कृपामृतं बभूव तदेव कृपामृतं करुणामृतवाक्यं मां प्रति प्रतिपदं कदर्थितं व्यथितं (स्खलद्बहिर्निःसरत्) संप्रतीदानीं क । गतमिति शेषः ॥

वह्निशीतकरघर्मरश्मयो लोचनत्रितयवर्तिनस्तव ।
शीततापतिमिरार्दितस्य मे नाथ चित्रलिखिता इव स्थिताः ॥ ६ ॥

हे नाथ, वह्निरग्निः । शीतकरश्चन्द्रः । घर्मरश्मिः सूर्यश्चेति त्रयस्तव लोचनानां भालस्थवामदक्षिणानां त्रितये वर्तन्ते तादृशाः सन्ति जरामरणत्रासमहावायुना शीतम् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधस्ताप एव तापः । तिमिरमज्ञानरूपं त-

मस्तैस्त्रिभिरर्दितस्य पीडितस्य मे हे नाथ, ते त्रयोऽपि वह्न्यादयो मदीयव्याधित्रयाप्रतीकाराच्चित्रलिखिता इवाकिंचित्करा इव स्थिताः । मदभाग्यादिति शेषः ॥

संभ्रमभ्रमदमन्दमन्दरक्षीरनीरधिगभीरया गिरा ।
त्रातुमर्हसि कृतान्तकिंकरैर्मामशर्मभिरभिद्रुतं द्रुतम् ॥ ७ ॥

संभ्रमेण वेगेन भ्रमन्नमन्दो मन्दरो मन्थाद्रिर्यस्मिन्स चासौ क्षीरनीरधिः क्षीराब्धिस्तद्वद्गभीरया गिरा वाण्या अशर्मभिरकल्याणकारिभिः कृतान्तकिंकरैर्यमदूतैरभिद्रुतं विहितसमीपागमनं द्रुतं शीघ्रं मां त्रातुमर्हसि ॥

कालकिंकरकरान्तरस्फुरद्भोगभोगिपरिणद्धकंधरम् ।
अन्तरेण भवदीयहुंकृतिं नाथ मोचयितुमुत्सहेत कः ॥ ८ ॥

हे नाथ शंभो, कालकिंकराणां यमदूतानां करान्तरे स्फुरन्भोगः कायो यस्य स तादृशो यो भोगी सर्पस्तेन परिणद्धा वलिता कंधरा ग्रीवा यस्य स तादृशस्तं महासंकटपतितं पुरुषं मोचयितुं भवदीयहुंकृतिं दूतान्प्रति विहितं हुंकारमन्तरेण क उत्सहेत कः क्षमेत । न कोऽपीत्यर्थः । एतद्वृत्तानुसारेण ममापीदं वृत्तम्—'देवाः सन्तु सहस्रशः कमलभूकंसारिमुख्याः पुरो विश्वाभीप्सितदानकल्पतरवो भक्त्यन्वितानां नृणाम् । क्रोधाक्रान्तललाटलक्ष्मविषमभ्रूभङ्गसंतर्जनत्रस्तानां परिपालनैकनिरतो मृत्युंजयान्नापरः ॥'

उत्कटभ्रुकुटिभीमदर्शनद्वाःस्थहुंकृतिखलीकृतात्मभिः ।
द्वारि यः क्षितिभुजां पराभवः सह्यते द्रविणलेशतृष्णया ॥ ९ ॥
स त्वदायतनदेहलीतले पुष्पपात्रकरपत्रिकाकरम् ।
कंचिदेव भवदर्चनोत्सुकं चन्द्रशेखर करोति कातरम् ॥ १० ॥ (युगलकम्)

हे चन्द्रमौले, उत्कटा या भ्रुकुटिस्तया भीमदर्शना ये द्वाःस्था याष्टीकास्तैः खलीकृत आत्मा येषां तैः पुरुषैः क्षितिभुजां राज्ञां द्वारि द्रविणलेशतृष्णया धनलवतृषा यः पराभवः सह्यते स पराभवस्त्वदायतने त्वदीयदेवालये या देहली तस्यास्तलं बुध्नं तत्र भवदर्चने भवत्पूजायामुत्सुकं कंचिदेव विरलं धन्यं पुष्पपात्रं कुसुमपात्रं च करपत्रिका गलन्तिका च पाणौ यस्य स तादृशं सन्तं कातरं भवद्दर्शनावसरप्राप्तिः करोति ॥

अन्तरेण भवदङ्घ्रिसेवनं देव केवलमियं विडम्बना ।
यन्नृणां कमलिनीदलस्खलन्नीरशीकरचला विभूतयः ॥ ११ ॥

हे देव शंभो, कमलिनीदले पद्मपत्रे स्खलद्यन्नीरं जलं तस्य शीकराः कणास्तद्वच्चला विभूतयः संपदो नृणां यद्भवन्ति सेयं नृणां केवलं विडम्बना भवति । किमन्तरेण भवदङ्घ्रिसेवनं भवत्पादकमलसेवनमन्तरेण विना ॥

---

१. 'भोगिभोग' ख. २. 'भव दर्शनोत्सुकं' ख.

यत्तु निर्जरतरङ्गिणीतटे सौहृदं हरिणबालकैः समम् ।
भूभृतां च तृणवद्विलोकनं श्रीरियं भव भवत्प्रसादतः ॥ १२ ॥

तु पक्षान्तरे । निर्जरतरङ्गिणीतटे देवनदीतटे कस्यचिद्धन्यस्य हरिणशावकैः समं वने यत्सौहृदमेकत्र निवाससौख्यं भूभृतां राज्ञामुपरि च तृणवत्सावहेलं यद्विलोकनमियमद्भुता श्रीः संपत्तिः पूर्वोदितविडम्बनारूपसंपत्तेः परमानन्ददायिनी हे भव, भवत्प्रसादादेव भवति ॥

त्वामुपेत्य शरणं महेश्वरं देव निःशरण एव चेदहम् ।
दोष एष मम जाह्नवीजले तर्षुलो हि शफरः स्वदुष्कृतैः ॥ १३ ॥

हे नाथ शंभो, त्वां त्रिलोकनाथं महेश्वरं शरणमनाथदीनजनत्रातारमुपेत्य लब्ध्वा चेद्यद्यहं मन्दभाग्यो निःशरण एव विमुखो व्रजामि स एष दोषो ममैव मन्दभाग्यानामित्यर्थः । दृष्टं चैतत् । हि यस्मात्कारणाज्जाह्नवी जले गङ्गाजले शफरो मत्स्यस्तर्षुलस्तृषितः स्वदुष्कृतैरेव भवति ॥

गद्गदोद्गतगिरश्चिरस्थिर[1]प्रेमहेमनिकषोपलोपमम् ।
शंसतः शिवशिवेति शांभवं नाम कामपि दशां प्रशास्ति मे ॥ १४ ॥

गद्गदा हर्षेण स्खलितपदा उद्गता गीर्वाणी यस्य स तादृशस्य शंसतः स्तुवतो मम चिरं स्थिरं यत्प्रेम श्रीशिवभक्तिविषयं तदेव हेम सुवर्णं तस्य निकषोपलतुल्यं शिवशिवेति शांभवं नाम कामप्यनिर्वाच्यां परानन्दामृतरसाप्लावितततनुमयीं प्रशस्तिं ददाति ॥

वारि वारितभवार्ति मूर्ध्नि ते भाति भातिधवले हिमत्विषः ।
तेन ते नतिमिमो दवच्छिदे देहि देहिषु करावलम्बनम् ॥ १५ ॥

हे विभो, हिमत्विषश्चन्द्रस्य मौलिस्थस्य भातिधवले भया दीप्त्यातिधवलेऽतिस्वच्छे तव मूर्ध्नि वारि गङ्गाजलं भाति । किंभूतम् । वारितभवार्ति वारिता दूरीकृता भवार्तिर्जन्मजरामरणत्रासरूपा आर्तिर्येन तत् । तेन हेतुना दवः संतापः । 'टु दु उपतापे' धातुः । दवस्य भवमरुभ्रमणजसंतापस्य च्छित्तस्यै नतिं प्रणतिं वयमिमः प्राप्नुमः । 'इण् गतौ' धातुः । हे स्वामिन्, देहिषु प्राणिषु मादृशेषु करावलम्बनं हस्तालम्बं देहि ॥

मूढमूढविपदं पदं शुचामन्धमन्धकरिपोऽरिपोथितम् ।
मोघमोघमितमेतमेनसां मां तमान्तकरतार तारय ॥ १६ ॥

अन्धकस्यासुरविशेषस्य रिपुस्तत्संबोधनं हे अन्धकरिपो । हे तमान्तकरतार । तमाया रात्रेरन्तं करोतीति तमान्तकरः सूर्यः स एव तारायां कनीनिकायां यस्य स तत्संबोधनम् । मूढं मोहार्दितं तथा ऊढा धारिता विपज्जन्मजरामृतिरूपा येन स तादृ-

1. 'स्थित' क.

शम् । तथा अन्धमज्ञानतमसा । तथा अरिभिः षड्भिः कामक्रोधादिभिरान्तरैः पोथितो मर्दितस्तादृशम् । तथा मोघं व्यर्थजन्मानम् । तथा एनसां पापानामोघं प्रवाहमितं प्राप्तम् । 'इण् गतौ' धातुः । एवंविधमेतं मां तारय । भवोदधेरिति शेषः ॥

यं स्वयं स्वरसभैरवै रवैरक्षर क्षपितराक्षसेक्षसे ।
मारमार भुवि भासते स ते भानुभानुभरभासुरः सुरः ॥ १७ ॥

स्वरसेन भैरवा उग्रास्तादृशै रवैः शब्दैर्हे क्षपितराक्षस । क्षपिता राक्षसा देवरिपवो येन तत्संबोधनम् । हे अक्षर । न क्षरति स्वरूपात्प्रचलतीत्यक्षरः । हे मारमार । मारं कामं मारयतीति मारमारस्तत्संबोधनम् । त्वं यं धन्यं स्वयं प्रसाददृष्ट्या ईक्षसे विलोकयसि स ते तव सुरो देवो भुवि भूमौ भासते । किंभूतः । भानोः सूर्यस्य भानवः किरणास्तेषां भरः समूहस्तद्वद्भासुरः प्रदीप्तः । स देव एव मनुष्यरूपेण भासत इत्यर्थः ॥

बाणबाणकृतपूजनैर्जनैरादरादघटि यैस्तव स्तवः ।
वास्तवास्तव त एव तावता बन्दिवन्दितयशोगणा गणाः ॥ १८ ॥

हे विभो, बाणैर्बाणाख्यकुसुमैर्दासीकुरण्ट इति ख्यातैर्बाणे जागेश्वरप्रतिमाख्ये सूक्ष्मलिङ्गे कृतं पूजनं यैस्तादृशैर्जनैर्यैर्धन्यैरादरात्तव स्तवोऽघटि अकारि तावता तावतैव पूजनविधिना वास्तवा वस्तुभूताः सारभूता बन्दिभिः स्तुतिपाठकैर्वन्दितः स्तुतो यशोगणो येषां ते तादृशा गणाः प्रमथास्तवानुचरा भवन्ति । 'बाणो बलिसुते शरे । देवभेदे स्त्रियां वाचि द्वयोर्दासीकुरण्टके' इति मङ्खः ॥

त्वां सतामरसवासवा सवाज्ञातदुर्गमगमागमागमाः ।
अर्चयन्ति सदिनं दिनंदिनं गीर्भिरम्बरसदःसदःसदः ॥ १९ ॥

अम्बरसदः सदः सदोऽम्बरसदां देवानां सदसि सभायां सीदन्ति तिष्ठन्ति तादृशा देवास्त्वां सदिनं सञ्शोभनश्चासाविनः स्वामी तं सदिनं दिनंदिनं प्रतिदिनमर्चयन्ति स्तुवन्ति । काभिः । गीर्भिर्वाणीभिः । 'इनः सूर्ये प्रभौ' इत्यमरः । किंभूता देवाः । सतामरसवासवासवाः । सह तामरसेन पद्मेन वर्तते यः स तादृशो वासवस्येन्द्रस्यासवो दिव्यौषधिरस इन्द्रोचित आसवो येषां ते । 'वासवासनाः' इत्यपपाठः । पादान्ते वर्णयुगलकत्रयस्य समत्वे सति प्रथमपादे तदभावेन यमकोच्छेदात् । पुनः किंभूताः । गमश्चागमश्च गमागमौ । दुर्गमौ गमागमौ येषां ते तादृशाः । ज्ञाता निर्णीता दुर्गमगमागमा आगमाः शास्त्राणि यैस्ते तादृशाः ॥

न मे तथा प्रीतिमनेकपाली करोति नो वा दयिताङ्कपाली ।
यथोक्तिदेवी स विभुः कपाली ययार्च्यते सेवकलोकपाली ॥ २० ॥

अनेकपानां हस्तिनामाली पङ्क्तिरनेकपाली करिघटा तथा मे प्रीतिं न करोति । तथा दयितायाः प्रियतमाया अङ्कपाली आलिङ्गनमपि तथा मे प्रीतिं न करोति । तथा

कथमित्याह—यथेत्यादि । सा उक्तिदेवी वाग्देवी यथा मे प्रीतिं परमानन्दं करोति । सा वाग्देवी केत्याह—सेवकानां भक्त्यासक्तजनानां लोकं पालयतीति सेवकलोकपाली कपाली श्रीशिवभट्टारको यया वाग्देव्यार्च्यते स्तूयते ॥

भवन्तमाराध्य परार्ध्यवैभवं भवं विधाय द्विषतां पराभवम् ।
भवं च जित्वा जहतः पुनर्भवं भवन्ति मुक्ताः पदमाप्य शांभवम् ॥२१॥

भक्तजनास्तं भवं श्रीशंभुं भवन्तं परार्ध्यं वैभवं यस्य स तादृशमाराध्य । अत एव द्विषतां शत्रूणामान्तराणां कामादीनां षण्णां बाह्यानां वा पराभवं विधाय । भवं संसारं च जित्वा पुनर्भवं पुनरागनरूपं पुनर्जन्म जहतस्त्यजन्तः शांभवं पदमाप्य मुक्ता मुक्तिमापन्ना भवन्ति ॥

न वंशवृत्तेर्गणयामि तानवं न बन्धुरं कंचन नौमि मानवम् ।
नवं तवानन्दितदेवदानवं न वञ्चितोऽहं रचयन्सदा नवम् ॥ २२ ॥

अहं वंशवृत्तेः कुलस्थितेस्तानवमल्पतां न गणयामि । तथा कंचन बन्धुरं रम्यं मानवं च न नौमि । हे स्वामिन्, आनन्दिता देवा दानवाश्च येन स तादृशस्तं तव नवं स्तवं नवं नूतनं रचयन्कुर्वन्निर्धनता न वञ्चितोऽहम् ॥

धनंजयाक्षं सकलार्थसाधनं धनंजयाराधितमाधिबाधनम् ।
धनं विदित्वा विपदां विशोधनं धनन्ति धन्या विभुमृद्धिवर्धनम् ॥२३॥

'धनंजयौ वह्निपार्थौ' इति मङ्खः । धनंजयोऽग्निरक्षिणि यस्य स तादृशस्तम् । सकलार्थसाधनं सकलपुरुषार्थकारणम् । तथा धनंजयेनार्जुनेन वैरिजयार्थमाराधितम् । तथा आधीन्मानसीः पीडा बाधयतीति तादृशम् । ऋद्धिवर्धनं संपद्वर्धनं विभुं शंभुं धन्या धनन्ति याचन्ते । किं कृत्वा । विपदां संसृतिभयानां विशोधनं धनं शिवस्तुतिरूपं विदित्वा ॥

कलापिनः प्रावृषि यद्वदम्बुदध्वनिर्घनानन्दविशङ्कलापिनः ।
कलापिनद्धस्फुटजूटधारिणस्तथामृतं वर्षतु गीः कलापिनः ॥ २४ ॥

कलापि मधुरस्वरापि कलापिनद्धस्फुटजूटधारिणः कलया चन्द्रकलया पिनद्धो बद्धः स्फुटश्चासौ जूटः कपर्दस्तं धारयतीति तस्य श्रीशिवस्य गीर्वाणी नोऽस्माकममृतं पीयूषं वर्षतु । कथम् । तद्वत् । तद्वत्कथमित्याह—कलापिन इति । घनेनानन्देन विशङ्कं लपति भणतीति घनानन्दविशङ्कलापी तादृशस्य कलापिनो मयूरस्यामृतं वारि यद्वदम्बुदध्वनिर्घनध्वनिर्वर्षति तद्वत् ॥

नृजन्म तस्यैव भवानवद्यं भवानवद्यन्दवभीक्षते यम् ।
त्यजत्यजातोपरमा समानं रमासमानन्दकरी न चैनम् ॥ २५ ॥

हे भव शंभो, दवं संतापमवद्यन्खण्डयन्भवान्विमुखं पुरुषं धन्यमीक्षते प्रसाददृष्ट्या त-

स्यैव नृजन्म मनुष्यजन्मानवद्यं निर्दोषम् । अजातो न जात उपरमो विनाशो यस्यास्तादृशी असमानन्दकरी अनन्यसाधारणपरमानन्ददायिनी रमा मोक्षलक्ष्मीश्च समानं सह मानेन पूजया वर्तते यस्तादृशं न त्यजति ॥

एतत्स्तोत्रोपसंहारार्थं वृत्तत्रयमाह—

अतः परं जगति किमस्ति नीरसं यदुक्तमप्यसकृदुदीर्यते वचः ।
सहस्रशश्चिरमपि चर्विता पुनर्नवं नवं स्रवति रसं शिवस्तुतिः ॥ २६ ॥

असकृत्पुनः पुनरुक्तमपि वचो यत्केनाप्युदीर्यते जगत्यतः परं नीरसं किमस्ति । न किंचित् । इदं त्वद्भुतमित्याह—सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं चिरमपि बहुकालमपि चर्विता आस्वादिता पुनः शिवस्तुतिः परमेश्वरस्तुतिर्नवं नवं रसं परमानन्दरसं स्रवति ॥

मृत्युं मृत्युंजय जय जगद्घस्मरं भस्मभावं
कामं कामं नय नयनजोद्दामधामच्छटाभिः ।
भव्याभ व्याकुलकुलवधूरुत्कयेत्याचरन्तं
सत्रासत्राणचण चरितान्यद्भुतानि स्तुमस्त्वाम् ॥ २७ ॥

मृत्युं जयतीति मृत्युंजयोऽमृतेशः । तस्य संबोधनं हे मृत्युंजय । किंभूत । सत्रासत्राणचण । सह त्रासेन संसृतिजन्मना वर्तन्ते ये सत्रासा जनास्तेषां त्राणे रक्षणे चणः प्रख्यातस्तत्संबोधनं तादृश । इत्यनेन प्रकारेणाद्भुतानि कर्माण्याचरन्तं निजभक्तजनाश्वासनेनापदानकर्माणि कुर्वन्तं त्वां स्तुमः । इति किमिति । हे मत्सेवक, जगद्घस्मरं विश्वभक्षकं मृत्युं कालं जय । मदनुग्रहेणेति शेषः । तथा नयनात्स्वनेत्राज्जाता उद्दामा उद्भटा धामच्छटास्तेजच्छटास्ताभिः कामं निश्चयेन कामं मदनं भस्मभावं नयेति मुमुक्षुं प्रति भव्या आभा दीप्तिर्यस्य तत्संबोधनं हे भव्याभ मत्सेवक, विशेषेणाकुलास्त्वद्दर्शनाभिलाषेण याः कुलवध्वस्ता उत्कयोत्कण्ठिताः कुर्विति भक्तं प्रति संबोधनम् ॥

यत्तत्सर्गनिसर्गनिर्मितिकरं यद्रावणद्रावण-
व्यापारावसरावसक्तमथ यत्संवर्तसंवर्तकम् ।
स्वाभासं भवसंभवस्थितिलयस्फारोचितं रोचितं
भासा कारणकारणं दिशतु तद्धामेहितं मे हितम् ॥ २८ ॥

तत्प्रसिद्धं सर्गस्य जगत्सृष्टेर्निसर्गतः स्वभावतः स्वातन्त्र्येण निर्मितिं निर्माणं करोतीति तादृशं ब्रह्मरूपेण यद्धाम परमं तेजः । तथा रावणस्य दशमुखस्य यद्द्रावणं निश्चेष्टीकरणं तदेव व्यापारस्तस्यावसरस्तत्रावसक्तं लीनम् । रामरूपविष्णुरूपेणेत्यर्थः । यद्धाम भवति । तथा यद्धाम संवर्तस्य प्रलयस्य संवर्तकं निवर्तकं रुद्ररूपेण भवति । तद्धाम परमज्योतीरूपं स्वाभासं स्वानुभवैकमानं भवस्य संसारस्य संभव उत्पत्तिः स्थि-

तिश्च लयो नाशश्च तेषां स्फारोऽवतारस्तत्रोचितं योग्यम् । भासा स्वप्रकाशेन रोचितं दीप्तम् । कारणानां ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवशिवानां षण्णां कारणं हेतुभूतं परमशिवाख्यमीहितमभीष्टं हितं मे मह्यं दिशतु ददात्विति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ हितं नाम चतुर्दशं स्तोत्रम् ।

पञ्चदशं स्तोत्रम् ।

अथातः करुणाराधनाख्यं पञ्चदशं स्तोत्रमारभमाण आह—

अधुना तपसेव देवतामभियोगेन सरस्वतीमिव ।
सुहृदेव समीहितां श्रियं प्रगुणेनेव गुणेन संसदम् ॥ १ ॥
प्रतिभामिव काव्यकर्मणा वसुना कीर्तिमिवार्थिगामिना ।
मनसीव शमेन निर्वृतिं सुकृतेनेव परत्र सद्गतिम् ॥ २ ॥
करुणां हरिणाङ्कलक्ष्मणः सकलार्थार्पणकल्पवल्लरीम् ।
विपदन्तकरीमुपासितुं स्तुतिलेशेन मनः प्रवर्तते ॥ ३ ॥

(तिलकम्)

सकलपुरुषार्थप्रदानकल्पलतां विपन्नाशकरीं देवतां तपसोपासितुं यथा कश्चित्प्रवर्तते तथा तादृशीमेव पारमेश्वरीं करुणां स्तुतिलेशेनोपासितुं मम मनः प्रवर्तत इति संबन्धः । एवमग्रेऽपि । यथा च कश्चिदभियोगेनाभ्यासेन सरस्वतीमुपासितुं प्रवर्तते, यथा च सुहृदा समूहेन तन्मुखेन (?) समीहितां लक्ष्मीमुपासितुं प्रवर्तते, यथा च प्रकृष्टा गुणा दयादानदाक्षिण्यादयो यस्य स तादृशेन गुणेन पाण्डित्येन कश्चित्संसदं सभामुपासितुं प्रवर्तते, यथा काव्यकर्मणा काव्यं निपुणकविकर्मैव कर्म व्यवहारस्तेन प्रतिभां नवनवोल्लेखशालिनीं प्रज्ञामुपासितुं कश्चिद्वर्तते यथा चार्थिगामिना सत्पात्रप्रतिपादितेन वसुना धनेन कीर्तिमुपासितुं कश्चित्प्रवर्तते, यथा च शमेन जितेन्द्रियत्वपर्यायेण पुण्येनोपार्जितेन सद्गतिं शोभनां गतिमुपासितुं कश्चित्प्रवर्तते, तथैवाहमप्यधुनेदानीं सकलार्थानां चतुर्णां पुरुषार्थानां धर्मादीनामर्पणं दानं तत्र कल्पवल्लरीं कल्पलतां तथा विपदो जन्मजरामरणमहात्रासरूपाया अलक्ष्म्या बाह्याया वा नाशकरीं हरिणाङ्कलक्ष्मणश्चन्द्रमौलेः श्रीशिवभट्टारकस्य करुणां कृपां स्तुतिलवेनोपासितुं मे मनः प्रवर्तते । तिलकम् ॥ एतदाशयानुसारेण ममापीदं वृत्तचतुष्टयम्—'प्रभातलेखेव रथाङ्गनाम्नां मल्लीप्रफुल्लेव मधुव्रतानाम् । दीप्तिः खरांशोरिव पङ्कजानां वृष्टिर्घनोत्थेव दवार्दितानाम् ॥ छायेव वृक्षस्य सदाध्वगानां शीताम्बुधारेव तृषातुराणाम् । वाणीव साधोः कलिखेदितानां सुधेव दुर्मृत्युभयाकुलानाम् ॥.........................। शंभुस्तुतिस्तत्पदभा-

वितानामश्रान्तमानन्दभरं तनोति ॥ तिलकम् ॥ दिष्ट्या प्रपेव तृषितेन मरुप्रचारात्क्लिन्नेक्षणेन घनसारशलाकिकेव । छाया तरोरिव परिश्रमिणाध्वगेन तापातुरेण समवापि महेशभक्तिः ॥' इति । घनसारशलाकिका कर्पूरशलाका नेत्रयोरतिशयेन सुखदा । तथा च कस्यापि प्राचीनमहाकवेः कृतिः—'सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः' इति ॥

करुणां भवतो विकासिनीममलैरीश गुणैरलंकृताम् ।
नलिनीमलिनीव भारती भजतीयं मम वल्गुवादिनी ॥ ४ ॥

हे ईश शंभो, विकासिनीं विस्तारवतीममलैर्निर्व्याजैर्गुणैरशरणदीनजनोपकारादिभिरलंकृतां शोभितां भवतः करुणां कृपां वल्गुवादिनीयं मम भारती भजति सेवते । का कामिव । अलिनी भ्रमरी नलिनीं पद्मिनीमिव । नलिनीमपि किंभूताम् । विकासिनीं प्रफुल्लाम् । पुनः किंभूताम् । अमलैः स्वच्छैर्गुणैः सूक्ष्मतन्तुभिरलंकृतां भूषिताम् । भ्रमरी च किंभूता । वल्गुवादिनी मधुरस्वना ॥

उपलक्ष्य तवान्धकारितां मयि धत्ते पदमन्धकारिता ।
विषमामवलोक्य ते दृशं मम दृष्टिर्विषमत्वमश्नुते ॥ ५ ॥

हे विभो, अन्धकस्यासुरविशेषस्यारिरन्धकारिस्तद्भावमन्धकारितां तव वीक्ष्य अन्धकारिताज्ञानरूपा मयि विषये पदं स्थितिं करोति । तथा विषमां त्रित्वाद्विषमसंख्याकां ते तव दृशमालोक्य ममापि दृष्टिर्विषमत्वमुग्रत्वं भजते । शब्दश्लेषोऽलंकारः ॥

तव वीक्ष्य वृषाधरीकृतिं घटते मेऽपि वृषाधरीकृतिः ।
धृतवक्रकलत्वमीक्ष्य ते प्रथते वक्रकलत्वमेव मे ॥ ६ ॥

हे विभो, वृषभस्याधरीकृतिं वाहनत्वात्तव वीक्ष्य ममापि वृषस्य धर्मस्याधरीकृतिरधोगतिरस्ति । 'वृषो हि भगवान्धर्मः' इति श्रुतेः । तथा धृता वक्रकला एककलत्वाचन्द्रस्य येन सः । तस्य भावं वीक्ष्य ममापि वक्रकलत्वं वक्राः कलाः शिल्पकला यस्य स तादृशस्तस्य भावस्तत्त्वमेव प्रथते विस्तारं भजते ॥

तव वीक्ष्य च भग्नकामतामुदितेयं मम भग्नकामता ।
करुणामपि ते समीक्ष्य मे करुणा गीर्न कथं प्रवर्तताम् ॥ ७ ॥

हे विभो, भग्नो निर्नाशितः कामोऽनङ्गो येन स तादृशस्य भावं तव वीक्ष्य ममापीयंभग्नकामता भग्नो विगतः कामो मनोरथो यस्य स तद्भावस्तत्ता ममाप्युदिता । ते तव करुणामपि त्रिजगदुद्धारकारिणीं समीक्ष्य मे ममापि सा करुणा दीना गीर्वाणी कथं न प्रवर्तताम् ॥

ससुरासुरमानुषं जगद्यदधीनं स भवानपीश्वरः ।
वशवर्तिपदे ययार्पितो जयतीयं करुणैव तावकी ॥ ८ ॥

सह सुरैरसुरैर्मानुषैश्च विद्यते यत्तत्ससुरासुरमानुषमपि जगत्त्रिभुवनं यस्य परमेश्वर-

स्वाधीनमायत्तं भवति सोऽपि भवानीश्वरस्त्रिजगत्स्वाम्यपि यया करुणया वशवर्तिपदे निजाधीनत्वपदेऽर्पितः। विधेयो विहित इत्यर्थः। सेयं तव करुणैव सर्वोत्कृष्टत्वेन जयति॥

करुणा तव जीवितेश्वरीमतिशेते भगवन्नुमामपि।
उमया हृतमर्धमेव यत्सकलस्त्वं पुनरेतया हृतः॥ ९॥

हे भगवन्नैश्वर्यादिषट्कपूर्ण, तव त्रिजगदधीशस्य करुणा कृपा निमेषेण त्रिजगदुद्धारकारिणी उमामपि पार्वतीमपि तव जीवितेश्वरीं प्राणाधिकामतिशेते। तस्या अप्यतिशयं भजत इत्यर्थः। कुत इत्याह—उमयापर्णया तादृशानन्यसाधारणतपोविशेषक्लिष्टयापि तव वपुषोऽर्धमेवार्धनारीश्वररूपत्वेन हृतम्। एतया पुनः करुणया सकलः सकलवपुस्त्वं हृतः। नीत इत्यर्थः॥

करुणा तव शस्यते यया जितकामोऽपि भवान्वशीकृतः।
इदमन्यदियं यदम्बिकामपि देवीमनयद्विधेयताम्॥ १०॥

अस्माभिः सा तव करुणा शस्यते स्तूयते। सा केत्याह—यया जितकामोऽपि जितानङ्गोऽपि जितेन्द्रियोऽपि भवांस्त्रिजगदधीशोऽपि वशीकृतः। इदं चान्यदद्भुतम् न केवलमियं करुणा त्रिजगदधीशं त्वामेव वशीकुरुते यावदम्बिकामपि त्रिलोकजननीमपि देवीं विधेयतां निजवश्यतामनयत्॥

जगदम्बुभुवा भुवाम्भसा सितभासा नभसा नभस्वता।
धृतमुष्णरुचात्मना च यत्करुणाया महिमा तवेश सः॥ ११॥

स्वेच्छयोत्पादितजगद्रक्षणायाष्टमूर्तिधरेण अम्बुभुवाग्निना। 'अद्भ्योऽग्निर्जातः' इति श्रुतेः। अग्निमूर्तिधरेण। तथा भुवा पृथिव्या। तथाम्भसा जलेन। सितभासा चन्द्रमसा। नभसाकाशेन। नभस्वता वायुना। उष्णरुचा सूर्येण। आत्मना प्रकृतिविकृतिपृथक्स्थितेन यजमानरूपेण च जगत्त्रैलोक्यं यद्धृतं स महिमा तव करुणाया एव। अप्रतिहतशक्तेरित्यर्थः॥

अहतप्रसरां प्रसादिनीं सहसापोहिततापसंपदम्।
शरणं करुणातरङ्गिणीं प्रतिपद्ये तव देव पावनीम्॥ १२॥

हे विभो, पावनीं पवित्रीकरणहेतुं तरङ्गिणीं मोहोल्लासवतीमहतप्रसरामनाहतशक्तिं प्रसादिनीमनुग्रहवतीं तथा अपोहिता निःशेषीकृता तापस्याध्यात्मिकादेस्त्रितयस्य संपद्यया सा तादृशीं करुणामेव तरङ्गिणीं नदीं शरणं प्रतिपद्ये। नदी चाप्रतिहतप्रवाहा प्रसन्नतायुक्ता दूरीकृततापसंपत्पावनी च भवति॥

प्रणयेन चिरं प्रसादिता मदनाशाकुलितेन चेतसा।
तरुणी करुणा करोति ते न कथं नाथ हृदि स्थिरं पदम्॥ १३॥

हे नाथ त्रिलोकस्वामिन्, मदनाशाकुलितेन मदस्याहंकारस्यान्तरशत्रोर्नाशेनाकुलितं तादृशेन चेतसा चिरं बहुकालं प्रणयेन प्रार्थनया प्रीत्या वा प्रसादिताराधिता तरुणी प्रत्यग्रा करुणा ते तव हृदि स्थिरं पदं स्थानं कथं न करोति। अपि तु करोत्येव। अथ च मदनाशाकुलितेन मदने कामे या आशा तयाकुलितेन मनसा प्रणयेनातिप्रेमभरेण चिरं प्रसादिता प्रसन्नीकृता तरुणी षोडशवर्षादुपरि त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं तरुणवयस्का नायकस्य हृदि पदं कथं न धत्त इति श्लेषोक्तिः ॥

भुजगा इव चन्दनद्रुमं ग्लपयन्तो विषमा नयन्ति माम्।
परिहार्यदशामरातयो मदमानप्रमुखा धृतिच्छिदः ॥ १४ ॥

हे विभो, धृतिं धैर्यं छिन्दन्तीति तादृशाः तथा विषं गरलं ग्लपयन्तो वमन्तो भुजगाः सर्पाश्चन्दनद्रुमं यथा परिहार्यदशां त्याज्यावस्थामानयन्ति प्रापयन्ति तथा धृतिं धैर्यं सुखं च च्छिन्दन्तीति तादृशा विषमाः कठिना मां ग्लपयन्तो हन्यमानाः (घ्नन्तः) मदमानमुखा मदश्च मानश्च तौ मुखे येषां तादृशा अरातयः शत्रवः षडान्तरा मां परिहार्यदशां सर्वैरेव जनैस्त्याज्यामवस्थां नयन्ति प्रापयन्ति ॥

करुणामरुणानुजन्मनस्तनुमुच्चैरिव पक्षपातिनीम्।
समुपैमि धृताच्युतश्रियं शरणं भूधरपुत्रिकापतेः ॥ १५ ॥

उच्चैः पक्षाभ्यां द्वाभ्यां प्रपतति पक्षपातिनी तां तथा धृताच्युतश्रियं धृतोऽच्युतो विष्णुः श्रीर्लक्ष्मीश्च तदङ्कगामिनी यया सा तादृशीमरुणानुजन्मनो गरुडस्य तनुमिव पक्षपातिनीं पक्षपातः स्नेहो भक्तजनेषु यस्याः सा तादृशीम्। तथा धृताच्युतश्रियं धृता अच्युतास्खलिता श्रीर्यया तादृशीं भूधरपुत्रिकापतेरुमापतेः करुणां समुपैमि प्रपद्ये ॥

स्फुरितारुणचारुचक्षुषा वपुषा निर्भरघर्मविप्रुषा।
परुषाशयतामुपेयुषा सरुषो यत्प्रहरन्ति योषितः ॥ १६ ॥
भगवन्दृढबद्धमूलयोर्द्विषतोरेष सहस्रशाखयोः।
अविषह्यनिपातपीडयोरनुभावः कुसुमेषुरोषयोः ॥ १७ ॥
अनयोः करुणैव तावकी नियतं मूलनिकृन्तनक्षमा।
यमलार्जुनयोरिवोर्जिता शिशुलीला नरकान्तकारिणः ॥ १८ ॥

(तिलकम्)

स्फुरिते अरुणे चारुणी चक्षुषी यस्य तादृशेन। तथा निर्भरघर्मविप्रुषा घनघर्मबिन्दुना। परुषाशयतां कर्कशचित्ततां प्राप्तवता। तथा सरुषा सरोषेण वपुषा देहेन योषितो यत्प्रहरन्ति। पुरुषानिति शेषः। हे भगवञ्शंभो, दृढं बद्धं मूलं याभ्यां तयोः।

तथा सहस्रं शाखा ययोः । तथा अविषह्यनिपाता पीडा ययोः । कुसुमेषुरोषयोः कामक्रोधयोरेषोऽनुभावः प्रभावः । अनयोः पुनर्नियतं निश्चितं तावकी कृपैव मूलस्य निकृन्तने छेदने क्षमा । यथा नरकान्तकारिणो विष्णोरूर्जिता दीप्ता शिशुलीला बाललीला यमलार्जुनयोस्तरुरूपापन्नयोर्मूलच्छेदकरी बभूव ॥ तिलकम् ॥

न विधिर्निधिलाभसंभृतो न विनोदो मृगनाभिसंभवः ।
न च शारदचन्द्रचन्द्रिका न कलं कोकिलकण्ठकूजितम् ॥ १९ ॥
न शिशोरसमञ्जसं वचो न मृगाक्षीपरिरम्भविभ्रमः ।
मधुरा न कवीन्द्रभारती न च साम्राज्यविभूतिजृम्भितम् ॥ २० ॥
न रसायनपानकौतुकं न च शक्रासनवासवासना ।
परिपूरयितुं क्षमेत ते करुणाया हर षोडशीं कलाम् ॥ २१ ॥

(तिलकम्)

हे हर, निधेर्लाभेन संभृतो विधिरुपायस्ते तव करुणायाः कृपायाः षोडशीं कलां षोडशांशमपि पूरयितुं न क्षमेत न शक्नुयात् । एवमग्रेऽपि । तथा मृगनाभिसंभवः कस्तूरिकोद्भवो विनोद आनन्दोऽपि शंभुकृपाषोडशांशमपि पूरयितुं न क्षमेत ।.........
............। तथा कलं मधुरं कोकिलकण्ठकूजितमपि श्रीशंभुकृपाषोडशांशमपि पूरयितुं न क्षमेत । तथा शिशोर्बालस्यासमञ्जसमसंगतं वचो न । मृगाक्ष्याः परिरम्भ आलिङ्गनं तस्य विभ्रमोऽपि न । तथा कवीन्द्रस्य महाकवेर्भारती वाणी मधुरापि न । तथा साम्राज्यविभूतेश्चक्रवर्तिवैभवोल्लासस्य जृम्भितमपि न । तथाजरामरत्वकृन्महौषधिरसो रसायनं तस्य पाने कौतुकमपि न । तथा शक्रस्येन्द्रस्यासनं तत्र वासे वासना इन्द्रासनस्थित्यभिलाषोऽपि श्रीशंभुकृपाषोडशांशमपि पूरयितुं न क्षमः ॥ तिलकम् ॥

सुरभिर्न मम स्पृहास्पदं सुरभिर्दक्षिणमारुतोऽपि वा ।
सुरभिक्षुवितीर्णवाञ्छिता सुरभिर्नो करुणा यथा तव ॥ २२ ॥

हे विभो, यथा तव करुणा मम स्पृहास्पदम् । भवतीति शेषः । तथा सुरभिः [वसन्तः]........................... । तथा सुरभिः सुगन्धोऽपि दक्षिणमारुतो मलयमारुतोऽपि न मम स्पृहास्पदम् । तथा सुरा एव भिक्षवस्तेषु वितीर्णं दत्तं वाञ्छितं यथेष्टं यया तादृशी सुरभिः सुरभिनामा स्वर्गे कामधुक् च मम न स्पृहावहा । 'सुरभिः स्त्री कामधेनुः सल्लकी चैव वालुकी । सुरायां स्यात्सुगन्धौ तु मनोज्ञे त्रिषु ना मधौ ॥' इति मङ्खः ॥

समुदेति यदश्रु शोकजं रुचिरानन्दमयं विभाति तत् ।
पुलकः प्रथते भयेन यः स चमत्कारकृतः प्रवर्तते ॥ २३ ॥

क्रमजं दृशि यन्निमीलनं परमार्थानुभवादुदेति तत् ।
शरणं करुणामुपेयुषां कृतिनां चन्द्रकिरीट तावकीम् ॥ २४ ॥
(युगलकम्)

हे चन्द्रकिरीट चन्द्रमौले शंभो, हे भगवन्, शोकजं जन्मजरामरणत्रासदुःखजातं यदश्रु समुदेत्युत्पद्यते तदेव तावकीं कृपां शरणं प्राप्नुवतां धन्यानां भक्तजनानां रुचिरानन्दमयं परमानन्दमयं विभाति । तथा भयेन जन्मजराद्युत्पन्नेन यः पुलको रोमाञ्चः प्रथते स एव भक्तिरसाद्भुतविहितः प्रवर्तते प्रकटीभवति । तथा क्रमेन भवमरुभ्रमणजखेदेन दृशि यन्निमीलनं संकोचनं स एव परमार्थानुगमात्तत्त्वाभ्यासादुदेति । तव कृपां शरणं प्राप्नुवतां धन्यानामित्यर्थः । अश्रुपुलकादयः शोकजा आनन्दजाश्च भवन्तीति विशेषोक्तिः । युगलकम् ॥

भजतः सरलेव भारती नरकङ्कालकृतग्रहस्य मे ।
करुणा प्रथतामुमापते कलिकालाञ्छितविग्रहस्य ते ॥ २५ ॥

हे उमापते, कालेन कलिकालेन तुरीययुगकालेनाञ्छितो विस्तारितो विग्रहो वैरं यस्य स तादृशस्य मे मृत्युना कृतो ग्रहो ग्रहणं यस्य स तादृशस्य नरकं निरयं भजतः सरला साध्वी स्त्रीव भारती वाणी प्रथतां विकासमेतु । तथा नरकङ्कालकृतग्रहस्य नराणां कङ्कालाः शिरोस्थीनि तेषु कृतो ग्रहो हेवाको येन तस्य । नरकपालधारिण इत्यर्थः । कलैव कलिका चन्द्रकला तया लाञ्छितः शोभितो विग्रहो यस्य स तादृशस्य ते करुणापि कृपापि प्रथतां विकासमेतु । मां दृष्ट्वेत्यर्थः ॥

भगवन्मदिरामदोन्मदप्रमदापाङ्गतरङ्गभङ्गुरम् ।
जरसा तरसावसादितं वपुरायाति न यावदापदम् ॥ २६ ॥
कुपितान्तककिंकरैरितः कुटिलां तद्भ्रुकुटिं विडम्बयन् ।
न घनाञ्जनपुञ्जसंनिभो भुजगो यावदुपैति कंधराम् ॥ २७ ॥
न कुकर्मविपाककल्पिता नरके यावदुदेति वेदना ।
गदिता शमनानुगामिभिः परुषा गीरिव मर्मभेदिनी ॥ २८ ॥
यदि तावदियं न गाहते हृदयं ते करुणातरङ्गिणी ।
बत दुःसहतापसंपदामितरा का शरणार्थिनां गतिः ॥ २९ ॥
(चक्कलकम्)

हे भगवञ्शंभो, मदिरायाः सुराया मदेन या उन्मदा प्रमदा वरनारी तस्या अपाङ्गतरङ्गो नेत्रान्तावलोकनं तद्वद्भङ्गुरमस्थिरं जरसा विस्रसया तरसा बलेनावसादितं जीर्णीकृतं वपुः । ममेति शेषः । यावदापदं विनाशं नैति । कुपितः क्रोधोद्धुरो योऽन्तककिं-

करो यमदूतस्तेनेरितः क्षिप्तः कुटिलां वक्रां तद्भ्रुकुटिं यमदूतभ्रुकुटिमनुकुर्वन् घनकज्जलराशिसदृशो भुजगः सर्पपाशो यावन्न मे कंधरां ग्रीवामुपैति, तथा कुत्सितकर्मविपाकेन प्राप्ता वेदना निरये यावन्नोदेति । कठिना मर्मभेदिनी । तथा शमनानुगामिभिर्यमभटैर्गदिता गीरिव परुषा मर्मभेदिनी च यावन्न ममोदेति । हे दयालो, तावत्प्राथम्ये ते तवेयं करुणातरङ्गिणी कृपानदी ते तव हृदयमर्थाद्भृदयाम्भोधिं यदि न गाहते हे विभो, वद तदा दुःसहा तापसंपद्येषां ते तादृशानां शरणार्थिनां मादृशां का गतिः । न काचिदित्यर्थः ॥ चक्कलकम् ॥

न समानसमागमा तथा प्रमदाय प्रमदा यतात्मनाम् ।
शिवदा शिवदास्यकृद्यथा स्वदमानस्वदमानघा मतिः ॥ ३० ॥

स्वदमानः स्वो निजो दमः शमो यस्याः सा स्वदमानस्वदमा । तथा शिवदा कैवल्यदायिनी । तथा शिवस्य परमेश्वरस्य दास्यं दासभावं करोति तादृशी शिवदास्यकृत् । अनघा निरवद्या मतिर्बुद्धिर्यथा यतात्मनां जितेन्द्रियाणां प्रमदाय परानन्दाय भवति तथा प्रमदा वरकामिनी प्रमदायानन्दाय न भवति । किंभूता प्रमदा । समानो मानसहितः समागमो यस्याः ॥

एकः पुरंदरपुरं दरवेल्लितभ्रूः
किंस्विज्जनंगमजनं गमयेन्महर्षिः ।
किं तामसं पदमसंपदमिन्द्रमन्यो
धन्योदया भव दया भवतो न चेत्स्यात् ॥ ३१ ॥

'दरो भये दरीगुहाल्पार्थेऽस्त्वव्ययम्' इति मङ्खः । दरमीषद्वेल्लिते भ्रुवौ येन स तादृश एको महर्षिरौचित्यादत्र विश्वामित्रो जनंगमजनं वसिष्ठर्षिशापेन चण्डालीभूतं त्रिशङ्कुं पुरंदरपुरं स्वर्गं किंस्विद्गमयेत्किं गमयेत् । कथं गमयेदित्यर्थः । अन्यो महर्षिरौचित्यादत्र गौतम इन्द्रमसंपदमविद्यमानसंपदं विश्रान्तिरहितं तामसं पदं तमोभयं सहस्रभगीभूतभवनदं(?) किं गमयेत्तदा कथं प्रापयेत् । तदा कदेत्याह—हे भव शंभो, धन्य उदयो यस्याः सा दया भवतो यदि न तयोः स्यात् । भवद्दययैव तयोस्तादृशशापानुग्रहशक्तिरासीदित्यर्थः । पूर्वं त्रिशङ्कुनाम्ना नृपेणारब्धे मखे स्वकीयपुरोहितोऽपि वसिष्ठो मदान्धेन न निमन्त्रितः । ततो वसिष्ठेन स्वयजमानाय त्रिशङ्कवे जनंगमो भूया इति शापो दत्तः । यावदन्येन यज्ञयन्त्रा(?) विश्वामित्रेण स त्रिशङ्कुर्भगवद्दयया वचनात्स्वर्गमारोहित इत्याख्यायिका । तथा पूर्वं गौतमभार्यया सहेन्द्रः संगतः ।...................। ततो गौतमभयात्पलाय्य स इन्द्रस्तद्योन्यन्तरं गतः । ततो गौतमः कृतस्नानोऽग्निहोत्रसमये 'इन्द्राय स्वाहा' इत्याहुतिं दत्तवान् । ततो योन्यन्तरात्स इन्द्रो हस्तमाकृष्य निर्गतः । गौतमोऽप्यतिक्रुद्ध इन्द्राय सहस्रभगो भूया इति शापमदात् । इन्द्रोऽपि तत्तपोमाहात्म्येन सहस्रभगः संपन्न इत्याख्यायिका ॥

आर्द्रे मनस्युदितमार्तजनोपताप-
संपर्कतोऽथ दृशि कन्दलितं शुभायाम्।
वाचि क्षणात्कुसुमितं फलितं च कृत्ये
कारुण्यबीजमजरं जयतीन्दुमौलेः॥ ३२॥

आर्तजनस्याशरणजनस्योपतापः संतापस्तस्य संपर्काद्विभोर्मनसि कृपयार्द्रे उदितमुत्पन्नम्। अथ शुभायां..................वाच्यभयवाचि क्षणात्कुसुमितं पुष्पितम्। पुनः कृत्ये रक्षाकर्मणि फलितं सफलं जातमिन्दुमौलेः श्रीशिवभट्टारकस्य कारुण्यबीजं कारुण्यमेवाजरमद्भुतं बीजं जयति सर्वोत्कृष्टं भवति॥

अथेदानीं देहिनामन्त्यावस्थां वर्णयन्कविः परमेश्वरकरुणोत्पादकं दीनाक्रन्दनं 'रोगैः' इत्यादिवृत्तचतुष्टयेनाह—

रोगैरुग्रैरखिलविगलत्सौष्ठवो नष्टचेष्टः
पर्यस्ताङ्गोऽशुचिनि शयने भग्नसर्वाभ्युपायः।
यावज्जीवं विहितमहितं कर्म कर्तव्यमूढः
स्मृत्वा स्मृत्वा दलितहृदयः कातरः कांदिशीकः॥ ३३॥

तर्षोत्कर्षात्कलुषपरुषैः कर्मभिः शर्महृद्भि-
र्यत्संप्राप्तं [1]कथमपि भृशं क्लेशयित्वा शरीरम्।
रिक्थग्राहैर्द्रविणमखिलं लुण्ठ्यमानं तदग्रे
पश्यन्नश्यत्सकलकरणो दह्यमानः [2]शुचान्तः॥ ३४॥

शोकोद्रेकादविरलगलद्बाष्पपूर्णेक्षणाभिः
सत्पत्नीभि[3]श्चकितचकितं लोचनैरीक्ष्यमाणः।
पुत्रैर्मित्रैः सहजसचिवैर्बन्धुभिर्भृत्यवर्गै-
राक्रन्दद्भिः करुणकरुणैः पीड्यमानः प्रलापैः॥ ३५॥

स्वस्थावस्थैर्भृशमशुचिताशङ्किभिर्वेश्मगर्भा-
दन्तर्लीनस्मृतिरपि हठान्निष्ठुरैः कृष्यमाणः।
यस्मिन्काले कवलितवपुर्मृत्युनाभ्येति भीतिं
तत्र त्राता क इव करुणामैश्वरीमन्तरेण॥ ३६॥

(संदानितकम्)

---

१. 'कृशमपि' ख. २. 'शुचार्तः' ख. ३. 'चकितचकितैः' ख.

उग्रैर्दुस्तरै रोगैर्ज्वरादिभिरसाध्यैरखिलं विगलत्सौष्ठवं यस्य स तादृशः । अत एवाशुचिन्यपवित्रे शयने शय्यायां पर्यस्तानि विस्तीर्य प्रक्षिप्तान्यङ्गानि करचरणादीनि येन सः । यावज्जीवं जननसमयादारभ्याहितं दुष्कृतं विहितं कर्म स्मृत्वा स्मृत्वा स्मारं स्मारं मया मूढेन किं कृतमिति पश्चात्तापेन दलितं खण्डितं हृदयं यस्य सः । कातरो दीनः । कांदिशीकः कां दिशं यामीति भयेन त्रस्तः । 'कांदिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । तर्षस्यालोभस्योत्कर्षादतिलालसत्वात्कलुषैः परुषैः क्रूरैश्च शर्महृद्भिः कल्याणहरैः कर्मभिर्भृशमत्यर्थं शरीरं क्लेशयित्वा कथमप्यतियत्नेन यत्प्राप्तमखिलं द्रविणं धनं रिक्थग्राहैर्भोगिभिरंशहरैः सहजादिभिस्तद्धनमग्रे लुण्ठ्यमानं पश्यन् । पुनः किंभूतः । नश्यन्त्यत्युग्रव्यथया नष्टचेष्टानि सकलानि करणानि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि यस्य । अत एवान्तर्मनसि शुचा शोकेन दह्यमानः । एतादृगवस्थमग्रे दृष्ट्वा अविरलं बहु गलद्बाष्पं तेन पूर्णेक्षणाभिः पूर्णनेत्राभिः सत्पत्नीभिः पतिव्रताभिर्भार्याभिश्चकितचकितमतिशयेन दीनं लोचनैरीक्ष्यमाणो दृश्यमानः । पुत्रैस्तनयैर्मित्रैः सुहृद्भिः सहजाश्च सचिवाश्च तैर्बन्धुभिर्भृत्यानां वर्गाः समूहास्तैस्तादृगवस्थं दृष्ट्वा आक्रन्दद्भिः पूत्कृत्य विलपद्भिः । करुणकरुणैरतिकरुणैः प्रलापैर्हेतुभिरन्तर्लीनकिंचित्स्मृतित्वात्पीड्यमानः । ततः किंचिदन्तर्लीना स्मृतिर्यस्य स तादृशोऽपि सन्स्वस्थावस्थैर्नीरोगैर्भृशमत्यर्थमशुचिताशङ्किभिरपवित्रत्वशङ्किभिः किंचिदन्तर्लीनस्मृतिरपि स देही वेश्मगर्भाद्गृहान्तरान्निष्ठुरैः कठिनाशयैर्हठाद्बलेन हस्तपादादि गृहीत्वा कृष्यमाणः । दाहार्थमिति शेषः । यस्मिन्समये मृत्युनान्तकेन कवलितं ग्रस्तं वपुर्यस्य स तादृशो भीतिं महासंकटमभ्येति प्राप्नोति तत्र तादृशि समये ऐश्वरीं परमेश्वरसंबन्धिनीं करुणां विना क इव त्राता पालकः । न कोऽपीत्यर्थः । केवलमीश्वरकृपैव तत्र शरणमिति भावः ॥ संदानितकम् ॥

वपुःखण्डे खण्डः प्रतिवसति शैलेन्द्रदुहितुः
शिखण्डे खण्डेन्दुः स्वयमपि विभुः खण्डपरशुः ।
तथापि प्रत्यग्रं शरणमुपयातं प्रति विभो-
रखण्डो व्यापारो जगति करुणाया विजयते ॥ ३७ ॥

वपुःखण्डे महेशितुः शरीरार्धे शैलदुहितुः पार्वत्याः खण्डोऽर्धम् । वामभाग इत्यर्थः । प्रभोः शिखण्डे किरीटे खण्डेन्दुरर्धेन्दुः । स्वयमपि स्वामी शंभुः खण्डपरशुः । 'खण्डः परशुरस्य जामदग्न्येन सह कुठारविनिमयात्' इति जिनेन्द्रकृतटीकायाम् । तथाप्येवमपि सति सर्वथैव खण्डत्वेऽपि सति प्रत्यग्रं नवं शरणमुपयातं शरणागतं प्रति विभोः स्वामिनः परमेशस्य जगति त्रिभुवने करुणाया अखण्डो व्यापारो विजयते सर्वोत्कृष्टो भवति । सर्वत्र खण्डत्वेऽप्यखण्डैव करुणा शंभोः शरणागतं प्रतीत्यद्भुतमित्यर्थः ॥

---

१. 'उपयन्तं' ख.

जय जिंतामय जय सुधामय जय धृतामृतदीधिते
जय हतान्धक जय पुरान्तक जय कृतान्तकसंहृते।
जय परापर जय दयापर जय नतार्पितसद्गते
जय जितस्मर जय महेश्वर जय जय त्रिजगत्पते॥ ३८॥

हे विभो। कथंभूत। जिताः षडूर्मयः शीतातपाद्या जरामरणादयो वा बाला-द्यवस्था वा आमयाः पर्यवसाने दुःखदायित्वाद्येन जितामय त्वं जय ब्रह्मा-दिकारणेभ्योऽप्युत्कृष्टो जय। पुनः किंभूत। सुधा परानन्दरूपा प्रकृतिर्यस्य स त्वं जय। तथा हे धृतामृतदीधिते। अमृतदीधितिश्चन्द्रो मुकुटे करे च यस्य तत्संबो-धनम्। जय। तथा हतोऽन्धकोऽन्धकासुरो येन तत्संबोधनम्। तादृशस्त्वं जय। तथा पुराणां त्रिपुरासुराणामन्तकस्तत्संबोधनम्। त्वं जय। हे कृतान्तकसंहृते। कृता अन्तक-संहृतिर्यमनिःशेषीकरणं येन तत्संबोधनम्। त्वं जय। हे परापर ब्रह्मादिभ्य उत्कृष्ट त्वं...
....॥

स्थानास्थाननियन्त्रणाविरहितो निर्हेतुरप्रार्थितः
सत्यं सत्त्वहितार्थ एव तरणेरम्भोभृतश्चोद्यमः।
तृष्णातापशमक्षमस्तु न रविर्न ध्वान्तशीतान्तकृ-
न्मेघः स त्वखिलार्तिहृद्विजयते माहेश्वरोऽनुग्रहः॥ ३९॥

....

....॥

बहुना किमत्र करुणामुमापतेः सुदशावतारकृतमूर्जितश्रियम्।
भजतानिरुद्धहृदयेप्सितागमप्रवणां विभूतिमिव कैटभद्विषः॥४०॥

....। कमिव। कैटभद्विषो हरेर्विभूतिमिवाधिपत्यमिव। तामपि किंभूताम्। सु शोभना ये दशसंख्या अवतारा अंशा दिव्यमत्स्यदिव्यकच्छपाद्यास्तान्करोतीति तादृशीम्। तथा ऊर्जिता प्रदीप्ता श्रीर्हरि-प्रिया यस्याः सा ताम्। तथानिरुद्धस्य श्रीकृष्णपौत्रस्य यद्धृदयेप्सितं बाणासुरकन्याया उषायाः प्राप्तिरूपं तस्यागमः प्राप्तिस्तत्र प्रवणा तादृशीम्। पूर्वं पाताले उषा बाणासुर-दुहिता स्वप्ने पुरुषमेकमपश्यत्। ततः स प्रद्युम्नतनयोऽनिरुद्धः पातालं प्रविष्ट उषास-ख्याश्चित्रलेखाया वातायने आत्मानं गोपयित्वा स्थितः। तत्र तयोः स्वयंवररूपः सं-गोऽभूत्। बाणासुरस्तज्ज्ञात्वानिरुद्धेन सह युद्धमकरोत्। तदनु नारदाभिहितवृत्तान्तेन

---

१. 'निरामय' ख. २. 'त्वं' अस्मादनन्तरं 'कमिव' इत्यस्मात्प्राक्सर्वं क-पुस्तके त्रुटितमस्ति.

कृष्णेन कृतदुर्गारूपेण पातालं प्रविश्य बाणासुरस्य भुजच्छेदं विधाय सा उषानिरुद्धसमीपं प्रापितेत्याख्यायिकेति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ करुणाराधनं नाम पञ्चदशं स्तोत्रम् ।

षोडशं स्तोत्रम् ।

वृषलक्ष्मणः प्रणतलोकबन्धवः कलितालिकस्खलितसिद्धसिन्धवः ।
द्युतिभिर्जयन्ति तुलितोदितेन्दवश्चरणारविन्दमकरन्दबिन्दवः ॥ १ ॥

प्रकर्षेण नता भक्तिप्रह्वा ये लोकास्तेषां बन्धव आश्वासकारिणः । तथा कलिता शोभायुक्ता अलिकाल्ललाटात्स्खलिता सिद्धसिन्धुर्गङ्गा येषाम् । तथा द्युतिभिर्दीप्तिभिस्तुलित उदितेन्दुः पूर्णेन्दुर्यैस्त एवंभूता वृषलक्ष्मणो वृषाङ्कस्य श्रीशिवभट्टारकस्य पादपद्मपरागकणा जयन्ति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तन्ते ॥

अमलैः फलैरविरलैरलंकृता हरितारुणप्रणतशालिशालिनी ।
प्रतिभाति जीर्णतृणवत्तव स्तवं वसुधा सुधाद्युतिवतंस शंसतः ॥ २ ॥

हे सुधाद्युतिवतंस चन्द्रमौले, अविरलैर्घनैरमलैः स्वच्छैः फलैर्मृद्वीकाप्रभृतिभिरलंकृता भूषिता । तथा आदौ हरिता नीलाः परिपाकेऽरुणा ये प्रणता नम्राः शालयस्ताभिः शालते तादृश्यपि वसुधा भूमिस्तव विभोः स्तवं शंसतस्त्वां स्तुवतो जीर्णतृणवत्प्रतिभाति भासते ॥

तिमिरं चिरंतनमनन्त संततग्लपितावलोकमवलोकनार्थिनः ।
सृजतामृतं दशसु दिक्षु चक्षुषा कलिकालकल्मषमुषा मुषाण मे ॥ ३ ॥

हे अनन्त निर्विनाश विभो, अवलोकनं प्रसाददर्शनमर्थयतीति तादृशस्य मम चिरन्तनमनेकजन्मोपार्जितं तिमिरमज्ञानरूपं तमः । कीदृशम् । संततं नित्यं ग्लपितो म्लानीकृतोऽवलोको येन तत् । अमृतं निःश्रेयसं सृजता वितरता कलिकाले तुरीययुगसमये कल्मषं पातकं मुष्णातीति तादृशेन चक्षुषा प्रसन्नेन नेत्रेण मुषाण निःशेषीकुरु ॥

वहता हतान्धतमसामसादितां द्युतिभिः कलामविकलां कलावतः ।
दिशता प्रकाशविशदाशमाशयं वपुषा शिवं शिवपुषा पुषाण मे ॥ ४ ॥

हे विभो, असादितामविनाशितां द्युतिभिरविकलां पूर्णां कलावतश्चन्द्रस्य कलां वहता धारयता । तथा प्रकाशेन विशदा निर्मला आशाभिलाषो यस्य स तादृशस्तमाशयं मनो दिशता । तथा शिवं पुष्णातीति शिवपुट् तादृशेन शिवपुषा वपुषा कलेवरेण मे मम शिवं पुषाण वर्धय ॥

घनघर्मलङ्घितकपोलभित्तयः श्वसितानुबन्धविधुरीकृताधराः।
धनिनां पुरः प्रकटयन्ति दुर्गतिं द्युतिहीनदीनवदना धनार्थिनः॥ ५॥
तदनन्तरं तरलिताक्षरां गिरं चिरसंभृतप्रमदसादगद्गदाम्।
विहितावहेलजगतीपतीक्षितास्त्रपयापयापितमुखाः प्रयुञ्जते॥ ६॥
अवधीर्यमाणमथ दीर्घमत्सरैरवबोधवन्ध्यहृदयैरनादृतम्।
गुणकौशलं शलभजृम्भितोपमं प्रथयन्ति यान्ति च परं पराभवम्॥ ७॥
इति दीर्घदुर्भरकुटुम्बडम्बरा धनसंग्रहग्रहगृहीतचेतसः।
सुधियोऽपि यान्ति निबिडं विडम्बनं वनवासिभिः प्रहसितप्रवृत्तयः॥८॥
(चक्कलकम्)

धनलवप्राप्त्याशया धावंधावं दूरगमनाद्धनेन घर्मेण स्वेदेन लङ्घिता कपोलभित्तिर्येषां ते। तथा दूरधावनेन यः श्वसितस्यानुबन्धस्तेन विधुरीकृतो म्लानीकृतोऽधरो येषां तादृशाः। तथा…………………। धनार्थिनो वित्ताभिलाषिणो जना धनिनामाढ्यानां पुरः स्वां दुर्गतिं प्रकटयन्ति। तदनन्तरं च विहितावहेलाः कृतावगणना ये जगतीपतयो नृपास्तैरीक्षिताः। त्रपया लज्जयापयापितमधोमुखं मुखं येषां तादृशाः। त एव धनार्थिनो याच्ञया तरलितान्यक्षराणि यस्यां सा तादृशीम्, तथा चिरसंभृतो बहुकालं मनसि धृतो यः प्रसादः किंचिद्धनप्राप्तिहर्षस्तस्य यः सादो नाशो दातुर्वक्रमुखत्वादिवीक्षणात्। तेन गद्गदा पदे पदे स्खलन्ती ताम्। एवंविधां गिरं वाचं प्रयुञ्जते कथयन्ति। अथानन्तरं दीर्घो मत्सरः परोत्कर्षासहनं येषां तादृशैर्ज्ञानलवदुर्विदग्धैरवधीर्यमाणमवगण्यमानम्। तथावबोधेन तत्त्वार्थावबोधेन वन्ध्यं हृदयं येषां तादृशैरनभिज्ञैरनादृतमकृतादरम्। शलभस्य पतङ्गस्य जृम्भितमुत्प्लुतिस्तत्तुल्यं निजगुणकौशलं त एव धनार्थिनः प्रथयन्ति प्रकाशयन्ति। परमुत्कृष्टं पराभवं च यान्ति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण दीर्घो विततो दुर्भरो दुर्धरः कुटुम्बडम्बरः कुटुम्बाटोपो येषां तादृशाः। धनसंग्रहार्थं यो ग्रहो हेवाकः स एव ग्रहो भूतादिस्तेन गृहीतं मानसं येषां तादृशाः। अत एव वनवासिभिर्जाङ्गलिकलोकैर्मुनिभिः प्रहसिता हसितुं प्रवृत्ता विडम्बिता प्रवृत्तिर्व्यापारो येषां तादृशा निबिडं दृढं विडम्बनं यान्ति प्राप्नुवन्ति॥ चक्कलकम्॥

कृतिनः पुनर्मृदुमृदङ्गमङ्गलस्वनसंनिभध्वनितनिर्झरोर्मिषु।
कृतवृत्तयः सुलभशाद्वलावलीवलितस्थलेषु तुहिनाद्रिसानुषु॥ ९॥
सुरसिन्धुरोधसि गृहीतकेतकीचलिताङ्गुलीकिसलयेन पाणिना।
विविधां विधाय विधिना पिनाकिनः करुणार्णवस्य चरणाब्जसत्क्रियाम्॥

१. 'अवदीर्य' ख. २. 'यन्ति' ख. ३. ख-पुस्तके 'चक्कलकम्' इति नास्ति. ४. 'स्थलीषु' ख. ५. 'दलित' ख.

हरिणैः कुशाग्रकवलाभिलाषिभिर्भरणार्थिभिश्च कलकिङ्कशावकैः।
अतिथीभवद्भिरहताह्निकक्रियाः फलमूलकल्पितशरीरवृत्तयः ॥ ११ ॥
दिवसावसानसमये सरन्मरुत्परिकीर्णजीर्णतृणपर्णमर्मराः।
तनुजाह्नवीसलिलशीकरोत्करैः शिशिराः शिवाय[1] चरिता वनस्थलीः १२
धवलीकृतास्वमलभानुभानुभिर्ज्वलितौषधीषु रजनीष्वनन्तरम्।
कलकण्ठकण्ठकुहरोद्गतस्वरस्वरसार्पितश्रुतिसुखासु शेरते ॥ १३ ॥
इति बिभ्रतः परिकरं प्रियंकरं हरपादपङ्कजरजःप्रसादजम्।
विहसन्ति मूढमनसां महीभुजां गजकर्णतालतरलाश्रयाः श्रियः॥ १४ ॥

(षड्भिः[2] कुलकम्)

पुनः पक्षान्तरे। पूर्वोक्तधनलवलुब्धासंतुष्टजनेभ्यो व्यतिरिक्ताः सदा संतोषयुक्ताः कृतिनो धन्याः कोमलमृदङ्गध्वनिनिभस्वनिता निर्झरोर्मयो येषां तादृशेषु। सुलभहरिततृणावलीभिर्वलितं स्थलं येषां तादृशेषु। 'ललित' इति पाठः। एवंभूतेषु तुहिनाद्रिसानुषु शिखरेषु कृतवृत्तयो रचितस्थितयः सन्तः। सुरसिन्धुरोधसि गङ्गातटे गृहीताः पूजार्थमुच्चिता याः केतक्यः केतकीकुसुमानि ताभिश्चलितान्यङ्गुल्य एव किसलयानि पल्लवानि यस्य स तादृशेन पाणिना कृपाब्धेः श्रीशिवस्य विविधां पञ्चोपचारपूर्विकां विधिना आगमोक्तेन पादपद्मपूजां विधाय कृत्वा त एव कृतिनो धन्याः पूजार्थमानीतानां कुशाग्राणां ग्रासाभिलाषुकैर्हरिणैः। तथा भरणार्थिभिः पोषणाभिलाषिभिः कलविङ्कशावकैश्चटकपोतैः। अतिथीभवद्भिरर्थिरूपैः न हता आह्निकक्रिया संध्याजपादिविधानं येषां ते तादृशाः। फलेन वनफलेन मूलेन च शरीरयात्रापर्याप्तेन कृता शरीरवृत्तिर्यैस्ते तादृशाः। तथा दिनान्तसमये सरन्प्रचलन्यो मरुद्वायुस्तेन परिकीर्णानि यानि जीर्णतृणपर्णानि तैर्मर्मराः सशब्दाः। तथा तदनन्तरं तनवोऽल्पा ये गङ्गाजलशीकरास्तेषामुत्करैः समूहैः शिशिरा वनस्थलीः कर्मभूताश्चरिताः संचारिताः। किमर्थम्। शिवाय कैवल्यार्थम्। एवंभूता धन्याः। अमृतभानुभानुभिश्चन्द्रांशुभिर्धवलीकृतासु निर्धौतासु ज्वलितमहौषधीषु। कलकण्ठानां कुहूमुखानां यः कण्ठस्तस्य कुहरं विवरं तस्मादुद्गतो यः स्वरः कुहूरवस्तेन स्वरसतोऽर्पितं श्रुतिसुखं याभिस्तास्तादृशीषु रजनीषु शेरते सुखं निद्रां कुर्वन्ति। इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण श्रीशिवचरणपङ्कजरजःप्रसादोत्थं प्रियंकरमतीव मनोहरं परिकरं सहायसामग्रीरूपं बिभ्रतो गजानां हस्तिनां कर्णतालवच्चपल आश्रयः स्थितिर्यासां तादृशीः श्रियो लक्ष्मीर्मूढमनसां महीभुजां राज्ञां विशेषेणाट्टहासरूपेण हसन्ति॥ षड्भिः कुलकम्॥

1. 'चिराय' ख. 2. 'दशभिः' ख.

अथातः कामक्रोधादीनत्यक्तमनसोऽन्तःप्रहरतो वर्णयति—

दधदुद्धतं हर पुरः पुरंध्रिभिः प्रबलं बलं वलदपाङ्गभङ्गिभिः।
हृदयं भिनत्ति मम घस्मरः स्मरः शरपातकातरदृशो भृशं कृशम् १५

जनयन्नयं नयनयोरधीरतां भ्रमयन्भ्रुवं भृशमदभ्रसंभ्रमाम्।
श्लथयन्प्रयत्नकृतसंगमं शमं हसनीयतां नयति रोष ईश माम् ॥ १६॥

धनलाभसंभृतविलासवासनाव्यथमानमानसमसत्यसंगरम्।
नविशोभिलोभविवशं स्पृशन्ति मां सुहृदोऽपि कोपितकदर्थितार्थिनम् १७

उचितत्रिवर्गरहितं तिरोहितं घनमोहमूढमनसं हसन्ति माम्।
कृतमेधसामधिसदः सदः सदः सदसद्विवेकविकलं कलङ्कितम् ॥ १८ ॥

इति तर्जयन्ति रिपवः सुदुर्जयाः परिवर्जयन्ति च विशुद्धबुद्धयः।
न पुनर्जयन्ति विधुरं यथा तथा कुरु हे महेश दृशमेहि देहि नः १९

(पञ्चभिः कुलकम्)

हे हर भवामयहर, पुरोऽग्रे वलन्ती सविभ्रममपाङ्गभङ्गिर्नेत्रान्तविच्छित्तिर्यासां तास्तादृशीभिः पुरंध्रिभिः सुचरित्राभिर्वरवधूभिः प्रबलमुद्धतं बलं दधत्। शरपातेन कामशरपातेनातिकातरा दृग्यस्य स तादृशस्य मम भृशमतीव कृशं हृदयं घस्मरो जगद्भक्षकः स्मरो भिनत्ति। हे ईश त्रिलोकनाथ, नयनयोर्नेत्रयोरधीरतां तारल्यं जनयन्। तथा भृशमत्यर्थमदभ्रसंभ्रमां घनव्याकुलीभूतां भ्रुवं भ्रमयन्घूर्णयन्। तथा प्रकृष्टयत्नेन कृतः संगमो येन स तादृशं बहुयत्नलभ्यमपि शमं जितेन्द्रियभावं श्लथं कुर्वन्। एष रोषः क्रोधो मां हसनीयतां विडम्बनीयतां नयति। धनस्य लाभस्तेन संभृता ये विलासास्तेषु वासना तया व्यथमानं मानसं यस्य स तादृशम्। तथा असत्यसंगरं मिथ्याप्रतिज्ञम्। तथा विशोभो निःश्रीको यो लोभस्तेन विवशो विह्वलस्तादृशम्। तथा कोपिताः सकोपीकृताः कदर्थिता विमुखीकृता अर्थिनो येन स तादृशं मां सुहृदोऽपि सखायोऽपि न स्पृशन्ति। किं पुनरपरे जनाः। उचितो युक्तो यस्त्रिवर्गो धर्मार्थकामानां त्रयाणां वर्गस्तेन रहितम्। तथा तिरोहितं तिरस्कृतम्। साधुजनेनेत्यर्थात्। तथा घनश्चासौ मोहोऽज्ञानं तेन मूढं मनो यस्य स तादृशस्तम्। तथा सदसतोः कार्याकार्ययोर्विवेकस्तेन विकलो रहितस्तादृशम्। कलङ्कितं सकलङ्कं मां कृतधियां मनीषिणामधिसदः सदसि सदःसदः सभ्यजना हसन्ति विडम्बयन्ति। हे महेश ब्रह्मादीनामप्यधीश, सुष्ठु अत्यर्थं दुर्जया रिपवः शत्रवः कामक्रोधलोभमोहाख्या मां तर्जयन्ति भर्त्सयन्ति। तथा विशुद्धबुद्धयो

१. 'शरघात' ख. २. 'नवशोभि' क.

धौतचेतसो विद्वांसोऽपि मां परितो वर्जयन्ति। हे महेश, ते आभ्यन्तराः कामक्रोधाद्याः शत्रवो विधुरं भीतं मां यथा न जयन्ति तथा कुरु। त्वमेह्यागच्छ। शीघ्रमित्यर्थात्। दृशमनुग्रहदृष्टिं च नोऽस्मभ्यं देहि॥ पञ्चभिः कुलकम्॥

क्व महेश्वरस्मरणसंभवं भवभ्रमभीमघर्मशमसंमुखं सुखम्।
विपदां पदं मृदुमृणालिनीदलस्खलदम्बुबिन्दुतरलाः क्व संपदः॥ २०॥
क्व शिवेश्वरेति कृतगण्डमण्डलीपुलकोद्गमप्रमदमन्थरा गिरः।
क्व यथार्थपार्थिवनिरर्थकानृतस्तुतिविस्तरैरपथपातपातकम्॥ २१॥
क्व समाधिबाधितदुराधिसाधिमा भवसंभवश्रमदमक्षमः[1] शमः।
क्व मदः प्रदर्शितसमग्रविग्रहः प्रहसन्मनस्विजनगर्हितस्थितिः॥२२॥
इति मामनर्गलममार्गमार्गणप्रवणाविवेकविकलीकृताशयम्।
करुणानिधान परिबोधय क्षणं क्षणदाविशेषकशिखाशिखामणे॥ २३॥
(चेक्कलकम्[2])

महेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवशिवानामपि षण्णां कारणानामीश्वरो महेश्वरः परमशिवस्तस्य स्मरणं तस्मात्संभवो यस्य तत्तादृशं सुखं विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दरूपं क्व भवति। अत्युत्कृष्टं भवतीत्यर्थः। किंभूतम्। भवे संसारेऽर्थान्मरुरूपे यो भ्रमो भ्रमणं स एव भीमो घर्मो निदाघस्तस्य शमे शान्तौ संमुखम्। तथा मृदु कोमलं यन्मृणालिनीदलं कमलिनीदलं तत्र स्खलन्पतन्योऽम्बुबिन्दुर्वारिकणस्तद्वत्तरला चञ्चलाः। तथा विपदां संपत्स्वपि दुष्कृतकर्मस्खलितचित्तत्वेन परिणामेऽत्यन्तदुःखदायित्वात्पदं स्थानं संपदः श्रियः क्व भवन्ति। नित्यगर्ह्या इत्यर्थः। हे शिव, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपकैवल्यदायिन्, हे ईश्वर त्रिजगदधीश। मां पाहीत्यर्थात्। एवंभूता गिरो वाचः क्व भवन्ति। सकलविद्वज्जनमनोहरा इत्यर्थः। किंभूताः। कृतेत्यादि। कृतो गण्डमण्डल्यां कपोलपाल्यां पुलकोद्गमो रोमाञ्चोद्भवो येन स तादृशो यः परमानन्दस्तेन मन्थरा अलसाः। तथा यथार्थः सार्थः पञ्चानामपि महाभूतानां पृथ्वीतत्त्वेनैवाधिकेन मनुष्यसृष्टेः पार्थिवः पृथिव्या निर्मित इति सार्थकः। अत्र 'वृथार्थ' इत्यपि पाठः। तत्पक्षे सम्यक्प्रजापालनादीनां पार्थिवगुणानामसंभवाद्वृथार्था ये पार्थिवास्तेषां या निरर्थका व्यर्था अनृतासत्या स्तुतिस्तस्या विस्तरैः कुमार्गपातरूपं पातकं क्व। अत्यन्तगर्हणीयमित्यर्थः। योगेनात्ममनसोरैक्यं समाधिस्तेन बाधितो दुराधीनां जन्मजरामरणत्रासरूपाणां मनःपीडानां साधिमा बाढत्वं येन स तादृशो भवसंभवो भवमरुभ्रमणजो यः श्रमस्तस्य दमे क्षमः शमो जितेन्द्रियत्वम्। जितात्मत्वमिति यावत्। तत्क्व।

१. 'भ्रमशमक्षमः' ख. २. 'संदानितकम्' ख.

अतिप्रशस्यमित्यर्थः । तथा प्रकर्षेण दर्शितः समग्रः सकलो विग्रहो वैरं येन स तादृशः । तथा प्रकर्षेण हसन्साट्टहासो यो मनस्विजनस्तेन गर्हिता स्थितिर्यस्य स तादृशो मदो गर्वः क्व । नितान्तगर्ह्य इत्यर्थः । हे क्षणदाविशेषकशिखाशिखामणे चन्द्रकलाशिरोमणे शंभो, इत्यनेन प्रकारेणानर्गलमकार्यकरणेऽपि निर्निरोधं तथा कुमार्गमार्गणे प्रवणो लीनश्वासाववविवेकस्तेन विकलीकृतो विह्वलीकृत आशयो यस्य स तादृशं मां हे करुणानिधान शंभो, क्षणं परिबोधय सावबोधं कुरु । संदानितकम् ॥

प्रमदा मदारुणदृशः कृशोदरास्तनया नयानतसमस्तमस्तकाः ।
सुहृदो हृदन्तरगतेङ्गितस्पृशः प्रणयार्द्रनिर्भरगिरिश्च बन्धवः ॥ २४ ॥
दधतः प्रसादमधुरां धुरामपि प्रभवोऽमृतद्रवसमानमानसाः ।
मुखवीक्षणप्रणयिनः प्रतिक्षणं परिचारकाश्च जयजीववादिनः ॥ २५ ॥
न भयं भयंकरकृतान्तकिंकरभ्रुकुटीभवं झटिति हन्तुमीशते ।
भजतामतः क्षपयदापदं पदं हृदये दयामृतनिधे निधेहि नः ॥ २६ ॥
(तिलकम्)

हे दयामृतनिधे कृपामृताम्बुधे श्रीशिव, अतः कारणादापदं जन्ममरणसंकटरूपां विपदं क्षपयन्नाशयत्पदं स्थानं नोऽस्माकं हृदये चित्ते निधेहि । अतः कुत इत्याह—प्रमदेत्यादि । यत एते प्रमदाप्रभृतयो भयानकयमदूतभ्रुकुटीभवं भयं हन्तुं शीघ्रमेव भजतां भक्तजनानां न क्षमन्ते अतः । के ते इत्याह—प्रमदाः कृशोदर्यस्तनूदराः । मदेन क्षैब्येनारुणा रक्ता दृशो यासां तादृशाः प्रमदा वरकामिन्यः क्रुद्धयमदूतभ्रुकुटीभवं भयं हन्तुं यतो न क्षमन्ते । एवमग्रेऽपि । तथा नयेन नीत्या विनयेन चासमन्तान्नतं प्रह्वं समस्तं मस्तकं शिरो येषां तादृशास्तनयाः सुताश्च प्रागुक्तं भयं हन्तुं न क्षमन्ते । तथा हृदन्तरगतं मनोगतं यदिङ्गितमभिप्रायरूपं तत्स्पृशन्ति तादृशाः सुहृदः सखायोऽपि न क्षमन्ते । तथा प्रणयेन स्नेहेनार्द्रा निर्भरा पूर्णा च गीर्वाग्येषां तादृशा बन्धवश्च न क्षमन्ते । प्रसादेनानुग्रहेण मधुरां रम्यां धुरं ज्येष्ठतामपि दधतो बिभ्रतः । तथामृतप्रवाहसमानं मानसं येषां ते तादृशाः प्रभवो विभवोऽपि न क्षमन्ते पूर्वोक्तं भयं हन्तुम् । तथा प्रतिक्षणं मुखदर्शनं काङ्क्षमाणा त्वं जयेति त्वं जीवेति च वादिनः परिचारका भृत्याश्च प्रागुक्तं भयं हन्तुं भजतां जनानां न क्षमन्तेऽतस्त्वं दयां विधायास्मद्धृदये पदं निधेहीति ॥ तिलकम् ॥ एतद्वृत्तार्थानुसारेण ममाप्येकं वृत्तम्—'तातस्त्राता न हितसहृजाश्वासनं यत्र चाम्बास्नेहारम्भो भवति च मृषा बन्धवो यत्र वन्ध्याः । चौराहार्यक्षयविरहितं खिद्यतां देहभाजामेकं तस्मिन्पथि सुमधुरं शम्बलं शंभुनाम ॥' इति ॥

अथात एतस्य स्तोत्रस्योपसंहारवृत्तमाह—

हन्ताहन्ता प्रथयति मतिह्रासमासञ्जयन्ती
मायामायासितसितशमायामिनी यामिनीव ।

तस्मादस्मान्रविशशिशिखिप्रेङ्खितोद्दामधाम
क्षिप्त्वा चक्षुर्मुदितमुदितावन्ध्यबोधान्विधेहि ॥ २७ ॥

हन्त खेदे। हे विभो, आयासितस्तनूकृतः सितः स्वच्छः शमो जितात्मत्वरूपो यया सा तादृशी मायामविद्यारूपमज्ञानपर्यायं तम आसञ्जयन्त्युत्पादयन्ती आयामिनी विस्तारवती यामिनी रात्रिरिव अहन्ता नश्वरेऽपि देहेन्द्रियादावहंभावपर्याया मतेः प्रज्ञाया ह्रासो नाशस्तं प्रथयति विस्तारयति। न इति शेषः। तस्माद्धेतोः हे महेश, रविशशिशिखिभी रवीन्दुवह्निभिः प्रेङ्खितं प्रदीप्तमुद्भटं धाम तेजो यस्य तत्तादृशं मुदितं प्रसादमधुरं चक्षुर्नेत्रं क्षिप्त्वा उदित उत्पन्नोऽवन्ध्यः सफलो बोधस्तत्त्वज्ञानं येषां ते तादृशास्तान्नोऽस्मान्विधेहि कुर्विति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलावुपदेशनस्तोत्रं षोडशम्।

सप्तदशं स्तोत्रम्।

अथातो भक्तिस्तोत्रं सप्तदशमारभमाण आह—

मन्दस्पन्दे मनसि रसिकीभावमासाद्य सद्यो
हृद्योद्योगा विहर वरदे भारति स्वा रतिस्ते।
मातर्जातस्पृहमिह महामोहनिद्रावसाने
जानीहीमं जनमनलसं शंसितुं शंभुभक्तिम् ॥ १ ॥

वरं ददातीति वरदा तस्या आमन्त्रणं हे मातर्वरदे भारति सरस्वति, भक्त्यासक्तिविनानन्यगतित्वान्मन्दस्पन्दे निःस्पन्दे मनसि। अर्थान्मे। सद्यस्तत्क्षणमेव रसिकीभावं समासक्तित्वमासाद्य हृद्यो मनःप्रिय उद्योगो यस्यास्तादृशी मदीये मनसि विहर क्रीडां कुरु। ते तव स्वा रतिः स्वकीयेच्छा भवति। हे मातर्भारति, इहास्मिन्महांश्चासौ मोहोऽविद्यापरपर्यायोऽज्ञानमेव निद्रा तस्यावसाने श्रीशिवशक्तिपातावलब्धमोहनिद्रावसाने इमं जनं मल्लक्षणं श्रीशंभुभक्तिं शंसितुं वर्णयितुमनलसमालस्यरहितं जातस्पृहमुदिताभिलाषं जानीहि ॥

द्राक्षा साक्षादमृतलहरी कर्कशात्काष्ठकोषा-
द्भूरिच्छिद्रात्प्रकृतिमधुरा मूर्छना वंशगर्भात्।
सूक्तिव्याजान्मम च वदनात्कर्णपेया सुधेयं
निर्गच्छन्ती जनयति न कं विस्मयस्मेरवक्त्रम् ॥ २ ॥

कर्कशात्कठोरात्काष्ठकोषाद्वल्लीरूपकाष्ठान्तरात्साक्षात्प्रत्यक्षत एव सुधालहरी द्राक्षा

फलोत्तमा । 'द्राति रसमिति द्राक्षा' इति स्वामी । कं न सचेतनं विस्मयेनाद्भुतेन स्मेरमुखं जनयति । तथा भूरिच्छिद्राद्बहुरन्ध्राद्वंशगर्भाद्वेण्वन्तरादुत्पन्ना प्रकृत्या स्वभावेन मधुरा मनोहरा मूर्छना स्वराणामारोहावरोहरूपा कं न विस्मयस्मेरवक्त्रं करोति । एवमेव मम मुखात्सूक्तिव्याजेन निर्गच्छन्ती श्रोत्रपेयेयं सुधा श्रीशिवभट्टारकस्तुतिरूपा कं न जनं विस्मयेन स्मेरमुखं जनयति ॥

ध्यात्वा देव प्रमयसमयत्रासमासन्नकल्पं
स्वल्पं ज्ञात्वा सुलभशलभच्छायसच्छायमायुः ।
मत्वा च त्वा सदयहृदयं भक्तिवाल्लभ्यलभ्यं
सभ्यंमन्यास्तव नवविधौ धौतचित्ता यतन्ते ॥ ३ ॥

हे देव, दीव्यति परमे धाम्नीति देवस्तत्संबोधनम् । प्रमयसमयान्मृत्युसमयात्त्रासं भयमासन्नकल्पमीषदसमाप्त आसन्न आसन्नकल्पस्तादृशं निकटस्थं ध्यात्वा संचिन्त्य तथा शलभानां छाया शलभच्छायं तत्सदृशमायुः स्वकीयं ज्ञात्वा तथा (त्वा)त्वां च सदयहृदयं कृपामृतार्द्रमनस्कं भक्तिवाल्लभ्येन केवलभक्तिस्नेहेन लभ्यं च मत्वा सभ्यमात्मानं मन्यन्त इति सभ्यंमन्या धौतचित्ता धौताशया यतन्ते यत्नं कुर्वन्ति । कुत्र । तव विभोर्नवविधौ स्तवविधौ । 'णु स्तुतौ' धातुः ॥

कण्ठे कण्ठीरवरवसदृग्दृक्समुद्गोद्गताश्रो-
र्हेलोन्मीलद्विपुलपुलकोद्भूतभूतेशभक्तेः ।
यस्योदेति ध्वनिरनिभृतः शर्वशर्वेत्यखर्वं
गर्वं बिभ्रद्धसति वसतिं वासवीयां स एकः ॥ ४ ॥

दृशौ नेत्रे एव समुद्गौ......उद्गताश्रोः । तथा हेलयोन्मीलन्तः पुलका यस्यां सा तादृशी उद्भूता भूतेशभक्तिः परमेशभक्तिर्यस्य स तादृशस्य यस्य धन्यस्य । कण्ठ्यां गले रवो यस्य स कण्ठीरवः सिंहः । कण्ठशब्दस्त्रिलिङ्गः । सिंहनादसदृगनिभृतः प्रस्फुटः । हे शर्व । शृणाति हिनस्ति कालाग्निरुद्ररूपेण महाप्रलये शिवादिक्षित्यन्तं जगदिति शर्वः । हे शर्व, त्वं पाहीति ध्वनिरुदेति स एकः सुकृती अखर्वं महान्तं गर्वं बिभ्रद्वासवीयामिन्द्रसंबन्धिनीं वसतिं हसति । ऐन्द्रं पदं विडम्बयतीत्यर्थः ॥

तन्मानुष्यं प्रभवति सतामुत्तमा यत्र जातिः
सैका जातिः प्रसरति यशो यत्र पाण्डित्यहेतु[1] ।
तत्पाण्डित्यं सरसमधुरा जृम्भते यत्र वाणी
वाणी सापि प्रथयति रतिं शांकरी यत्र भक्तिः ॥ ५ ॥

१. 'हेतोः' क.

मानुष्यं जन्म तत् । देव, धन्यमित्यर्थः । तत्किमित्याह—साधूनां यत्रोत्तमा जातिर्ब्राह्मणजातिर्यत्र प्रभवत्युत्पद्यते । तथा सैवैका ब्राह्मणजातिः शस्या यत्र पाण्डित्यहेतु पाण्डित्यमेव हेतुर्यस्य तद्यशः प्रसरति संचरति । वैदुष्यभूषिता ब्राह्मणजातिर्धन्येत्यर्थः । पाण्डित्यमपि तदेव यत्र सरसा सह रसैः शृङ्गारादिभिर्वर्तते या सा तादृशी अत एव मधुरा च यत्र वाणी जृम्भते । सापि वाणी धन्यतमा यत्र यस्यां वाण्यां शांकरी श्रीपरमेश्वरसंबन्धिनी भक्ती रतिं परमानन्दं प्रथयति विस्तारयति ॥

येषां वक्रे समदमुदितत्वच्चरित्राः पवित्रा
द्वित्रा वित्रासितरविसुतभ्रूविभङ्गप्रसङ्गाः ।
नोज्जृम्भन्ते मधुकणमुचः सूक्तयो भक्तिसिक्ता
धिक्तान्रिक्तान्भुवि भव भवत्पादसेवारसेन ॥ ६ ॥

हे भव, विशेषेण त्रासितो निवारितो रविसुतस्य यमस्य भ्रूविभङ्गप्रसङ्गो भ्रुकुटिप्रसङ्गो याभिस्ताः । तथा मधुककणमुचोऽमृतकणमुचः । तथा भक्त्या भक्तिरसामृतेन सिक्ताः । तथा पवित्राः । ………… त्रिपुरदाहान्धकवधादीनि यासु ताः । द्वित्रा द्वे वा तिस्रो वा द्वित्राः सूक्तयः प्रौढोक्तयो येषामभाग्यवतां वक्रे मुखे नोज्जृम्भन्ते नोल्लसन्ति भुवि भूमौ भवचरणसेवारसेन रिक्तान्हीनानधमांस्तान्धिगस्तु । धिक्छब्दप्रयोगे द्वितीया ॥

नाथ ज्योत्स्ना बहुलरजनौ कार्तिकीयेव कान्ता
कान्तारान्तर्मथितपथिकप्रौढतापा प्रपेव ।
मा मा भैषीरिति यमभये तावकीनेव वाणी
भावत्की मे सततममृतस्यन्दिनी भाति भक्तिः ॥ ७ ॥

हे नाथ शिवादिक्षित्यन्तजगन्नाथ परमशिव, बहुलरजनौ कृष्णपक्षरात्रौ कार्तिकीया कार्तिकमाससंबन्धिनी ज्योत्स्ना कान्ता मनोहरा यथा सततममृतस्यन्दिनी भाति । तथा कान्तारं दूरशून्योऽध्वा कान्तारान्तर्मरुभूमध्ये मथितो दूरीकृतः पथिकानामध्वन्यानां प्रौढो महांस्तापो यया सा तादृशी प्रपा पानीयशालिका यथामृतस्यन्दिनी भवति । तथा रे कातर, त्वं मा भैषीः क्रोधोद्धतादन्तकात्त्वं मा भैषीरिति तव वाणी यमभयेऽन्तकविहितसंकटे यथामृतवर्षिणी भवति तथैव तावकीना भक्तिर्वाङ्मनःकायकर्मभिस्त्वदासक्तिर्मे मम सततममृतस्यन्दिनी भाति ॥

येषामन्तः सुकृतसरणिः स्थाणवीया न भक्ति-
र्व्यक्तिं धत्ते रसकृदसकृन्नास्मि तेषु स्मितेषु ।
लोकः शोकं त्यजति सहसा यत्र तद्भक्तियुक्तं
युक्तं मन्ये रुदितमुदितश्लाघमुल्लाघहेतुम् ॥ ८ ॥

येषां प्रमोदोद्भूतानामीषद्धसितानामन्तः सुकृतस्य पुण्यस्य सरणिर्मार्गः पदवी स्थाणवीया श्रीशंभुसंबन्धिनी भक्तिर्व्यक्तिं प्रकटतां न धत्ते तेषु स्मितेषु प्रहर्षोद्भूतेष्वपीषद्धसितेष्वसकृद्बहुवारं रसं तदासक्तिरसं करोतीति तादृङ्नास्मि । तान्नाशास इत्यर्थः । यत्र श्रीशंभुभक्तियुक्ते रुदिते रोदनेऽपि लोकः सामान्यलोकोऽपि सहसा तत्क्षणमेव शोकं जन्मजरामरणदुःखं त्यजति तदेवोदितश्लाघमुत्पन्नस्तुति उल्लाघहेतुं नीरोगताकारणभूतं रुदितमपि युक्तं मन्ये । अपिशब्दश्चार्थः । 'उल्लाघो निर्गतो गदात्' इत्यमरः ॥

ध्वान्तं शान्तप्रशममहरद्यन्न सद्यः समुद्य-
न्नुद्योतश्रीकलितकमलोल्लासभानुः स भानुः ।
तद्विध्वस्तप्रमदमदनोद्दीपितोद्दामदोषं
प्लोषं नेतुं प्रभवति भवे शांभवी भक्तिरेव ॥ ९ ॥

उद्योतस्य प्रकाशस्य श्रिया कलितो विहितः कमलानामुल्लासो विकासो यैस्तादृशा भानवः किरणा यस्य स तादृशः स प्रसिद्धो भानुः सद्यस्तत्क्षणं समुद्यन्नुदयं कुर्वन् । शान्तः प्रकर्षेण शमो जितेन्द्रियत्वं येन तद्ध्वान्तमविद्यारूपं तमो यन्नाहरन्न दूरीचकार भवे संसारे विध्वस्तो नाशितः प्रमदो हर्षो येन तत् । तथा अदमेनेन्द्रियसंयमाभावेनोद्दीपिता उद्दामा दोषा दुरितहेतवो येन तत्तादृशं तमोऽज्ञानरूपं प्लोषं दाहं नेतुं शांभवी श्रीशंभुसंबन्धिनी भक्तिरेव प्रभवति समर्था भवति ॥

ये संतोषप्रशमपिशुने क्लेशराशौ निमग्ना
भग्नाशाभिर्विषमविषयोपासनावासनाभिः ।
तेषामेषा भवभयभिदारम्भसंभावनाभू-
र्भूत्यै भूयस्त्रिजगति गतिः शांभवी भक्तिरेव ॥ १० ॥

भग्नाशाभिर्विषमा ये विषयाः पञ्च शब्दाद्यास्तेषामुपासना सेवा तस्या वासनाभिर्हेतुभिः संतोषस्य प्रशमः शान्तिस्तस्य पिशुने सूचके । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । तादृशे क्लेशराशौ क्लेशनामविद्यास्मितादीनां पञ्चानां राशिः समूहस्तत्र ये जना निमग्ना ब्रुडितास्तेषां जनानामेषा शांभवी शंभुसंबन्धिनी भक्तिस्त्रिजगति त्रिभुवनेऽगतीनां गतिर्भूयोऽतिशयेन भवात्संसाराद्यद्भयं तस्य भिदा तस्या आरम्भस्तस्य संभावनाङ्गीकारस्तस्य भूः स्थानं भूत्यै संपदे भूयात् ॥

दम्भस्तम्भस्थगितगतयः सावहेला महेला-
हेलालापभ्रमितमतयः सन्त्यसंख्याः पुमांसः ।

---

१. 'भूयात्' क.

भार्गीं भक्तिं दधति हृदये निस्तरङ्गामभङ्गां
गङ्गातीरे विहितरतयो दुर्लभाः पूरुषास्ते ॥ ११ ॥

दम्भस्य स्तम्भस्तेन स्थगिता रुद्धा गतिर्येषां ते । तथा 'मह्यन्ते पूज्यन्ते कामिजनेन महिला महेलाश्च' इति स्वामी । सावहेला रूपगर्वेण कामिषु सावगणना या महेला वराङ्गनास्तासां हेलालापास्तैर्भ्रमिता मतिर्बुद्धिर्येषां ते तादृशा असंख्याः संख्योत्तीर्णाः पुमांसो मर्त्याः सन्ति । ये पुनर्गङ्गातीरे जाह्नवीतटे विहिता रतिः स्थानं यैस्तादृशाः सन्तो निस्तरङ्गां निश्चलामभङ्गामक्षयां भार्गीं भक्तिं भृज्यन्ते दह्यन्तेऽनेन कालकामाद्या भर्गः श्रीशंभुस्तत्संबन्धिनीं भक्तिं हृदि हृदये दधति त एव पूरुषा नरा दुर्लभाः ॥

शंभो दम्भो दहति कुहकारम्भसंभावनाभिः
साभिद्वेषस्त्विषमपकषत्येष रोषप्रदोषः ।
सावष्टम्भं भ्रमयति बृहन्मामहंकारभारः
पारं नेतुं प्रभवति भवद्भक्तिरेका भवाब्धेः ॥ १२ ॥

हे शंभो, कुहकस्य द्रोहस्य य आरम्भस्ताभिर्हेतुभिरेष दम्भो मां दहति । तथा सहाभिद्वेषेण परोत्कर्षासहिष्णुत्वेन वर्तते यः साभिद्वेषो रोष एव प्रदोषो रजनीमुखं त्विषं दीप्तिं ममापकषति निवारयति । 'कष विलेखने' धातुः । तथा बृहन्महानहंकारभारो गर्वभारः सावष्टम्भं सगर्वं मां भ्रमयति । कुपथेष्वित्यर्थः । अतो भवाब्धौ पतितं मां भवाब्धेः पारं नेतुमेका भवद्भक्तिरेव प्रभवति ॥

द्राक्संधत्ते युधमधिधनुर्बद्धबाणाभिरामैः
सभ्रूभङ्गैर्लटभललनापाङ्गभङ्गैरनङ्गः ।
दोषप्लोषक्षमशमपथापातमातन्वती मे
भीमे भक्तिर्भगवति गतिश्चक्षुषश्चन्द्रिकेव ॥ १३ ॥

अधिधनुर्धनुषि बद्धा योजिता ये बाणास्तद्वदभिरामैर्भ्रूभङ्गसहितैर्लटभललनानां प्रगल्भाङ्गनानामपाङ्गभङ्गा नेत्रान्ततरङ्गास्तैरनङ्गः कामो युधं समरं द्राक् शीघ्रं संधत्ते । मां प्रति युद्धाय सज्जोऽस्तीत्यर्थः । अतो हेतोर्दोषाः कामक्रोधाद्यास्तेषां प्लोषे दाहे क्षमो यः शमो जितेन्द्रियत्वं तस्य पन्थास्तत्रापातमातन्वती कुर्वती भगवति भीमे श्रीशिवे भक्तिरेका मे गतिः । नान्या गतिरित्यर्थः । केव । चक्षुषो मरुभ्रमणसंतप्तस्य चन्द्रिका ज्योत्स्नेवैका गतिः । सापि दोषाणां पित्तधातुकृतानां प्लोषे क्षमा ॥

कामः कामं धनुरनुनिशं कौसुमः संवृणोतु
व्यालं कालः स्वकरकुहरे भग्नभोगं विधत्ताम् ।

भार्गी भक्तिः सपदि सकलप्रार्थनाकल्पवल्ली
लब्धा दब्धा जगति कति न क्लेशपाशा हताशाः ॥१४॥

कामं निश्चये । अनुनिशं निशिनिशि कौसुमं कुसुमसंबन्धि धनुः स्वकीयं कामो मदनः संवृणोतु गोपयतु । मां प्रति हताशो भूत्वा स्वं धनुः क्वापि संगोप्य रक्षत्वित्यर्थः । तथा कालोऽपि स्वकरकुहरे स्वपाणिमध्ये व्यालं सर्पं भग्नभोगं मृदितफणमेव विधत्तां करोतु । स्वकर एव मृदितफणं सर्पपाशं मत्रासाय गृहीतमपि संगोप्य स्थापयत्वित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—सकलप्रार्थनानां सर्वकामानां कल्पलता पुनः सपदीदानीं भार्गी भक्तिः श्रीशिवभट्टारकभक्तिर्मया प्राचीनसुकृतपरिपाकेन लब्धा इह जगति । अतश्च क्लेशा अविद्यादय एव पाशा दुर्भेदाः पाशाः कति न मया दब्धा ग्रथिताः । किंभूताः । हता नष्टा आशा मद्बन्धनशक्तिर्येषां ते हताशाः । मन्त्रमथितसर्पवन्निर्वीर्या जाता इत्यर्थः ॥

राज्ञामाज्ञाविहतिविहितानीकिनीनीरसश्रीः
स श्रीलेशस्तनुरनुचितप्रार्थनस्तदावास्ताम् ।
ऐन्द्रं यत्र त्रिभुवनजयप्राज्यसाम्राज्यलक्ष्मी-
लक्ष्मावज्ञास्पदमपि पदं तां स्तुमः शंभुभक्तिम् ॥ १५ ॥

तावत्प्राथम्ये । राज्ञां नृपाणां स प्रसिद्धः श्रीलेशो लक्ष्मीलवस्तनुरल्पः । कतिपयग्रामाधीश्वरत्वात् । अत एवानुचिता प्रार्थना यस्य स तादृशो लक्ष्मीलवस्तावदास्ताम् । यत्र श्रीशिवभक्तिरसामृतलाभे त्रिभुवनजयेन प्राज्या उत्कृष्टा या साम्राज्यलक्ष्मीश्चक्रवर्तित्वलक्ष्मीस्तस्या लक्ष्म चिह्नमैन्द्रं पदमपि लब्धमवज्ञास्पदं भवति तां शंभुभक्तिं स्तुमः ॥

कान्तैकान्तव्यसनमनसां वल्कलालंकृतानां
ज्ञानाम्भोभिः क्षपितरजसां जाह्नवीतीरभाजाम् ।
गाढोत्सेकप्रकटितजटामण्डलीमण्डनानां
नानाकारा भवति कृतिनां[1] मुक्तये भर्गभक्तिः ॥ १६ ॥

नानाकारा बहुप्रकारा भर्गभक्तिः श्रीशिवभक्तिः कृतिनां विदुषां धन्यानां मुक्तये कैवल्याय भवति । नानाकारत्वमेव विशेषणसामर्थ्यादाह—किंभूतानाम् । कान्तोऽतिप्रियो य एकान्तो विजनप्रदेशस्तत्र व्यसनं हेवाकस्तत्र मनो येषां तादृशानाम् । तथा वल्कलेन भूर्जत्वचालंकृतास्तेषाम् । तथा ज्ञानमेवाम्भांस्यमृतानि तैः क्षपितं धौतं रजो रजोगुणोत्थितं दुरितमेव रजो रेणुर्येषां ते तादृशानां तथा जाह्नवीतीरभाजां गङ्गातटकृतस्थितीनां तथा गाढो य उत्सेकः श्रीशंभुभक्तिरसोत्सेकस्तेन प्रकटिता या जटामण्डली सैव मण्डनं येषाम् ॥

---

१. 'भविनां' ख.

इदानीं स्वावस्थां निवेदयति कविः—

मूर्तिर्धूर्तिं प्रथयति यथा मञ्जरी जीर्णपर्णा
कर्णाभ्यर्णे प्रसरति जरा सत्यतो मृत्युदूती।
भोगा भोगा इव विदधतश्चेष्टितं वेष्टयन्ते
हन्तेदानीं शरणमपरं नास्ति नः शंभुभक्तेः॥ १७॥

नोऽस्माकं मूर्तिस्तनुर्धूर्तिं 'धुर्वी हिंसायां' धातुः। धातूनामनेकार्थत्वाद्धूर्तिं कम्पं जराशैथिल्येन प्रथयति विस्तारयति। का यथा। यथाशब्द इवार्थे। जीर्णपर्णा मञ्जरी लता यथा धूर्तिं कम्पं प्रथयति। यथा सत्यतो निश्चितं मृत्युदूती यमदूती जरा पलितं नः कर्णाभ्यर्णं श्रोत्रसमीपं प्रसरति याति। तथा भोगा विषयाः शब्दाद्याश्चेष्टितं बहिःस्पन्दं वेष्टयन्ते परिवलितं नः कुर्वते। हन्त कष्टे। इदानीमस्यामवस्थायां शंभुभक्तेः श्रीशिवभक्तेः सकाशान्नोऽस्माकमपरं शरणं पालयितृपर्यायं नास्ति॥

यत्र ध्वान्तक्षपणनिपुणं दुर्बलं[1] धाम चान्द्रं
सान्द्रं यत्र ग्लपयति तमस्तापनो यन्न तापः।
यत्र प्रेङ्खन्न कचति[2] शिखी तेजसान्येन सत्रा
तत्रालोकं दिशति विषमे शांभवी भक्तिरेका[3]॥ १८॥

ध्वान्तस्य बाह्यतिमिरस्य क्षपणं निराकरणं तत्र निपुणं कोविदं चान्द्रं धाम महो यत्र मोहान्धतमसे निराकर्तव्ये दुर्बलमसमर्थं भवति। यत्र च तापनः सूर्यसंबन्धी ताप उद्द्योतोऽपि तमोऽविद्यापर्यायं न ग्लपयति न नाशयति। यत्र च प्रेङ्खन्नुल्लसञ्शिखी अग्निरन्येन तेजसा ग्रहतारामणिविशेषादिजेन सत्रा सह न कचति न दीप्यते तत्र विषमेऽतिसंकटे मोहान्धतमसे एकैव शांभवी भक्तिरालोकं प्रकाशं दिशति ददाति। तथा च 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारके नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥' इति रहस्यश्रुतिः। अतश्च तस्यैव परज्योतिषो भावनयाज्ञानतमोनिवृत्तिरात्यन्तिकी भवतीत्यर्थः॥

मा भूद्भूयोऽभ्यसनसुलभान्वीक्षिकी नाम विद्या
हृद्या दूरे विहरतु वियत्खण्डिनी दण्डनीतिः।
क्वापि स्थेम्ना लसतु कलितोल्लाघवार्तापि वार्ता
नार्तिर्वहे किमपि शरणं शंभुभक्तिं विनान्यत्॥ १९॥

नाम निश्चये। अतिशयेन बहुर्भूयः। तादृग्यदभ्यसनमभ्यासस्तेन सुलभा भूयोऽभ्यसनसुलभा आन्वीक्षिकी प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य पश्चादीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनं

---

१. 'दुर्लभं' ख. २. 'खचति' ख. ३. 'एव' ख.

यस्या आन्वीक्षिकी तर्कविद्या मा भूत् । सुशिक्षिता मा भूदित्यर्थः । यतः सापि जन्मिनो भवार्तिं हर्तुं न क्षमा । 'आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः' इत्यमरः । दम्यतेऽनेनेति दमनं वा दण्डः । स नीयते दम्यं जनं प्रति प्राप्यते यया सा दण्डनीतिरर्थशास्त्रं. राजनीतिर्विपत्खण्डिनी बाह्याया विपदः खण्डिन्यपि दूरे विहरतु संचरतु । सापि भवहरी नास्तीत्यर्थः । तथा कलिता विहिता उल्लाघस्यारोग्यस्य वार्ता वृत्तान्तो यया सा तादृशी वार्तापि वर्तनं वृत्तिरस्त्यस्यां वार्ता । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' (वृत्तेश्च) । 'आजीवो जीविका वार्ता' इत्यमरः । 'स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः' इति च । वार्ता कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिरूपा सापि स्थेम्ना स्थैर्येण क्वापि देशे लसतु । तयापि न प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह—नार्तावर्हमित्यादि । आर्तौ भविनां जन्मजरामरणत्राससंकटे शंभुभक्तिं श्रीशिवभक्तिं विनान्यच्छरणं नार्हं योग्यं न भवति ॥

संसाराब्धेः प्रथमलहरी पातकापातकामा
रामा नाम स्थगयति गतिं मज्जतां सज्जनानाम् ।
मोहावर्तभ्रमसमुदयत्खेदविच्छेदहेतुः
सेतुर्दूरीभवति च भृशं शेमुषी शेमुषीयम् ॥ २० ॥

तस्मादस्माज्जननमरणक्लेशवेशन्तपङ्का-
च्छङ्कातङ्काकुलितमतयो ये तितीर्षन्ति तेषाम् ।
आशापाशग्रथितवपुषां क्रन्दतामातुराणां
प्राणापाते वितरति करालम्बनं शंभुभक्तिः ॥ २१ ॥ (युगलकम्)

नाम निश्चये । संसार एवाब्धिरनन्तत्वात् । तस्य भवाब्धेः प्रथमलहरी आद्या वीचिर्महावेगवती पातके दुष्कृते आपातस्तं कामयते तस्यां कामो वा यस्याः सा । रमते कामिजने रामाङ्गना । मज्जतां संसाराब्धौ सज्जनानां साधूनां गतिमूर्ध्वगमनं स्थगयति रुणद्धि । अत्रोपायविशेषमाह—मोहावर्तेति । मोहोऽज्ञानरूप आवर्तोऽम्भसां भ्रमः स एव भ्रमो भ्रमणं तेन समुदयन्यः खेदस्तस्य विशेषेण च्छेदस्तत्र हेतुः । सेतुः 'सिन्वन्ति बध्नन्ति यमुत्तरणार्थमिति सेतुः' इति रायमुकुट्याम् । सेतुः सेतुरूपा । भृशमत्यर्थं शेमुषी शमप्रधाना इयं शेमुषी बुद्धिरेव दूरीभवति । इन्द्रियप्रशमस्यातिकष्टसाध्यत्वात् । 'शेते मनसि[1] शे मोहस्तं मुष्णातीति शेमुषी' इति रायमुकुटीकारः । यतो भवाब्धौ मज्जतां साधूनां रामा गतिं स्थगयति तस्माद्धेतोर्जननमरणाभ्यां यः क्लेशः प्रयासः स एव वेशन्तः । विशन्ति मज्जन्त्यस्मिन् । 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः । तत्र यः पङ्को दुष्कृतरूपकर्दमस्तस्माच्छङ्कैवातङ्कस्तेनाकुलिता मतिर्येषां ते तादृशा ये तितीर्षन्ति तर्तुमिच्छन्ति तेषां जनानामाशैव पाशस्तेन ग्रथितं वपुः कलेवरं

१. 'मनसा' ख.

येषां ते तादृशानां क्रन्दतामुच्चैर्विलपतामातुराणां दीनानामशरणानां प्राणापातेऽन्तसमये केवलं श्रीशंभुभक्तिरेव करालम्बनं वितरति ददाति॥

अथातो मुख्यं विषयासक्तिदोषं वर्णयन्कविराह—

एणाक्षीणां स्मरशरशिखाकोटिशौटीर्यभीमाः
प्रेमाकृष्टा झगिति कुटिला ये कटाक्षाः पतन्ति।
कालेनैते कुलिशनिशितास्तुण्डदण्डा जडानां
भिन्दन्त्यन्तर्हृदयमदयं पत्रिणां नारकाणाम्॥ २२॥

बाहुद्वन्द्वं तुलितविवलद्वालमार्णालनालं
सालंकारं रणितवलयं वेष्टितं कण्ठपीठे।
मोहान्धानां महति पततां यातनातङ्कपङ्के
शङ्के पङ्केरुहदलदृशः पाशतामेतदेति॥ २३॥

यत्साकूतं मुकुलितदृशः केतकामोदहृद्यं
सद्यः स्विद्यद्वदनममृतस्यन्दि पीतं नताङ्ग्याः।
रागान्धानां निरयनिलये तद्दुरापावसाने
जाने भूयः पतनशपथाक्रोशकोषत्वमेति॥ २४॥

रागोद्रेकात्कनककलशाकारमालम्बिहारं
सारङ्गाक्ष्याः पृथुकुचयुगं गाढमालिङ्गितं यत्।
तन्मूढानां नरककलिले मज्जतामन्तकाले
नाले लग्नस्थिरतरगुरुग्रावभावं बिभर्ति॥ २५॥

किं भूयोभिर्वचनरचनाडम्बरैर्दीर्घशोका
लोका युक्तं शृणुत सुतरां पश्चिमं वाक्यमेतत्।
दुःखोदर्कं प्रमुखसुखदं सङ्गमुत्सृज्य साङ्गं
गाङ्गं लब्ध्वा सलिलममलं शंभुभक्तिं भजध्वम्॥ २६॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

स्मरस्य कामस्य ये शराः पञ्च शोषणमोहनसंदीपनतापनोन्मादनाख्यास्तेषां शिखाः कोटयः शराग्राणि तेषां शौटीर्यं तीक्ष्णता प्रागल्भ्यं वा तद्वद्भीमाः प्रेम्णा स्नेहेनाकृष्टा झगिति शीघ्रमेव एणाक्षीणां मृगदृशां ये कटाक्षा नेत्रान्तावलोकाः पतन्ति। तदासक्तकामिजनं प्रतीति शेषः। त एव कटाक्षशराः कालेन समयेन वज्रवन्निशितास्तीक्ष्णाः

सन्तो नारकाणां नरकस्थानां पत्रिणां पक्षिणां तुण्डदण्डाश्चञ्चुदण्डा अदयं निर्दयं कृत्वा जडानां मूढानां तेषामन्तर्हृदयं भिन्दन्ति । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः ॥ तुलितं विशेषेण वलद्वालं मार्णालनालं मृणालसंबन्धि नालं येन तत्तादृशम् । तथा सालंकारं केयूरकङ्कणाद्युपेतम् । तथा रणिताः सशब्दा वलयाः कटका यस्मिंस्तत् । पङ्केरुहदलदृशः पद्मपत्राक्ष्या वरकामिन्या बाहुद्वन्द्वमेतन्मोहान्धानां रागान्धानां कण्ठपीठे वेष्टितं तदेव कालेन महति यातना नरकयातनैवातङ्कः स एव पङ्कः कर्दमस्तस्मिन्पततां पुंसां पाशतां लोहमयपाशतामेति एतदहं शङ्के ॥ साकूतं साभिप्रायं सविलासं च मुकुलितदृशः संकुचिताक्ष्याः केतककुसुमामोदवद्धृद्यम् । सद्यस्तत्क्षणमेव स्विद्यत्स्वेदं सात्त्विकभावं भजत् । अमृतस्यन्दि रसायनरसस्यन्दि नताङ्ग्याश्चार्वङ्ग्या वदनं मुखं रागान्धैः पीतं परिचुम्बनेनास्वादितमहं जाने देव, भूयः पुनर्दुरापावसाने दुष्प्रापान्तेनरकगृहे पतनार्थं यः शपथः स एवाक्रोशः शापो गर्ह्यवचनं नाम तस्य कोषः [शपथविशेषः] तद्भावमेति प्राप्नोति ॥ कनककलशाकारं स्वर्णकलशाकृति । आलम्बि लम्बमानो हारो यस्य तत्तादृशम् । पृथु विस्तीर्णं पीनं च सारङ्गाक्ष्या मृगाक्ष्याः कुचद्वन्द्वं मूढै रागोद्रेकाद्रागान्धत्वाद्यद्गाढमालिङ्गितं तदेव कुचयुगमन्तकाले निर्याणावसरे नरककलिले नरकपङ्के मज्जतां तेषां मूढानां कण्ठे लग्नातिस्थिरगुरुशिलाभावं बिभर्ति धारयति ॥ वचनानां स्वविवेकोत्पादकवैराग्यवचनानां रचनाडम्बरै रचनाटोपैर्भूयोभिर्बहुतरैः किं भवति । एतत्पूर्वोक्तं मदीयं सूक्तमवधार्य हे दीर्घशोका लोकाः, सुतरामतिशयेन युक्तं युक्तिमत्पथ्यमं ममैतद्वाक्यं सावधानाः शृणुत । दुःखो दुःखदायी उदर्क उत्तरं फलं यस्य स तादृशम् । परिणामदुःखदमित्यर्थः । प्रमुख आमुख एव सुखदं सङ्गं साङ्गं संपूर्णं त्यक्त्वा गाङ्गं सलिलं जाह्नवीजलं चामलं निर्मलं लब्ध्वा शंभुभक्तिमेव भजध्वं सेवध्वम् ॥

त्रैलोक्यं लम्भयन्तस्तृणगणगणनां रोहिणीकान्तलेखा-
रेखालंकारभक्तिप्रमुदितमनसो निर्मलं धाम लब्धुम् ।
धन्याः संन्यासिनोऽन्तः कलिमलपटलं भूरिभिन्दन्त्यमन्दा
मन्दाकिन्याः पयोभिः शशिमुकुटजटावैजयन्तीदुकूलैः ॥ २७ ॥

त्रैलोक्यं त्रिजगदपि सावहेलं तृणगणगणनां लम्भयन्तः प्रापयन्तः । अतीव निःस्पृहा इत्यर्थः । चन्द्रकलालंकारस्य श्रीशंभोर्भक्त्या प्रमुदितं प्रकर्षेण मुदितं मनो येषां ते । तथा अमन्दा अजडाः । प्राज्ञा इत्यर्थः । संन्यासिनः श्रीशिवार्पणं विधाय कर्म संन्यासा धन्याः सुकृतिनो निर्मलं स्वच्छतरं परं ज्योतीरूपं धाम स्थानं परमपदं लब्धुं श्रीशशिमुकुटजटावैजयन्तीदुकूलैर्हरजटापताकाधवलपट्टाम्बरभूतैर्गङ्गाया वारिभिर्भूरि बहुलं कलौ तुरीययुगे मलानामाणवमायीयकार्मत्वेन त्रिविधानां समूहं भिन्दन्ति ॥

एवं देव प्रभेव स्मरहर सकलद्वीपदीपस्य भर्तु-
र्भासामासादयन्ती विषमतमतमःखण्डने चण्डिमानम् ।

कारागारानुकारे परिभवति भवे बद्धमोहान्धकारे
भावत्की भक्तिरेका शरणमशरणत्राणविश्राणिनी नः ॥ २८ ॥

हे देव स्मरहर श्रीशंभो, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णिता विषमतममत्युत्कटं यत्तमोऽविद्यापरपर्यायमज्ञानं तस्य खण्डने चण्डिमानमुत्कटत्वमासादयन्ती प्राप्तवती बद्धः समुन्नद्धो मोहोऽज्ञानमेवान्धकारो यस्मिंस्तादृशे कारागृहसदृशे बन्धके भवे संसारे परिभवति परिभवं कुर्वति एका भावत्की भक्तिरेवाशरणानां नोऽस्माकं त्राणं परिपालनं तस्य विश्राणिनी दात्री शरणं भवति । केव । सकलद्वीपदीपस्य दिनमणेः प्रभा दीप्तिरिव । सापि ध्वान्तच्छेदे चण्डिमानमासादयन्ती भवति ॥

ये विश्वस्थितिसर्गसंहृतिकृतो देवास्त्रयस्तेऽपि यं
सेवन्ते मुखवीक्षणप्रणयिनो दृक्पातमात्रार्थिनः ।
यस्याः स प्रभुरप्रमेयमहिमा क्रीडाशकुन्तायते
तां भक्तिं भुवनत्रयाद्भुतमहामाहात्म्यशक्तिं स्तुमः ॥ २९ ॥

ये त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुरुद्रा विश्वस्य सृष्टिस्थितिसंहारकार्यकृतस्तेऽपि किमयं परमेश आज्ञां विधास्यतीति मुखवीक्षणे परास्तत्परा दृगंशमात्रापेक्षिणो यस्य देवस्य सन्ति स प्रभुः शिवादिक्षित्यन्तस्य सर्गस्य स्वामी अमेयमहिमा यस्या भक्तेः क्रीडाशकुन्तवदाचरति । तदधीनो बद्धो भवतीत्यर्थः । तां त्रिभुवनेऽप्यद्भुतप्रभावशालिनीं श्रीशिवभक्तिं स्तुमः ॥

अथैतदारम्भेण कृतार्थमात्मानं मन्यमानः कविराह—

गावस्तावद्दुहाना रसमसमसुधासोदरास्वादबन्धुं
भक्तिर्भर्गे निसर्गक्लमशमनचमत्कारभोगैकभूमिः ।
तृप्तिः स्वात्मावभासादनुपमपरमानन्दनिःस्यन्दसंवि-
द्विश्रान्त्येकान्तहेतोरिति सपदि विपत्किंकरी किं करोतु ॥ ३० ॥

तावत्प्राथम्ये । असमोऽनन्यसमः सुधासोदरो य आस्वादस्तस्य बन्धुः लक्षणया सदृशस्तादृशं रसं मुख्यमत्र शान्तं रसं दुहाना गावो वाचोऽर्थान्मदीयाः । अथ गावोऽपि रसममृतं दुहानाः सन्ति । तथा निसर्गतः स्वभावेन क्लमः कष्टं तस्य शमनेन यश्चमत्कारयोगोऽत्यद्भुतत्वं तस्यैव भूमिर्भर्गे भक्तिरस्ति यदि । तथा स्वश्चासावात्मा तस्यावभासः प्रबोधस्तस्मादनुपमो यः परमानन्दस्तेन निःस्यन्दा या संविदात्मज्ञानं तस्यां विश्रान्तिः सैव एकान्तेन हेतुस्तस्माद्विश्रान्तिहेतोस्तृप्तिश्च । अमृतरसास्वादश्चमत्कारभोगस्तर्पणं चेति मे सन्ति । इति हेतोः किंकरी वराकी विपत्किं करोतु किं विधत्ताम् । एतानि वस्तूनि चेद्भवेयुस्तदाविपदवकाशो न भवतीत्यर्थ इति शिवम् ॥

इति श्रीराजानकशंकरकण्ठात्मजरत्नकण्ठविरचितया लघुपञ्चिकया समेतं काश्मीरकमहाकविश्रीजगद्धरभट्टविरचिते भगवतो महेश्वरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलौ भक्तिस्तोत्रं नाम सप्तदशं स्तोत्रम् ।